

Rurale metropool

Bevolking, migratie en financiën van de stad Groningen
ten tijde van de Republiek (1595-1795)

Nederlands Agronomisch Historisch Instituut
Groningen/Wageningen 2014

Historia Agriculturae 46

Published by / uitgegeven door
Nederlands Agronomisch Historisch Instituut (NAHI)

Oude Kijk in 't Jatstraat 26, 9712 EK Groningen
Hollandseweg 1, 6706 KN Wageningen

Internet: www.rug.nl/research/nederlands-agronomisch-historisch-instituut
E-mail: nahi@rug.nl

Deze uitgave werd financieel mede mogelijk gemaakt door:

- Stichting NAHI
- Een bijdrage voor buitenpromovendi vanwege de
Faculteit der Letteren van de Rijksuniversiteit Groningen
- Centre for Landscape Studies, University of Groningen

ISBN 978-90-367-7133-7

© Meindert Schroor, 2014

© Stichting NAHI, 2014

Niets in deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, of op enige andere manier zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

No part of this book may be stored in a computerized system or reproduced in any form, by print, photo print, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

Foto omslag: fragment van de in 1673 door Marcus Doornick te Amsterdam uitgegeven *Nieuwe en Nauwkeurige Lantcaert vande XVII Nederlantse Provincien, benevens de aengrensende Landen daer in begrepen Hamburg, Bronswyck, Franckfurt, Sedain en Calis in Vranckryck etc.* Onder aan de kaart hing een schriftelijk verslag van de krijgsverrichtingen in het 'Rampjaar' 1672 en in 1673 (Tresoar, Leeuwarden).

Omslagontwerp: Frank de Wit

Productie: Erwin H. Karel

Druk: Grafisch Centrum Rijksuniversiteit Groningen

Inhoudsopgave

Woord vooraf	1
Inleiding	5
Stad versus Ommelanden	6
‘Commoditeyt’: site en situation	8
Kustgebied versus achterland	9
Een veranderende oriëntatie	11
Stand van zaken economische geschiedenis	15
Een afgelegen quasistadstaat	17
Een kwantitatief onderzoek	18
Voorstudies	22
Vraagstelling van deze studie	23
1. ‘Het gelijk van Van Doeveren’, de demografische ontwikkeling van Groningen in de zeventiende en achttiende eeuw	27
De demografische bronnen	32
De doopboeken	33
De bronnen met betrekking tot de sterfte	37
De huwelijksproclamaties	42
De burgerboeken	44
Schattingen van de bevolkingsomvang van Groningen	45
Geboorte en sterfte	55
De huwelijken	62
Migratie en mobiliteit	70
Perspectief	75
Een vergelijking met andere steden	77
Tenslotte: demografie, tussen geografie, gezondheid en hygiëne	82
2. ‘Fries of Veels’. Immigranten in Groningen en hun herkomst 1595-1795	87
Een grote stad	89
Een tijdrovend onderzoek	92
Burgerrecht, buurmaal en gilderecht	93
Migratie in soorten	97
De burgerboeken als bron	98
Tussen de Republiek en Duitsland	99
De huwelijksproclamaties	110
Migratie: sekse en afstand	121
Een aantrekkelijke bestemming voor een arm achterland	124

Groningen vergeleken met andere steden	129
Drie ‘bruggenhoofden’	135
Steeds nauwere cirkels: migratie in de tijd	138
Ommelanders in de stad	143
Friezen, Drenten en Westfalingers in de stad	146
Integratie in de Nederlanden	150
Tenslotte: krimpende cirkels en groeiende vernederlandsing	152
3. Van Ommelander predikanten, Drentse molenaars en Munsterse wevers. Bevolking, beroep en bedrijf in Groningen	157
Het stapelrecht en de macht van de gilden	158
Het brouwersgilde en de andere gilden	162
Burgers, gildrecht, gilden, conjunctuur en gilderollen	166
De admissiegelden – bron voor nieuwe gildebroeders	172
Schattingen van de beroepsbevolking	177
Migranten en beroepen	179
Rechtstreekse rurale migranten	187
Enkele vergelijkingen met incidentele bronnen	191
Karige kohieren: een gebrek aan statische bronnen	193
Ontwikkelingen in de tijd	195
Tenslotte: meer verzorgend dan producerend	200
4. Pilaren, Peerlen en Penningen. De financiële huishouding van de stad Groningen	203
De stand van zaken met betrekking tot het onderzoek	204
Belastingen: verpachten of collecteren	208
Stadsrekeningen en financiën in de zestiende eeuw	211
Redressen tegen ‘confusie’ der financiën	214
Naar een vaste indeling van de stadsrekening	217
Het ritueel van het controleren van de rekening	219
Verbetering van de financiën	220
De stadsrentmeesters aansprakelijk gesteld	224
De stadsrekenkamer in bedrijf	225
De zaak op orde	227
‘BV Groningen’	229
De indeling van de stadsrekeningen	231
De inkomsten	239
De uitgaven	243
Externe financiële lusten en lasten: de buitenbezittingen en kleine kassen	247

De inkomsten van de stad nader bekeken	252
De uitgaven van de stad nader bekeken	261
Het geleende geld	268
Tenslotte: Stadsfinanciën als spiegel van het zelfbeeld en de economische ontwikkeling van de stad	273
5. Besluit	281
De voordelen van een economisch-geografische insteek	281
Demografie: dynamisch en steeds gezonder	282
Migratie: ruraal en vooral zuidoostelijk	283
Beroep: regionale specialisaties	286
Financiën: bijzondere buitenbezittingen	287
Financiën: kapitaalvoorziening	290
De Ommelander pilaren ingeruild voor Stadse peerlen	293
Tenslotte: Bescheiden, unieke plaats	294
Samenvatting	297
Abstract	304
Zusammenfassung	311
Bijlagen	319
Geraadpleegde bronnen	391
Geraadpleegde literatuur	396
Over de auteur	413
Historia Agriculturae	415

Lijst met tabellen

Tabel 1.1	Totaal aantal gedoopten, resp. geboren in Groningen volgens doop- en geboortenregisters, 1672-1795	36
Tabel 1.2	Gemiddeld aantal ondertrouwen per vijfjarige periode 1596-1795	47
Tabel 1.3	Burgerv aandelen, hoofden van huishoudingen/gezinnen per type huisvesting, 1659	51
Tabel 1.4	Groningen, inwonertallen, 1606-1795	54
Tabel 1.5	Geboorte, sterfte en saldo in absolute aantallen per decennium, 1641-1800	56
Tabel 1.6	De componenten van de bevolkingsontwikkeling van Groningen, 1659-1795	58
Tabel 1.7	Hertrouwende weduwen en weduwnaars, 1611-1623	66
Tabel 1.8	De sterfte in vier noordelijke steden, 1749-1800	81
Tabel 2.1	Aantallen en percentages nieuw ingeschreven burgers in Groningen waarvan de herkomst, resp. het beroep bekend zijn, 1595-1795	95
Tabel 2.2	Herkomstgebieden nieuwe burgers in percentages, 1594-1671-1795	100
Tabel 2.3	Herkomstgebieden nieuwe burgers van elders in percentages, 1594-1671-1795	101
Tabel 2.4	Overzicht van de in dit onderzoek voorkomende ondertrouwd en in de stad Groningen naar tijdvak, aantallen en voornaamste herkomstgebieden over een 80-tal jaren in de periode, 1611-1785	114
Tabel 2.5	De herkomst van huwelijkspartners in de stad Groningen (op basis van 42,6 % van de 58.763 huwelijken in 80 jaar), 1601-1795	122
Tabel 2.6	Groningen: herkomst huwelijkspartners van elders (in absolute aantallen en percentages), 1601-1795	123
Tabel 2.7	Groningen: Herkomst huwelijkspartners van elders (relatieve gewicht van de herkomstgebieden), 1601-1795	126
Tabel 2.8	Groningen: herkomst huwelijkspartners van elders (excl. Frankrijk/België/Overig Duitsland), 1601-1795	127
Tabel 2.9	Verdeling van migranten (vreemde huwend en) in Groningen naar afstand, 1611-1785	130
Tabel 2.10	Groningen: Herkomst burgers van elders naar afstand in procenten per 20-jarige periode, 1661-1795	133
Tabel 2.11	Groningen: Herkomst huwend en van elders naar afstand in procenten voor uiteenlopende perioden, 1611-1785	134

Tabel 2.12	Percentage huwelijkspartners afkomstig uit de deelgebieden gerelateerd aan het totaal aantal huwendenden uit Stad & Lande, 1611-1785 en vergeleken met het aandeel van dat gebied in de bevolking van Stad & Lande (excl. stad Groningen), 1795	144
Tabel 2.13	Percentage 'Friezen', Westfalingers en Drenten onder de huwelijkspartners van elders, 1611-1785	147
Tabel 3.1	Overzichtsstaat van de gilden in Groningen	170
Tabel 3.2	Inschrijvingen van nieuwe gildebroeders in de Groninger gilden, 1634-1795	174
Tabel 3.3	De beroepsbevolking naar sectoren in Groningen (absoluut en relatief) op basis van de inschrijvingen (admissiegelden) van nieuwe gildebroeders, 1634-1795	178
Tabel 3.4	Groningen, herkomstgebieden van beroeps categorieën nieuwe burgers in percentages, 1595-1680	182
Tabel 3.5	Groningen, herkomstgebieden van beroeps categorieën nieuwe burgers in percentages van het totaal, 1681-1795	183
Tabel 3.6	Groningen: nieuwe burgers per herkomstplaats	190
Tabel 3.7	De procentuele verhouding van de verschillende sectoren van werkgelegenheid onder nieuw ingeschreven burgers in Groningen, 1595-1795	192
Tabel 3.8	Beroepenstructuur Groningen op basis van alle bekende beroepen uit de Burgerboeken, 1595-1795 en qua herkomst uitgesplitst naar nieuwe burgers uit de stad en nieuwe burgers van elders, 1681-1795	192
Tabel 3.9	Beroepenstructuur Groningen op basis van de Taxatie van 1730/1731 en op basis van de beroepen uit de Burgerboeken, 1595-1795	194
Tabel 3.10	Beroepen lidmaten Gereformeerde Kerk 1594-1660, resp. katholieken 1688 in absolute aantallen en percentages	194
Tabel 3.11	Beroep nieuwe burgers in percentages, 1595-1795	199
Tabel 4.1	Verhouding tussen de gewestelijke en stedelijke belastinginkomsten en uitgaven ten tijde van de Republiek, 1601-1795	207
Tabel 4.2	Wijze van inning stedelijke belastingen ten tijde van de Republiek, i.c. 1595-1800	210
Tabel 4.3	Groningen: inkomsten in caroliguldens per decennium naar de voornaamste inkomstenbronnen absoluut en in procenten, 1601(1631)-1800	255

Tabel 4.4	Groningen: uitgaven in caroliguldens per decennium naar de voornaamste uitgavenposten in percentages, 1601-1880	263
Tabel 5.1	Groningen, inkomsten en uitgaven per 50-jarige periode, 1601-1800	289

Lijst met grafieken

Grafiek 1.1	Sterfte en de vier sterfte variabelen, 1650-1795	41
Grafiek 1.2	Geproclameerde huwelijken per vijfjarige periode, 1595-1800	48
Grafiek 1.3	Geboorte en sterfte per jaar Groningen, 1641-1800	57
Grafiek 1.4	Geboorte en sterfte in Groningen per vijf jaar voortschrijdend tienjarig gemiddelde, 1641-1800	59
Grafiek 1.5	Groningen: huwenden naar categorie, 1611-1785	63
Grafiek 1.6	Huwelijkscategorieën in Groningen per jaar en in relatie tot het totaal aantal huwenden, 1611-1785	68
Grafiek 1.7	Gemiddeld aantal kinderen per ondertrouw, 1647-1800	69
Grafiek 1.8	Dopen in Groningen vergeleken met vier steden per vijf jaar voortschrijdend tienjarig gemiddelde, 1641-1800	78
Grafiek 1.9	Sterfte in Groningen en enkele andere steden, 1671-1800	78
Grafiek 1.10	Jaarlijkse sterfte in Groningen, Leeuwarden, Emden en Harlingen, 1666-1800	80
Grafiek 2.1	Aantal inwoners Groningen, 1400-1795	91
Grafiek 2.2	Nieuwe burgers per decade in Groningen en Leeuwarden, 1550-1790	103
Grafiek 2.3	Groningen, herkomst nieuwe burgers, 1661-1795	105
Grafiek 2.4	Groningen: herkomstgebieden nieuwe burgers in aandelen per decennium, 1671-1798	106
Grafiek 2.5	Groningen, procentuele verdeling herkomstgebieden van bruidegoms, 1611-1785	139
Grafiek 2.6	Groningen: procentuele verdeling van de herkomstgebieden van bruiden, 1611-1785	140
Grafiek 2.7	Groningen, procentuele verdeling herkomstgebieden van huwenden, 1611-1785	142
Grafiek 2.8	Groningen: huwenden uit de Friese kustgebieden, Westfalen en Drenthe, 1611-1785	148
Grafiek 2.9	Herkomst attestaties Gereformeerde kerken Groningen, 1594-1660	150

Grafiek 2.10	Groningen: herkomst vreemde huwelijkspartners, 1611-1795	151
Grafiek 2.11	Groningen: herkomst huwenden, 1611-1785	153
Grafiek 2.12	Amsterdam: Herkomst ondertrouwden, 1611-1785	154
Grafiek 3.1	Groningen: inschrijvingen burgerrecht en gildrecht, 1551-1710	168
Grafiek 3.2	Admissies scheepvaartgilden Groningen, 1641-1800	198
Grafiek 4.1	Groningen, verhouding verschillende inkomstenposten, 1631-1800	257
Grafiek 4.2	Opbrengsten accijnzen en buitenbezittingen Stad Groningen, 1601-1800	260
Grafiek 4.3	Groningen: samenstelling uitgaven in procenten, 1621-1800	265
Grafiek 4.4	Gewone dienst, inkomsten en uitgaven, 1601-1799	266
Grafiek 4.5	Inkomsten en uitgaven kapitaaldienst, 1601-1795	269
Grafiek 4.6	Opbrengst accijnzen, 1651-1800	276
Grafiek 4.7	Groningen, opbrengst accijnzen in de pondkamer, 1651-1800	277
Grafiek 4.8	Stad en Lande: aandeel opbrengst Generale Middelen per deelgebied, 1601-1748	278

Lijst met kaarten

Kaart 2.1	Voornaamste herkomstplaatsen van nieuw aangenomen burgers in Groningen, 1595-1795	109
Kaart 2.2	Herkomstgebieden Stad Groningen en Ommelanden	115
Kaart 2.3	Herkomstgebieden Noordwest-Europa	116

Lijst met Bijlagen

Bijlage 1.1	Aantal geproclameerde huwelijken per – meest tienjarige – periode, 1596-1795	319
Bijlage 1.2	Aantal gedoopte kinderen en overledenen per jaar, 1641-1800	320
Bijlage 1.3	Berekening van de sterfte vóór 1729	323
Bijlage 1.4	Groningen - sterftevariabelen uit kerk- en diakonierekeningen, 1628-1800	326
Bijlage 2.1	Herkomstgebieden nieuwe burgers in absolute aantallen, 1594-1671-1795	332

Bijlage 2.2	Groningen overzichtstabel huwenden per vijfjarige periode naar herkomstgebied (absoluut en procentueel), 1611-1785	333
Bijlage 2.3	Huwenden per categorie (80 jaren, periode 1611-1785)	339
Bijlage 3.1	Beroepen en beroepscategorieën	341
Bijlage 3.2	Aantallen nieuwe burgers Groningen naar herkomst en beroep, 1681-1795	342
Bijlage 3.3	Beroepen nieuwe burgers in absolute aantallen, 1595-1795	343
Bijlage 3.4	Beroepen van bruidegoms in Groningen, 1610-1611	344
Bijlage 4.1	Groningen, voornaamste inkomstenbronnen (i.e. accijnzen en buitenbezittingen) in caroliguldens, 1601-1800	345
Bijlage 4.2	Samenstelling inkomsten in resp. bedragen en percentages, 1631-1800	348
Bijlage 4.3	Samenstelling uitgaven in resp. bedragen en percentages, 1631-1800	350
Bijlage 4.4	Verzameltabel inkomsten en uitgaven Stad Groningen per decennium, 1601-1800	352
Bijlage 4.5	Groningen: Uitgaven in caroliguldens per decennium naar het achttal voornaamste uitgavenposten (bedragen in guldens), 1601-1630	353
Bijlage 4.6	Redres 1623	354
Bijlage 4.7	Instructie rentmeester 1665	362
Bijlage 4.8	Wat ging er direct naar de stadsrekening en wat kwam elders terecht?	388

Woord vooraf

Met de verschijning van deze dissertatie komt een einde aan een periode van bijna twee decennia waarin ik mij in meer of mindere mate heb bezig gehouden met de geschiedenis van de stad Groningen en daar geleidelijk aan als het ware ben ingezogen. Het begon – na eerdere publicaties over onder andere het landschap en de waterstaat van de gelijknamige provincie – met de uitgave van een atlas waarin kaarten van stadsbezittingen waren opgenomen. Deze kaarten dateerden uit de jaren 1724-1729 en de daarop afgebeelde boerderijen en landerijen lagen meest in de Ommelanden. Na deze in 1997 voltooide opdracht werd aan mij het jaar daarop gevraagd een studie te verrichten naar de betrokkenheid van de stad Groningen bij de ontwikkeling van de naar haar genoemde Veenkoloniën. Als geograaf heb ik altijd het gevoel gehad dat in die specifieke relatie, om te beginnen tussen Groningen en de Ommelanden (Hunsingo, Fivelingo, Westerkwartier), maar meer nog tussen Groningen en de aan zijn gezag onderhorige streken, Gorecht, Sappemeer, Oldambt en Westerwolde, het bijzondere van deze stad zit, dat dit alles Groningen, althans in de Nederlandse context, tot een unieke stad maakt. De on-Nederlandse situatie waarin een stad staatkundig en economisch een wijde omgeving domineert, al meteen blijkend uit het kaartbeeld, heeft mij van jongs af aan gefascineerd. De belangstelling heeft, hoe kan het ook anders, met mijn eigen achtergrond te maken, afkomstig uit, opgegroeid, woonachtig en sterk verbonden met de monumentale historische Friese steden Harlingen en Leeuwarden. Steden die gedurende eeuwen gebreedeld en dikwijls verguisd werden door een politiek volstrekt dominante plattelandsomgeving: een geheel tegengestelde situatie aan de Groninger context, zij het in een alleszins vergelijkbaar en van oorsprong Fries Waddenkustgebied.

Van de openlegging en exploitatie van de ten zuidoosten van de stad gelegen gebieden kon ik in 1999 verslag doen in *Stadstaat Groningen*. De aanwezigheid van seriële bronnen in het archief van het zogeheten Veenkantoor en de mij door de toenmalige gemeentearchivaris dr. Jan van den Broek geboden gelegenheid ter plekke in die bronnen te werken waren een noodzakelijke voorwaarde om die studie in een betrekkelijk korte tijd af te ronden.

Het werk in de archieven, juist in die seriële bronnen smaakte naar meer. Zo wilde ik vooral meer weten over deze stad in haar geografische context en dan spreek je in mijn geval al gauw over inwonertallen, over geboorten- en sterftecijfers, over migratiestromen en de beroepenstructuur. Veelal cijfermatige gegevens die de basis kunnen vormen voor meer impressionistische studies over de

reikwijdte, de aard en de intensiteit van de dominantie van de stad Groningen over haar omgeving. Kortom, hoeveel mensen woonden er in Groningen ten tijde van de Republiek, waar kwamen ze vandaan en wat deden ze voor de kost. Hoe groot was vanuit deze vooral demografische perspectieven gezien het achterland van de stad en in hoeverre was Groningen daarin met andere steden te vergelijken. Om daarvan een beeld te verkrijgen heb ik onderzoek – meest telwerk – gedaan in de doop-, trouw-, begraaf- en burgerboeken van de stad, maar ook in de gilderollen en in – incidenteel bewaard gebleven – belastingkohieren. Het economische aspect, dat vooral ook in de beroepenstructuur tot uiting komt, is in dit boek als het ware de *traît d'union* naar het onderzoek met betrekking tot de stedelijke financiën van Groningen. Op welke wijze werd de politieke en economische dominantie van deze stad over haar omgeving weerspiegeld in haar inkomsten- en uitgavenpatroon, in het financiële beleid van het stadsbestuur en in hoeverre komt dit overeen of wijkt het af van andere steden? Voor Noord-Nederlandse begrippen uniek te noemen, beschikt Groningen daartoe vanaf 1528 over een vrijwel complete serie stadsrekeningen, waarvan sedert 1627 tevens de bijlagen bewaard zijn gebleven.

Vanaf het laatste decennium van de zestiende eeuw maken Stad en Ommelanden deel uit van Republiek der Verenigde Nederlanden. De uit de in de vorige zin gereleveerde stedelijke rechten (nl. over de stadsjurisdicties, Gorecht, Oldambt en Westerwolde) en pretenties (zoals het stapelrecht) voortvloeiende, eeuwenlange strijd tussen Groningen en de Ommelanden hebben het historisch wetenschappelijke blikveld over de Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd tot voor kort vooral beperkt tot de politieke, juridische, culturele en in mindere mate sociale, laat staan economische aspecten. Dat deze sterk economisch-geografische studie tijdens het 400-jarige bestaan van de Groninger universiteit verschijnt, is min of meer, zij het wat mij betreft een gelukkig, toeval.

Met deze Alma Mater kom ik bij mijn promotor prof. dr. Pim Kooij, inmiddels emeritus hoogleraar economische en sociale geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen, als ook emeritus hoogleraar agrarische geschiedenis aan Wageningen Universiteit. Pim, je hebt lang – in totaal zeker vijftien jaar – op het resultaat moeten wachten en ik vermoed dat je dikwijls zult hebben getwijfeld of het eindproduct überhaupt, laat staan onder jouw hooggeleerde verantwoording zou verschijnen. Dat dit het geval is stemt mij tot grote voldoening, temeer waar een belangrijke impuls tot dit onderzoek destijds is uitgegaan van jouw enthousiaste reactie op enkele eerdere, enigszins vergelijkbare studies van mijn hand over Leeuwarden. Ik dank jou voor je kritische en tegelijkertijd zeer inspirerende, maar niet minder efficiënte begeleiding van dit werk. Die waardering geldt ook mijn copromotor prof. dr. Yme B. Kuiper, bijzonder hoogleraar antropologie en historische antropologie en bijzonder hoogleraar geschiedenis van de historische landgoederen aan de Rijksuniversiteit Groningen, die eveneens op kritische

wijze vanuit zijn, met name antropologische achtergrond commentaar leverde op het manuscript en evenals Pim Kooij mij voor al te grote uitglijders of te boude beweringen heeft behoed.

Mijn grote erkentelijkheid komt eveneens de leden toe van de beoordelingscommissie die hun tijd en energie hebben willen steken in deze vooral cijfermatige en derhalve soms droge kost: prof. dr. Maarten Duijvendak, hoogleraar economisch, sociale & regionale geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen, prof. dr. Marjolein 't Hart, bijzonder hoogleraar geschiedenis van staatsvorming in mondiale context, met name de sociale en economische aspecten daarvan aan de Vrije Universiteit Amsterdam en prof. dr. Jan Lucassen, em. hoogleraar internationale en vergelijkende sociale geschiedenis aan de Vrije Universiteit Amsterdam en verbonden aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam.

Ten aanzien van de inhoud van dit werk bedank ik tenslotte de beide kritische meelezers, elk voor zich grote kenners van de geschiedenis van zowel de Stad Groningen als de Ommelanden, dr. Jan van den Broek te Groningen en dr. Hidde Feenstra te Warffum. Verder dank ik de uitgever dr. Erwin H. Karel voor de bereidheid dit proefschrift op te nemen in de serie van het Nederlands Agromisch Historisch Instituut.

Deze studie was zonder meer onmogelijk geweest als aan mij geen jarenlange bijzondere faciliteiten waren verleend door het Regionaal Historisch Centrum Groninger Archieven. Het 'archief' bood mij ruimhartig jarenlang een vrije toegang tot zijn depots en daarmee tot de seriële bronnen, waarvan de registratie, analyse en interpretatie uiteraard geheel voor mijn verantwoording staan en waarvan de database gedeeltelijk in druk, maar meest op CD-Rom achterin deze studie toegankelijk wordt gemaakt. Voor dit niet minder dan geweldige voorrecht – verleend bij schrijven dd. 4 april 2000 (DI00 – 23781) – dank ik op de eerste plaats de eerdergenoemde Jan van den Broek, destijds gemeentearchivaris (thans stadshistoricus) van Groningen, maar voor de stilzwijgende verlenging van deze faciliteiten eveneens zijn opvolgers, de opeenvolgende directeurs van Regionaal Historisch Centrum Groninger Archieven: dr. Paul Brood, drs. Willem Goelema, drs. Diny During en de huidige directeur drs. Eddy de Jonge. Bijzondere dank geldt ook de bereidwillige hulp die ik van een groot aantal archiefmedewerkers heb ondervonden als ik weer eens een stuk niet kon vinden of hen op andere wijze nodig had. Zonder aan de niet genoemden tekort te willen doen, noem ik hier in semi-willekeurige volgorde in het bijzonder de (in sommige gevallen oud-) medewerkers, drs. Mirjam de Jonge, drs. Harry Romein, Thijs Boekema, Jan Oldenhuis, Geert Braam, drs. Jona van Keulen, drs. Michael Hermse, Paul Jacobs, Bram Valkenburg, drs. Harry Perton en 'last but not least', mijn kamergenoot vanaf het eerste uur, archiefvrijwilliger en herinventariseerder van de stadsrekeningen, drs. A.A. (Bram) Idema, die als Stadjer steeds belang-

stelling toonde voor mijn speurwerk. Daarnaast dank aan Johan Zwart (JPhZ) te Groningen die de kaartjes vervaardigde en Martine Schroor BSc. voor het meedenken over een aantal berekeningsmodellen.

Tenslotte dank ik mijn beide ouders die op een cruciaal moment de poot stijf hielden en deze arbeidersjongen, verslingerd aan de geografie, in weerwil van het mulo-advies van de hoofdmeester, naar de HBS stuurden. Het meest van allen dank ik mijn vrouw, levensgezellin en zakenpartner Klazien Schroor-Dijkstra. Met 'mien groate steun' ben ik jarenlang de maandagen 'na Groeningen weest' en hebben we veel tijd doorgebracht in de archiefdepots, maar niet minder thuis achter microficheapparaat, laptop en PC. Honderden strekkende meters archief hebben we door onze handen gehad. Aanvankelijk louter op papier, later ook op de computer hebben we tienduizenden namen van personen, plaatsnamen, beroepen en bedragen onder ogen gehad, overgeschreven en naar sekse, herkomstgebied, beroep en inkomsten- of uitgavencategorie geduid en ingevoerd en zo bijna de hele stadsbevolking van Groningen als ook alle stadsrekeningen ten tijde van de Republiek aan onze ogen voorbij zien gaan. Zonder haar onvoorwaardelijke steun en enthousiasme (als er na uren noteren weer eens een patroon in een serie gegevens opdook zag zij het als eerste) was deze studie er op zijn best jaren later gekomen.

Liwadden/Leeuwarden 25 september 2014

Inleiding

‘Gelyck Groningen sonder den Ommelanden niet en kan. Wie anders oordeelt, de (die) is een ignorant in de saeken van Groningen of een sot, of alle beyde. (...) Hoe dat – beneffens de commoditeyt van de plaets – door beleyt van wijsen ende beleeft onthael de vergaderinge der Friesen (de Friezen tussen Eems en Lauwers. M.S.) binnen Grinse gelicht is geweest. Hoe dat om de name van goede justitie de Hoofdmannen (provinciaal gerechtshof) alhier zyn ingevoert: hoe en waer de Stapel, ende ’t beneficie van de Brouwerie, gelyck ende voorsichtelyck door tractaten ende verbonden het soo verre gebracht is peu à peu allenskens, dat Groningen ende d’Ommelanden (gelijck men spreeckt) coaguleerden ende daer nae zyn verlaert te wesen eene Heerlicheyt ende Provintie.’¹

Omstreeks het midden van de zeventiende eeuw (1648) gaf de Groninger stadssyndicus Bernhard Alting (ca. 1600 – 1656?) deze visie op de welvaart van de stad Groningen en de pijlers waarop deze berustte.² Naast de door hem als een viertal ‘pilaren’ aangeduide bronnen van welvaart, waartoe hij de provinciale vergadering (de Landts-dagen), de Hoofdmannenkamer (een stadse rechtbank die tot 1749 in civiele Ommelander zaken oordeelde), het stapelrecht en het brouwmonopolie rekent, profiteerde Groningen van zijn ‘peerlen’. Met die peerlen doelde Alting op de territoria buiten de eigenlijke stad en de Stadstafel (dat is het haar onmiddellijk omringende platteland dat onder de stad behoorde), te weten de zogeheten stadsjurisdicties.³ Daar was Groningen sedert de vijftiende eeuw, hier wat eerder, daar wat later heer en meester, dat wil zeggen over het Gorecht, de beide Oldambten en Westerwolde inclusief Bellingwolde en Blijham.⁴ Aan deze territoriale peerlen voegde hij als laatste een symbolische, staatsrechtelijke parel toe, als een soort ‘jewel in the crown’. Dit was zijns inziens de in 1597 aan het stadsbestuur toegestane voortzetting vel quasi van ‘te hebben het voorschrijven, voorsegelen, voorsitten ende voorstemmen voor de (die) van den Ommelanden’.⁵ Een uniek voorrecht (‘een exceptie van de regle’). Iets verge-

¹ Alting, *Pilaren ende Peerlen*, 10–11.

² ‘hier bedencken ende in bedencken geven op welke colommen van welvaert Groningen principalyck bestae. Om ’t welke te doen sullen eerst een generael fondement poseren ende daer nae particulariseren’ (*ibidem*, 9).

³ Zie voor historische ontwikkeling en geografische aspecten van de Stadstafel: Schroot, *Historische atlas Groningen*, 36–37. (Vgl. Van den Broek, *Een stad apart*, 274–304).

⁴ Strikt genomen behoorde Westerwolde (voluit: de heerlijkheid Wedde en Westervoldingerland, Bellingwolde en Blijham) niet tot de stadsjurisdicties en maakte het evenmin deel uit van de provincie Stad en Lande. In zijn plakkaaten maakte het stadsbestuur overigens ook steeds dit onderscheid tussen de stadsjurisdicties (Gorecht, Oldambten) en de heerlijkheid Westerwolde waar zij namens de Staten-Generaal als leenheer de soevereiniteit uitoefende (Van Winter, *Westervolde Generaliteitsland*, 12, 116)

⁵ Alting, *Pilaren ende Peerlen* II, 22.

lijkbaars kwam namelijk nergens anders in de Zeventien Nederlanden voor, zo eindigde Alting zijn relaas over de stad Groningen.

Stad versus Ommelanden

Als syndicus was Bernhard Alting van 1631–1644 een van de hoogste ambtenaren van de stad en in die hoedanigheid nauw verbonden aan het stadsbestuur.⁶ Een dergelijke functionaris, een soort politieke stadsadvocaat (vergelijk de Hollandse raadpensionarissen), was bij uitstek de persoon die de belangen van de stad elders en/of tegenover derden moest verdedigen.⁷ Uit Altings instructie uit 1631 (die tevens de eerste omschrijving was van deze in 1559 ingestelde functie) wordt aanstonds duidelijk dat hij zich bezig diende te houden met het behartigen van stadszaken, zowel ‘in als buiten de stad’ en voorts met de ‘conservatie en ampliatic van deser stads hoocheit’. Hij was tevens de aangewezen functionaris voor het behandelen van de processen ‘tegens den Ommelanden ofte andere partijen’.⁸ Dat laatste was essentieel, want het was juist de doorlopende ‘koude oorlog’ tussen Stad en Ommelanden die bijna een eeuw vóór Alting aanleiding had gegeven tot de instelling van dit ambt. Alting was uiteraard vooringenomen. Maar deze houding deed weinig af aan de juistheid van zijn opvattingen over de economische en politieke positie van de stad. De ‘preséance’, dat staatsrechtelijk primaat waarmee Alting zijn vertoog besloot, leek, samen met haar stapelrecht, de Hoofdmannenkamer en de soevereiniteit die de stad door middel van haar jurisdicties over nagenoeg de helft van haar ommeland tussen Eems en Lauwers uitoefende, aan buitenstaanders gemakkelijk de indruk te geven dat eerder sprake was van een stadstaat Groningen, dan van een uit twee leden bestaand gewest Stad Groningen en Ommelanden. In de andere provinciën van de Nederlanden hielden steden en platteland elkaar meer in evenwicht. In het naburige Friesland had het platteland zelf(s) het politieke primaat en zowel daar als elders was dikwijls sprake van onderlinge rivaliteit tussen steden.⁹ In Stad en Lande leek de stad Groningen oppermachtig en haar positie was bovendien niet wezenlijk veranderd, integendeel eerder versterkt na de Reductie van 1594. Immers, de stad die gedurende dertien jaar de Spaanse zijde had gehouden, werd zeer tot ongenoe-gen van de Ommelanders – die zich in 1579 wel direct bij de Unie van Utrecht hadden aangesloten – in vrijwel al haar privileges gehandhaafd. Daaraan was op

---

⁶ Alting werd wegens herhaalde dronkenschap, onkerksheid, onvriendelijke opmerkingen over zijn superieuren en vermeende lankmoedigheid jegens de Ommelanden op 5 december 1644 ontslagen. Hij schreef verschillende deels ongepubliceerde werken over de stad Groningen en het in 1647 te Leeuwarden uitgegeven *Politycke Kuiper*. In 1650 werd het hem ontnomen burgerschap weer verleend en in 1653 werd hij in de Raad gekozen (zie Bos, ‘Bernard Alting’, 88–95, 106, 111, 113).

⁷ Ook de Ommelanden hadden hun syndicus.

⁸ De instructie voor de syndicus of pensionaris der stad Groningen dateert van 5 november 1631 (*RHC Groninger Archieven, Archief stadsbestuur 1594-1815*, toegang 1605, inv. nr. 622’).

⁹ Schroor, ‘Januskop van Caspar de Robles’, 86–87.

de eerste plaats het militaire belang van het door dezelfde Alting elders als *Arx Frisiae* aangeduide Groningen debet. Het opwerpen van een dwangkasteel door de Staten-Generaal in 1600 onderstreepte weldra letterlijk het strategische belang van Groningen.¹⁰ Evenals overigens het hoge percentage militairen onder de huwende mannen, waarover verderop in dit boek meer. Altings pilaren waren voor de Ommelander heren *de* stenen des aanstoets, temeer waar beide leden (Groningen en de Ommelanden) door de Staten-Generaal in één gezamenlijk staatsverband waren gedwongen.

Na twee jaar gesteggel en protest – tegen de door de Staten-Generaal na de Reductie opgelegde samenvoeging van Groningen en Ommelanden en hun opname als zevende provincie in de Republiek – van met name Ommelander zijde, wezen de Staten-Generaal in deze kwestie op 21 januari 1597 een definitief vonnis. Daarin handhaafden zij een eerdere uitspraak dat ‘Stadt ende Lande waren eene heerlicheijt ende provintie’. De Ommelander syndicus zou na deze uitspraak hebben gezegd dat de ‘heeren Staten (...) de cop van een Drentsche bulle (de stad Groningen, M.S.) op de romp van een Friesche koe’ (de Ommelanden) hadden gezet.¹¹

Het hier geschetste, overbekende beeld van geschillen tussen de Ommelanden en de stad en verschillen tussen de Ommelanden en Drenthe – waartoe de stad ooit behoorde – vinden we enkele decennia later terug in Altings, eveneens uit omstreeks 1648 daterende, maar onuitgegeven manuscript *Oud en Nieuw Groningen*. Daarin trekt hij een vergelijking tussen de bestuurlijke en economische positie van de stad, vóór de Reductie (Oud) en na de Reductie (Nieuw). Hij wijst – schrijvend over Oud Groningen – met nadruk op het aanvankelijke gebrek aan ‘gemeijnschap’ in de ‘politijcque wercken’. Waarbij het laatstgenoemde fenomeen nader beschouwd niet uitsluitend staatkundig werd opgevat, maar integendeel ook kerkelijke en infrastructurele aspecten omvatte. Wat dat laatste betreft memoreert Alting uiteenlopende zaken als het verleggen van stromen als de Hunze, de aanleg van kanalen als het Damsterdiep, maar ook het slaan van een brug over de Drentse A bij De Punt of de aanleg van een weg naar het Westerkwartier. Deze ingrepen had Groningen steeds op eigen kosten moeten uitvoeren en in voortdurend overleg en met toestemming van de betrokken landenschappen of kwartieren.¹² Ook burgemeester Johannes Epinus Huninga liet zich

¹⁰ Alting, *Der Old-ambten dependentie*, 56. Vgl. Schroor, ‘Heroriëntatie’, 153-157, 159-160.

¹¹ Alting, *Oud en Nieuw Groningen*, 45.

¹² *ibidem*, 171: ‘In de politijcque wercken en was geene gemeijnschap. Noch in kercke, noch in clooster, noch in wegen, noch in stegen. Wilde de stadt de Hunese (nu Schuijtdiep) naerder aen haer brengen, daer die stroom tevoren niet naerder en quam als bij Hogerbrugge, lopende voorts bij Adorp langs ende sich te Wirum stortende in 't Reijdiep, zij mocht het sien te wege te brengen sonder costen der Ommelanden (ca. 1400, M.S.). Wilde zij de vaert van de Fivela nae ende van Groningen hebben, zij moest op haer costen ende gebeden hulpe van die van 't Gorecht doen graven het canael tot aen het Lustigemaer (gediverteerde boesem van den ouden Fivel) of tot Dijckshorne (in 1424; M.S.). Wilde zij bequamer acces ende reces hebben aengaende den Drentschen pas, zij mocht met believen van die van Drente een brugge leggen te Glimmen in plaets dat

in zijn – tien jaar na zijn dood, dat wil zeggen in 1649 verschenen – beschrijving van de stad Groningen in vergelijkbare bewoordingen uit.¹³ Moeizaam, want omstreden en gezien de vele investeringen door de stad zeker kostbaar, dat is het beeld dat door (bijna-)tijdgenoten en nog lang nadien van deze geografische relaties is geschetst, om maar te zwijgen van de politieke en economische, of moeten we zeggen politiek-economische verhoudingen tussen Stad en Ommelanden.¹⁴

Afb. 1 Titelpagina Pilaren en Peerlen (Groninger Archieven 1765-1.1648).

‘Commoditeyt’: site en situation

Onlangs werd door Jan van den Broek enige nuance aangebracht in de hiervoor gereleveerde tegenstelling. Aan het einde van zijn betoog over de waterstaatkundige ingrepen rond de Hunze en de stad Groningen vraagt hij zich af of

---

men daerover voer met een ponte. Wilde zij den wech naer ende van het Westerquartier bequamer hebben, zij mocht een nieuwe brugge leggen met believen van dat quartier. Ende soo voortaan’.

¹³ ‘Alle de welke diepen eerst niet aen dese Stadt hebben geloopen, uytgeseydt de A. (...) En syn daerom de voorschreven rivieren en diepen met ongelooflijke kosten en moeyten aen dese Stadt voor en nae geleydet’. (uit: ‘Beschrijvinge van de Stadt Groningen’ door D.E.H. I.H. B.D.S.S. (= De Edelmogende Heer Iohan Huninga, Burgemeester der Selver Stede) in: Blaeu, *Toonmeel der Steden*, ongepagineerd.

¹⁴ Zo ook in zijn inleiding bij Wijnne, *Handel en ontwikkeling Groningen*, IX, waar hij spreekt over ‘twist en tweedragt tusschen stad en land (...) hoe de stad door ijzere dwang verwierf, wat haar thans vrijwillig toevloet’. Pieter Bos’ beschouwde in de inleiding op zijn *Groningsche gild- en stapelrecht*, 2, het stapelrecht als voornaamste oorzaak van de ‘voortdurende oneenigheid tusschen Stad en Lande’

het ‘canonieke beeld’, van twee kemphanen, waarvan de Ommelanden het onderspit delfden tegen een stad, gelijk een spin doelbewust aan haar web bouwde, niet enige bijstelling behoeft. Dat, in plaats van dat de Groningers de handel naar de stad hebben getrokken, de Ommelanders juist de Groninger markt hebben opgezocht. En derhalve sprake was van een wisselwerking.¹⁵

Of dat, anders gezegd, het zo is dat de ideologische en politieke kwesties en gevoeligheden als het ware de alledaagse werkelijkheid van toen aan ons oog hebben onttrokken. Opmerkelijk genoeg leverde Bernhard Alting zelf, in het citaat waarmee dit hoofdstuk begint, min of meer antwoord op deze vraag door te wijzen op de ‘commoditeyt’ van de plaats. Anders gezegd, op het gerief, het gemak dat de geografische ligging van Groningen aan handel en verkeer bood. De context waarin Alting zijn ‘commoditeyt’ plaatst, lijkt overigens vooral op de Middeleeuwen betrekking te hebben en in alles te verwijzen naar een situatie die reeds moet hebben bestaan voor en aler de hiervoor genoemde infrastructurele ingrepen (sinds pakweg 1400) Groningen nader en bijna onlosmakelijk met zijn Ommelander omgeving verbonden, waarmee het dan ook gaandeweg, maar vooral tijdens de zestiende eeuw in de hiervoor aangegeven vrijwel permanente conflictsituatie was gekomen. Altings commoditeit moet hoe dan ook nadrukkelijk in geografische zin worden opgevat. Daarbij ging het zowel om ‘site’ als ‘situation’, waarbij ‘site’ wordt opgevat als de eigenschappen van de plek zelf, gelegen op de noordelijke uitloper van een hoge, gestuwde grondmorene (Hondsrug) op vaste grond tussen aan weerszijden gelegen, nagenoegd ontoegankelijke, want natte hoogveenmoerassen. Met ‘situation’ geven we aan dat het een van de weinige toegangspoorten en schakels was tussen een ver landinwaarts reikend, tamelijk dunbevolkt Drents en Westfaals achterland en de smalle, maar dichtbevolkte Friese kleistreken langs de Noordzeekust.

Kustgebied versus achterland

Het is hier niet de plaats in te gaan op de oudste geschreven geschiedenis van Groningen, die begint in 1040 toen op deze plek reeds een koninklijk Karolingisch domein lag dat in dat jaar in handen kwam van het domkapittel en de bisschop van Utrecht.¹⁶ Het fungeerde als militair en financieel (belastingheffing) steunpunt van koning en bisschop en als economische schakel tussen het Drentse zand en de Friese klei. Het is opmerkelijk hoezeer dit beeld in de ‘Nederlandse’ geschiedschrijving over het middeleeuwse en vroegmoderne Groningen, als schakel of stootblok – al naar gelang het perspectief van de auteur – tussen de Friese Ommelanden en het Drentse of wellicht beter Saksische of Westfaalse achterland is blijven bestaan. We zagen hiervoor hoe daarbij de stad enerzijds als

¹⁵ Van den Broek, *Een kronkelend verhaal*, 186.

¹⁶ De meest recente inzichten omtrent de oudste geschiedenis van de stad Groningen in: Van den Broek, *Een stad apart*, 13-98; 285-348, resp. Boersma e.a., *Groningen 1040*, passim.

onderdeel van Drenthe (en soms zelfs als Westfaals) werd beschouwd, maar andersom tezamen met Drenthe ook wel als een onlosmakelijk deel van Friesland werd gezien.¹⁷ Tegenover de aan het begin van de Opstand tegen Spanje vooral door de politiek-militaire omstandigheden ingegeven anti-Groninger visie van de Ommelander bannelingen Abel Eppens en Johan Rengers van Ten Post, stond die van de al meermalen genoemde Bernhard Alting. Ook de Coevorder predikant Johan Piccardt plaatste Groningen in 1660 verder in het midden van Friesland door te stellen, 'dat (...) Drenten ook Friesen (...) zijn (en) dat de Drentsche bodem (...) mede een Friesche bodem (is)'.¹⁸ Voor en na is heel wat pennenstrijd gevoerd over deze kwestie. Waar de Groninger persona Willem Frederiks aan het einde van de vijftiende eeuw het Friese karakter van zijn stad benadrukte, werd dit door de Ommelander edelman Johan Rengers van Ten Post bijna een eeuw later in alle toonaarden ontkend.¹⁹ Vanuit het Friese kustperspectief werd de bevolking van de aangrenzende gebieden gedurende de Late Middeleeuwen veelal met onderling uitwisselbare aanduidingen als Saksisch, (West-)faals of Duits aangeduid.²⁰

Ook recenter nog werd dit onderscheid gemaakt, bijvoorbeeld door de Keulse economisch-historicus en geograaf Bruno Kuske (1876-1964) die een 'westfälische Wirtschaftsraum' plaatste tegenover 'die Küstenlandschaften (...) als wirtschaftliche Seeprovinz', welke zich van Harlingen tot Hamburg uitstrekken.²¹ En hoewel de bevolking van kustgebied en binnenland aan elkaar verwant is, maakten de Friese kustbewoners, volgens Kuske, nadrukkelijk onderscheid door zichzelf tot de 'Nordgermanen' te rekenen en de in het noorden van Westfalen ('westfälische Nordland') woonachtige bevolking als 'Duitsers' te beschouwen.²² Opeenvolgende auteurs als Kuske, Hermann Aubin (1885-1969) en Franz Petri (1903-1993), de voornaamste representanten van de tijdens het Interbellum po-

¹⁷ Het mooiste voorbeeld zijn de 'Westuaelsche gecken' waarvoor de Groningers in 1496 door pastoor Meynert toe Fraenker werden uitgemaakt (Thabor, *Historie van Vriesland*, 112).

¹⁸ De Coevorder predikant Johan Piccardt noemt tien jaar later in zijn het hele gebied tussen Noordzee, IJssel, Eems en Lippe zelfs 't Oude Vrieslant'. Hij betoogde voorts dat de Friezen uit het oude (Zuid-Zweedse) Götaland afkomstig waren, de Hunze opzeilden 'omtrent Groningen gelandt (...) aldaer de eerste Colonie gesticht (...) dat dese Gottische Vriesen haer eerst neder-gelaten hebben in de Drenth en hebben daer in gesticht haer eerste Colonien: alsoo dat ick de Drenth achte en houde voor het eerste en oudste gedeelte van Vrieslandt' (Piccardt, *Korte Beschryvinge*, 20-21, voorts 121).

¹⁹ Vgl. Waterbolk, *Twee eeuwen*, 48-49. Vgl ook de uiteenlopende visies van Rinzema, 'Van Emo tot Ubbo: Groninger en Oostfriese geschiedschrijvers tot 1600', 145-146 en Schroor, 'Mens en land in de zestiende eeuw', 11-12.

²⁰ Vgl. Slicher van Bath, *Mensch en land in de Middeleeuwen II*, 128-129. Hij ontkent overigens het Saksische karakter van Oost-Nederland (*ibidem*, 130-152) en spreekt m.b.t. Oost-Nederland zelfs van een Saksen-legende (152-176).

²¹ Kuske, *Wirtschaftsgeschichte Westfalens*, 1.

²² *ibidem*, 7. Dit is overigens nog steeds het geval. In Oost-Friesland ligt alles wat achter/ten zuiden van Leer ligt als 'Dütsland' beschouwd. Op de Oostfriese Waddeneilanden gaat men zelfs naar Deutschland/Dütsland als men naar de vaste wal gaat (vriend. med. dr. Hidde Feenstra).

pulaire *Westforschung*²³, maakten een soortgelijk onderscheid tussen Westfalen en het Noordzeekustgebied, overigens meest als onderdeel van een grote, als Noordwest-Duits aangeduide hoek van het Europese continent, dat na de Tweede Wereldoorlog door dezelfde onderzoekers schielijk werd beperkt tot een door Petri vervolgens als *kontinentaler Nordwesten* of *Nordwestraum* aangeduid gebied. Dit laatste werd begrensd door de Rijn, de IJssel en de Wezer, exclusief de Fries-Groningse kleistreken.²⁴ Kuske onderscheidde bovendien een afzonderlijke Nederlands (Hollands) ‘Wirtschaftsraum’. Het was vanwege zijn sterke gerichtheid op de handel, de koloniën en de landbouw, voor industriële producten en ten aanzien van de arbeidsbehoefte in het algemeen afhankelijk van het Duitse achterland, met Rijnland-Westfalen als kerngebied.²⁵

Los van het tijdgebonden, ideologische of nationale perspectief van de onderzoeker, steeds weer ging het om de dichotomie kustgebied-achterland, met daarop aansluitend de vraag of er sprake was van een scherp af te bakenen grens dan wel van een overgangsgebied tussen beide economisch-geografische landschappen. In het laatste geval was het dan weer de vraag hoever zich dit uitstreckte. Kuske wees een door hem als ‘westfälisches Nordland’ aangeduide regio als zo’n overgangsgebied aan. Deze werd begrensd door enerzijds het Bourtanger Moor en de Wezer en anderzijds door grensvenen met Ostfriesland en Oldenburg in het noorden en de heuvels van het Wiehengebirge in het zuiden. Voorts benadrukte deze auteur de opkomst van de zeevloten waartoe hij in relatie tot Westfalen vooral Bremen, Amsterdam, Zwolle (sic!), Hamburg en Emden noemde, ten koste van de meeste Hanzesteden en meer landinwaarts gelegen steden, o.a. die langs de Hellweg (Lippedal) en steden als Bielefeld en Herford.²⁶ Oost-Nederland, vooral Overijssel, beschouwde Kuske als het overgangsgebied van Holland met Westfalen en het Rijnland, een mening die door Petri werd gedeeld. Dat dit discours eerder in Duitsland dan in Nederland op gang kwam en daar intensiever werd gevoerd, lag gezien de late eenwording en de recente staatsvorming in Duitsland voor de hand.

Een veranderende oriëntatie

Tegenover dit nogal abstracte intellectuele debat staat de politieke realiteit. Die bestond vanaf de Late Middeleeuwen in dit deel van Noordwest-Europa uit

²³ *Westforschung* was met name gericht op het verschaffen van wetenschappelijk gefundeerde geografische, historische en economische argumenten ter ondersteuning van het idee dat Nederland, België en (delen van) Noord-Frankrijk als Duitse ‘Grenzraum’ kunnen worden beschouwd. Tijdens de nazitijd ging het om de wetenschappelijke legitimatie t.b.v. een toekomstige inlijving van deze gebieden als ‘Westraum’ in het Duitse Rijk. Zie o.m. Derks, *Deutsche Westforschung*, resp. Dietz, *Griff nach dem Westen* en de recensie van deze omvangrijke uit twee delen bestaande bundel door H. Derks in: H-Soz-u/Kult, 15 Mai 2003: (<http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2003-2-093>)

²⁴ Vgl., Knottnerus, ‘Räume und Raumbeziehungen’, 17-18

²⁵ Kuske, *Wirtschaftsgeschichte Westfalens*, 22 (vgl. ook Knottnerus, ‘ibidem’).

²⁶ Kuske, *Wirtschaftsgeschichte Westfalens*, 20.

een voortschrijdende staatsvorming vanuit het Bourgondische zuidwesten (Vlaanderen en Brabant). Een ontwikkeling, gevolgd door twisten over godsdienst, geld en regionale autonomie, met de uitkomst dat de Nederlanden zich vanaf het begin van de zestiende eeuw ten oosten van de Zuiderzee uitbreidden en aan het einde van die eeuw een nieuwe politieke constellatie was ontstaan, de Republiek der Verenigde Nederlanden, voorloper van het huidige Koninkrijk der Nederlanden. Deze politieke ontwikkelingen vielen bovendien samen met, of – wellicht beter – werden versneld door een sterke economische dynamiek, die na 1580 vooral uit ging van het machtigste gewest (Holland). Weinig staatsverbanden waren, als de Republiek der Verenigde Nederlanden, zo sterk een mengsel van politiek, economie en particularisme. Dit in economisch opzicht door een viertal kustgewesten (Holland, Zeeland, Friesland, Stad Groningen en Ommelanden) gedomineerde staatsverband, werkte op zijn minst ruim tweeënhalve eeuw als een magneet op zijn achterland. De Republiek was daarbij niet alleen een vestigingsland, maar tevens ‘seizoenswerkplaats’ en afzetgebied. Daarbij dringt zich de vraag op of en zo ja op welke wijze en in welke mate de genoemde economische en demografische dynamiek eveneens in de stad Groningen optrad. Deze ten opzichte van het centrale Holland enigszins afzijdig gelegen stad maakte sinds 1594, met de Ommelanden en haar stadsjurisdicties, immers deel uit van de Republiek. Afgaande op het voortbestaan van reeds vóór 1594 aanwezige percepties en opvattingen van de kustbewoners ten aanzien van de bewoners van het achterland, lijkt het kustgebied, waartoe de stad Groningen mag worden gerekend, in economisch opzicht, ook na 1600 veel welvarender te zijn gebleven dan zijn achterland. Los van de hardnekkigheid van vooroordelen, wezen pejoratieve kwalificaties ook na die datum op de armoe, het sjofele aanzien, de achterlijkheid en daaruit voortvloeiende vermeende domheid van ‘bovenlanders’, Drenten, Westfalingers (doorgaans bovendien katholiek!) en Duitsers (‘poepen’) in het algemeen.²⁷ Op zoek naar werk en inkomen, kortom naar een beter bestaan, lijkt voor de hand te liggen dat zij niet alleen als seizoensmigranten, maar zeker ook als permanente immigranten in de Groninger samenleving zichtbaar bleven. In andere, in of nabij de kustzone gelegen steden als Emden en Leeuwarden was althans sprake van forse percentages migranten uit de streken die thans tot Duitsland worden gerekend.²⁸ Dat lijkt in Groningen niet

---

²⁷ Getuige o.m. Baasch, *Holländische Wirtschaftsgeschichte*, 501-502: ‘der damals in weit höherem Wohlstande sich befindende Niederländer sah mit Geringschätzung auf den armen deutschen „Hankemaaiier“ oder „Muff“ oder wie man ihn sonst titulierte, herab und behandelte ihn demgemäß’; vgl. voorts Ter Laan, *Nieuw Groninger Woordenboek*, 1078-1079 en Knottnerus, ‘Räume’, 34, 35, 492 en dez., ‘Wanderarbeiter’, 18-19 en Mertens-Westphalen, ‘Duitser en Hollandganger in kluchten’ in: Eijnck, e.a., *Werken over de grens*, 52-59.

²⁸ Uit de cijfers die Zandberg voor het Leeuwarder burgerboek (1540-1651) levert, valt af te leiden dat 14,4% van de niet-Friese migranten uit Duitsland afkomstig was. Aangezien hij geen onderscheid maakt tussen Friezen afkomstig van buiten Leeuwarden en Leeuwarders zal dit percentage in werkelijkheid hoger zijn geweest (‘Verkennd onderzoek’, 9). Voor Emden stelt Kappelhoff de instroom vanuit Emsland en Westfalen als

anders te zijn geweest, maar – het is behalve via enkele sonderingen in de huwelijksproclamatieboeken – tot dusverre nimmer serieus onderzocht.²⁹ We zijn in onze inleiding met opzet wat dieper ingegaan op de relatie met het letterlijke achterland van Groningen om een tweetal redenen. De eerste is dat de geschiedenis van de stad, de economische niet in de laatste plaats, gelet op het voorgaande steeds in een spanningsboog tussen kustgebied en achterland is geplaatst. Een ruimtelijk-economisch contrast dat ook duidelijk naar voren treedt het belangrijkste economisch-historische handboek van de laatste jaren.³⁰

Belangrijker wellicht is dat deze kennelijk als vaststaand aangenomen verhouding de vraag oproept naar de omvang en de begrenzing van het economische ommeland van Groningen, zijn verzorgingsgebied, of om in de termen van de Duitse economisch-geograaf Walter Christaller te blijven, zijn *Ergänzungsgebiet*. Beperkte het zich tot de klassieke Ommelanden (Hunsingo, Fivelingo en Westerkwartier), de stadsjurisdicties als het Gorecht, de beide Oldambten en Westervolde, met andere woorden tot een gebied dat samenviel met de huidige gelijknamige provincie? Of behoorden (delen van) Friesland en Drenthe, het huidige Noord-Nederland, dan wellicht zelfs nog verder gelegen – Westfaalse of Oostfriesse – gebieden daartoe? In het hiervoor aangehaalde *Oud en Nieuw Groningen* wijst Alting er op dat Groningen voorheen (d.w.z. vóór 1594) een grote handel dreef naar het oosten met Westfalen, waarheen boter en kaas (en ossen en paarden; M.S.) werden uitgevoerd en lakens, linnen, Bentheimer zandsteen en andere waren (zoals hout; M.S.) werden ingevoerd.³¹ Ook meer eigentijdse bronnen wijzen direct en indirect op het belang van de handel met Westfalen. Een voorbeeld van een meer indirecte relatie biedt de kwestie rond het in de vijftiende en zestiende eeuw kennelijk moeilijk te handhaven Emders stapelrecht voor over de Eems naar en uit Westfalen getransporteerde goederen.³² De befaamde kroniek van Abel Eppens gewaagt zelfs meermalen van de levendige handel met Westfalen. Deze was, vooral gedurende de geleidelijk knellender wordende omsingeling van Groningen in 1587, nog zo belangrijk dat ‘die meente to Gronnigen handtierde, hoverde ende bacchierde in alle overvloet, daer sie allene meest myt suvel, kees, speck, daer sie allene een vrijpasse van hadden und

---

‘zahlreich’ en hoewel ‘wenig spektakulär’ als ‘einem dauernden Zustrom’ (Kappelhoff, *Emden als Quasi-Autonome Stadtrepublik*, 34).

²⁹ Schuitema Meijer, ‘Sociaal-economische aspecten’, 358-359 en eerder Th. G.W. Bodewes, *De afkomst der katholieken in de stad Groningen 1676-1811* (manuscript, ca. 1955) in: *Groninger Archieven, bibliotheek*, cat.nr. 320 (geciteerd bij Buursma, *‘Dese bekommerlijke tijden’*, 252-253).

³⁰ De Vries & Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 103-106.

³¹ Alting, *Oud en Nieuw Groningen*, 153.

³² Blijkens het notarieel vastgelegde getuigenis van zeven Emders burgers uit 1496 (Benders, *Een economische geschiedenis*, 91-92). Van den Broek heeft het over een tien jaar eerder afgelegde verklaring. (Van den Broek, *Een stad apart*, 413). Vgl. Knottnerus, ‘Räume’, 35: ‘Auch war die Wirtschaft von Groningen sowie der Kleinstadt Emden fest mit Westfalen verbunden, indem man fette Ochsen, Pferde und Käse lieferte und sich Roggen und Holz wieder herbeischaffte’.

hilden na Westphalen tvueren, soe vole Ommelanden uthgeven muchten'.³³ Omgekeerd werden uit Westfalen lakens, linnen, rogge en hout ingevoerd, gedeeltelijk via Rheine, waar een vrijmarkt van rogge, mout en zout was.³⁴ Dat het handelsverkeer tussen Groningen en Münsterland al vroeg van belang was blijkt uit opeenvolgende, sedert 1483 ontwikkelde, plannen om een kanaal door het Bourtangere Moor van het Oldambt naar de Eems te graven.³⁵ Een ander voorbeeld vormen de onderhandelingen die de stad Groningen in 1522 met bisschop Eryck van Münster voerde om een 'gemeyne frye heerstrate' door de Pekelerven en aan te leggen. Zo werden de oplossing van het probleem en de reden waarom als volgt verwoord: 'dat de gemeyne koepman oer (= hun) handelynge unde koepmanschafft haluen tusschen den Stycht tho Munster unde der Stadt Gronnyngen *dagelyks* gebruiken mothen, unde dorch gebrecke eyner straten des Peckelmoers sweerlyck daer hen' konden komen. Alles wijst op het dagelijkse karakter en daarmee op de intensiteit van de handelsrelaties.³⁶ De voorgenomen aanleg van het eerder genoemde kanaal wordt wel in verband gebracht met de door Emden gegeven Eemstollen en het door die stad gepretendeerde stapelrecht voor goederen die over de Eems werden vervoerd. Uit dit alles vloeide voort een bij tijd en wijle moeizame, maar gezien de omvang en de onderlinge nabijheid van beide steden niet minder belangrijk te achten economische relatie.

Deze oostelijke oriëntatie wordt bovendien bevestigd door een oppervlakkige analyse van de uitgaande correspondentie van het Groninger stadsbestuur over de periode 1560-1594. Wie zich verdiept in de handelsbetrekkingen tussen Groningers en inwoners van andere steden en gebieden is vóór 1560 aangewezen op losse bronnen. Schaarse aanwezige seriële bronnen zoals de stadsrekeningen geven daarover nauwelijks uitsluitsel. De uitgaande correspondentie van het stadsbestuur werd daarentegen door de secretarissen minutieus bijgehouden. Hoezeer inhoudelijk een bonte mengeling, verschaffen ze bij elkaar opgeteld een globaal kwantitatief beeld van de externe relaties van de stad. Het telwerk in de brievenprotocollen werd beperkt tot brieven die het stadsbestuur aan besturen van andere steden schreef. Ze geven ons, meer nog dan de correspondentie met militairen, justitiële instanties of vreemde heren een verhoogde kans om een indruk te krijgen van het bestaan en mogelijk de intensiteit van eventuele handelsbetrekkingen tussen kooplieden uit Groningen en die uit andere steden. Uit de periode 1580-1594, de jaren van de zogeheten Groninger schansenkrijg, valt op dat de brieven aan de Duitse partners voor 99% juridische of commerciële aangelegenheden betroffen. Bij de correspondentie met de Nederlandse steden was dat slechts bij de helft van de brieven het geval.

---

³³ Eppens, *Kroniek II*, 310.

³⁴ Eppens, *Kroniek II*, 410.

³⁵ Formsma, 'Verbinding van Groningen met Eemsland', 27-28, vgl. Van den Broek, *Een stad apart*, 489.

³⁶ Schroor, 'Mens en land', 24.

Uit het geheel rijst het beeld dat het meeste briefcontact plaatsvond, op de eerste plaats met Emden, maar daarnaast toch vooral de andere ‘Oosterse steden’, veelal, maar niet in alle gevallen, Hanzesteden. De belangrijkste steden in het briefverkeer met Groningen waren behalve het eerdergenoemde Emden, Münster, Bremen, Wesel en Hamburg. In de ‘vredesjaren’ 1560-1580 ging 52% van de brieven naar Duitse steden en 23% naar Oostnederlandse; in de jaren van de zogeheten Groninger schansenkrijg (1580-1594) waren die aantallen resp. 82% en 12%. Van de beperkte correspondentie met de Friese steden (15%, resp. 1%) kan het merendeel, namelijk die met Bolsward en Stavoren, worden weggestreept, daar deze qua inhoud uitsluitend op het doorgeven van Hanzezaken door Groningen aan beide steden betrekking had.³⁷ Was het Duitse, met name Westfaalse gebied sedert de opname van Stad en Ommelanden in de Republiek (1594) zo goed als uit het economische achterland van Groningen verdwenen, zoals de opmerking van Alting suggereert? Dat het overwegend massief – zij het niet overal (denk aan Lingen, Bentheim) – katholieke Westfalen cultureel gezien van de overwegend protestantse Republiek en van Groningen vervreemdde, laat zich raden. Omgekeerd raakte het protestantse Oost-Friesland dankzij de godsdiensttwisten en de Opstand tegen Spanje juist sterk op de Republiek betrokken.

Stand van zaken economische geschiedenis

Naar het economische en demografische reilen en zeilen van de stad Groningen ten tijde van de Republiek is nog slechts weinig onderzoek gedaan. In de afgelopen decennia werd voor wat betreft deze aspecten aan de perioden daarvoor en daarna door Kooij en Benders uitvoerig aandacht besteed. Kooij kon daarbij gebruik maken van een breed scala aan kwantitatieve seriële bronnen over de periode 1870-1914, terwijl Benders, afhankelijk van incidenteler bronnen, op een nauwkeurige wijze het overwegend narratieve laat-middeleeuwse bronnenmateriaal voor de gehele provincie heeft onderzocht.³⁸ Op zijn beurt beschreef Feenstra in een essay de voornaamste economische ontwikkelingen gedurende de 16de eeuw voor zowel Groningen als de Ommelanden.³⁹ Duijvendak nam de economische geschiedenis van de stad Groningen tijdens de twintigste eeuw voor zijn rekening.⁴⁰ Onlangs verscheen van de hand van Buursma een belangrijke studie naar een moeilijk te missen aspect van de sociaal-economische ontwikkeling, te weten de armoede en armenzorg in de stad Groningen in de vroegmoderne tijd.⁴¹ Zowel in de oude en nieuwe provinciale Geschiedenis van Groningen komt de economische ontwikkeling van de stad aan bod. In de oude

³⁷ Van den Broek, ‘Groningen en ‘de Oosterse steden’, 24-26, 40, 41.

³⁸ Kooij, *Groningen 1870-1914*, resp. Benders, *Een economische geschiedenis*.

³⁹ Feenstra, ‘Stapelrecht en vrije markteconomie’.

⁴⁰ Duijvendak, e.a., *Stad van het Noorden*, 89-118, 263-308, 449-488.

⁴¹ Buursma, *Dese bekommerlijke tijden*.

is dat in de vorm van een apart hoofdstuk gebeurd, terwijl in de nieuwe Geschiedenis een en ander is geïntegreerd in de algemene politieke geschiedenis.⁴² Tot de oudere studies behoren het verrassend veelzijdige negentiende-eeuwse overzichtswerk over de economische ontwikkeling van stad en provincie van de hand van H.A. Wijnne uit 1865 en het economisch-geografisch getinte, tamelijk idiografische, zij het systematischer werk van de Groninger geograaf H.J. Keuning uit 1974.⁴³

Kooij nam voorts de economische geschiedenis van de stad van de Middeleeuwen tot in onze tijd onder de loep in een bijdrage aan een bundel die is gewijd aan regionale hoofdsteden in West-Europa. Hij beschrijft daarin de zestiende eeuw als een tijdvak waarin de stad als het ware werd teruggeworpen op haar eigen omgeving, waarbij in het laatste decennium van die eeuw voorgoed een einde zou zijn gekomen aan wat we gemakshalve haar stadsstatelijke aspiraties noemen. Tegelijkertijd wijst hij op de uiterst succesvolle wijze waarop het stadsbestuur er in slaagde Groningen na 1594 het centrum te doen blijven van een groot verzorgingsgebied, daarbij met name refererend aan de voorspoedige uitleg en ontwikkeling van het Veenkoloniale gebied.⁴⁴ In een ander verband hebben we uitgelegd dat de stad dankzij haar bewind over en deels eigendom van circa 45% van het grondgebied van hetgeen thans de provincie Groningen is, wel degelijk, zelfs sterker trekken bleef vertonen van een 'Stadstaat Groningen'.⁴⁵ Tijdens de Gouden Eeuw zou Groningen zich meer dan de Hollandse steden hebben toegelegd op zijn verzorgingsgebied, beperkt als de economische relaties bleven tot het noordoosten van de Republiek en het noordwesten van Duitsland. Verder veronderstelt Kooij een verband tussen de tamelijk geringe bevolkingsdichtheid van Stad en Lande en het aangrenzende deel van Duitsland en anderzijds de geringe bevolkingsgroei van de stad tussen 1600 en 1800.⁴⁶ Dat laatste moge, vooruitlopend op een van de conclusies van deze studie, waar zijn, het neemt niet weg dat achter een per saldo geringe bevolkingsaanwas niettemin een grote dynamiek schuil kan gaan. Een proces waarin op korte termijn scherpe op- en neergangen in de bevolkingsomvang konden plaatsvinden die zich bij de schaarste aan bronnenmateriaal gemakkelijk aan het oog van de hedendaagse onderzoeker kunnen onttrekken.

Een weinig gereleveerd aspect van die dynamiek is bijvoorbeeld Groningens functie als garnizoensstad en belangrijkste vestingstad van Noordoost-Nederland.

---

⁴² Schuitema Meijer, 'Sociaal-economische aspecten'; Duijvendak e.a., *Geschiedenis van Groningen II*, 157-159, 162-164, 184-196, 277-280, 345-362, 375-378.

⁴³ Wijnne, *Handel en ontwikkeling van Groningen*; Keuning, *De regio Groningen*.

⁴⁴ Kooij, 'Central place and peripheral city', 39.

⁴⁵ Schroor, 'Een vlucht voorwaarts', 51-52.

⁴⁶ Dit laatste kennelijk in vergelijking met Holland en Vlaanderen en voorbijgaande aan het grote verschil in bevolkingsdichtheid tussen de kuststreken van Groningen (en Fryslân en Oost-Friesland enerzijds) en het binnenland van deze gewesten, om maar te zwijgen van het diepere Drents-Westfaalse binnenland.

Een positie die de stad behalve onder de Republiek nog tot ver in de negentiende eeuw heeft gehad. Daarbij wordt voor de tijd van de Republiek uitgegaan van een vaste garnizoenssterkte van 6 à 10% van de bevolking, waaruit een omvang van gemiddeld 1500 à 2000 man, kan worden afgeleid.⁴⁷ Aangezien deze percentages vooral aan achttiende-eeuwse bronnen (na 1715) werden ontleend, lijkt het er eerder op dat ze aan de lage kant zijn, getuige bijvoorbeeld de groot-schalige militaire conflicten in de onmiddellijke omgeving van de stad (1665, 1672-1674), maar ook de massale mobilisering gedurende de Spaanse Successieoorlog (1702-1713), waarvan de krijgsverrichtingen zich overigens op verre afstand van Groningen afspeelden.

Daarbij komt dat de hiervoor aangestipte geringe bevolkingsdichtheid in feite weinig zegt over de interactie tussen de stad en haar omgeving. In het geval van Groningen kan zelfs de indruk ontstaan dat – de binnen de Nederlandse verhoudingen – uitgesproken markante centrumpositie van deze stad juist (mede) een gevolg is van de veronderstelde geringe bevolkingsdichtheid van haar omgeving. Opvallend is in dat verband het vrijwel ontbreken van stedelijke centra (destijds) binnen een straal van 40 kilometer rond de stad, d.w.z. acht uren gaans.⁴⁸ In aanmerking genomen de onrechtstreeksheid van de meeste verbindingen over zowel het land als het water moet daarbij worden uitgegaan van een grotere afstand in kilometers en uren, die al naar gelang het vervoermiddel, het seizoen en de kwaliteit van de wegen, kon worden bekort als gebruik werd gemaakt van wind- of paardenkracht. Een gebied daarenboven dat op het eerste gezicht weinig (concurrerende) stedelijke centra telde.

Een afgelegen quasistadstaat

Uit het voorgaande moge duidelijk zijn dat de economische relatie van de stad Groningen met haar omgeving ten tijde van de Republiek nog goeddeels *terra incognita* is. Dat dit het geval is, lijkt ons vooral het gevolg van de aloude nadruk op de zo markante, want uitzonderlijke politieke geschiedenis en staatsrechtelijke positie van deze stad met betrekking tot haar omgeving, in vergelijking met elders in Nederland. Niet voor niets zijn we deze inleiding begonnen met de observaties van Bernhard Alting, waarin politiek en economie de verhoudingen van de stad met zowel de Ommelanden als haar jurisdicties (Gerecht, de beide Oldambten en het generaliteitslandje Westerwolde) doordesemen, doch de wereld daaromheen slechts mondjesmaat binnentreedt. In het kader van de Republiek, maar ook eerder en zeker daarna speelt voortdurend het *linquenda*, de afzondering en de afstand van Groningen tot andere bevolkingscentra; quasistad-

---

⁴⁷ Boels e.a., 'Regentenheerschappij en economische recessie', 265. Gegevens over de aantallen militairen alleen voorhanden voor de jaren na 1715.

⁴⁸ Appingedam was het enige stedelijke centrum binnen die straal. Dokkum ligt op circa 40 kilometer hemelsbreed van Groningen, evenals het door het water van Eems en Dollard van Groningen gescheiden Emden.

staat in een leeg en omvangrijk ommeland.⁴⁹ Een stad die als een zenuwcentrum al de bewegingen in haar omgeving nu eens initieerde, maar meer nog regisserend en vooral controlerend optrad, met de inrichting van het veenkoloniale gebied als kroon op haar werk. Het moet dit ‘axioma’ zijn, door bestuurders, staats- en andere rechtsgeleerden, door historici en geografen al vanaf de Late Middeleeuwen bestudeerd, gedefinieerd en in onze tijd dikwijls bejubeld, bewonderd en toeristisch uitgebaat, dat tot op de dag van vandaag ons beeld van de stad Groningen, bepaalt. Daarbij wordt zij als onderwerp of bestemming door velen binnen de gelijknamige provincie met een hoofdletter, als ware het een officiële aardrijkskundige naam aangeduid: Stad.

Zo lijkt de kennelijke vanzelfsprekendheid van het hiervoor gestelde eveneens de oorzaak van het nagenoeg ontbreken van kwantitatief onderzoek naar de economische en demografische ontwikkelingen in de stad gedurende de periode 1594-1813. Dat is uitgerekend het tijdvak waarin, zonder daarin tekort te doen aan de middeleeuwse autonomie en politieke-territoriale expansie, een hechte formele basis aan Groningen (zowel *de jure* als *de facto*) meer dan welke andere plaats in de Republiek (de handelsmetropool Amsterdam buiten beschouwing gelaten) een toppunt van macht verschaftte. De geschiedenis van de stad Groningen onder de Republiek ontbeert een kwantitatieve basis en de materiële geschiedenis van de stad en haar bewoners moet goeddeels nog worden geschreven. Met deze studie pretenderen we geenszins die materiële geschiedenis te schrijven. Daarvoor is het onderzoeksobject, zelfs waar het één stad betreft, eenvoudigweg te breed en het bronnenmateriaal te rijk en veelzijdig. Anderzijds ging op cruciale onderwerpen, bijvoorbeeld waar het de productie en de markt-functie betreft, bruikbaar en noodzakelijk bronnenmateriaal, bijvoorbeeld in de vorm van de administratie van belastingpachters zo goed als verloren. Dat neemt niet weg dat we met de onderhavige studie een nieuwe richting aangeven voor toekomstig onderzoek, terwijl we bovendien veel van het beschikbare kwantitatief materiaal zodanig hebben geordend dat het niet alleen aan ons maar ook aan toekomstige onderzoekers een handzame basis biedt.

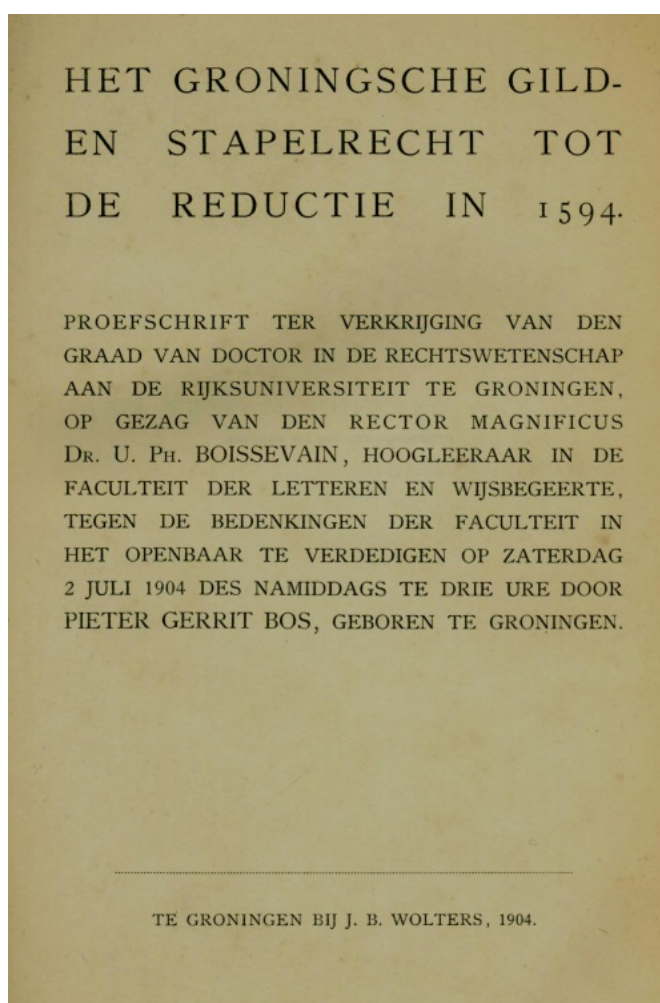
Een kwantitatief onderzoek

Zoals gezegd zijn het vooral de formele aspecten van de economische centrumpositie van de stad Groningen in het Noordoosten van Nederland gedurende de Republiek die tot dusverre werden onderzocht, beschreven en geanalyseerd. Ons beeld van de stedelijke economie van Groningen en zijn ommeland in de Late Middeleeuwen en Vroeg-Moderne Tijd wordt zodoende al ruim een eeuw bepaald door de sterk politiek-juridisch getinte publicaties van Pieter Ger-

---

⁴⁹ Met als meest recente voorbeeld de titel van de dissertatie van Van den Broek, *Groningen, een stad apart*.

rit Bos, waarin het stedelijke gild- en stapelrecht centraal staan.⁵⁰ Eveneens ruim honderd jaar geleden besteedde Izaäk Hendrik Gosses aandacht aan de stedelijke bezittingen en de economische relaties van Duitse en Nederlandse steden met hun omgeving. Daarbij kon hij onder meer gebruik maken van de recent door Petrus Johannes Blok uitgegeven transcripties van de drie oudste bewaard gebleven stadsrekeningen van Groningen uit de zestiende eeuw.⁵¹

Afb. 2 Titelblad dissertatie Bos' over Gild- en stapelrecht.

⁵⁰ Bos, *Gild- en stapelrecht tot de Reductie* en Bos, 'Gild- en stapelrecht na de Reductie'.

⁵¹ Blok, *Rekeningen der stad Groningen*.

Ook bij Gosses was inzake Groningen het thema afzijdigheid en politieke autonomie prominent aanwezig. Hij beschouwde de stad als nadrukkelijk afwijkend van de andere door hem behandelde steden 'als hebbende tegenover haren omtrek met geen centraal gezag rekening te houden'.⁵² Aan deze publicaties lag, bij de laatste wat meer dan bij de eerste, echter nauwelijks serieel bronnenmateriaal ten grondslag. Terwijl sindsdien veel werk verscheen over uiteenlopende politieke, militaire, waterstaatkundige, rechtshistorische, intellectuele en culturele aspecten van de Groninger stadsgeschiedenis, werd de economische centrumpositie van de stad zoals gezegd kennelijk als een gegeven aangenomen. Naar de economische aspecten, materieel fundament van al deze activiteiten zijn kortom niet of nauwelijks naspeuringen, laat staan analyses verricht. Wat ten aanzien van de stad Groningen ten tijde van de Republiek ontbreekt is kortom een kwantitatieve studie naar met name de demografische en economische ontwikkeling van de stad.

Al in 1983 beklagde de toenmalige gemeentearchivaris Jan van den Broek zich over het gebrek aan onderzoek in seriële bronnen als stadsrekeningen, doop-, trouw- en begraafboeken, burgerboeken en gilderollen.⁵³ Zelf leverde hij daartoe in dat jaar een bescheiden voorschot in de vorm van een hoofdstuk in een bundel over het werk van de bekende landmeter en cartograaf Egbert Haubois. Hoewel deze bijdrage de enigszins misleidende, want nogal algemene titel 'Het Groningen van Egbert Haubois: een stad op de grens van expansie en stagnatie' droeg, werd daarin niettemin een beknopte, zeer nuttige synopsis van de stadsfinanciën gegeven, in relatie tot de fysieke ontwikkeling van de stad, zoals die zo fraai tot uiting kwam op de beroemde vogelvluchtkaart, die Haubois omstreeks 1630 van de stad had vervaardigd.⁵⁴ In zijn eerder geciteerde bijdrage schetste Van den Broek de lacune nog eens duidelijk: '(...) Groningen kann leider nicht an bestehende, durch moderne Forschungen gewonnene Kenntnisse der demographischen Lage und der sozialen Struktur der Bevölkerung der Stadt (...) im 17. und 18. Jahrhundert anknüpfen. Dieser Acker liegt noch völlig brach (...) Anzahl und Herkunft neuer Bürger, Umfang der Zünfte, die Herkunft ihrer Mitglieder, ihre Stellung in der Gesellschaft, Geburt, Heirat und Sterben usw. [sind] noch nicht wissenschaftlich studiert, geschweige denn mit anderen, schon bekannten politischen, physischen, wirtschaftlichen und religiösen Fakten in Verbindung gebracht worden'.⁵⁵ Die lacune was ook met de in jaren 1970 verschenen bijdragen van Keuning over de regionale centrumfunctie van Gronin-

---

⁵² Gosses, *Stadsbezit in Grond en Water*, m.n. 134-155

⁵³ Van den Broek, 'Groningen als Hafencstadt'; slechts Jan Pieter Janzen besteedde in zijn kandidaatsscriptie 'Iets over rekeningen in Groningen en andere Nederlandse steden' in 1970 aandacht aan de stadsrekeningen als bron (*RHC Groninger Archieven, toegang 1770, nr. 1*).

⁵⁴ Van den Broek, 'Het Groningen van Egbert Haubois', 59-65.

⁵⁵ Van den Broek, 'Groningen als Hafencstadt', 257.

gen en toenmalig gemeentearchivaris Arend Toncko Schuitema Meijer allesbehalve gevuld. De laatstgenoemde schreef over de sociaal-economische aspecten van de stad in het in 1976 verschenen handboek van de geschiedenis van de provincie Groningen. Tamelijk descriptief en weinig systematisch werden daarin enkele nieuwe, meest losse economische en demografische gegevens over de stad gepresenteerd.⁵⁶

Dat er voor en na 1983 nauwelijks onderzoek naar deze basale aspecten van leven en werken werd verricht ligt allesbehalve aan de bronnensituatie, die is namelijk uitstekend, zoals hieronder blijkt.⁵⁷ Bovendien verschenen inmiddels studies die belangrijke aspecten van het sociaal-economische leven van Groningen ten tijde van de Republiek tot onderwerp hebben, zoals een belangwekkend onderzoek naar de personele banden tussen de gereformeerde (na 1816 nederlands hervormd genoemde) kerkenraad en het stadsbestuur in Groningen tussen 1594 en 1825 en een uitgebreide studie over armen, armenzorg en armoede in de stad.⁵⁸ De toegang tot de bronnen werd daarbij in zoverre verbeterd dat sinds 1993 daarvan een veertigtal in druk verscheen in de serie *Groninger Bronnen en Toegangen*. Van die bronnen heeft ruim de helft uitsluitend betrekking op de stad en daarbij gaat het om bewonerslijsten, lijsten van huiseigenaren, lidmatenlijsten, de oudste huwelijksproclamatieboeken, een van de oudste stadsrekeningen en het gildrechtboek.⁵⁹ Over het financiële bestel van het gewest Stad en Lande, verscheen voorts een overzichtswerk met vele tabellen waarin de inkomsten en uitgaven van het gewest nader werden gespecificeerd, zij het niet uitgesplitst naar deelgebied.⁶⁰ Tenslotte werden door de Groninger Archieven verschillende bronnen, met als belangrijkste de doopboeken, begraafboeken en huwelijksproclamatieboeken uit de periode voor de invoering van de burgerlijke stand op het internet geplaatst.⁶¹

Zoals gezegd is het op z'n zachtst gezegd merkwaardig dat we zo weinig weten over bevolking, beroep, bedrijf en financiën van de stad Groningen ten tijde van de Republiek. Opmerkelijk, omdat juist ten tijde van de Republiek sprake was van een politieke constellatie waarin het stadsbestuur in zijn gewest meer macht kon uitoefenen dan vergelijkbare besturen in welke andere stad binnen de Republiek dan ook. De stad Groningen was daarbij soeverein over nagenoeg de helft van de bevolking en het grondgebied van de provincie Stad Groningen en Ommelanden. Tezeldertijd was zij rechtstreeks eigenaresse van een aanzienlijke

⁵⁶ Schuitema Meijer, 'Sociaal-economische aspecten'.

⁵⁷ '... Quellenmaterial in ausreichender Fülle vorhanden.' (Broek, van den, 'Groningen als Hafencstadt', 257-258).

⁵⁸ Schilling, 'Das calvinistische Presbyterium'; Buursma, 'Dese bekommerlijke tijden'.

⁵⁹ De serie verscheen onder redactie van W.G. Doornbos.

⁶⁰ Zie: Van der Ent en Enthoven, *Gewestelijke financiën* en de bespreking daarvan door Duijvendak, 'Portret van het gewest', 107-110. Vgl. Schroor, 'Heroriëntatie', 162-165.

⁶¹ www.allegroningers.nl

hoeveelheid onroerende goederen, waaronder ruim 200 km² land. Haar onroerend goed bestond uit tientallen boerderijen in de Ommelanden met de daaronder gebruikte bekleemde landerijen, naast vrije landerijen (met inbegrip van kwelderanwassen). Verder waren er de uitgestrekte onder haar regie afgegraven en in cultuur gebrachte venen in het zuidoosten van de provincie en ruime kwelderlanden langs Dollard en Lauwerszee. Over een groot deel van deze gronden gold het stadsmeierrecht en al deze onroerende eigendommen maakten haar tot de grootste private grondeigenaar in de Republiek.⁶² Daarnaast ging het om talloze huisplaatsen in en buiten de stad en voorts uiteraard huizen en camerren (eenkamerwoningen), poorten, wallen, grachten, kanalen, verlaten (schutsluizen), wegen, stegen en bruggen. De verhuur van deze onroerende goederen vormde naast de toen gebruikelijke verpachting van bijvoorbeeld accijnzen (in het kader van het stapelrecht), tolleren en heerlijke rechten plus precaria de pijlers waarop de huishouding van het stadsbestuur rustte.

Voorstudies

De onderhavige studie heeft een lange voorgeschiedenis en is vrijwel geheel gebaseerd op eigen onderzoek en vooral telwerk in merendeels ongepubliceerde bronnen, waarvoor naar het voorwoord zij verwezen. Waar mogelijk zullen vergelijkingen met deze fenomenen in andere steden in Nederland en Noordwest-Duitsland worden getrokken. In *Stadstaat Groningen* hebben we in 1999 een eerste poging gedaan tot een analyse van de economische relatie tussen de stad en haar omgeving. Dat deden we aan de hand van inkomsten- en uitgavenreeksen uit zowel de stadsrekeningen als de rekeningen van het Veenkantoor.⁶³ Daardoor werd onder meer een cijfermatige basis verschaft aan de wijze van totstandkoming van de Veenkoloniën en aan de sterke band die er bestond tussen de stad en dit merendeels onder haar *aegide* ontwikkelde deel van de provincie, vanaf 1612 tot in de twintigste eeuw. Ook werd daarmee inzicht verkregen in een bron van inkomsten die na 1700 de belangrijkste financiële pijler van het stadsbestuur werd.

Omdat die studie destijds plaatsvond in het kader van een betaalde opdracht, welke was gebonden aan de beperkte tijd van netto ruim een jaar, moest veel door ons verzameld onderzoeksmateriaal blijven liggen. Belangrijker was echter dat het accent in *Stadstaat Groningen* uitsluitend op de relatie tussen de stad en het veenkoloniale gebied lag, met name ten tijde van de Republiek en de daarop aansluitende negentiende eeuw. Daarmee werd ten aanzien van de relatie met de omgeving slechts één facet bestreken. Een aspect dat bovendien sterk door wettelijke bepalingen was geformaliseerd en werd gekleurd. Het riep de vraag op in

---

⁶² Schroor, *Atlas der Stadslanden*, 7-8.

⁶³ Schroor, *Stadstaat Groningen*, 97-104.

hoeverre en op welke wijze de geografie – die in *Stadstaat Groningen* sterk naar voren kwam – überhaupt van invloed is geweest op de demografische en economische ontwikkeling van de stad en het financiële beleid van het stadsbestuur ten tijde van de Republiek. In de vorige paragraaf hebben we uitgelegd waarom voor een onderzoek naar Groningen in de tijd van de Republiek werd gekozen, namelijk de bijzondere formele staatkundige positie van de stad en het vrijwel totale gebrek aan economisch onderzoek over deze periode.

Als opmaat tot dit geheel nieuwe en op zich staand onderzoek zijn door ons een aantal, met onregelmatige onderbrekingen verschenen voorstudies verricht, in de vorm van tamelijk op zich staande bijdragen, *capita selecta* met andere woorden. De eerste daarvan was een beschouwing over de geopolitieke en economisch-geografische motieven die het stadsbestuur er in het begin van de zeventiende eeuw toe aanzetten grootse, met name infrastructurele werken in gang te zetten. Daartoe behoorde enerzijds de stadsuitleg, anderzijds de openlegging van de hoogvenen in het zuidoosten en in het verlengde daarvan de vraag naar een eventueel verband tussen beide ontwikkelingen.⁶⁴ Vervolgens hebben we getracht in een tweetal artikelen antwoord te geven op de ligging en omvang van het economische achterland van de stad Groningen aan de hand van een analyse van de immigratie in zowel de Late Middeleeuwen als aansluitend de Nieuwe Tijd.⁶⁵ Tenslotte werd een deel van het onderzoeksmateriaal en de uitkomsten van de voorgaande studies min of meer samengevat in het kader van bijdragen aan de in 2008–2009 verschenen driedelige nieuwe *Geschiedenis van Groningen*.⁶⁶

Vraagstelling van deze studie

In dit proefschrift staat de vraag centraal of en zo ja in hoeverre de geografie van invloed was op de demografische en de economische ontwikkeling en de financiële politiek van de stad, meer specifiek op de natuurlijke bevolkingsontwikkeling, op de migratie, op de werkgelegenheidsstructuur en op de stedelijke financiën. Dit viertal aspecten wordt in deze studie in even zovele hoofdstukken onder de loep genomen. In hoofdstuk 1 over de natuurlijke bevolkingsontwikkeling van de stad staat de subvraag centraal hoe de *site* van de stad, dus haar ligging en fysieke kwaliteiten, in deze bevolkingsontwikkeling weerspiegeld worden. In de beide volgende hoofdstukken, waar migratie en beroep worden onderzocht, is nadrukkelijk de *situation* aan de orde, dat wil zeggen de relatieve ligging van de stad, met andere woorden de locatie ten opzichte van haar omgeving. In hoofdstuk 2 staat de subvraag centraal hoe de blijkbaar als vaststaand

---

⁶⁴ Schroor, 'Vlucht voorwaarts'.

⁶⁵ Schroor, 'Friese of Duitse stad?' en dez., 'Van Wad tot Warendorf'.

⁶⁶ m.n. in Schroor, 'Heroriëntatie' passim.

aangenomen centrumpositie van de stad Groningen⁶⁷ ten tijde van de Republiek tot uiting kwam in de richting van de migratiebewegingen en de herkomst van migranten. Vervolgens gaan we in hoofdstuk 3 na hoe deze relatieve ligging zich uitte in de economie van de stad, zoals die valt af te leiden uit haar beroepsstructuur. In hoofdstuk 4 tenslotte gaan we na in hoeverre geografische factoren van invloed waren op de stedelijke financiële huishouding? Wat betekende het kortom voor Groningen om centrum te zijn van zowel een ruim ommeland ('Van Lauwerszee tot Dollard') als een groot achterland ('Van Wad tot Warendorf)?

In concreto zien de genoemde hoofdstukken er derhalve als volgt uit:

1. *'Het gelijk van Van Doeveren: De demografische ontwikkeling van Groningen in de zeventiende en achttiende eeuw'*: De natuurlijke bevolkingsontwikkeling. Een reconstructie van de bevolkingsomvang aan de hand van bewonerslijsten en een reconstructie van het natuurlijk bevolkingsverloop aan de hand van geboorten (dopen) en een reconstructie van de sterfte. Bij deze interne bevolkingsontwikkeling komen zaken als hygiëne en watervoorziening aan de orde, maar ook gezinsgrootte, verweduwing en de invloed van militairen op het demografisch patroon.
2. *Fries of Veels: Immigranten in Groningen en hun herkomst 1595-1795*. Aan de hand van de burgerboeken en de zogeheten 'copulatieboeken' (d.w.z. de huwelijksproclamatieboeken) wordt een analyse gegeven van de herkomst van de migranten (mannen en vrouwen) en de afstanden waarover werd gemigreerd.
3. *Van Ommelander predikanten, Drentse molenaars en Munsterse wevers: Bevolking, beroep en bedrijf in Groningen*. Migratie en beroep. Aan de hand van de burgerboeken volgt een analyse van de nieuwe burgers op basis van beroep en herkomst. Verder aandacht voor de beroepsstructuur van de stedelijke bevolking op grond van enkele oude bevolkingsregisters, het gildrechtregister en de uiteenlopende gilderollen.
4. *'Peerlen, pilaren en penningen'*: *De financiële huishouding van de stad Groningen*: Een inzicht in structuur, herkomst en besteding van de stedelijke financiën (inkomsten en uitgaven, kapitaalsvoorziening) aan de hand van twee eeuwen stadsrekeningen.
5. *Besluit*. Een samenvatting van de resultaten van de voorgaande hoofdstukken die eindigt met een samenhangende slotsom.

---

⁶⁷ Onlangs voor de periode tot 1600 opnieuw onderstreept door Broek, van den, *Een stad apart*.

In de genoemde hoofdstukken hebben de (economisch) geografische aspecten, dus site en situation, een aantal verschijningsvormen. Allereerst bezien we de positie van Groningen in de spanningsboog kustgebied-achterland en onderzoeken we de omvang van het economische ommeland van de stad en in samenhang daarmee de vraag of en zo ja in hoeverre het Duitse (m.n. Westfaalse) achterland na de overgang tot de Republiek uit het 'blikveld' van Groningen verdween. Daarnaast bekijken we of in Groningen wellicht meer dan in bijvoorbeeld de Hollandse steden de nadruk lag op de verzorging van zijn ommeland dan op de nijverheid, of op de handel over langere afstand. We pogen hier vooral aan de hand van primair serieel, hetzij naar zijn aard kwantitatief (bv. stadsrekeningen, belastingkohieren) bronnenmateriaal, dan wel materiaal dat zich leent voor een kwantitatieve benadering (bv. doop-, trouw- en begraafboeken, burgerboeken) een onderbouwing te geven aan de hiervoor en elders gestelde unieke en in veel opzichten in de Republiek onvergelykbare positie van de stad Groningen. Waar nodig en mogelijk trekken we vergelijking met andere steden en gebieden aan de hand van de bestaande literatuur. Op deze wijze hopen we duidelijk te maken of de natuurlijke bevolkingsontwikkeling, de immigratie, de beroepsstructuur van bewoners en migranten, alsmede de financiële huishouding van de stad, terug te voeren zijn op de specifieke ligging van de stad Groningen, of dat ze gewoonweg samenhangen met de relatie centrum – ommeland zoals we die in iedere stad terugvinden.

1.

‘Het gelijk van Van Doeveren’, de demografische ontwikkeling van Groningen in de 17^e en 18^e eeuw

Op 3 september 1770 hield de hoogleraar medicijnen en ‘stadsfysicus’ Wouter van Doeveren (1730-1783) een oratie ter gelegenheid van zowel de overdracht van het rectoraat van de universiteit van Groningen aan zijn opvolger, als van zijn vertrek naar Leiden.⁶⁸ De inhoud van de voordracht, een soort medische geografie van de stad Groningen, was zo belangwekkend dat het stadsbestuur de rede door Van Doeverens vakgenoot – en naderhand opvolger als stadsfysicus – Matthias van Geuns liet vertalen en uitgeven. Al aanstonds bij zijn aantreden als hoogleraar, in 1754, had Van Doeveren zich een kind van een nieuwe tijd betoond, door de nadruk te leggen op waarneming en experiment en de voortdurende herhaling daarvan.⁶⁹ Tijdens zijn professoraat beperkte hij zich de eerste jaren tot het onderwijs in de anatomie en fysiologie, bij voorkeur op aanschouwelijke wijze, door middel van anatomische lessen. Die waren behalve voor studenten en chirurgijns (al dan niet in opleiding) ook voor andere geïnteresseerde wetenschappers toegankelijk. In deze specialismen werd hij in 1763 opgevolgd door de vermaarde Petrus Camper (1722-1789), waarna Van Doeveren zich toelegde op de verloskunde en de ‘praxis medica’, de chemie en de fysiologie.⁷⁰

Belangrijker voor ons onderwerp is dat hij, bij die gelegenheid, door het stadsbestuur tot eerste ‘stadsphysicus’ (stadsmedicus) werd benoemd.⁷¹ In die hoedanigheid fungeerde Van Doeveren als officieel gerechtelijk geneeskundige en had hij de taak om verloskunde aan vroedvrouwen en vroedvrouwen in opleiding te geven. Hij gaf zijn ogen goed de kost en had van meet af aan een brede belangstelling voor Groningen en zijn inwoners.⁷² Het was hem – de titel van zijn rede geeft het aan – opgevallen dat veel ziekten in Groningen in mindere

---

⁶⁸ Van Doeveren, *Sermo academicus de sanitatis Groningianorum*.

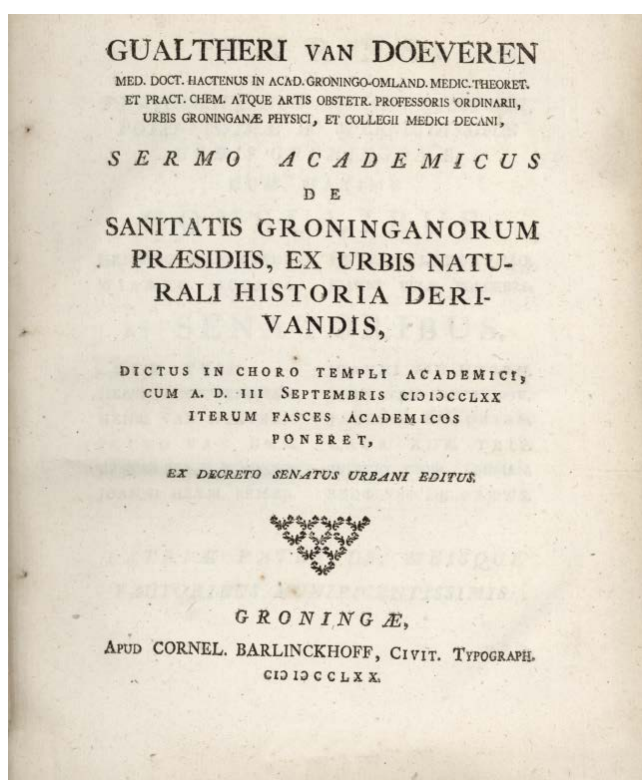
⁶⁹ Van der Zwaag, *Wouter van Doeveren*, 25-26.

⁷⁰ Van der Zwaag, *Wouter van Doeveren*, 27-28, 31.

⁷¹ Groningen had eerder een of soms twee stadsdokters en stadschirurgijns gekend, minstens sinds 1496 en ze fungeerden eerder resp. als statussymbool voor de stad of in het geval van de stadschirurgijn als politieel functionaris. De functie was mede dankzij de centrale positie van de stad binnen het gewest in het begin van de 17^e eeuw getransformeerd tot provinciaal medicus. (Huisman, *Stadsbelang en standsbesef*, 58-71, 299-301).

⁷² Geheel in de traditie van de Griekse arts Hippocrates die in de 5^e eeuw voor Chr. leefde en o.m. *De Aeribus, Aquis et Locis* (over de atmosfeer, de wateren en de gronden) schreef.

mate voorkwamen dan elders, of althans minder heftig heersten. De stad dankte haar ‘gunstige gesteldheid voor de gezondheid’ aan allerlei gunstige fysisch-geografische omstandigheden, aldus de medicus. Daartoe werd behalve het klimaat (niet te heet, voldoende wind en neerslag) zeker ook de ‘verheven’ ligging op de Hondsrug met zijn harde zandgrond gerekend, evenals de nabijheid van overvloedig rivierwater van de Hunze en de Drentse A (‘gestadig bewogen en met vlugge vlieting’). Tenslotte roemde Van Doeveren in het voetspoor van Ubbo Emmius de ruime opzet van de stad met haar brede straten en drie uitgestrekte pleinen.⁷³ Dat het leven in Groningen vergeleken met andere steden zo gezond was kon zijn inziens zelfs het beste worden afgeleid uit het ‘klein getal der Geneesheeren, die in deeze Stad hunne konst oeffenen’.⁷⁴

Afb. 3 Titelpagina Latijnse uitgave Van Doeveren, Sermo (...) de sanitatis Groninganae, 1770 (Tresoar, E 2196).

⁷³ Van Doeveren, *Academische redevoering*, 22, 32. De betreffende beschrijving door Emmius van Groningen in diens, *De Agro Frisiae*, 42-44. Bij Emmius die aan het begin van de 17^e eeuw schreef was nog sprake van twee pleinen. Het derde plein, de Ossenmarkt, kwam pas in de jaren 1620 tot stand.

⁷⁴ Van Doeveren, *Academische Redevoering*, 53.

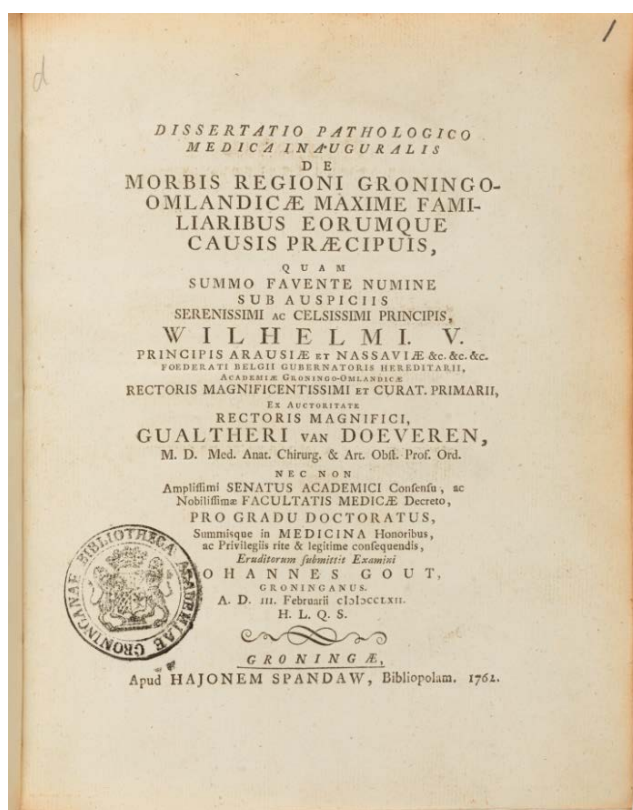
Zonder zijn betoog met cijfers te onderbouwen betrad de hooggeleerde een tweetal belangrijke, feitelijk de belangrijkste, terreinen van de demografie: te weten geboorten en sterfte, met als uitkomst bevolkingsaanwas of –verlies en gaf bovendien een oordeel over de aard en de achtergronden van de gemiddelde gezondheidstoestand van de bevolking van de stad. Zijn rede wekt ook nu nog onze belangstelling, omdat niet alleen Groningen en daarbij vooral één aspect (de aan ziekten toe te schrijven sterfte) van de demografie van deze stad het onderwerp is, maar is vooral ook belangwekkend omdat Van Doeveren vergelijkingen trekt met steden als Amsterdam, Leeuwarden, 's-Gravenhage, Leiden en een aantal andere Hollandse steden. Een vergelijking die, zoals te verwachten valt, ten gunste uitviel van Groningen. Maar, was dit ook inderdaad het geval en zo ja, waarop waren Van Doeverens observaties en stellingen gebaseerd? Natuurlijk op zijn eigen waarnemingen en vergelijkingen. En, laten we wel wezen, gelet op 's mans beroep en functie in de stedelijke samenleving was hij zelfs de meest aangewezen persoon om uitspraken te doen over de medische geografie van het Groningen van zijn dagen. Het is echter de vraag of aan zijn op het eerste gezicht impressionistische opvattingen een getalsmatige onderbouwing kan worden gegeven. Was Groningen inderdaad een gezondere plaats om te leven? Met die vraag roeren we in eerste instantie de ligging, kortom de geografische kwaliteiten van de plaats (bodem, klimaat, reliëf, afwatering), ofwel zijn *site* aan. Hoe verhiel deze site zich tot het eerste – demografische – thema van deze studie. Een onderzoek waarin we immers aan de hand van de ontwikkelingen van uiteenlopende, maar niettemin samenhangende aspecten als de bevolking, de beroepen structuur en de stedelijke financiën enig licht proberen te verschaffen in de duisternis van de nagenoeg ongeschreven sociaal-economische geschiedenis van Groningen gedurende de Vroegmoderne Tijd.

Een samenhangende studie over de demografische ontwikkeling van de stad Groningen in de Vroegmoderne Tijd ontbreekt. Wel werd in en over deze universiteitsstad door uiteenlopende auteurs al vanaf de zeventiende eeuw gepubliceerd over (vooral) het niveau en de aard van de sterfte tijdens (delen van) de vroegmoderne periode. In dit verband vallen behalve de naam van Van Doeveren die van Antonius Deusing en Johannes Gout op, de laatste een promovendus van Van Doeveren. Na 1780 publiceerden ook vader en zoon Ph. en A.Ph. Loeff, Luitje Tonnis Schleurholts, Sicco Pieter Popta, Hendrik Nanninga en Hindrik Jan Trip over de sterfte.⁷⁵ In een aanhangsel op zijn bijdrage, publiceerde laatstgenoemde auteur – dankzij de aanwijzingen van Loeff – een staat van de sterfte in de stad Groningen tussen 1729 en 1811 op basis van de zogeheten Col-

---

⁷⁵ Deusing, *Disquisitio de peste*, Deusing, *Tractatus de peste*; Gout, *De morbis regioni Groningo-Omlandicae*; Loeff, 'Beschrijving van de gesteldheid der Stad Groningen'; Loeff, 'Bericht wegens de ziekten etc, der stad Groningen'; Schleurholts, *De effluviarum Paludosorum*; Popta, *De morbis epidemicis*; Nanninga, *De cura publica*; Trip, 'Geschiedenis der ziekten (...) te Groningen'.

lectboeken, een bron waarop wij bij de behandeling van de sterfte in dit hoofdstuk nog terugkomen.⁷⁶ Over de andere aspecten van de demografie weten we vrijwel niets, zoals de geboortenaantallen en –cijfers of de aantallen en percentages inwoners die huwden. Datzelfde geldt voor de gezinssamenstelling, met name het aantal kinderen dat een gemiddeld gezin telde, de omvang van de migratie en de herkomst van migranten – een aspect waarop in hoofdstuk 2 wordt ingegaan. Daarnaast beschikken we pas aan het einde van deze periode over betrouwbare inwonertallen van de stad Groningen waaraan we deze cijfers kunnen relateren.

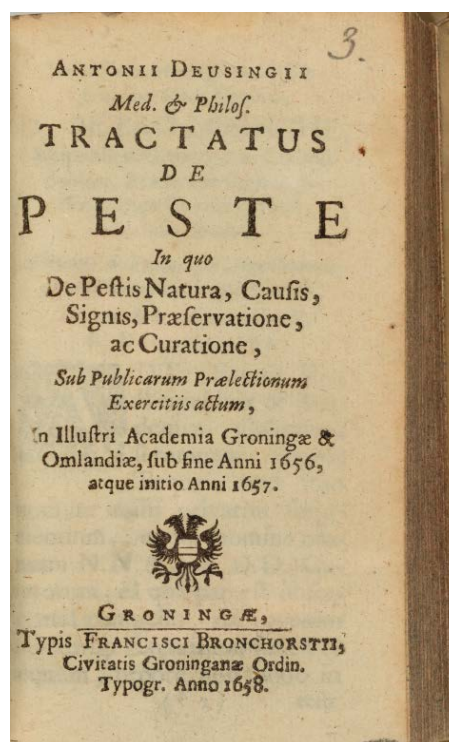
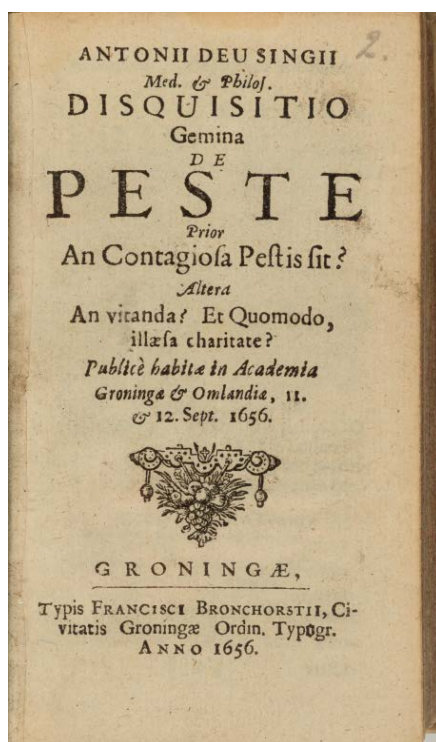

Afb. 4 Gout, Johannes, *Dissertatio pathologico medica inauguralis de morbis regionis Groningo-Omlandicae*. Groningae, 1762 (UB Kh3. M 1 no. 6).

⁷⁶ Trip, 'Geschiedenis der ziekten', 215-225 (i.e. De sterfte te Groningen vóór het houden van de akten van den burgerlijken stand). Deze auteur was Looffs bevindingen op het spoor gekomen via de advocaat en latere archivaris H.O. Feith sr. (zie: Feith c.s., *Aanteekeningen bij eene Redevoering en dichtregelen*, 84) mogelijk op indirecte wijze via Diest Lorgions, *Geschiedkundige beschrijving der stad Groningen II*, 340.

Het is niet voor niets dat in ons onderzoek als eerste de ontwikkeling van het inwonertal en de bevolkingsontwikkeling onder de loep worden genomen. We hebben dit cijfer nodig om daarmee het voor verder onderzoek noodzakelijke inzicht te verkrijgen in de loop en de samenstelling van de bevolking over de te onderzoeken periode. Kennis van het inwonertal van Groningen op verschillende tijdstippen – ook als die het resultaat is van een reconstructie – is van belang om er absolute omvang en de relatieve verhoudingen tussen de demografische variabelen (geboorten, sterfte, huwelijk, verweduwing, migratie etc.) mee te bepalen en tegen af te zetten. Het is daarom op de eerste plaats geboden om schattingen te geven van het inwonertal van Groningen op verschillende tijdstippen in de hier behandelde periode, gevolgd door tellingen en reconstructies van het geboortecijfer, het sterftecijfer en de loop van de bevolking. De migratie komt zoals gezegd in hoofdstuk 2 (en 3) nadrukkelijk aan bod en hier slechts zijdelings.

Afb. 5 Titelpagina's van twee van Deusing's verhandelingen over de pest: resp. Disquisitio gemina de peste, Groningæ 1656 (UB KF 802) en Tractatus de Peste, Groningæ 1658 (UB KF 803).

In de vroegmoderne tijd zijn demografische variabelen de kwantitatieve graadmeters bij uitstek, aan de hand waarvan een eerste inzicht wordt verkregen in structurele en conjuncturele economische en maatschappelijke ontwikkelingen. Hongersnoden, epidemieën, hoge voedselprijzen, oorlogen of omgekeerd perioden van vrede, opbloei van de handel, landbouw en nijverheid, conjuncturele en structurele variaties zijn doorgaans het eerst – en vaak ook het duidelijkst – af te lezen uit demografische reeksen van geboorten, sterfte en huwelijken.

De demografische bronnen

Demografisch onderzoek is bewerkelijk en tijdrovend. Het bronnenmateriaal is om te beginnen weerbarstig, want nu eens ontbreken jaren en dan weer loopt de wijze en gedetailleerdheid van de registratie uiteen. Bovenal is de hoeveelheid materiaal overweldigend. De individuele onderzoeker ziet zich gesteld tegenover het tellen van ettelijke tienduizenden, in totaal zelfs honderdduizenden personen. Om – globaal vooruitlopend – een indruk te geven: in de twee eeuwen (1595-1795) die deze studie bestrijkt werden in de stad Groningen naar schatting 162.000 mensen geboren, overleden circa 195.000 personen en werden zo'n 61.700 huwelijken geproclameerd.⁷⁷ Daarnaast verwierven een kleine 10.000 personen het gewone burgerrecht. Laatstgenoemden vormden het topje van een 'ijsberg' aan migranten die Groningen – dat in de loop van de hier onderzochte periode naar schatting gemiddeld zo'n 22.500 zielen telde – opzochten en deels ook weer verlieten. We hebben in ons onderzoek met name wat betreft de huwelijksproclamaties, waarin behalve naar herkomst van de partners (2) eveneens naar endogame huwelijken, tweede huwelijken (alleen hertrouwende weduwen werden consequent bijgehouden) en huwelijken waarbij een soldaat was betrokken is gekeken, ons aangaande deze *uitweidingen* moeten beperken tot een 80-tal jaren van de onderzochte periode die in totaal 200 jaar bestrijkt: 1611-1615, 1621-1625, 1631-1635, 1676-1725, 1746-1755 en 1781-1785.

De seriële gegevens waaraan de hiervoor genoemde aantallen zijn ontleend, vinden we, met hier en daar een lacune, in de zogeheten retroacta van de burgerlijke stand: de doop-, (onder)trouw- en begraafregisters en wat de nieuwe burgers betreft in de burgerboeken en bijlagen van de stadsrekeningen. Deze reeksen cijfers zijn tot op heden voor Groningen niet verzameld, met als gedeeltelijke uitzondering de – hiervoor gereleveerde – sterftcijfers vanaf 1729 en voorts steekproefsgewijs de aantallen en de herkomst van huwelijkspartners tus-

---

⁷⁷ Het totaal aantal doopakten van 1641 tot en met 1799 bedraagt 128.220; het aantal huwelijksakten ca. 63.300 (1595-1795), maar daar zitten dubbel in, vanwege het trouwen voor de officiële kerk en in de eigen kerk (*RHC Groninger Archieven*, toegang 124: Retroacta Burgerlijke Stand (was 276), inv. nrs. 146-152, Algemene Doopboeken 1640-1799; inv.nrs. 157-186 Ondertrouwboeken 1595-1798).

sen 1680 en 1810.⁷⁸ Daarnaast werd in 1827 op last van de gouverneur des konings in de provincie Groningen een lijst van geborenen en overledenen opge maakt welke loopt van 1700 tot en met 1814.⁷⁹ De niet geregistreerde jaren en reeksen zijn in dit onderzoek opgenomen. De doopcijfers zijn daarvan de eerst aangewezen en derhalve beginnen we onze bespreking van het beschikbare demografische bronnenmateriaal dan ook met de doopboeken.

De doopboeken

Doopboeken nemen in Groningen vergeleken met andere steden betrekkelijk laat een aanvang. De kerkenraad had – op aanwijzing van het stadsbestuur en in afwijking van de op 16 september 1594 voor de stad en haar jurisdicties vastgestelde Kerkorde – op 30 juni 1596 besloten om voorlopig geen aantekening van de dopen te doen. Kennelijk wilde men het moeizame proces van opbouw van een feitelijk van boven opgelegde vooralsnog ‘teedere’ gereformeerde kerk niet met deze administratieve rompslomp belasten en evenmin gevoeligheden rond dit sacrament extra aanwakkeren. Daarnaast werd als reden om voorlopig geen aantekening van de dopen te doen de ‘swackheit der menschen’ opgegeven. De stedelijke economie zat na jaren van beleg behoorlijk in het slop, terwijl in deze jaren bovendien de pest heerste. Het besluit werd door het stadsbestuur aan de kerkenraad opgelegd. Burgemeesteren en Raad gaven pas veel later – op 23 december 1640, na herhaalde verzoeken van de provinciale synode – toestemming tot het aanleggen en bijhouden van een doopboek.⁸⁰ Het een en ander betekent dat doopcijfers over de periode vóór 1641 ontbreken.

Zo beschikken we over een complete serie algemene doopboeken, beginnende op 27 december 1640 voor de twee (vanaf 1664 drie) nederduits-gereformeerde (na 1816 Nederlands-Hervormde) hoofdkerken in de stad, de Martinikerk, de A-kerk en de Nieuwe of Noorderkerk. De term algemeen doopboek wijst erop dat in eerste instantie de kinderen van alle denominaties in deze door de staat bevoorrechte kerk werden gedoopt, zoals het aanvankelijk ook onmogelijk was een wettig en geldig huwelijk te sluiten, anders dan met medewerking van een van de gereformeerde predikanten.⁸¹ Het is bekend dat onder andere met betrekking tot de doop en het huwelijk door het stadsbestuur – op papier althans – strenge bepalingen werden uitgevaardigd tegen het huwen

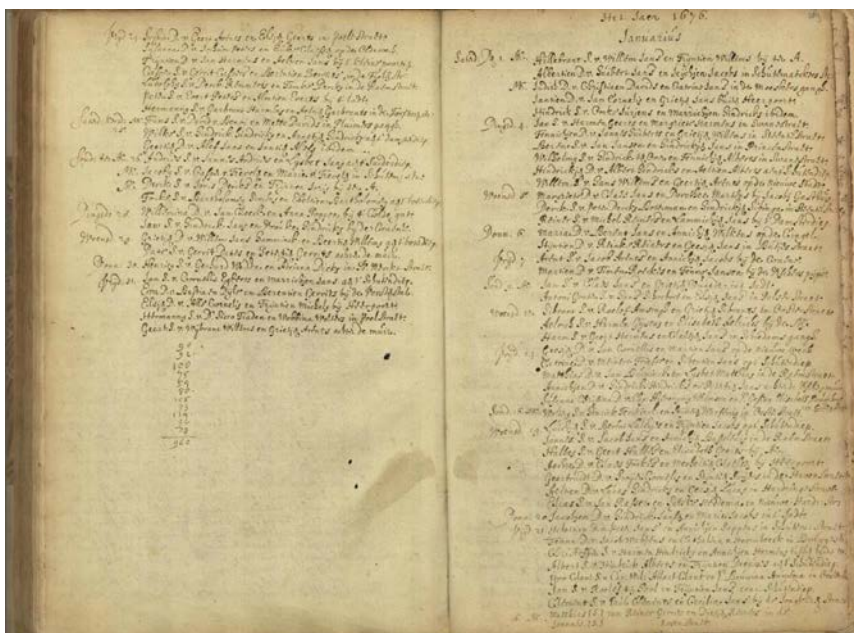
⁷⁸ Door Th.G.W. Bodewes omstreeks 1955 in het kader van een ongepubliceerd onderzoek naar de afkomst der katholieken in de stad Groningen 1676–1811 (Vgl. Buursma, ‘*Dese bekommerlijke tijden*’, 252–253).

⁷⁹ *Lijst van het getal Geborenen en Overledenen in Groningen zedert den Jare 1700 tot en met 1814 opgemaakt, ten gevolge missive van den Heer Gouverneur van den 23 Juny 1827, no. 22, door Burgemeesteren en Wethouders der Stad Groningen den .. July 1827.* Een vergelijkbare lijst werd in hetzelfde jaar door B & W van Leeuwarden opge maakt (vgl. Schroot, ‘De demografische ontwikkeling van Leeuwarden’, 45). Ook in Maastricht werd destijds zo’n betrouwbaar geachte lijst opgesteld (Kamp, ‘Het verloop van de bevolkingscurve van Maastricht’, 346–347).

⁸⁰ Pathuis e.a., *Beschrijving van de doop-, trouw- en begraafboeken*, 5.

⁸¹ *RHC Groninger Archieven*, toegangnr. 124 (was 276), inv. nrs. 146–152, *Algemene Doopboeken 1640–1795*.

buiten de gereformeerde kerk en het ongedoopt laten van kinderen.⁸² Het zogeheten Scherpe Plakkaat uit 1601 stelde zelfs vast dat niet-gedoopte kinderen geen erfenis konden ontvangen. Het stadsbestuur liet overigens mede op aandringen van stadhouder Willem Lodewijk de doopsgezinden goeddeels met rust.⁸³ Niettemin streefden Burgemeesteren en Raad naar een versmelting van kerk en staat volgens Duits model.⁸⁴ Mede vanwege deze opstelling zullen vrijwel alle in leven gebleven pasgeboren kinderen, ook de niet-gereformeerde, uit praktische overwegingen in de gereformeerde kerken zijn gedoopt. Dat zal naar wij aannemen tot in de jaren 1680, toen stedelijk en gewestelijk bestuur de teugels voor de andere denominaties geleidelijk aan enigszins lieten vieren, het geval zijn geweest. Vanaf dat moment hielden ook de andere kerkgenootschappen hun dopen bij.

Afb. 6 Doopboek Stad Groningen 1676 (Groninger Archieven).

Dat de gereformeerde doopboeken van belang waren wordt naderhand – dat wil zeggen in de achttiende eeuw – bevestigd door de bepalingen die door zowel de kerkenraad als het stadsbestuur omtrent hun bewaring en bijhouding

⁸² Conform het stadsplakkaat van 7 september 1601 tegen papen en mennisten, dat vooral tegen de laatstgenoemden was gericht (vgl. Wiersum, *Gedwongen vereeniging*, 181-182).

⁸³ Zijlstra, 'Het "scherpe plakkaat" uit 1601'; vgl. Wagenaar, *Het leven van Willem Lodewijk*, 403.

⁸⁴ Boels, e.a., 'Regentenheerschappij', 309.

werden uitgevaardigd. De doopboeken werden veelvuldig geraadpleegd en dat zal zeker niet uitsluitend om kerkelijke redenen zijn geweest.⁸⁵ In de meeste gevallen zijn de naam van het kind, het geslacht, de namen van beide ouders en de straat waar zij woonachtig waren aangegeven. In een aantal delen zijn de buitenechtelijke ('onechte') kinderen achter in het doopboek nogmaals apart aangekend. Het aantekenen van de 'onechtheid' van kinderen was in december 1640 als onderdeel van het besluit om een algemeen doopboek aan te leggen vastgelegd. De gereformeerde doopboeken zijn de belangrijkste bronnen voor de reconstructie van het geboortecijfer van Groningen, met name in de zeventiende eeuw. Hun – in elk geval tussen 1641 en 1680 – vrijwel volledige karakter weerspiegelt de macht die door het stadsbestuur in dagelijkse zaken als dopen en huwen aan de officiële kerk, de gereformeerde, werd toegekend. Van de eveneens tot de gereformeerde denominatie gerekende Waalse Kerk beginnen de doopaantekeningen (met die van de overledenen en huwelijken) in 1686.⁸⁶ Dat was het jaar waarin de Staten van Stad en Lande aan Franse en andere gereformeerde vluchtelingen privileges toekenden.⁸⁷ Tegen die tijd waren inmiddels ook andere denominaties begonnen met – of stonden althans op het punt te beginnen met – het registreren van dopelingen. De doopsgezinden hielden vanaf 1697 de geboorten bij en van de katholieke staties in de stad beginnen achtereenvolgens de staties Ebbingestraat (1676), Heerestraat (1678), Carolieweg (1680), Oosterstraat (1698), Pausgang (1699) en Guldenstraat (1700) met de registratie van de gedoopten.⁸⁸ Het doopboek van de Lutherse kerk neemt een

⁸⁵ Pathuis c.s., *op. cit.*, 5-6.

⁸⁶ *RHC Groninger Archieven*, toegang nr. 124, inv. nrs. 596, 597, Kerkenboeken Waalse gemeente 1686-1782 (doop, trouwen en overlijden 1686-1759, 1768-1782), resp. 1700-1811 (doop 1790-1811, trouwen 1700-1756, 1763-1796 en overlijden 1700-1705, 1711-1810).

⁸⁷ Nadat al op 3 oktober 1681 door Gedeputeerde Staten belastingvrijdom was beloofd aan Franse refugiés, volgden de Staten op 5 februari 1686 met het toekennen van privileges aan Franse en andere gereformeerde vluchtelingen (De Bruijn, *Plakkaten*, nr. 990, 1038).

⁸⁸ *RHC Groninger Archieven*, toegang nr. 124, inv. nrs. 598, 599, resp.. Doopgezind kerkeboek Oude Vlamingen (geboorte 1697-1809, trouwen 1724-1797 en overlijden 1764-1809) en Geboorteboek van Waterlanders en Vlamingen 1720-1809. Wat de katholieke staties betreft: *RHC Groninger Archieven*, toegangnr. 124, inv. nr. 625: Doop- en Trouwboek Jezüetenstatie Bij de A, (1701)1719-1811 (doop 1701, 1719-1811 en trouwen 1719-1810)

inv.nr. 626-628: Kerkeboeken Carolieweg ('in platea dicta Carelswegh') 1658-1771. (doop 1680-1771; trouwen 1680-1770, overlijden 1658-1661, 1680-1689, 1734-1770)

inv. nr. 629: Doopboek Carolieweg 1771-1811

inv.nr. 630: Kerkeboek Ebbingestraat 1676-1742 (doop 1676-1742, trouwen 1676-1741, overlijden 1676-1742)

inv. nr. 631: Doop- en trouwboek Ebbingestraat 1742-1802 (incl. overlijden 1742-1802)

inv. nr. 633: Kerkeboek Guldenstraat 1700-1811 (dopen 1700, 1709-1811, trouwen 1736-1811, overlijden 1752-1811)

inv. nrs. 634-635: Kerkeboek Heerestraat 1677-1790 (dopen 1678-1727/1729-1790; trouwen 1678-1727/1730-1790; overlijden 1677-1707)

inv. nr. 636: Doop- en trouwboek Oosterstraat en Pausgang 1698-1793 (Oosterstraat: doop 1698-1793, trouwen 1728-1793; Pausgang: dopen 1763-1795, trouwen 1763-1793)

aanvang in 1695.⁸⁹

Op grond van het voorgaande stellen we vast dat de registratie van het aantal dopen vanaf het moment dat deze in 1640 een aanvang nam een tamelijk nauwkeurige zal zijn geweest. Vanaf het einde van de zeventiende eeuw werden ook de niet-gereformeerde dopen bijgehouden. De indruk bestaat dat dit vooral bij de katholieken en luthers en het geval was. Het doopsgezinde geboorteregister geeft steeds hele lage aantallen, hetgeen de indruk bevestigt dat veel doperse borelingen in eerste instantie gewoon provisorisch in de gereformeerde kerk werden gedoopt. We hebben de gedoopten van de verschillende denominaties over de periode 1672-1795 in tabel 1.1 samengevat, teneinde een indruk te geven van de aantallen. De confessionele verhoudingen kunnen er wellicht alleen voor wat betreft de katholieken en de lutheranen enigszins uit worden afgeleid. Het percentage doopsgezinden en joden is op basis van deze tabel zeker aan de lage kant.

Tabel 1.1: Totaal aantal gedoopten, resp. geboren in Groningen volgens doop- en geboortenregisters, 1672-1795

Gereformeerden*	Katholieken	Doopsgezinden	Luthers en	Joden	Totaal
81.998	10.875	577	2.708	546	96.704
84,8%	11,2%	0,6%	2,8%	0,6%	100%

Bron: eigen tellingen op basis noot 88.

De bovenstaande tabel is gebaseerd op onze eigen tellingen. Bij de eerdergenoemde lijst uit 1827 wordt opgemerkt dat bij ‘gebrek van aantekeningen’ het aantal joodse geboorten vóór 1757 onbekend is.⁹⁰ Ook daarna is het door een gebrekkige registratie vrijwel onmogelijk om de verhoudingen tussen geboorte en sterfte en de totale joodse bevolking te onderzoeken, met name de overledenen. In 1795 vormden joden naar schatting 1,7% van de stedelijke bevolking.⁹¹ We hebben ter controle de lijst 1827, die op dezelfde bronnen is gebaseerd als het door ons in het kader van dit onderzoek verrichte telwerk, naast onze uitkomsten gelegd. De verschillen zijn miniem (0,06%)⁹². Hoewel zij niet de hele in deze studie onderzochte periode bestrijkt lijkt de registratie van de dopen al met al redelijk volledig en nauwkeurig te zijn gebeurd.

Een terugkerend probleem is de verhouding tussen het doopcijfer en het ge-

inv. nr. 638: Kerkeboek Pausgang 1699-1763 (dopen 1699, 1702, 1711-1763, trouwen 1716-1763, overlijden 1730-1760)..

⁸⁹ RHC Groninger Archieven, toegang nr. 124, inv. nr. 612-613. Doopboek 1695-1748, resp. 1742-1796.

⁹⁰ In Leeuwarden kampten de opstellers van de lijst met vergelijkbare problemen ten aanzien van de joden en doopsgezinden (Schroor, ‘Demografische ontwikkeling Leeuwarden’, 45).

⁹¹ Schut, *De Joodse gemeenschap*, 251 (noot 69 en 70).

⁹² De lijst komt over de periode 1700-1795 tot een totaal van 74.281 ‘geborenen’; wij telden er 74.234.

boortecijfer. Om een tweetal redenen kunnen beide niet zonder meer aan elkaar gelijk worden gesteld. Bij gebrek aan beter wordt het doopcijfer dikwijls gelijk gesteld aan het geboortecijfer, met als een van de voorbeelden de hiervoor aangehaalde lijst, waarin de aldaar aangegeven geboren – uitgezonderd de doopsgezinde en joodse opgaven – in feite de gedoopten zijn. Een van de bezwaren tegen deze gelijkstelling is de zogeheten perinatale sterfte. Dit is de sterfte rond de geboorte en vóór de doop, die tot aan het einde van de achttiende eeuw in het algemeen binnen acht dagen na de geboorte plaatsvond. Deze vorm van zuigelingensterfte was aanzienlijk hoger dan tegenwoordig. Ten aanzien van de negentiende-eeuwse cijfers zijn wel herberekeningen doorgevoerd.⁹³

Verder is het zo dat de sterftcijfers hoger boven het doop- (lees: geboorteni-veau) liggen dan in werkelijkheid het geval was, doorgaans omdat de overlijdens rond de geboorten – dus ook die voordat de boreling was gedoopt – veelal wel zijn geregistreerd. We hebben de dopen met 2,5% (factor 1,025) verhoogd.⁹⁴

De bronnen met betrekking tot de sterfte

Terwijl het aantal geboorten uit een vanaf 1641 tamelijk nauwkeurig bijgehouden registratie van de dopen voor het grootste deel van de onderzochte periode goed valt te benaderen, is dit voor de sterfte veel minder het geval. Het achterhalen van de sterfte dringt temeer waar het sterfteniveau de belangrijkste variabele is in het verklaren van demografische ontwikkelingen in de maatschappij.⁹⁵ Zij wordt doorgaans afgeleid uit het aantal begravingen. Maar voor Groningen staan de onderzoeker voor het grootste deel van de periode wat dit aangaat geen gegevens ter beschikking. Wel stelde de raadsresolutie van 31 mei 1666 naar aanleiding van de op dat moment heersende pest de verplichting aan de diaconie iedere week op zaterdag aan de raad opgave te doen van het aantal overledenen. Mogelijke aantekeningen daaromtrent zijn echter verloren gegaan, wellicht met uitzondering van een tweetal opgaven uit 1672/1673.⁹⁶

Het is opnieuw de lijst van 1827 die hierin te hulp komt. Het aantal overledenen is er vanaf 1728 in opgenomen. Bij nadere bestudering blijken de gegevens te zijn ontleend aan de zogeheten Wekelijkse Collectboeken van de diaconie. Ze zijn vanaf maart 1728 bewaard gebleven en geven behalve het aantal (oude en jonge doden) per week, tevens het aantal doden waarvoor vanwege een teraardebestelling buiten de vastgestelde tijden een breuk of boete moest worden betaald, de zogeheten breukdoden.⁹⁷ Op jaar- en maandbasis is de sterfte

⁹³ Onder andere door Oomens, *De loop der bevolking*, 21-22.

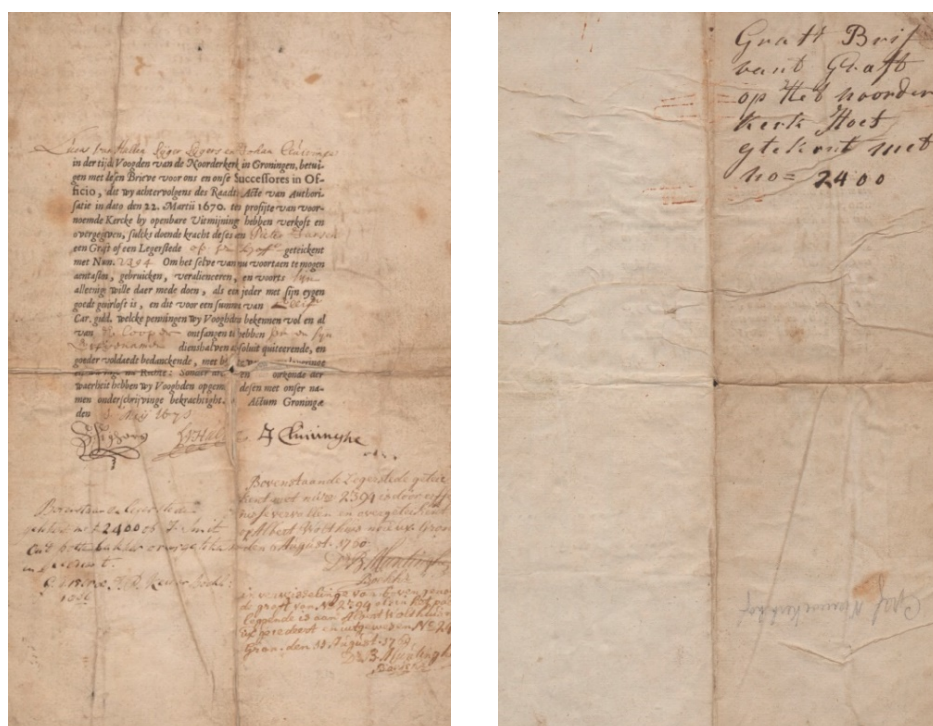
⁹⁴ cf. Nusteling, *Welvaart en werkgelegenheid*, 36 (Staat 2.1) en Rommes, *Oost, west*, 205.

⁹⁵ cf. Van der Woude, *Noorderkwartier I*, 197.

⁹⁶ Trip, 'Geschiedenis der ziekten', 184, 187, 216..

⁹⁷ *RHC Groninger Archieven*, Toegang 1329, *Archief Diaconie van de Hervormde Gemeente te Groningen 1521-1968*, inv. nrs. 783-792 (i.e. Wekelijkse Collecteboeken 1728-1799).

derhalve bekend vanaf 1729 en deze cijfers werden op jaarbasis reeds in 1867 door Trip gepubliceerd.⁹⁸ Hij heeft ze uit dezelfde bron, de wekelijkse collectboeken op maandbasis over de periode 1728-1811 opgetekend.⁹⁹ Tussen de enerzijds door Trip gepubliceerde gegevens op basis van de Collectboeken en de lijst 1827 bestaan minieme verschillen die waarschijnlijk aan telfouten zijn toe te wijzen. In de eerstgenoemde opgaven ontbreekt het jaar 1742. Wanneer we dit jaar buiten beschouwing laten en de totalen over de periode 1729-1800 met die in de lijst van 1827 vergelijken belooft het verschil tussen beide (Trip: 51.623 overledenen; Lijst 1827: 51.682 overledenen) een schamele 0,11% en is over het geheel genomen derhalve verwaarloosbaar. We gaan in het vervolg vanwege de grotere gedetailleerdheid op ‘microniveau’ – naast de gegevens op jaarbasis tevens die op maandbasis – uit van de door Trip geleverde cijferreeksen.

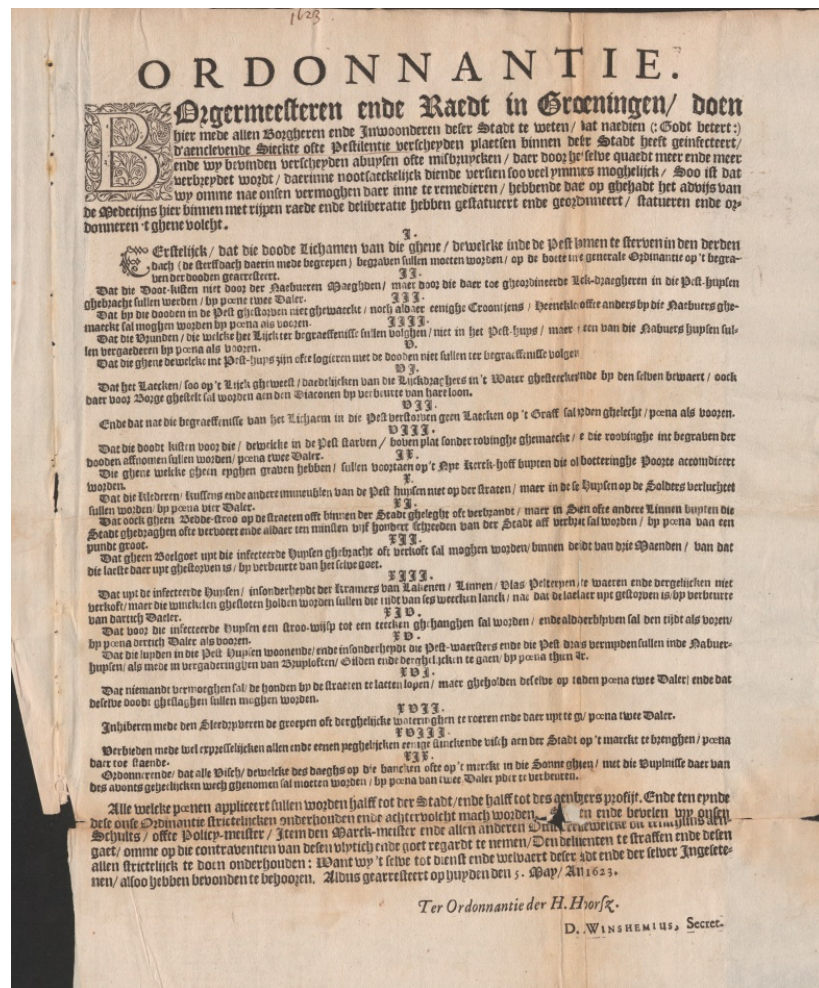
Afb. 7 Verkoopbiljet graf op het Noorderkerhof 1671 (Groninger Archieven, Toegang 1501, inv. nr. 29).

⁹⁸ Trip, 'Geschiedenis der ziekten', 218-219.

⁹⁹ RHC Groninger Archieven, Toegang 835, Handschriften in folio Register Feith 1003-1984, inv. nr. 264 (i.e. Tabellen van de sterfte in Groningen in de jaren van 1728 tot 1736 en 1742-1811 opgemaakt door jhr. mr. H.J. Trip). Zie CD-Rom bij dit boek, bijlage Collectboek Groningen 1729-1811.

Intussen beschikken we met dit alles voor de stad Groningen slechts over sterftcijfers vanaf 1729 en een tweetal losse opgaven over 1672 en 1673. Dat roept de vraag op naar de beschikbaarheid van seriële bronnen die op enigerlei wijze in verband kunnen worden gebracht met de sterfte. Een viertal reeksen blijkt rechtstreeks aan de sterfte te kunnen worden gerelateerd. Het gaat om inkomsten die door de drie hoofdkerken werden genoten uit de licentgelden, telkenmale te voldoen wanneer graven in de kerk of op het kerkhof (al dan niet letterlijk naast de kerk gelegen) ten behoeve van een overledene moesten worden geopend (*openen der graven*) en om het geld dat werd betaald om de kerkklokken te luiden bij een uitvaart, het zogeheten *beluiden* der doden.

Afb. 8 Pestordonnantie 5 mei 1623 (Groninger Archieven 2041-878).

We vinden de opbrengsten daarvan terug in de rekeningen van de Martinikerk, de Akerk en de Noorder- of Nieuwe Kerk.¹⁰⁰ De doden werden in en rond de kerken ter aarde besteld, maar in de eerste helft van de zeventiende eeuw werden de begraafplaatsen (gedeeltelijk) verplaatst en uitgebreid, met name in jaren waarin tijdens epidemieën de sterfte een piek vertoonde. Zo werd in 1623 het Nieuwe Sint Walburgskerkhof in de noordelijke stadsuitleg geopend, wellicht op de plaats van een ouder kerkhof (Bij de Brunne). In 1636 werd naar aanleiding van een pestepidemie het Zuiderkerkhof geopend.¹⁰¹ De kerken verkochten ook graven, de zogeheten verrottingen en zij verhuurden lijkbaren, maar lang niet iedereen werd op een baar ten grave gedragen, terwijl de verkoop van graven sowieso los stond van de feitelijke sterfte.

Afb. 9 Kaart Haubois, waarop het Nieuwe Kerkhof met teraardebestelling (Groninger Archieven 1536-5231).

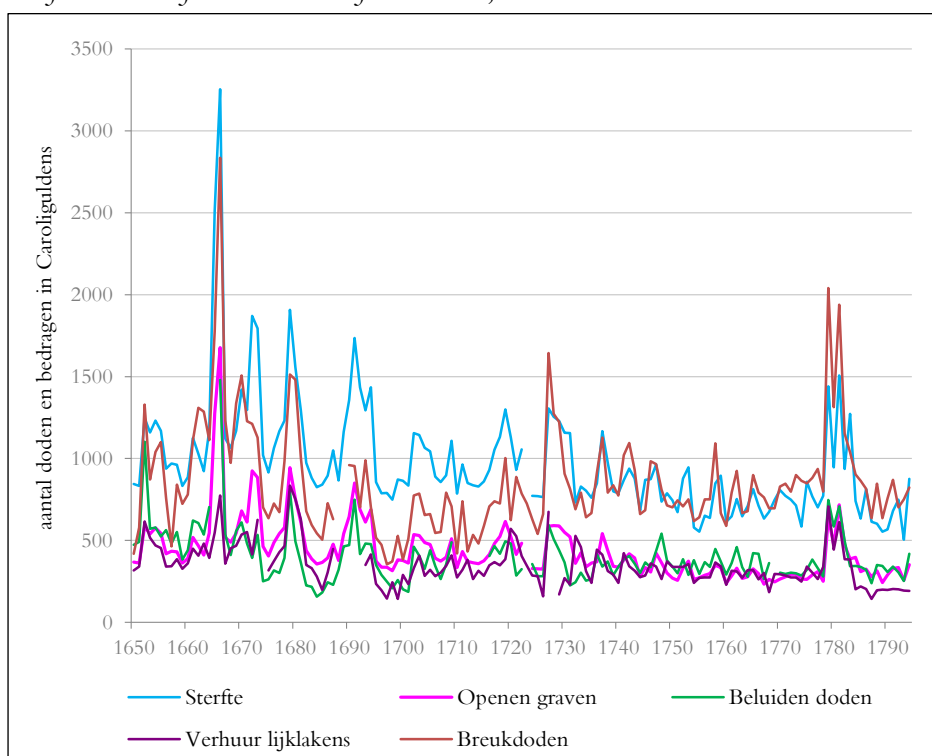
Naast de kerken was er de gereformeerde diaconie die inkomsten inden, welke voortvloeiden uit overlijdens en uitvaart. Zo genoot zij inkomsten uit de verhuur van *lijklakens* en uit de opbrengsten van de zogeheten *breukdoden*. Dit laatste was een heffing (breuk, een ander woord voor boete) die moest worden

¹⁰⁰ RHC Groninger Archieven, Toegang 1605, *Archief stadsbestuur 1594-1815*, inv. nrs. 142r, 146-149r, 158r, resp. Goedgekeurde rekeningen van de Nieuwe of Noorderkerk (1665-1808), St. Walburg- en Martinikerk (1627-1809) en Akerk (1631-1809).

¹⁰¹ Westra, *Jan Rap en zijn maat*, 11-13; Trip, 'Geschiedenis der ziekten', 177-178.

betaald als een dode buiten de normale vastgestelde tijd werd begraven. Beide inkomstenbronnen zijn vanaf 1627 opgetekend in de rekeningen van de Hervormde Diaconie.¹⁰² Teneinde de sterfte vóór 1729 te kunnen reconstrueren hebben we dit viertal sterftereeksen gekoppeld aan de aantallen overledenen uit de Collectboeken. De reeksen op basis waarvan we onze reconstructie van de sterfte hebben gemaakt staan in de onderstaande grafiek 1.1. De wijze waarop de reconstructie is uitgevoerd is uitgevoerd in bijlage 1.3.

Grafiek 1.1 Sterfte en de vier sterftevariabelen, 1650-1795

Bron: zie bijlage 1.4.

Elk van deze vier reeksen is afgezet tegen de uit de Collectboeken bekende sterfte over de jaren 1729-1735, resp. 1742-1800. Grafiek 1.1 visualiseert de samenhang tussen dit viertal met de sterfte samenhangende variabelen en de daadwerkelijke sterfte, waarbij de variaties globaal genomen gelijk op lopen.

¹⁰² RHC Groninger Archieven, Toegang 1329. Archief Diaconie van de Hervormde Gemeente te Groningen 1521-1968, inv. nrs. 502-557 (i.e. Rekeningen van de Hervormde Diaconie 1627-1795).

Niettemin blijken er nog aanzienlijke verschillen in correlatie te bestaan tussen de daadwerkelijk gemeten sterfte in de bovengenoemde jaren en de opbrengsten uit het viertal in de grafiek opgenomen categorieën. Het geringst was de samenhang met de verhuur van lijklakens ($r = 0,54$) doorgaans voorbehouden aan de meer welgestelden. Zoals te verwachten viel was de correlatie tussen de opbrengsten uit het openen der graven en het aantal overledenen uit deze Collectboekken veruit het grootst ($r = 0,9125$). Op basis van deze correlatie tussen de opbrengsten uit het openen der graven en het reële aantal doden over de voornoemde jaren tussen 1729 en 1800 is het aantal overledenen (b) berekend op basis van de regressielijn $b = 1,875x + 155,76$.

Om – als voorbeeld – de sterfte (b) in 1677 te berekenen, gaan we om te beginnen uit van de opbrengst van het openen der graven in dat jaar ($x = 542$ Car. gulden). b is derhalve $1,875 \times 542 = 1016,25 + 155,76$, ergo: 1172,01, oftewel afgerond: 1172 doden. Opbrengst openen der graven in 1654 (x) is bijvoorbeeld 577 Car.gl. Hieruit volgt dat b is $1,875 \times 577 + 155,76$, ergo: $1237,6 = 1238$ doden. Voor een drietal jaren (1672, 1673 en 1727) kunnen we de uitkomsten van onze reconstructie vergelijken met de door Looft gegeven cijfers.¹⁰³ Het verschil bedraagt slechts 1,5%. Voor wat betreft de sterfte vóór 1651 hebben wij om een vergelijking met de geboorten in het decennium 1641-1650 mogelijk te maken de tariefsverhoging van 15 oktober 1651, welke neerkwam op een gemiddeld van 25% verdisconteerd door onze uitkomsten met een factor 1,25 te vermenigvuldigen.

De huwelijksproclamaties

We profiteren van de gelukkige omstandigheid dat tussen 1595 en 1795 vrijwel alle huwelijken in Groningen zijn opgetekend. Dat was een uitvloeisel van de verplichting aan alle paren die wilden trouwen om hun voorgenomen huwelijk te laten registreren en vervolgens te doen voltrekken door een hervormde predikant. Zo werden ze als het ware voor de wet gehuwd. Met ingang van 1613 had het stadsbestuur de registratie van de te proclameren bruidsparen in handen gelegd van de secretaris van de in dat jaar opgerichte stadsweeskamer. Bij Raadsresolutie van 8 mei 1630 werd de registratie van alle huwelijken in de stad Groningen opgedragen aan de drie (vanaf 1717 vier) weesheren van de stad die tot 1811 tevens commissarissen tot de huwelijkszaken waren. Zij hielden elke zaterdagavond om 17.30 uur zitting in het vertrek van de weeskamer op het stadhuis om alle verloofde paren die dat wilden in de gelegenheid te stellen om afkondiging van hun voorgenomen huwelijk te verzoeken. Bruid en bruidegom konden in persoon verschijnen maar zich ook door volmachten laten vertegen-

---

¹⁰³ Trip, 'Geschiedenis der ziekten', vgl. Feith, e.a., *Aanteekening bij eene redevoering en dichtregelen*, 84-85. In 1672, 1673 en 1727 werden volgens de opgaven van deze auteurs 1773, 1804 en 1306 doden geteld. De regressie levert resp. 1871, 1795 en 1248 doden.

woordigen. In de praktijk kwam de bruidegom meestal zelf en liet de bruid zich vertegenwoordigen door een van haar naaste familieleden, een goede bekende of haar broodheer. Na het stellen van de nodige vragen over meerder- of minderjarigheid, eventuele verwantschap, verweduwing of het bestaan van kinderen uit eerdere huwelijken in verband met de afkoop van ‘vaderlijk of moederlijk goet’ en het tonen – in geval van soldaten – van de schriftelijke toestemming van hun commandant, volgde inschrijving in het proclamatieboek. Daarbij werden, behalve de datum, de namen van bruid en bruidegom, hun geboorteplaats, de naam van de vorige echtgenoot van de bruid als zij weduwe was en de eventuele ambten of bedieningen van de bruidegom opgetekend. De bruidegom kreeg vervolgens een consent of proclamatiecedul uitgereikt dat hij aan de koster van de hoofdkerk in het deel van de stad waar hij woonde (Martinikerk, dan wel Akerk, of Nieuwe- alias Noorderkerk) overhandigde. Daarop volgde een afkondiging van het voorgenomen huwelijk en als niemand bezwaar maakte, na de derde afkondiging de voltrekking ervan door een van de nederduits-gereformeerde (hervormde) predikanten.¹⁰⁴ Uiteindelijk vulden de koster op de cedeltjes in, wanneer, in welke kerk (meestal door een initiaal aangegeven) en door welke predikant het huwelijk was voltrokken en werd dit in de proclamatieboeken bij de reeds ingeschreven namen van het bruidspaar opgetekend.

Alle huwendes, ook die van andere dan de heersende hervormde kerk moesten hun huwelijk bij de commissarissen tot de huwelijkszaken aangeven en door een hervormde predikant laten voltrekken. Vanaf 1698, respectievelijk 1735 mochten doopsgezinden en lutherses volstaan met het louter kennis geven van de in hun kerken te voltrekken huwelijken aan de commissarissen tot de huwelijkszaken. In de proclamatieboeken ontbreken derhalve de vanaf die jaren gesloten huwelijken door doopsgezinden en lutherses. Omdat het om minder dan één procent (0,85%) van alle in Groningen gesloten huwelijken gaat, zijn deze niet in onze in hoofdstuk 2 uitgewerkte beschouwingen over de herkomst van de huwelijkspartners meegenomen. Rooms-katholieken waren gedurende het door ons onderzochte tijdvak verplicht zich te laten trouwen door een hervormde predikant, wanneer zij althans wilden dat hun huwelijk door de stedelijke overheid werd erkend. Omdat zij tevens aan de canonieke regels omtrent het huwelijk waren gebonden waren zij gedwongen tweemaal te trouwen. Eenmaal in de hervormde kerk en nogmaals volgens de regels van het Concilie van Trente voor de priester van een van hun schuilkerken. Groningen beschikt derhalve over een vrijwel compleet overzicht van de in de stad geproclameerde en voltrokken huwelijken. Over de ruim twee eeuwen komt dat neer op ruim 61.700 huwelijksproclamaties en een aantal van bijna 123.500 ondertrouwen.¹⁰⁵

¹⁰⁴ De voorgaande alinea werd ontleend aan Hempenius-Van Dijk, ‘Huwelijkssluiting in de stad Groningen’, 202-203.

¹⁰⁵ De proclamaties over de jaren 1636 en 1640 zijn incompleet. Die over de jaren 1641-1646 zijn verloren gegaan.

De burgerboeken

Burgerboeken verschaffen ons een eerste inzicht in de relatieve omvang van de immigratie, de herkomst en soms ook de beroepen van de migranten. Beide laatste aspecten van de immigratie zijn onderwerp van de twee volgende hoofdstukken en derhalve wordt er niet hier maar in hoofdstuk 2 nader op ingegaan. In de periode 1595-1795 verwierven naar schatting circa 7.000 personen van elders het burgerrecht. Het waren in overweldigende meerderheid mannen en slechts een handjevol vrouwen. We weten bij de inschrijvingen niet of sprake is van een gezinshoofd met behalve de partner (meestal echtgenote) een of meerdere kinderen. Voorts ontbreken onder de nieuw ingeschreven burgers vanzelfsprekend de minderjarigen en überhaupt de meerderheid aan nieuwe inwoners die zich in Groningen vestigden maar er niet het burgerrecht verwierven of konden verwerven. Onder deze laatste, uiterst heterogene groep bevonden zich gezellen, leerjongens, huishoudelijk personeel als dienstmeiden, om maar te zwijgen van de uiterst onbestemde categorie migranten als gelukzoekers, deserteurs, waaronder zich mogelijk meer sedentaire personen konden bevinden dan onder de hiervoor behandelde ‘cirkelmigranten’, maar die al met al evenmin in de burgerboeken voorkomen.¹⁰⁶ Het verschil tussen de nieuw ingeschreven burgers en het werkelijk aantal nieuwe inwoners is derhalve moeilijk te benaderen, maar zal alleen met het oog op de aantallen immigranten in Groningen (tussen 1651 en 1795: 133.000) en de nieuw ingeschreven burgers (ca. 7000, waarvan ruim 5000 van elders afkomstig) bruto ergens in de orde van 1:25 hebben gelegen en louter gerelateerd aan het totaal aantal mannelijke personen 1:12,5 hebben bedragen. Betrokken op het aantal huwende mannen dat zich in deze periode in Groningen vestigde, levert dit onder de mannelijke immigranten in Groningen een verhouding van circa 1 op 5 op.¹⁰⁷

Het voorgaande maakt duidelijk dat we met een lacuneuze bron hebben te maken die bij lange na niet alle nieuwe inwoners van Groningen omvat, al was het alleen al vanwege het – nagenoeg – ontbreken van vrouwen, sowieso al ruim de helft van de stadsbevolking. Toch zijn de burgerboeken niet geheel van zeggingskracht ontbloot. Om te beginnen bestrijken ze in Groningen een lange periode van bijna drie eeuwen. Daarbij valt op te merken dat de nieuwe, van elders afkomstige, burgers tot de echte migranten kunnen worden gerekend. Dit ondanks het feit dat ze dikwijls al jaren – sommigen al meer dan 20 jaar – in de stad woonachtig waren voordat ze het burgerrecht verwierven.¹⁰⁸ De meesten

¹⁰⁶ Uit Posthumus, *Leidsche lakenindustrie II*, 154-156 blijkt dat slechts één op de vijf immigranten het burgerrecht verwierf. Vgl. ook Mols, *Démographie Historique II*, 362-364.

¹⁰⁷ We zijn daarbij uitgegaan van een aantal van circa 23.996 ondertrouwde mannen (1651-1795, d.w.z. op n = 145 jaar) en uitgaande van het aantal door ons getelde bruidegoms (1611-1785 i.e. 13.239 op n = 80 jaar). Posthumus, *op. cit.*, vond voor Leiden een vergelijkbare verhouding.

¹⁰⁸ Vooral in de 18de eeuw werd aantekening gedaan over het aantal jaren dat nieuw aangenomen burgers inmiddels in de stad woonachtig waren (inv.nr. 596a’).

zullen daar inmiddels gezinnen hebben gesticht, terwijl – ofschoon migratie destijds veelal alleengaanden betrof – een onbepaald aantal personen zich, al dan herenigd, met een gezin in de stad zal hebben gevestigd. Om ons inzicht in de migratie naar Groningen zowel te verbreden als te verfijnen is daarom aanvullend onderzoek gedaan in de huwelijksproclamatieboeken. Om te beginnen bevatten die in tegenstelling tot de burgerboeken ook de vrouwen. Bovendien is van de meeste huwelijkspartners de plaats van herkomst opgeschreven.

Schattingen van de bevolkingsomvang van Groningen

Teneinde de relatieve waarde van de demografische variabelen te kunnen vaststellen is het noodzakelijk te beschikken over liefst regelmatige, desnoods incidentele, maar bovenal reële bevolkingstotalen. Dat is bepaald geen sinecure, omdat vóór de eerste betrouwbare volkstelling (1795) het nu eens om huizentellingen gaat, dan weer om haardstedentellingen en slechts incidenteel een inwonertal wordt aangetroffen.¹⁰⁹ Bij veel van de hiervoor genoemde tellingen is sprake van uiteenlopende, dikwijls moeilijk te achterhalen telmethodieken. Daardoor dringt zich bij herhaling de vraag op welke de criteria zijn waarmee een huis of schoorsteen werd aangeduid en op welke wijze de uitkomsten van dergelijke tellingen kunnen worden vertaald in een inwonertal. Voorts zijn er tellingen waarvan we weten dat ze zijn gehouden, maar waarvan de gegevens onvindbaar dan wel verloren zijn gegaan. Het meest pregnante voorbeeld daarvan is de volkstelling die in november 1630 door het stadsbestuur werd bevolen om alle personen boven de leeftijd van drie jaar inclusief vreemden en vagebonden te tellen, in verband met dreigende schaarste ‘van’t brootkoren’.¹¹⁰ Schattingen van het inwonertal in de zestiende eeuw lopen sterk uiteen, van 11.000 tot 19.400 inwoners.¹¹¹ Als gemiddelde voor de zestiende eeuw wordt wel uitgegaan van 16.000 zielen.¹¹² Omstreeks het midden van de zestiende eeuw telde Groningen naar circa 12.500 inwoners, maar het aantal inwoners kon ook hoger liggen zoals waarschijnlijk eerder, in 1522, het geval was. In dat jaar werden 12.000 communicanten geteld en herbergde Groningen ten gevolge van de politieke onrust in en rond de stad veel vluchtelingen en op dat moment tijdelijk wellicht 16.000 inwoners.¹¹³

Met betrekking tot de zeventiende en het grootste deel van de achttiende

¹⁰⁹ Vgl. Schroor, ‘Friese of Duitse stad?’, 5 (grafiek 1).

¹¹⁰ *Resolutie Burgemeesteren & Raad*, d.d. zaterdag 9 november 1630 (vgl. Bos, ‘Gild- en stapelrecht na de Reductie’, 297 (noot). De resolutie d.d. 9 november 1630 luidde letterlijk: ‘zullen mede vragen ende optekenen alle Studenten, Soldaten met derselver vrouwen ende kinderen in ’t derde iaer ende daerboven olt zijnde, voort alle Borgeren ende Ingesetenen derselver vrouwen, kinderen van older als voorsch. end dienstboden, item de intochten met derselver familien als voorn. ende eyntlicken alle vremdbden ende vagebonden’.

¹¹¹ Schroor, ‘Friese of Duitse stad’, 5 en de daar genoemde voorbeelden. Voorts: Schroor, ‘Mens en land’, 26, Vgl. ook Lourens c.s., *Inwonertallen Nederlandse steden*, 30–31.

¹¹² Benders, *Een economische geschiedenis*, 15–19.

¹¹³ Zuidema, *Wilhelmus Frederici*, 157.

eeuw hebben we iets meer houvast en zijn we vooral aangewezen op de haardstedentellingen. Matthey stelde in 1975 op basis van 7.518 haardsteden, volgens een omslachtige methode een gemiddelde van 2,2 inwoners per haardstede, een minimum bevolkingsomvang vast van ongeveer 16.600 inwoners.¹¹⁴ Latere schattingen van de bevolking – waar wij verder in deze paragraaf op terugkomen – gaan uit van 2,7 inwoners per haardstede, hetgeen voor 1606 tot een bevolkingstotaal van 20.300 inwoners zou leiden. Deze laatste verhouding lijkt een reëlere,

gelet op het aantal ondertrouwen, zoals aangegeven in tabel 1.2. In de periode 1606-1610 werden gemiddeld 303,4 huwelijksproclamaties (ondertrouwen) geregistreerd. Op basis van betrouwbaar te achten inwonertallen van Amsterdam en Utrecht zijn door respectievelijk Nusteling en Rommes voor beide steden vergelijkbare huwelijkscijfers berekend van 14,6 ‰ (per duizend inwoners).¹¹⁵

Indien we deze cijfers toepassen op de Groninger ondertrouwen dan levert een en ander een inwonertal op voor 1606 van circa 20.800. Dat is ruim meer dan het door Matthey bepaalde minimum van 16.600 inwoners. Tegen deze berekening kan worden ingebracht dat de huwelijksfrequentie in Groningen kan hebben afgeweken van die in de beide voorgenoemde steden. Uit een hogere huwelijksfrequentie zou dan een lager inwonertal voortvloeien, meer conform het eerder door Matthey opgegeven aantal. Dit laatste is mogelijk, maar lijkt ons niet zo waarschijnlijk. We hebben voor een viertal uiteenlopende jaren in de eerste helft van de zeventiende eeuw enkele losse gegevens over de verhouding tussen de geproclameerde en voltrokken huwelijken. In 1608-1609 werden 88,2% van de in de stad Groningen geproclameerde huwelijken ook daadwerkelijk voltrokken; in de jaren 1647-1648 was dat percentage veel lager, te weten 76,9%. Er van uitgaande dat Groningen eenzelfde bruto – want op basis van de huwelijksproclamaties – huwelijkscijfer (14,6‰) zou hebben als de beide eerdergenoemde steden, zou daaruit zou een netto nuptialiteit van 0,769, resp. 0,882, $\times 14,6 = 11,2$ à $12,9$ ‰ voortvloeien. Eerder door ons verricht onderzoek in Leeuwarden wees op een iets lagere netto huwelijksfrequentie van 10,6‰ gedurende de eerste helft van de zeventiende eeuw.¹¹⁶ Bij gelijke verhoudingen is het bruto huwelijkscijfer van Groningen zelfs aan de hoge kant.

We beschikken bovendien over een tweetal andere controle mogelijkheden. De eerste is opnieuw een getalsmatige en biedt zich aan in de vorm van het aantal haardsteden (7.518) in 1606. Wanneer we het hierboven afgeleide inwonertal van Groningen in 1606 (20.800) delen door het aantal haardsteden dan levert dat een verhouding op van 2,76 inwoners per haardstede.

¹¹⁴ Matthey, 'Op fiscaal kompas', 246 (tabel 19, noot a) en 251.

¹¹⁵ Nusteling, *Welvaart en werkgelegenheid*, 240 (bijlage 2.1), Rommes, *Oost West*, 22-24.

¹¹⁶ Schroor, 'De demografische ontwikkeling van Leeuwarden', 60.

Tabel 1.2: Gemiddeld aantal ondertrouwen per vijfjarige periode, 1596-1795

Periode	Gemiddeld aantal ondertrouwen per jaar	daarvan eerste huwelijken*)
1596-1600	254,2	
1601-1605	317,3	
1606-1610	303,4	
1611-1615	257,2	(203,4) 195,8
1616-1620	259,2	
1621-1625	313,2	(212,6) 225,6
1626-1630	415,2	
1631-1635	340,6	(241,0) 255,8
1636-1640	379,3	
1641-1645	gegevens ontbreken	
1646-1650 (1647-1650)	334,5	
1651-1655	342,6	
1656-1660	342,6	
1661-1665	342,8	
1666-1670	572,4	
1671-1675	442,6	
1676-1680	345,0	(216,6) 207,8
1681-1685	365,0	(300,6) 242,6
1686-1690	248,2	(199,4) 183,8
1691-1695	358,0	(269,2) 231,4
1696-1700	301,8	(236,2) 218,6
1701-1705	321,6	(204,4) 245,2
1706-1710	328,2	(240,8) 249,8
1711-1715	336,6	(239,4) 265,4
1716-1720	265,0	(217,4) 215,8
1721-1725	320,6	(284,2) 241,6
1726-1730	311,6	
1731-1735	317,8	
1736-1740	289,4	
1741-1745	296,4	
1746-1750	318,8	(237,2) 247,6
1751-1755	258,4	(202,2) 216,0
1756-1760	247,6	
1761-1765	242,6	
1766-1770	243,6	
1771-1775	246,0	
1776-1780	270,8	
1781-1785	326,6	(280,6) 270,4
1786-1790	255,2	
1791-1795	279,6	

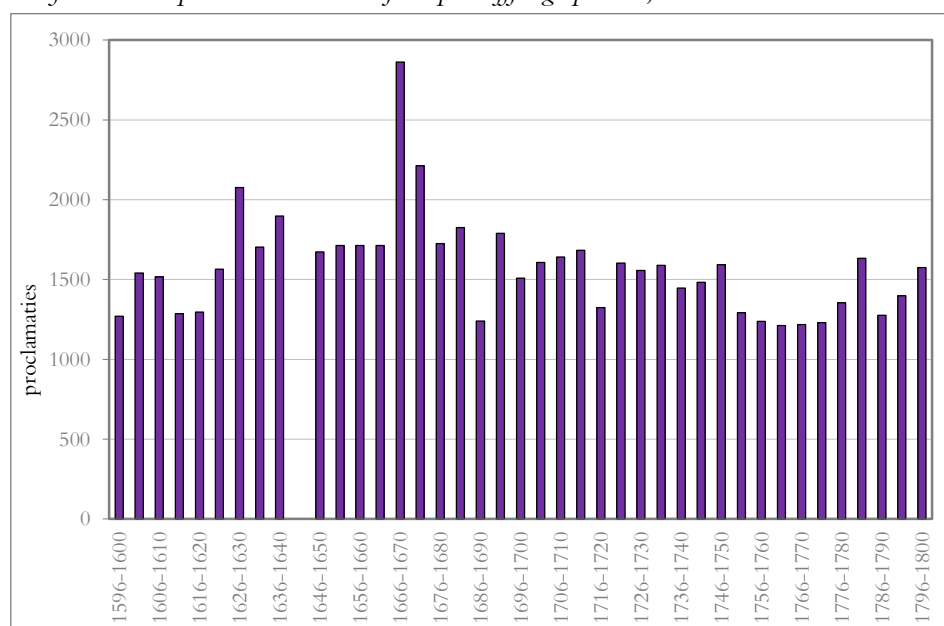
tussen haakjes exclusief huwelijken met militairen.

*) slechts te bepalen door vermindering van het aantal huwelijken waarbij weduwen waren betrokken, hertrouwende weduwnaars werden lang niet altijd geregistreerd.

Bron: RHC Groninger Archieven, Toegang 124, *Ondertrouwboeken 1595-1811*, inv.nrs. 157-186.

Deze verhouding is nagenoeg gelijk aan de voor het einde van de achttiende eeuw door Paping berekende verhoudingen, te weten 2,74.¹¹⁷ Dat de stad Groningen minstens vanaf het begin van de zeventiende eeuw een flink aantal migranten moet hebben aangetrokken, waaronder zich zeker eerder uitgeweken Stadters zullen hebben bevonden bewijst indirect ook de klacht over het omvangrijke vertrek van inwoners die in 1606 in het nabijgelegen Emden werd geuit.¹¹⁸

Grafiek 1.2 Geproclameerde huwelijken per vijfjarige periode, 1595-1800

Bron: RHC Groninger Archieven, Toegang 124, *Ondertrouwboeken 1595-1811*, inv.nrs. 157-186.

Opgaven van het aantal haardsteden in de stad komen we in de zeventiende eeuw overigens nauwelijks tegen. Ook zijn uit de verdere, weliswaar complete opgaven van de opbrengsten van het haardstedengeld geen aantallen haardsteden af te leiden, aangezien deze (en andere) belastingen tot 1749 werden verpacht. Zo zijn doorgaans slechts de door de pachters afgedragen pachtsommen in de gewestelijke financiële administratie bekend en niet de bedragen die door de pachters werden geïnd en via de tarieven te herleiden zouden zijn tot aantallen

¹¹⁷ Paping, *Voor een handvol stuivers*, 311.

¹¹⁸ Deeters, 'Geschichte der Stadt Emden', 305.

haardsteden. We kunnen uit de pachtsommen hooguit op tamelijk indirecte wijze een trend afleiden. Het is daarom nodig ons, teneinde het inwonertal van Groningen gedurende de zeventiende eeuw te benaderen – over de achttiende eeuw aanstonds meer – te verlaten op andere bronnen, met als uitzondering het jaar 1622.

In dat jaar duikt een tweede haardstedengegeven op dat in eerste instantie in schril contrast lijkt te staan met de opgave uit 1606. Groningen en de onder hem ressorterende Stadstafel telde in dat jaar 10.529 haardsteden.¹¹⁹ Wanneer we dezelfde vermenigvuldigingsfactor (2,7) toepassen zou de stad in 1622 circa 28.500 inwoners hebben geteld. Hoewel dit getal aan de hoge kant lijkt en een op het eerste gezicht enorme bevolkingstoename van ruim 36% in zestien jaar, d.w.z. sinds 1606 impliceert, menen we toch dat Groningen gedurende een korte tijdspanne dit aantal zielen zal hebben geteld. Een enkele cijfermatige en verhalende bron lijkt deze veronderstelling te ondersteunen. Om te beginnen constateren we een opmerkelijke stijging van het aantal huwelijksproclamaties vanaf 1623. Deze toename kan niet (uitsluitend) aan de toen heersende pest- en malaria-epidemieën worden geweten, temeer omdat de huwelijks golf al in hetzelfde epidemiejaar optrad en lang aanhield. Deze stijging lijkt dan ook vooral een gevolg te zijn geweest van het grotere aantal mensen dat zich in de jaren 1620 in de stad ophield. In Amsterdam en Utrecht deden zich overigens vergelijkbare toenames van het aantal huwelijksproclamaties voor. Zonder daarvoor het bewijs te kunnen leveren zou een verband kunnen bestaan met het Twaalfjarig Bestand (1609-1621).

Wij veronderstellen dat de zeer grote stadsuitleg die tussen 1615 en 1624 werd uitgevoerd in eerste instantie een enorme invloed moet hebben gehad, niet alleen ruimtelijk, maar zeker ook demografisch. Het kan haast niet anders of deze riant stadsvergroting moet behalve aan de eerder veronderstelde hoge verwachtingen van de turfhandel, eveneens aan een hoog bevolkingsaantal en op dat moment snelle groei en dito groeiverwachting van de bevolking worden toegeschreven.¹²⁰ Oudere stadsbestuurders zullen zich wellicht de periode 1580-1594 hebben herinnerd, toen de stad uitpilde van de mensen. Opmerkelijk is dan ook de volharding waarmee het stadsbestuur een grootse stadsuitleg bepleitte, tegen de zin van stadhouder Willem Lodewijk en – uiteraard – de Ommelanden, die een beperktere uitleg, in defensief opzicht althans, voldoende vonden.¹²¹ Helaas beschikken we niet over geboortecijfers die onze veronderstellingen over een grote bevolkingsomvang en sterke bevolkingsaanwas verder kunnen onderbouwen. Wel kunnen we uit de hoge percentages huwelijken met soldaten (1621-1625; 1631-1635, beide 31%) afleiden dat er veel militairen in de stad

¹¹⁹ Van der Ent en Enthoven., *Gewestelijke financiën*, 243.

¹²⁰ Vgl. Koster, *Stadsmorfologie*, 241-242; Schroor, 'Een vlucht voorwaarts', 42.

¹²¹ Koster, *Stadsmorfologie*, 239-241.

waren. Ook wijzen de recordpercentages van rond de 50% endogame huwelijken (dat wil zeggen tussen Stadters onderling) gesteld tegenover ‘slechts’ gemiddelde percentages hertrouwenden op een zeker optimisme onder de stedelijke bevolking. Dit laatste zal zich zeker ook op de bouwmarkt en dus in haardsteden en daarmee in het inwonertal zal hebben vertaald.¹²² De bloei moet van korte duur zijn geweest en de teruggang die volgde verschaft – bij ontstentenis van bronnen die ons inlichten over de handel – als het ware een fundament aan de opmerkingen van Bernhard Alting in zijn tractaat *Oud en Nieuw Groningen* over de verlopen handel en nering van de stad.¹²³ Al in zijn eerste discours wijst Alting op de hoge kosten van de ‘fortificatien’ (de stadsuitleg) door te stellen dat ‘daer die quade dingen plaets hebben en konnen geene sware fortificatien bij verloop van neringe, hanteringe ende walvaert (anders) dienen als maer (slechts) tot een ballast ende beswaernisse van de rugwaerts gaende finances ende comen bij gebreke van middelen te vervallen ende ruineus te liggen’.¹²⁴ Nu viel dat laatste wel wat mee, maar feit is dat de inkomsten uit de belangrijkste stedelijke belastingbron, de accijnzen, tussen 1628 en 1647 terugliepen van ruim 91.000 naar slechts 76.400 caroligulden. Wat de daling van de bevolking betreft moet evenmin worden uitgesloten dat de stad deels concurrent van zichzelf was met de ontwikkeling onder haar bewind en initiatief van de Veenkoloniën waarvoor minstens vanaf 1633 actief kolonisten werden geworven.¹²⁵ Dat de bevolkingsgroei van de stad in 1622 al enige tijd aan de gang was, blijkt ook uit de uitgebreide buitenpoorterie. Die valt vaak letterlijk af te lezen op verschillende contemporaine kaarten, maar ook uit de diverse malen dat het stadsbestuur reeds in de jaren 1577–1591 schuitenschuivers en andere buitenpoorters maande en gebood om hun huizen af te breken.¹²⁶ En, conform de uitbreiding van de stad en haar bevolking werd ook de burgerschutterij uitgebreid, van acht vaandels (compagnieën of wijken) naar twaalf vaandels in 1633 en uiteindelijk achttien in 1657.¹²⁷

Met deze vaandels komen we op een derde, tevens laatste ijkpunt en houvast voor het bepalen van de omvang van de stadsbevolking in de zeventiende eeuw. Naar aanleiding van de laatstgenoemde uitbreiding van de burgervandelen moest een nieuw register worden aangelegd, de zogeheten *Borger Vaandelen*, welke in 1659 werd opgesteld. In principe was ieder gezinshoofd verplicht deel te nemen

¹²² Wat de endogame huwelijken betreft worden in de jaren 1621–1625, resp. 1631–1635 recordpercentages bereikt van 48,7, resp. 52,2% van alle geproclameerde huwelijken, waar het gemiddelde dat wij over beide eeuwen steekproefsgewijs (n = 80) maten 31,5% is.

¹²³ ‘Helaes, wij hebben niet u winst konnen bewaren, wij gaan der crabben gangh, meer, meer van jaer te jaeren! (Alting, *Oud en Nieuw Groningen*, 15).

¹²⁴ *ibidem*, 39.

¹²⁵ Schroor, ‘Een vlucht voorwaarts’, 53.

¹²⁶ Vgl. de kaarten van Van Deventer (ca. 1562) en Van Olm (‘na een origineel van een Spanjaert’ kort na 1570) in Schroor, *Historische atlas stad Groningen*, 24–25. Formsmas, *Diarium Egbert Alting*, 381, 401, 446, 517, 529, 623, 818.

¹²⁷ Uitgegeven door Doombos, c.s., *Burgervandelen*, 3.

aan deze burgerwacht. Zij die vrij waren van de wacht, om te beginnen weduwen, moesten in principe wel meebetalen. Voorts waren leden van het stadsbestuur, professoren, predikanten, meesters van de Latijnse school, schuitenschuivers en mennonieten vrijgesteld van wacht en met uitzondering van de weduwen waarschijnlijk ook van contributie.¹²⁸ De indeling van de heffing was de volgende. Voor een zogeheten volle wacht moesten 21 schellingen à zes stuivers (f 6-6-0) worden betaald. Daarnaast waren er halve en kwartwachten. In de lijst staan in totaal 1.927 volle, 739 halve en 1.124 kwartwachten opgetekend, hetgeen neerkomt op een totaal van 3.790 gezinshoofden, daaronder 239 weduwen.

Tabel 1.3 *Burgervaandelen, hoofden van huishoudingen/gezinnen per type huisvesting, 1659*

Vaandel	Woningen	Boven- woningen	Kelders en potkasten	Kamers	Totaal
1 ^e	214	6	7	4 (+ pm)	231
2 ^e	245	5	4	8	262
3 ^e	224	2	10	75	311
4 ^e	200	10	30	49	289
5 ^e	271	-	2	97	370
6 ^e	157	2	30	51	240
7 ^e	143	10	23	59	235
8 ^e	120	6	20	97	243
9 ^e	155	10	11	150	326
10 ^e	155	-	2	165	322
11 ^e	202	1	4	90	297
12 ^e	172	2	16	49	239
13 ^e	238	3	5	20	266
14 ^e	196	5	1	56	258
15 ^e	227	5	13	59	304
16 ^e	148	8	11	2	169
17 ^e	211	5	9	31	256
18 ^e	206	6	7	-	219
Achttien vaandels	3484	86	205	1062	4837

Berekend op basis van Doornbos c.s., *De burgervaandelen*.

Daarnaast waren er, zoals boven vermeld 247 vrijstellingen (daaronder 93 mennonieten en enkele arme weduwen) die bij het vorige bedrag opgeteld het totaal op 4.037 brengen. Ook dit aantal is nog niet compleet omdat, zo blijkt uit de lijst, onder de 1, ½ of ¼ wachten vaak meerdere gezinshoofden schuilen. Al met al komt het totaal op 4.837 wooneenheden, waarvan 1.050 (21,6%) in de stadsuitleg die tussen 1615 en 1624 tot stand kwam.

¹²⁸ *ibidem*.

Uitgaande van een gemiddelde van 4,5 inwoners per huis komen we uit op 21.770 inwoners. Dit getal moet worden verhoogd met circa 300 wezen in de weeshuizen en 350 conventualen in de gasthuizen.¹²⁹ Het garnizoen, los van de in Groningen woonachtige militairen, rekenen we op 500 man.¹³⁰ Op basis van de voorgaande tellingen en aannames gaan we uit van een inwonertal van Groningen in 1659 van 23.000 zielen.

Na 1659 bieden de bronnen gedurende een lange tijd geen bruikbare gegevens waaruit een zielental kan worden afgeleid. We beschikken in het kader van het zogeheten kapitaal of hoofdgeld wel over enkele opgaven van het aantal mensen (oude mensen, dat wil zeggen 14 jaar en ouder; jonge mensen, staan voor 2-14 jaar), die voor Stad en Gorecht in 1697 en 1714 op basis van respectievelijk 8.704 en 9.419 oude mensen en 2.417, respectievelijk 2.258 jonge mensen, totalen van 11.121, respectievelijk 11.677 personen opleveren. Het is echter om te beginnen lastig de getalsmatige verhouding tussen de stad en het Gorecht te bepalen. Uitgaande van een zielental van het Gorecht van gemiddeld een vijfde van dat der stad – zou dit voor Groningen aantallen opleveren van 8.897, respectievelijk 9.342 personen.¹³¹ Zulke getalsverhoudingen zijn evenwel op de tweede helft van de 18de eeuw gebaseerd en het lijkt waarschijnlijk dat het Gorecht (gelet op het feit dat ook delen van Hoogezand er onder vielen) omstreeks 1700 een geringere bevolking had, hooguit een zesde van het zielental van de stad, hetgeen dan getallen oplevert van 9.264, respectievelijk 9.727 personen. Het is nog lastiger om uit deze aantallen de totale bevolking van de stad te destilleren. Bedeelden, de universitaire gemeenschap, de meeste militairen, Franse vluchtelingen en alle kinderen beneden de leeftijd van 2 jaar vielen buiten deze belasting en zijn niet meegeteld. Aan de hand van een bron uit het jaar 1700 kan

¹²⁹ Cf. Holthuis, *Roode Wezen*, 210 (in de jaren 1655-1664 gemiddeld per jaar 141 wezen) en Woldendorp, *Twee eeuwen*, 148 (in 1660 bij de opening 160 wezen). Daarnaast gaan we uit van circa 350 conventualen in de gasthuizen (berekend op basis van het totale aantal conventualen over de periode 1612-1795 in het elftal gasthuizen dat in 1659 in de stad gevestigd was: 3668 gedeeld door een gemiddelde verblijfsduur van tien jaren (Buursma, *Dese bekommerlijke tijden*, bijlage 12).

¹³⁰ Er lagen gemiddeld 10 compagnieën in de stad en bij de belegering in 1672 waren er 2000 militairen in de stad (Theissen, *Voor vrijheid ende vaderlandt*, 82). In de jaren 1595-1600 telde de bezetting gemiddeld 1200 man (conform de gedrukte *Resolutie Motiven ende Oorsaken van de HH Staten Generael, tot het leggen van 't Casteel voor Groningen, Anno 1600, 20. May*, vgl. De Bruin, *Plakkaten*, nr. 79). Na voltooiing van deze dwangburcht werd een sterkte van zeshonderd man voldoende geacht. Lang niet alle Groninger militairen waren in de stad gelegerd, maar elders actief. Omgekeerd lagen er veel niet-Groningers als militairen in de stad.

¹³¹ RHC, *Groninger Archieven*, Toegang 1605, *Stadsbestuur van Groningen 1594-1815*, inv. nr. 1031r. Stukken bevattende: Landdagstukken grotendeels betreffende nieuwe middelen (begin van de 18de eeuw). De verhouding waarin de bevolking van Gorecht als 1/5^e (waardoor het totaal van Stad en Gorecht met een factor 0,8 moet worden vermenigvuldigd om het aantal personen in de stad te krijgen) van die van de stad wordt gerekend is verkregen op basis van het gemiddelde van de verhouding tijdens de volkstelling van 1795 toen de stad 23.770 inwoners en Gorecht (gemeenten Haren en Noorddijk, plus Westerbroek, Kropswolde en Wolfsbarge) naar schatting 4.400 inwoners telde (15,6% van Groningen) en de verhouding in aangeslagen hoofden in 1753, resp. 1765 toen het aantal voor het hoofdgeld aangeslagenen van Gorecht gemiddeld 24,5% van die in de stad vormden.

een totaal van 1.190 gereformeerde bedeeden (met inbegrip van enkele lutheraanen) worden afgeleid en het totaal aantal bedeeden zal naar wij aannemen het aantal van 1.600 niet hebben overschreden.¹³² Naar de andere categorieën is het gissen, waardoor er al met al teveel onzekerheden zijn om uit deze getallen een inwonertal van Groningen in de bovengenoemde jaren te reconstrueren.¹³³ Ook de uit latere jaren bekende verhoudingen tussen de aantallen voor het hoofdgeld aangeslagen mensen in de stad en het aantal haardsteden variëren te sterk om op de hier gepresenteerde cijfers te projecteren.

Een eerste, min of meer duidelijke opgave van de bevolkingsomvang van Groningen is een door Jan de Vries gepubliceerd inwonertal over 1721-1740: 20.680, waarvan de herkomst overigens in eerste aanleg onduidelijk is.¹³⁴ Een volgende aanwijzing die helpt de omvang van de Groninger bevolking te bepalen vinden we in 1732.¹³⁵ Op een staat met opbrengsten van enkele belastingen in de stad en het Gorecht geven de niet afgeronde bedragen aan dat het om het door de pachter geïnde bedrag gaat. Restanten staan voorts vermeld en winst of verlies dat de pachter op de door hem gepachte belasting in Stad en Gorecht heeft geboekt, respectievelijk geleden. Deze bedragen kunnen we delen door het tarief (f 1-5-0 alias f 1,25 per haardstede per halfjaar) om tot het aantal haardsteden te komen. Over het gehele jaar 1732 leverde het haardstedengeld in totaal 23.524,50 caroliguldens op voor Stad en Gorecht. Deling door twee geeft een bedrag van 11.762,25 caroliguldens. Volgens hieronder te bespreken uitkomsten (1753 en 1765) bedroeg het aantal haardsteden van Gorecht precies 15% van het totaal. Vermenigvuldiging met een factor 0,85 van de opbrengst geeft voor de stad een bedrag van f 9997,91. Na deling door het op te brengen bedrag van f 1,25 per haardstede vloeien daaruit voor de stad Groningen 7.998 haardsteden voort. Vermenigvuldiging met de eerdergenoemde factor 2,7 levert een inwonertal op van 21.600.

In 1746 wordt het de onderzoeker nog gemakkelijker gemaakt. Voor Stad en Gorecht geeft een vergelijkbare lijst exact het aantal haardsteden aan: 9.776.¹³⁶ Vermenigvuldiging met 0,85 geeft het aantal stedelijke haardsteden (8.310) en vermenigvuldigd met 2,7 het zielental van Groningen in dat jaar, afgerond 22.400. Na afschaffing van de belastingpacht in 1749 wordt voor de stad in een

¹³² Telling op basis van Elema, 'De bedeeden in de stad 1700', 10-29; Buursma, *Dese bekommerlijke tijden*, 252, gaat uit van bijna 23.000 zielen.

¹³³ Buursma gaat elders in *Dese bekommerlijke tijden*, 447 (noot 998) op basis van een mededeling van Paping voor 1700 uit van een zielental van 22.500.

¹³⁴ De Vries, *The Dutch rural economy*, 107. Enerzijds wordt op pag. 261 (noot 38) verwezen naar het Schatregister voor de Verponding 1721, waaruit het huizental anderzijds (p. 107) naar de Tegenwoordige Staat. op basis van het daar opgegeven aantal huizen (4785) zou een vermenigvuldigingsfactor van 4,32 zijn gebruikt.

¹³⁵ Staat van hoorgeld, capitaal en heerdstedengeld in de Stad, Stadstafel en 't Goregt, resp. januarij 1732 ingegaan en 't laaste ½ jaar 1732 (*RHC Groninger Archieven, Archief Staten van Stad en Lande (1594-1798)*, inv. nr. 2131)

¹³⁶ *ibidem*, Staat (jaarstaat) over 1746 opgemaakt ten comptoire dd. 23 juni 1746.

aantal bronnen zelfs afzonderlijk het aantal haardsteden aangegeven. In 1753 leveren 8.685 haardsteden een bevolkingsgetal van circa 23.450 zielen op, een aantal dat in 1765 nauwelijks veranderd is: 8.613 haardsteden, ofwel circa 23.250 inwoners.¹³⁷ Aan de hand van de opgaven van Paping kunnen we de reeks vervolgens verder trekken voor – in ons geval – de jaren 1770, 1780 en 1795.¹³⁸ Tenslotte kan door vergelijking van een tweetal gegevens uit 1787, te weten het aantal haardsteden ($8.741 \times 2,7 = 23.600$ inwoners) en het aantal opgegeven huizen ('ruim' 5.500) een gemiddelde huizenbezetting van 4,3 worden afgeleid.¹³⁹ *Mutatis mutandis* zou een in dezelfde bron gedane opgave van het aantal 'huizen en woningen' in 1740 (4.785) een zielental van 20.575 opleveren. Een getal dat nagenoeg overeenkomt met de eerder gereleveerde opgave door De Vries (20.680).

Voor de bepaling van de verhoudingen tussen de geboorten, de sterfte, het aantal huwelijken en de migratie gaan we dus uit van de onderstaande in tabel 1.4 aangegeven aantallen inwoners die de stad Groningen op verschillende momenten, gescheiden door noodzakelijkerwijs wisselende tijdsintervallen, zal hebben geteld.

Tabel 1.4 Groningen: inwonertallen, 1606-1795(volkstelling)

Jaar	Aantal inwoners afgerond
1606	20.800
1622	28.500
1659	23.000
1670	ca. 25.000 - 28.000
1732	21.600
1740	20.600
1746	22.400
1753	23.400
1765	23.250
1770	23.300
1787	23.600
1795	23.770 (volkstelling)

Bron: eigen berekeningen (zie boven), De Vries, *Dutch rural economy* 107; Paping, *Voor een handvol stuivers*, 311; RHC Groninger Archieven, Toegang 2041. Register Feith-stukken stadsarchief Groningen. Inv. nr. 1336 (i.e. Verzameling van Stukken, deel 84, nr. 1), resp. Toegang 1, *Archief Staten van Stad en Lande (1594-1798)*, inv. nr. 2131) Staat (jaarstaat) over 1746 opgemaakt ten comptoire dd. 23 juni 1746.

¹³⁷ RHC Groninger Archieven, Toegang 2041. Register Feith-stukken stadsarchief Groningen. Inv. nr. 1336 (i.e. Verzameling van Stukken, deel 84, nr. 1).

¹³⁸ Paping, *Voor een handvol stuivers*, 311.

¹³⁹ *Tegenwoordige Staat Stad en Lande*. Deel 21, 10.

In het verleden werd wel eens gebruik gemaakt van de reductiecoëfficiënt om vanuit het gemiddeld aantal jaarlijkse gedoopten per decennium de bevolkingsgrootte van een stad te berekenen. Voor de Vroegmoderne Tijd wordt uitgegaan van getallen tussen de 24 en 27. Op basis van een gemiddeld aantal dopen van 1009 (geboorten $\times 1,025 = 1034$) per jaar dat in Groningen tijdens de periode 1666-1675 werd geregistreerd zou de stad inderdaad 25.000 à 28.000 zielen hebben geteld.¹⁴⁰ Mogelijk vormen deze zielentallen zelfs een ondergrens.¹⁴¹ Voor een bevolkingspiek pleit het recordaantal huwelijksproclamaties (508) waardoor de periode 1666-1675 wordt gekenmerkt, hetgeen de nuptialiteit afgezet tegen resp. 25.000 en 28.000 inwoners ergens tussen 18,1‰ en 20,3‰ zou hebben opgestuwd (1659: 15,4 ‰); geboorte- en sterftcijfers zouden in dezelfde periode niveau's tussen 36,9 tot 41,3 ‰ (geboorte), resp. 53,2 tot 60 ‰ (sterfte) hebben bereikt. Het cijfer van 1670 hebben wij cursief, want indicatief in de tabel vermeld, maar vanwege het sterk speculatieve karakter niet in de hieronder uitgevoerde berekeningen opgenomen.

Geboorte en sterfte

Doop-, trouw- en begraafcijfers krijgen pas betekenis in hun onderlinge samenhang en afgezet tegen het totaal der bevolking. Samengebracht, onderling gerelateerd en geanalyseerd kunnen we een beeld schetsen van de demografische evolutie van de stad Groningen. Al deducerend ontstaat bovendien de mogelijkheid tot een globale benadering te komen van de migratie, een aspect dat qua ontwikkeling en herkomst van de immigranten in het volgende hoofdstuk uitvoerig aan bod komt. Hiervoor hebben we aangegeven op welke problemen het demografische onderzoek in de periode voorafgaand aan de invoering van de Burgerlijke Stand in 1811 stuit en waar de lacunes zitten. Voor de doopcijfers is dat letterlijk het tijdvak vóór 1641, waarover – van hogerhand geordonneerd – in het geheel geen registratie heeft plaatsgevonden. In de jaren daarna is de optekening van de dopelingen vrijwel compleet, ook vanaf het moment dat niet-gereformeerden in toenemende mate hun borelingen bij de eigen denominaties lieten dopen. Bij de sterfte geldt dat gegevens daaromtrent van vóór 1729 op een drietal jaren na geheel ontbreken. Dankzij regressie kon met behulp van de in de financiële administratie van de drie gereformeerde kerken aangetekende opbrengsten van het openen der graven in kerken en op kerkhoven de sterftereeks bijna een eeuw verder – tot 1631 – worden teruggeprojecteerd. Vanwege de perinatale sterfte hebben we de doopcijfers met een factor 1,025 (2,5%) verhoogd om tot vergelijkbare geboortecijfers te komen. Het getalsmatige resultaat van deze exercities vinden we in tabel 1.5.

¹⁴⁰ Vgl. Mentink c.s., *Rotterdam en Cool*, 38-39; Kemp, 'Het verloop van de bevolkingscurve', 345-349, 359.

¹⁴¹ Ook het groot aantal collectes dat in de kerken in de stad gedurende de jaren 1673-1677 wordt gehouden wijst op een groot aantal mensen (w.o. armen) in de stad (Buursma, *Dese bekommerlijke tijden*, 444 (noot 942).

Uit de tabel blijkt dat slechts in drie van de zestien decennia sprake was van een geboorteoverschot. Bij een confrontatie van deze cijfers met de totale bevolkingsomvang van Groningen dient zich aanstonds een probleem aan. Geboorten en sterfte zijn niet te relateren aan het aantal inwoners dat Groningen in 1606, resp. 1622 zou hebben geteld, eenvoudigweg omdat beide reeksen – zie hiervoor – niet verder teruggaan dan tot 1641, resp. 1631. Hetzelfde probleem geldt in feite voor de periode 1622-1659. Ook nu zijn de reeksen geboorten- resp. sterftcijfers slechts gedeeltelijk aan een inwonertal van de stad te koppelen. We kunnen voor deze periode feitelijk alleen een synoptisch beeld geven van het niveau van geboorten en sterfte, zoals onder andere in grafiek 1.3 is gebeurd. Een min of meer getrouwe benadering van de migratie is bij gebrek aan parameters, om maar te zwijgen over het ontbreken van een nauwkeurige registratie onmogelijk. Niettemin proberen we een indicatie van de omvang ervan te geven.

Tabel 1.5 Geboorte, sterfte en saldo in absolute aantallen per decennium, 1641-1800

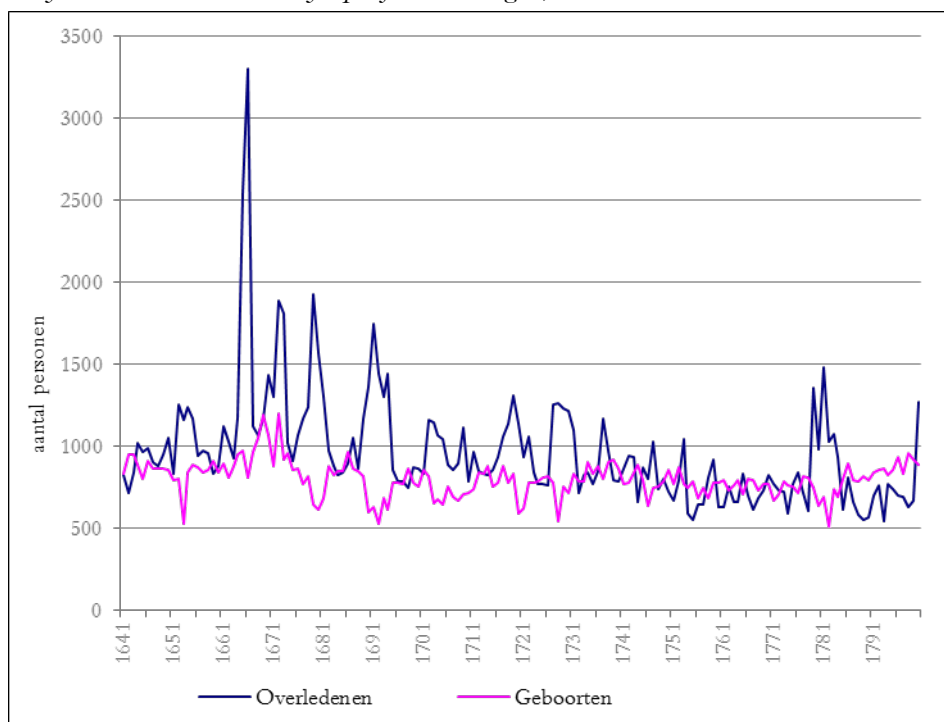
	Sterfte	Geboorten	Saldo
1641-1650	<i>9158</i>	9021	-137
1651-1660	<i>10255</i>	8382	-1873
1661-1670	<i>14917</i>	9843	-5074
1671-1680	<i>13922</i>	8748	-5174
1681-1690	<i>10173</i>	8395	-1778
1691-1700	<i>10860</i>	7381	-3479
1701-1710	<i>9801</i>	7373	-2428
1711-1720	<i>9911</i>	8118	-1793
1721-1730	<i>10113</i>	7580	-2533
1731-1740	<i>8836</i>	8738	-98
1741-1750	<i>8383</i>	8064	-319
1751-1760	<i>7279</i>	7831	552
1761-1770	<i>7106</i>	7868	762
1771-1780	<i>8104</i>	7608	-496
1781-1790	<i>8318</i>	7738	-580
1791-1800	<i>7488</i>	9016	1528
	154624	131704	-22920

Bron: eigen tellingen op basis DTB-bronnen in noot 88. Cursieve getallen door reconstructie verkregen.

Zoals gezegd is het om te beginnen vóór 1641 niet mogelijk, vanwege het ontbreken van doop- en sterftcijfers, de onderlinge demografische verhoudingen te bepalen. Hooguit kan op basis van de huwelijkscijfers in indirecte zin iets over het verloop van de bevolking worden gezegd, zoals eerder in dit hoofdstuk

is gebeurd. Na 1641 wordt het onderzoek geplaagd door zeer ongelijke tijdsintervallen tussen de jaren waarvan we min of meer zeker weten hoeveel inwoners Groningen telde, met name in de periode voor 1732. Vanaf 1659 is zo'n vergelijking in principe wel mogelijk, zij het dat het eerste tijdvak een uiterst lange periode van bijna driekwart eeuw omspannt, waarop vanaf 1732 een reeks veel kortere perioden volgen. Het geschatte inwonertal omstreeks 1670 is te speculatief om als referentiepunt te kunnen dienen.

Grafiek 1.3 Geboorte en sterfte per jaar Groningen, 1641-1800

Bron: zie tabel 1.5.

Wat de overige perioden betreft doen we een voorzet en relateren de cijfers aan de hiervoor gereconstrueerde bevolkingstotalen. Bij de eerste drie tijdvakken na 1732 zijn wij bij onze telling uitgegaan van perioden van achtereenvolgens acht, zes, zeven, twaalf en dertig jaar. Het totaalcijfer moet dan per periode ook door dit aantal jaren worden gedeeld om het jaargemiddelde te bepalen. Dit laatste levert, gedeeld door de duizendtallen van de gemiddelde bevolking in dit tijdvak, de geboorte-, sterfte en migratiesaldo's in promilles. Ze staan tussen haakjes achter de absolute aantallen.

Gezien de onvergelijkbare lengte van de eerste periode (1659-1732) met de latere perioden is in tabel 1.6 afgezien van het opnemen van promillages voor dat tijdvak. Wel kunnen we voor een aantal individuele jaren de promillages van geboorte en sterfte vaststellen. Op basis van een inwonertal van 23.000 omstreeks 1660 vinden we een gemiddeld aantal geboorten van 828,2 per jaar (1651-1660) en daarmee een geboortecijfer van 36‰. Op een eendere wijze wordt het sterftcijfer – per jaar overleden gemiddeld over de periode 1651-1660 berekend 1025,5 Groningers – berekend: 44,6‰. In de periode 1666-1675 lagen de geboorte-, sterfte- en huwelijksniveaus zoals we eerder aangaven zelfs nog hoger.

Tabel 1.6 De componenten van de bevolkingsontwikkeling van Groningen, 1659-1795

	Geboorten		Sterfte		Migratiesaldo*)		Ontwikkeling inwonertal
1659-1732	58.978		81.683		21.485		- 1.400
1733-1740	7.070	(40,9)	7.014	(40,6)	-1.050	(-6,1)	- 1.000
1741-1746	4.836	(39,1)	5.085	(41,1)	2.050	(16,6)	1.800
1747-1753	5.707	(36,4)	5.813	(37,1)	1.100	(7,0)	1.000
1754-1765	8.731	(31,1)	8.362	(29,8)	-500	(-1,8)	-150
1766-1795	23.667	(34,5)	23.497	(34,5)	330	(0,5)	500

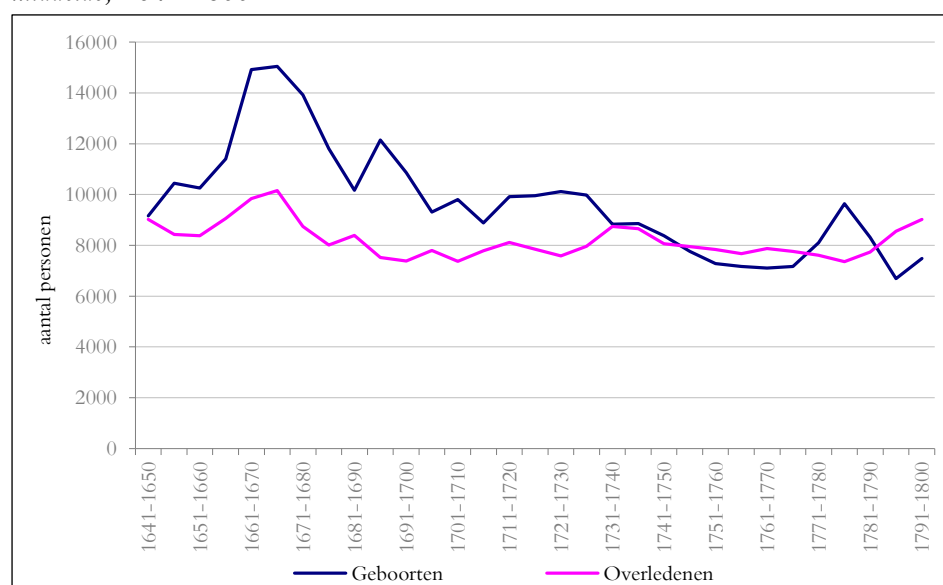
*) tussen haakjes in promillen per jaar.

Tabel 1.6 geeft slechts een algemene indruk van de demografische evolutie van Groningen. De synoptische ontwikkeling van geboorten en sterfte wordt door grafiek 1.3 gevisualiseerd en wordt daarmee duidelijker, met name ook de fluctuaties. Uit zowel de tabel als de grafiek blijkt dat in Groningen het niveau van de sterfte gedurende vrijwel de gehele periode boven het geboorteniveau lag. Evenals elders in Europa gedurende de Vroegmoderne Tijd was sprake van enorme fluctuaties van het sterftcijfer, vooral in de zeventiende eeuw, maar nu en dan ook in de achttiende eeuw. De geboorten vertoonden eveneens pieken en dalen, zij het veel minder heftig en ze vlakken, meer nog dan de sterfte, na 1730 steeds meer af. Om een duidelijker beeld te krijgen van de trend hebben we in grafiek 1.4 de gemiddelden van geboorten en sterfte per decennium genomen en deze steeds per vijf jaar laten opschuiven.

Daarbij valt op dat het geboorteniveau op – qua tijd en heftigheid – afstand reageerde op de sterfte. Ook nam zij na het extreem hoge sterfteniveau gedurende het derde kwart van de zeventiende eeuw af. Mede als reactie op de dysenterie-epidemie van de jaren 1728-1730 bereikte het geboorteniveau een recordhoogte van circa 41‰ en – opnieuw mede – daardoor lagen geboorte en sterfte tijdens het decennium 1730-1740 voor het eerst op nagenoeg hetzelfde niveau. In de jaren 1750-1770 was zelfs voor het eerst sprake van geboortever-schotten. Tussen 1765 en 1795 hielden geboorte en sterfte elkaar in evenwicht.

De geboorteoverschotten die vanaf 1750 incidenteel en na 1785 structureel optraden, werden vooral door de hoge sterfteoverschotten als gevolg van de rode loop- of dysenterie-epidemie in de jaren 1779-1784 verevend.

Grafiek 1.4 Geboorte en sterfte in Groningen per vijf jaar voortschrijdend tienjarige gemiddelde, 1641-1800

Bron: tabel 1.5.

De mortaliteit bevond zich rond het midden van de zeventiende eeuw op een vergelijkbaar niveau met steden als Leeuwarden en Rotterdam en piekte tijdens pestjaren, zoals in 1665-1666, waarin zij vermoedelijk tussen 120 en 140% lag¹⁴². Toch kan de sterftepiek ons inziens niet uitsluitend aan de hogere sterfte door epidemieën worden toegeschreven, vandaar de hier aangenomen marges in de mortaliteitspromillages. Sterftepieken kwamen immers ook eerder in de zeventiende eeuw voor.¹⁴³ Zij het dat deze vermoedelijk het gevolg waren van het optreden van malaria na de graafwerkzaamheden aan de stadsuitleg, of na overstromingen.¹⁴⁴ Tot die laatsten behoorden waarschijnlijk ook de 'vierige

¹⁴² De 'normale sterfte' wordt in Rotterdam in het eerste tweederde deel van de 17^e eeuw op 45‰ gesteld (Mentink en Van der Woude., *Rotterdam en Cool*, 54). Voor Leeuwarden: Schroor, 'De demografische ontwikkeling van Leeuwarden', 56.

¹⁴³ Bv. in de jaren 1622/23, 1636 en 1652-1655. (Vgl. Trip, 'Geschiedenis der ziekten', 170-171, 1778-178, 180-181).

¹⁴⁴ Trip, 'Geschiedenis der ziekten', 176 suggereert in navolging van Popta, *De morbis epidemicis*, 32 een verband tussen overstromingen en hoge temperaturen. Vries Reilingh, de, 'Aanteekeningen over de ziekten', 237-

Koortsen' in de zomer van 1652. Daaraan waren wel 130 personen in een week gestorven en ze waren wellicht het indirecte gevolg van de het jaar daarvoor opgetreden Sint Pietersvloed.¹⁴⁵

Afb. 10 Zuiderkerkhof, Haubois ZW kwadrant (Groninger Archieven 1536-5230).

Al voor het toeslaan van de 'zwarte dood' in 1666 was sprake van een stijgend aantal geboorten die in de richting wijzen van een groeiende bevolking. Mensen zullen voor een deel althans de stad hebben opgezocht vanwege de in politiek en militair opzicht onrustige tijden – groei en piek aan het begin van de zeventiende eeuw traden juist op ten tijde van en kort na het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) – nog afgezien van de interne stedelijke gildewoelingen in 1657-'58 en 1662-'63 die gedeeltelijk eveneens een reactie waren op de onrust der tijden en de moeilijker economische situatie. In 1665 vond de eerste inval plaats door Munsterse troepen in het noordoosten van de Republiek. Hoewel de invasie van 1672 bekender werd, maakte Groningen al in het eerstgenoemde jaar

---

255, wijdt een paragraaf aan de in Groningen 'zoo endemische gewoone tusschenpoozende koorts (febris intermittens) en aan een vorm van 'boosaardige malaria koorts, misschien typhus'. Waarschijnlijk was veel vreemd en – gedeeltelijk met de malariaparasiet besmet – werkvolk als gravers in de stad. Drooggelegde grachten vormden een ideale voedingsbodem voor muggen die de parasiet op de stadsbevolking overbrachten. In Leeuwarden trad in 1859 een vergelijkbare malaria-epidemie op toen de stadsgracht een tijd lang droog lag om opnieuw te worden uitgegraven (vriendelijke mededeling drs. E.J. van der Woude).

¹⁴⁵ Van Nyenborgh, *Groninger Historien*.

een zware tijd door. In januari 1666 kregen de pachters van de Pondkamer (accijnskamer) van het stadsbestuur een deel van de pacht geremitteerd omdat hun inkomsten het jaar ervoor waren gedaald van 70.000 naar 54.000 caroliguldens. Dit alles was het gevolg van ‘den Engelschen Oorlogh, als besonderlijck door de swaere toevallen pestilentielle ziekte, Munstersche invasie, verbot van uijtvoer van inlantsche goederen, affbreecken der hujsen en tapperijen bujten de poorten etc...’.¹⁴⁶ De tweede inval culmineerde zoals bekend in de langdurige mislukte belegering van Groningen door de Munsterse bisschop Christoph Bernard van Galen, alias ‘Bommen Berend’. Buiten de burgermilitie (burgervandelen) bevonden zich op dat moment aan het begin van het beleg 2.200 man troepen in de stad.¹⁴⁷

Zoals beschreven bereikte het inwonertal in de jaren 1665–1675 een nieuwe piek, die naar analogie van de eerste helft van de jaren 1620, het zielental opvoerde tot een getal tussen de 25.000 en 30.000 inwoners. De piek in het aantal geboorten zal naar analogie van de soortgelijke processen elders het gevolg zijn geweest van het instromen van huwbare mannen en vrouwen uit de omgeving, van migranten met andere woorden die de opengestorven plaatsen opvulden.¹⁴⁸ Tegelijkertijd mogen we er, zoals gezegd vanuit gaan dat de onveiligheid ten plattelande in Noordoost-Nederland en de aangrenzende Duitse gebieden tot een toenemende trek naar Groningen zal hebben geleid. Dat gold in elk geval voor veel Drenten tijdens de Munsterse inval in 1672.¹⁴⁹

Gedurende de jaren 1660–1680, met name in het eerste decennium, bereikte het aantal huwelijken en geboorten een hoogtepunt, zoals blijkt uit de hiervoor afgedrukte tabellen en grafieken. Na verdere sterftepieken in de jaren 1670 en 1680 volgde echter geen krachtig herstel van het aantal geboorten, dat juist wel na 1666 plaatsvond. Het laat zich aanzien dat de dip in de geboorten in de jaren 1690 een late echo was van de door de pestepidemie van 1666 gedeeltelijk weggestorven generatie. Groningens zielental zou vanaf pakweg 1675 dalen en zich vervolgens de daarop volgende halve eeuw tussen de 20.000 en 22.000 inwoners stabiliseren. De loop van de doopcijfers weerspiegelt deze ontwikkeling. De terugval in het aantal dopen ging allemaal wat minder spectaculair dan in bv. Rotterdam of Arnhem, maar valt goed te vergelijken met Utrecht. Pas vanaf 1730 nam het aantal geboorten weer toe, het droeg mede bij aan het geboorteoverschot dat in Groningen na 1740 steeds vaker kon worden opgetekend (zie grafiek 1.4).

¹⁴⁶ *RHC Groninger Archieven*, Toegang 1605, *Stadsbestuur van Groningen 1594-1815*, inv. nr. 332br40, Bijlagen Stadsrekening 1666, fol. 381v.

¹⁴⁷ Theissen, ‘*Voor vrijheydt ende vaderlandt*’, 82, 118 noemt 2.000 man, daar kwamen 200 man uit het regiment van Koningsmark bij (Kok, *Vaderlandsch Woordenboek XVIII*, 649).

¹⁴⁸ Vgl. de voorbeelden De Vries, *European Urbanization*, 218 en Mols, *Démographie Historique II*, 480–483 (Répercussions démographique des épidémies).

¹⁴⁹ Groenhuis, ‘Een Drents vluchtelingenprobleem’, 35.

De huwelijken

De primaire demografische variabelen als geboorten en sterfte zijn vanzelfsprekend nauw gelieerd aan economische, sociale en medische factoren. In tijden van economische tegenspoed bestaat de voor de hand liggende neiging huwelijken uit of af te stellen en/of het kindertal te beperken. Gedurende het grootste deel van de door ons behandelde periode was sprake van sterfteoverschotten, om precies te zijn in 109 van de 160 jaar; geboorteoverschotten kwamen dus in nog geen derde (31,9%) van de in dit onderzoek gemeten jaren voor.¹⁵⁰ Zij waren bovendien steeds geringer van omvang dan de sterfteoverschotten die veel meer schommelden, als uitvloeisel van het vergeleken met thans beperkte technische niveau van de medische zorg. Op de sterfte kon men nauwelijks invloed uitoefenen, hoezeer men ook door middel van verschillende plakkaten en in onze ogen veelal dubieuze, inefficiënte maatregelen trachtte de gevolgen van epidemische ziekten te beperken.¹⁵¹ De rode loopepidemie in 1779 leidde tot zeer uitgebreide maatregelen, onder andere tegen het inkomen van vreemdelingen in de stad, verboden gericht tegen bewoners van besmette huizen die zich voorlopig niet buitenshuis in openbare gelegenheden of bijeenkomsten mochten vertonen en een beperking van het aantal mensen dat een uitvaart mocht bijwonen.¹⁵² Veel hielp het echter niet.

Op het aantal geboorten had de mens meer invloed. Ze konden worden beperkt door niet of later te trouwen, dan wel door seksuele onthouding tussen echtelieden, om maar te zwijgen over – hoezeer ook als anticonceptie onbetrouwbare, maar niettemin – fertiliteitsbeperkende maatregelen als het verlengen van de lactatieperiode van zuigelingen.¹⁵³ Vooral niet of veel later huwen bleek gedurende de Vroegmoderne Tijd een van de meest voor de hand liggende middelen om een zeker evenwicht te bewaren tussen bevolking en bestaansmiddelen. Zo–even genoemde calamiteiten als oorlogen en epidemieën, die tot een verhoogde sterfte leidden, werden als regel door heftige demografische reacties gevolgd. De pestepidemie van 1666 was er in belangrijke mate de oorzaak van dat het gemiddeld aantal huwelijken dat in de eerste helft van de jaren 1660 gemiddeld 346 per jaar beliep, in de jaren 1666–1668 ruimschoots verdubbelde naar 711 huwelijken per jaar.

Grafiek 1.2 en tabel 1.2 (waarin alle huwelijksproclamaties zijn opgenomen)

¹⁵⁰ Geboortenoverschotten waren er – vermoedelijk – in 1642–1643 (mogelijk in 1641 en 1648), 1659, 1684–1685, 1696, 1698, 1712–1714, 1724, 1732, 1734, 1740, 1744, 1748–1750, 1752, 1754–1757, 1760–1761, 1763–1764, 1766–1769, 1773–1775, 1777–1778 en 1785–1799.

¹⁵¹ Zo stelde bijvoorbeeld de pestordonnantie van B & R, d.d. 3 mei 1623 allerlei hygiënische maatregelen vast, zoals het buiten de stad verbranden van kleren en beddengoed van overleden pestlijders en een verbod om zes weken uit winkels in pesthuizen te verkopen. Bij de ordonnantie van 28 augustus 1656 werd o.m. bepaald dat graven niet tot op de vorige doodkist mochten worden uitgegraven. De ordonnantie van 27 juli 1665 verbood de verkoop van bederfelijk of onrijp fruit.

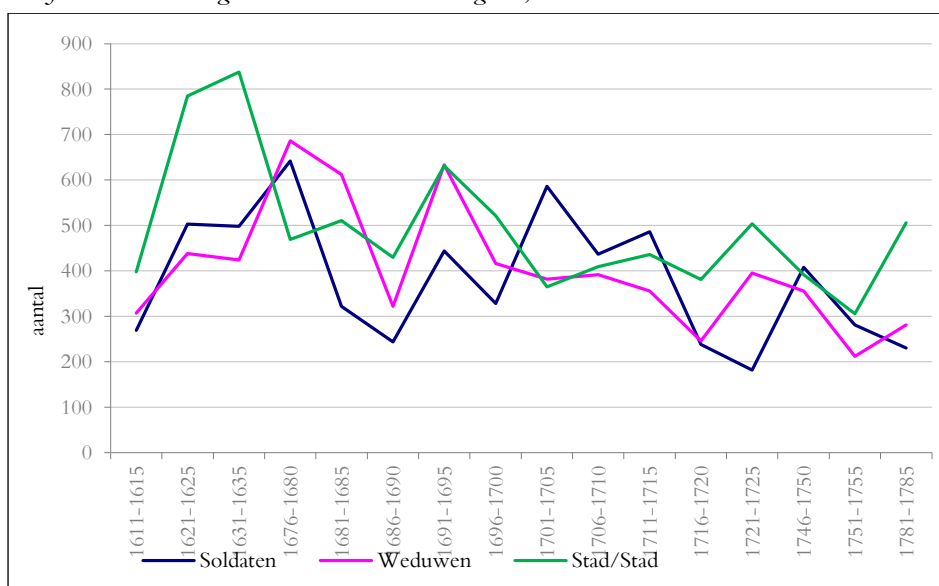
¹⁵² Nanninga, *De cura publica*, 90–108 geeft de teksten van de belangrijkste ordonnanties.

¹⁵³ Vgl. Pressat, *Dictionary of Demography*, 11–12, 21–22 ('amenorrhea', 'anovulation', 'breastfeeding').

laten zien dat tussen 1625 en 1685 (ruwweg het midden van de zeventiende eeuw) gemiddeld het meest werd gehuwd, met de hiervoor genoemde jaren als piekjaren. Daarna stabiliseerde het zich tot circa 1750, waarna het huwelijkscijfer gedurende drie decennia een dieptepunt vertoonde om aan het einde van de achttiende eeuw weer licht te stijgen.¹⁵⁴

Grafiek 1.5 Groningen: huwenden naar categorie, 1611-1785

Bron: RHC Groninger Archieven, Toegang 124, *Ondertrouwboeken 1595-1811*, inv.nrs. 157-186.

In grafiek 1.5, waarvan de gegevens weliswaar dezelfde periode bestrijken, maar zijn gebaseerd op een geringer aantal jaren, namelijk het 80-tal waarbinnen wij de huwelijken nader hebben onderzocht (en hier nader uitwerken) op onder andere de herkomst van de huwelijkspartners (zie hoofdstuk 2), zien we de neergaande trend in het getal huwelijksproclamaties heel duidelijk weerspiegeld in een drietal variabelen: het aantal ‘soldatenhuwelijken’, met andere woorden huwelijken waarin de bruidegom militair was, het aantal hertrouwende weduwen en – geringer dalend dan de beide anderen – het aantal endogame huwelijken, waarbij beide huwelijkspartners uit de stad Groningen afkomstig waren. De afname van het aantal weduwen weerspiegelt de afname van de sterfte die in de

¹⁵⁴ Vgl. Kremer, *Huwelijk en vermogen*, 353-356, die het verloop van het aantal huwelijksproclamaties in de achttiende eeuw beschrijft.

onderzochte periode plaatsvond. De ontwikkeling van de soldatenhuwelijken lijkt in eerste instantie die van de weduwen te weerspiegelen, maar wijkt tijdens de beginjaren van de achttiende eeuw sterk af, als gevolg van het grote aantal militairen dat zich – dikwijls recupererend van de strijd in de Zuidelijke Nederlanden – in Groningen bevond. Overigens is er begrijpelijkerwijs een sterke samenhang tussen het aantal tweede huwelijken (op basis van de weduwen) en de endogame huwelijken, tussen Stadters onderling met andere woorden.

Zoals in veel Westeuropese steden waren epidemieën en oorlogen nimmer ver weg. Ze vonden hun weerspiegeling in het ook voor Groningen hiervoor beschreven hoge niveau van de sterfte gedurende die eeuw. Uit het eerdergenoemde 80-tal jaren dat is onderzocht blijkt dat bij gemiddeld 24,3% van de aangekondigde huwelijken de bruidegom een soldaat was. Een vrijwel eender percentage 25,7% was een hertrouwende weduwe. Over weduwnaars zijn wij veel minder ingelicht omdat deze, zoals gezegd, meestal niet werden geregistreerd. Gegevens over een achttal jaren in het begin van de zeventiende eeuw (1611-1615, 1621-1623) geven enig inzicht in de verhoudingen tussen weduwnaars en weduwen, die bij de geproclameerde huwelijken destijds in een verhouding 2:3 stonden. Er waren derhalve gemiddeld genomen anderhalf maal zoveel weduwen als weduwnaars. Afgezet tegen het totaal aantal huwelijken bereiken de huwelijken met weduwen een aandeel van 24,4% en wanneer we de weduwnaars er bij optellen (en de echtverbintenissen tussen twee verweduwde personen daarvan aftrekken) blijkt ruim een derde van alle huwelijken (34,6%) een tweede huwelijk te zijn geweest. We nemen aan dat deze verhoudingen in de twee eeuwen die volgden verder ten nadele van de weduwen verschoven. In 1819 waren er op de gehele bevolking van Groningen ruim viermaal zoveel weduwen als weduwnaars en was slechts 3% van de totale mannelijke bevolking verweduwd tegenover 10% van de vrouwelijke bevolking.¹⁵⁵ In Groningen waren – vooruitlopend op het volgende hoofdstuk – in de zeventiende en achttiende eeuw ruim 46% van de huwelijkskandidaten afkomstig van elders en bijna 54% was uit de stad zelf afkomstig. Tezelfdertijd waren slechts 31,5% van de huwelijken, echtverbintenissen tussen Stadters onderling, hetgeen een indicatie is voor een betrekkelijk snel opgaan van migranten in de stedelijke bevolking.

Dat steden in het begin van de zeventiende eeuw aanvankelijk mannenoverschotten hadden, lijkt ook in Groningen het geval te zijn geweest. Het aanzienlijk hogere percentage weduwnaars dat voor een tweede huwelijk aangewezen was op een weduwe wijst in die richting. Kennelijk konden weduwen destijds gemakkelijker aan een ongehuwde partner komen, hetgeen ook in Groningen

---

¹⁵⁵ In 1819 telde Groningen 28.447 inwoners, daaronder 17.202 gehuwde mannen en vrouwen, 376 weduwnaars, 1567 weduwen en voorts 3774 ongehuwde personen van het mannelijk en 5528 ongehuwde personen van het vrouwelijk geslacht. (*RHC Groninger Archieven*, Toegang 1399, *Gemeentebestuur van Groningen 1816-1916*, inv. nr. 2810).

een indicatie is voor een hogere sterfte onder jongere mannen. Met de daling van de sterfte nam de aantrekkelijkheid van de stad voor mannen af, omdat minder (arbeids)plaatsen vrijvielen en het relatieve aandeel van de vrouwen in de stedelijke bevolking toenam. Voor vrouwen bleef de stad een aantrekkelijke migratiebestemming vanwege het blijvende belang en aantrekkingskracht van met name verzorgende beroepen. In 1819 was de sekseratio omgekeerd tot 122(!) en telde Groningen 55 vrouwen op 45 mannen. We zijn in het kader van dit onderzoek niet nader op deze materie ingegaan.

Ja. 1736. 4. Januari 1736.
DE Heeren Commissarissen der Hou-
welyke saaken deser Stad Groningen,
consenteren de Kerkelyke Proclamatien
an *Albert Wolker van Lelde en*
Johanna Menkens.
E. J. H.

Gegeven te Groningen den 20sten Febr. 1736
voor de Heeren
Jan Bitterma (Storck)
consenteren de Kerkelyke Proclamatien
an te trouwen met Cussen en Constaenx Alst
Welken is y voldaan den 20 Febr. 1736
Succy Jochens Kijte van Nier

Afb. 11 Consent voor een huwelijk uit 1736 in de A-Kerk (Groninger Archieven, Toegang 1501, inv. nr. 307).

Tabel 1.7 *Hertrouwende weduwen en weduwnaars, 1611-1623*

	Weduw- duw- naars	Wedu- wen	Weduw- naars met weduwen	Huwelijken met min- stens een verweduwde persoon	Eerste huwe- lijken	Totaal aantal huwelij- ken
1611-1615	231	307	95	443 (34,7%)	834 (65,3 %)	1277
1621-1623	149	224	63	310 (34,6%)	587 (65,4 %)	897
Totaal	380	531	158	753 (34,6%)	1421 (65,4%)	2174
Percentage huwelijken met verwe- duwde partner	41,6	29,8	-	-	-	
Percentage van het totaal aantal huwelijken	17,5	24,4	7,3	-	-	-

Bron: D.F. Kuiken e.a., *Ondertrouwboek 1611-1623*.

Wanneer we de categorieën huwendens chronologisch verder differentiëren door ze naar jaar – zoals in grafiek 1.6 is gebeurd – weer te geven, springt een aantal andere aspecten in het oog. Om te beginnen is dat een betrekkelijk gering aantal soldatenhuwelijken in de periode 1610-1625, jaren die goeddeels samenvielen met het Twaalfjarig Bestand. Er waren op dat moment naar verhouding weinig soldaten in de stad. In de eerste vijf jaar na de Reductie (1594) bevonden zich veel meer soldaten in de stad, gemiddeld 1.200 man. Een belangrijk argument van de Staten-Generaal om het tegen de invoering van de generale middelen rebellerende stadsbestuur en de stad gerichte Statenkasteel te bouwen was dat het garnizoen met de helft zou kunnen worden teruggebracht.¹⁵⁶

Een overzicht uit mei 1610 rept van 10 compagnieën en gelet op de in 1600 aangekondigde halvering van het garnizoen zal dit in het eerstgenoemde jaar een

¹⁵⁶ Aldus de Resolutie van de Staten-Generaal dd. 20 mei 1600 (N.S.) ‘...ofte het voorsz. Werck is niet alleenlijk voor de Generaliteyt, maer oock voor de Stadt ende Landen, ende de goede inghesetenen van dien, niet alleen dienstigh, maer oock geheel noodigh, terwijl in de naeste voorgaende vijf jaren is gebleken, dat men, tot versekeringe van de Stadt, twaelf hondert, ende meer, Soldaeten daer inne gestadigh heeft moeten houden (..) ende kennelijk is dat het Retrenchement gemaect zijnde, men met *half soo vele Soldaten* (curs. M.S.) den quaeden beter in officio sal houden’.

omvang van circa 500 man hebben gehad.¹⁵⁷ Een aantal dat in de daaropvolgende jaren alleen maar verder terugliep. In 1624 lagen acht compagnieën in de stad, maar daarvan werden zes aan de stadhouder uitgeleend, nodig in de strijd om de verovering van Oost-Nederland en keerden drie terug uit Oostfriesland, waarbij vijf als minimum bezetting in de stad werd beschouwd. Zelfs dat aantal werd amper gehaald, zoals in 1627, nadat Oldenzaal was gevallen en Groenlo als laatste steunpunt van de Spanjaarden aan deze zijde van de IJssel op het punt stond door Staatse troepen te worden aangevallen en ingenomen. Groningen herbergde toen drie compagnieën te voet en twee ruiterscompagnieën.¹⁵⁸

In de jaren 1670 lagen de kaarten heel anders, zoals we eveneens kunnen afleiden uit de grafiek 1.6. Er bevonden zich veel soldaten in de stad (minstens 2.200), hetgeen het grote aantal militairen in de ondertrouwboeken verklaart, maar tegelijkertijd veel (hertrouwende) weduwen. Onder hen zullen behalve door de pest verweduwde vrouwen zich veel hebben bevonden die waren verweduwd tijdens de invasie en bezetting van grote delen van de Republiek door Franse, Keulse en Münsterse troepen tijdens het rampjaar 1672 en de daaropvolgende jaren. Op basis van de percentages militairen die Schuitema Meijer gedurende een achttal jaren onder de huwendes tussen 1665 en 1675 telde, komen wij voor die periode tot een gemiddeld van bijna 42% soldaten onder de bruidegoms!¹⁵⁹

In de jaren 1690 deed zich een ander verschijnsel voor. Opnieuw waren er veel hertrouwende weduwen en veel soldaten, maar het grote aantal endogame huwelijken wees destijds op veel rustiger politieke omstandigheden en een daarmee samenhangende 'Bodenständigkeit' van het garnizoen. Bovendien leek het hoge percentage endogame huwelijken het gevolg van een geringere trek naar de stad.¹⁶⁰ Dat beeld veranderde sterk na 1700, ten tijde van de Spaanse Successieoorlog (1701-1713). Toen zagen we relatief geringe aantallen endogame huwelijken en een piek in het aantal soldatenhuwelijken (een tweede kleinere piek in 1711-1713 wees op de terugkeer van veel Groninger soldaten naar hun plaats van herkomst) duidde op toenemende aantallen vreemdelingen, militairen en niet-militairen.

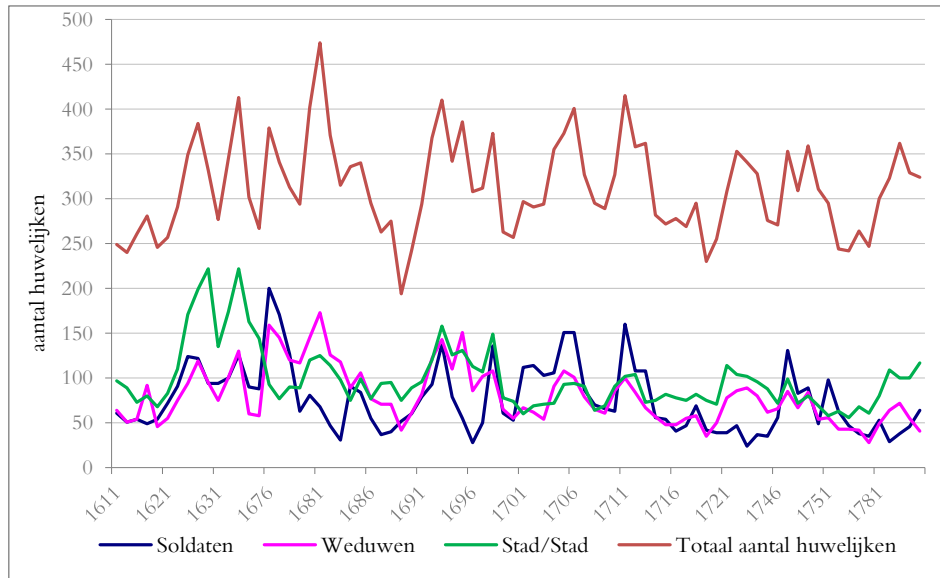
¹⁵⁷ Tresoar, *Fries Stadhouders Archief. Nadere Toegang*, inv. nr. 2, brief 250, Besettinge van garnisoenen, 3 mei 1610 ingebracht ter vergadering van de Staten-Generaal.

¹⁵⁸ Aldus brieven van 26 mei 1624, resp. 19 januari 1627, de laatste met 'Voorslach ende lijst vande besettinge diemen bij winter tijden op een harden vorst inde Steden ende forten van Vrieslant, Stadt ende Landen, Drenthe ende Westerwoldingerlant soude moegen laeten treckende die rest daerijnt om te velde gebruijckt te worden tegens des vyants invasiën alles gelyck volgt (Tresoar, *Fries Stadhouders Archief. Nadere Toegang*, inv. nr. 92).

¹⁵⁹ Schuitema Meijer, 'Sociaal-economische aspecten', 359.

¹⁶⁰ Conform het algemene beeld dat door De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 105 wordt geschetst.

Grafiek 1.6 *Huwelijkscategorieën in Groningen per jaar en in relatie tot het totaal aantal huwendes, 1611-1785*

Bron: RHC Groninger Archieven, Toegang 124, *Ondertrouwboeken 1595-1811*, inv.nrs. 157-186.

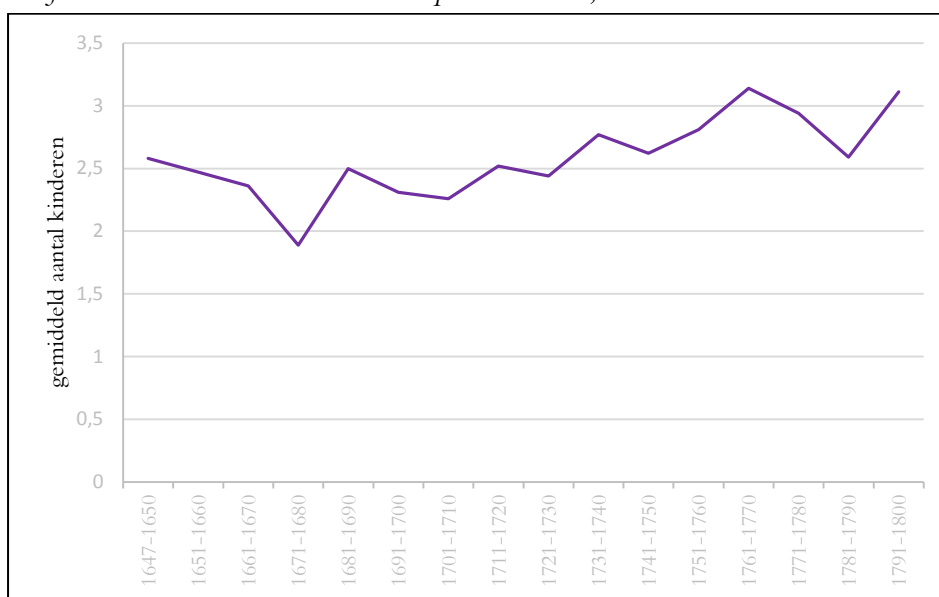
Na 1714 overheerste een veel rustiger beeld, waarin vooral de samenhang tussen de huwelijken met weduwen en endogame huwelijken opviel. Aan het einde van de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) en vermoedelijk daarvoor waren er wederom veel vreemde soldaten in de stad. Na 1750 nam het percentage endogame huwelijken toe. Daaraan was vooral de dalende sterfte debet, tijdelijk rustiger politieke omstandigheden zagen we weerspiegeld in een afname van het aantal migranten en militairen. Het was de opmaat voor de negentiende eeuw waarin de sterfte verder zou afnemen en Groningen al in de achttiende eeuw demografisch gezien een relatief geslotener en op de directe omgeving georiënteerde samenleving werd dan het eeuwenlang was geweest.¹⁶¹

De meeste huwelijken hebben als existentieel hoofddoel de voortplanting en de opvoeding van kinderen. In Groningen was het gemiddelde kindertal per geproclameerd huwelijk 2,6 over het grootste deel van de hier onderzochte periode (1647-1800). Dit cijfer komt overeen met hetgeen elders in uiteenlopende steden als bijvoorbeeld Amsterdam en Nijmegen werd gemeten.¹⁶²

¹⁶¹ Kremer, *Huwelijk en vermogen*, 354-355 kwam zeer recent tot dezelfde conclusie, wat betreft de regionalisering van de stad-Groninger huwelijksmarkt.

¹⁶² Nusteling, *Vesting Nijmegen*, 31, 52.

Grafiek 1.7 Gemiddeld aantal kinderen per ondertrouw, 1647-1800

Bron: Eigen berekeningen (vgl. noot 163).

In de jaren 1647-1700 was het kindertal in doorsnede 2,36 en gedurende de achttiende eeuw lag het gemiddelde kindertal per ondertrouw op 2,76.¹⁶³ Hoewel dit op het eerste gezicht geen grote verschillen lijken, laat grafiek 1.7 zien dat over de gehele periode niettemin sprake was van een flinke variatie. Na 1700 zette een structurele toename van het gemiddelde kindertal in. Deze opgaande beweging bereikte hoogtepunten in de jaren 1760 en 1790, decennia waarin tegenover elke ondertrouw meer dan drie borelingen stonden. Daartegenover springt het dieptepunt van de jaren 1670 in het oog, toen het hoge sterfteniveau er de oorzaak van was dat per ondertrouw slechts 1,87 kinderen werden geteld. Het is een kaal cijfer dat, nog afgezien van het feit dat het uitdrukking geeft aan een door epidemische ziekten geplaagde bevolking, vooral ook een indicatie is van een teruglopen van de vruchtbaarheid en in mindere mate van de huwelijksfrequentie. Immigranten, waaronder Franse protestanten die vanaf 1681 Groningen als wijkplaats kozen, zouden de teruggang van het inwonertal die volgde enigszins mitigeren.¹⁶⁴ Na 1687 zou het geboortepil weliswaar nooit meer het

¹⁶³ Een en ander op basis van 19.582 huwelijken in de periode 1647-1700 en 28.958 huwelijken in de 18e eeuw ten opzichte van 46.402 borelingen in de periode 1647-1700, resp. 79.933 borelingen in de 18e eeuw (dopen x 1,025).

¹⁶⁴ Naar schatting 1.400 Franse refugiés kwamen tussen 1681 en 1720 naar Groningen (Bakker c.s., *Hugenoten in Groningen*, 17, 59). Van hen verwierven tussen 1681 en 1720 115 het burgerrecht.

oude midden zeventiende-eeuwse hoogtepunt bereiken, maar omdat het aantal huwelijken nog sterker terugliep, klom het kindertal per echtpaar, aanvankelijk bovendien snel, met nu en dan nog een inzinking maar onmiskenbaar in stijgende lijn. Wat dit betreft zou ook hier de achttiende eeuw een geleidelijke overgang zijn naar een andere tijd.

Migratie en mobiliteit

Het staat vast dat ook Groningen – gezien de geconstateerde hoge sterfte en een per saldo gelijkblijvende of iets toenemende bevolking – zijn inwonertal door een flinke immigratie op peil heeft gehouden. Over de omvang van deze mensenstroom valt hooguit in indirecte zin en op globale wijze iets te zeggen. Op basis van de hiervoor uitgevoerde berekeningen stellen we vast dat het inwonertal van Groningen gedurende de periode 1659-1795 met per saldo slechts circa 800 zielen toenam. Het sterfteoverschot bedroeg in dezelfde tijdspanne 21.000. Hieruit vloeit voort dat (het accres van 800 daarbij inbegrepen) een vestigingsoverschot (de som van het aantal immigranten minus het aantal emigranten, vestiging minus vertrek dus) van circa 21.800 personen nodig zal zijn geweest om tot deze aanwas te komen. Uitgaande van een doorsnee bevolkingsomvang in deze periode van 22.000 inwoners zou dit gemiddeld per jaar een vestigingsoverschot van 160,3 personen = 7,3 ‰ nodig maken. De slag om de arm zit hem mede hierin dat ons gedurende een lange periode concrete inwoneraantallen ontbreken om als ijkpunten te dienen voor de migratie. We moeten het van globale schattingen over de lange termijn hebben.

Ook over de mobiliteit, dat wil zeggen de som van vestigers en vertrekkers en daarmee over de totale omvang van de immigratie naar en de emigratie uit de stad weten we daarmee feitelijk weinig. Wel bekend is dat van 1651-1795 circa 91.000 personen hun huwelijk te Groningen lieten proclameren en dat onder hen (zoals verderop zal worden aangetoond) naar schatting ruim 44.300 trouwlustigen van buiten de stad afkomstig waren.¹⁶⁵ Dit laatste getal is op de volgende wijze afgeleid. Om te beginnen hebben we de verhouding tussen het totaal aantal ondertrouwde personen in de hervormde kerk te Groningen over de periode 1651-1795 (n = 145 jaren), te weten: 91.090 personen en het aantal ondertrouwde personen in de door ons getelde jaren (n = 65 jaren) dat is 41.102 personen tot uitgangspunt genomen. Het quotiënt daarvan ($91.090/41.102 =$) 2,216 is de factor waarmee het aantal door ons binnen dezelfde periode getelde

---

¹⁶⁵ Vrijwel alle in Groningen gesloten huwelijken zijn gedurende de 17de en 18de eeuw in de nederduitsch-gereformeerde (hervormde) kerken geproclameerd, resp. afgesloten. Slechts 296 huwelijken (Waa's, Doopsgezind, Luthers) zijn door ons niet meegenomen, m.a.w. minder dan een half procent (0,49%) van het totaal van 60.616 geproclameerde huwelijken in de periode 1595-1795, excl. het verloren gegane proclamatieboek van 3 oktober 1640- 17 oktober 1646. (vgl. Hempenius-Van Dijk, B., 'Huwelijkssluiting in de stad Groningen', 204-206).

‘vreemde’ trouwlustigen (20.015) is vermenigvuldigd om het totale aantal trouwlustige immigranten in de stad Groningen over het gehele, bijna anderhalve eeuw lange, tijdvak te benaderen: 44.353.

Uiteraard zijn in dit cijfer geen niet-huwende immigranten, zoals alleengaande volwassenen of reeds gehuwden, noch minderjarigen begrepen en zal het totale aantal immigranten fors hoger hebben gelegen. De vraag is hoeveel. Vanuit de ontwikkeling van het inwonertal van de stad is het zo goed als onmogelijk ook maar in de buurt van een nauwkeurig beeld van de omvang van de migratie te komen, al was het alleen maar omdat veel dienstmeiden, gezellen, leerjongens en dagloners van stad naar stad trokken en vaak na enige tijd terugkeerden naar het platteland.¹⁶⁶ Ze onttrekken zich kortom vrijwel volledig aan onze waarneming, des te betreurenswaardiger omdat ze wel door de poortwachters werden geregistreerd, maar de administratie daarvan verloren is gegaan.¹⁶⁷ Daarbij zwijgen we over de grote hoeveelheden militairen – een uiterst mobiel bevolkingssegment – die in een garnizoensstad als Groningen verbleven.¹⁶⁸ Ten tijde van de Republiek was bijna een kwart van de bruidegoms in de stad Groningen militair.¹⁶⁹ Dit laatste was overigens geen uitzondering in ‘frontiersteden’ zoals Groningen.¹⁷⁰ Om het totale aantal immigranten toch enigszins te benaderen hebben we een poging gedaan om de verhouding tussen het aantal huwende immigranten en het totale cohort immigranten te bepalen. Daartoe is het nodig de nuptialiteitsgraad, het percentage gehuwden per leeftijdscategorie en eventueel geslacht te benaderen. Doorgaans wordt met dit huwelijkscijfer, het gemiddelde aantal jaarlijks gesloten (hier: geproclameerde) huwelijken per 1.000 inwoners (‰) uitgedrukt. Dit belooft voor Groningen over de periode 1595–1795 – uitgaande van een gemiddeld inwonertal van 22.000 en van 312,5 geproclameerde huwelijken per jaar – 14,2‰. Voor het bepalen van de mobiliteit is het echter van meer belang om, in plaats van dit jaarlijkse promillage over een veel langere periode, uit te gaan van het percentage gehuwden op de totale bevolking en liever nog de verhouding te bepalen tussen de huwende immigranten en het totale aantal inwijkelingen.

Gezien het overheersen van de leeftijdscategorie 20–29 jarigen onder de nieuw-gevestigden is er alle reden aan te nemen dat gemiddeld tweederde tot

¹⁶⁶ Page Moch, *Moving Europeans*, 44.

¹⁶⁷ De poortiers (poortwachters) hadden het toezicht op de in- en uitgaande waren i.v.m. de handhaving van het stapelrecht, maar moesten daarnaast de inkomende vreemdelingen registreren met naam en toenaam en hun verblijfplaats in de stad en de cedullen aan de presiderende burgemeester overhandigen (vgl. Resolutie Burge-meesteren & Raad, d.d. 25 mei 1644).

¹⁶⁸ Alleen al het vaste garnizoen omvatte gemiddeld 6 tot 10% van de bevolking (Boels c.s., ‘Regentenheerschappij’, 265).

¹⁶⁹ Op basis van ons onderzoek (1611–1785): 24,3% van de bruidegoms. (Zie overigens hoofdstuk 3)

¹⁷⁰ In Arnhem varieerden de percentages militairen onder de gehuwden van 16,1 tot 41,7% (cf. Verhallen, *Arnhem in de zeventiende en achttiende eeuw*, 30. In Nijmegen vormden soldaten en hun gezinnen gemiddeld 40% van de bevolking (Nusteling, *Vesting Nijmegen*, 41).

driekwart van de immigranten ongehuwd was.¹⁷¹ Deze laatste aantallen golden in de steden, waar veel meer alleenstaanden (denk bijv. aan gasthuizen en andere liefdadige en sociale instellingen) woonden. Voor Amsterdam valt omstreeks 1740 voor de gehele bevolking een nuptialiteitscijfer van 26-30% af te leiden.¹⁷² Bij de lagere leeftijdsgroepen (15-19), die onder de immigranten eveneens goed vertegenwoordigd zullen zijn geweest, was het percentage gehuwden uiteraard aanzienlijk lager en feitelijk verwaarloosbaar, maar dat percentage wordt gecompenseerd door een naar valt aan te nemen weliswaar geringer aantal 30-plussers onder wie het aantal gehuwden uiteraard weer veel hoger lag. Het lijkt ons al-lerminst gewaagd het aantal huwende niet-Stadjers (immigranten zogezegd) met een factor 3 te vermenigvuldigen om het totaal aantal immigranten in Groningen over de periode 1651-1795 te benaderen: 133.000.

Nu we het aantal immigranten op deze wijze hebben geschat, lijkt het totale vertrek gemakkelijk af te leiden door dit getal te koppelen aan het eerdergenoemde vertreksaldo. Alvorens daartoe over te gaan, maken we toch enkele opmerkingen over de emigratie uit de stad Groningen. Het is om te beginnen duidelijk dat we over de aantallen vertrekkers, laat staan hun bestemmingen nog veel minder weten. Dat blijkt al uit het feit dat we hun aantal af moeten leiden uit zowel de immigratie als het bevolkingssaldo van Groningen over deze hele, lange periode. Op termijn zou als resultaat van een vergelijkende en samenvattende synthese op basis van onderzoeken als het onderhavige in andere steden enig zicht kunnen worden verkregen op de omvang en de bestemming van het vertrek van Groningers in deze periode. Voorlopig moeten we het wat dit betreft met enkele incidentele gegevens uit elders aanwezige bevolkingsadministraties stellen. Zo weten we dat ruim 7% van de tussen 1580 en 1798 in Dokkum ingeschreven burgers uit Stad en Lande afkomstig waren, waarvan minder dan één derde (nauwelijks 2% van het totaal) uit Groningen.¹⁷³ In het wat verderaf gelegen Sneek ging het in dezelfde periode om 2,8% van de nieuwe van elders afkomstige burgers die uit Stad & Lande en Drenthe afkomstig waren. Van de 35 burgers die zich gedurende de achttiende eeuw vanuit deze gewesten in Sneek vestigden, kwam meer dan de helft (22 = 2,5% van het totaal aantal 'immigran-

¹⁷¹ Vgl. Mols, *Démographie historique* II, 277 geeft voor Lichfield eind 17de eeuw op basis van Gregory King 438 personen in de leeftijd van 20-30 jaar, waarvan 33,8% gehuwd of verweduwd. Verduin, *Bevolking en bestaan in het oude Drenthe*, 141, geeft voor Drenthe voor 1839 en uit de celibaatscijfers af te leiden nuptialiteit van gemiddeld 39% voor de leeftijdscategorie 20-29 jaar. Ook in later tijd, bv. eind 19^e eeuw waren de alleengaande, ongehuwde migranten met gemiddeld 73,1% veruit in de meerderheid (op basis tabellen 30 en 31 in: Kooij, *Groningen 1870-1915*, 110).

¹⁷² Een en ander op basis van Vollgraff, *Nicolas Struyck*, 340 die uitgaat van 31.043 gehuwde paren (1739-1740) en een inwonertal van 239.000 (1740), resp. 209.000 in 1747 cf. Nusteling, *Welvaart en werkgelegenheid*, 240.

¹⁷³ Van in totaal 3516 burgers tussen 1574 en 1798 (de grafiek bestrijkt een iets kortere periode, t.w. 1580-1798) is van 2569 (73%) de herkomst achterhaald (Schroor, *Geschiedenis van Dokkum*, 222-223). Uit de stad Groningen waren 47 nieuwe Dokkumers afkomstig.

ten') uit de stad Groningen.¹⁷⁴ In Deventer ging het over een kortere periode (1591-1648) procentueel gezien om nog geringere aantallen.¹⁷⁵ Het in kwantitatief opzicht zonder twijfel meest belangwekkende gegeven is het aantal Groningers dat in de veruit grootste stad van de Republiek, Amsterdam, huwde. Gedurende de onderhavige periode (1651-1800) waren dat 2.568 personen.¹⁷⁶ Een conservatieve schatting wijst uit dat Amsterdam in deze periode steeds minimaal 10% van de bevolking van de Republiek huisvestte.¹⁷⁷ Het percentage trouwlustigen in Amsterdam dat in de periode 1601-1800 uit het gewest Stad en Lande afkomstig was, lag met 3,7% iets beneden het gemiddelde aandeel van de bevolking van dit gewest in de Republiek dat op circa 5% kan worden gesteld.¹⁷⁸ In absolute cijfers waren het overigens slechts de helft van het aantal trouwlustigen in Amsterdam dat uit het verder gelegen Ostfriesland afkomstig was. Dit gebied telde ongeveer evenveel inwoners als Stad en Lande, maar was met name dankzij Emden veel sterker dan Groningen op de stad aan het IJ georiënteerd.¹⁷⁹ De havenstad aan de Eems leverde tijdens de zeventiende en achttiende eeuw aan Amsterdam vrijwel evenveel huwelijkskandidaten (3.510 personen) als Groningen (3.551), ofschoon de Oostfriese stad vooral in de achttiende eeuw veel minder inwoners telde dan Groningen.¹⁸⁰

Toch manifesteerde de spreekwoordelijke aantrekkingskracht van Amsterdam zich zeker niet minder in de stad Groningen. Dat blijkt uit het feit dat de stad Groningen bijna tweederde (62,4%) van de trouwlustigen in Amsterdam die uit het gewest Stad en Lande afkomstig waren leverde, hoewel Groningen's bevolkingsaandeel in dat gewest 'slechts' 20 à 25% bedroeg.¹⁸¹ Uit dit alles kan wor-

¹⁷⁴ Eigen tellingen op basis O.A. Sneek, nr. 73, 74 (*Burgerboeken 1517-1803*). Vgl. Schroor e.a., *Sneek*, 196-197.

¹⁷⁵ Volgens Holthuis, *Frontierstad*, 116, ging het om slechts 10 personen uit Stad en Lande (dus nog minder Groningers) van de in totaal 741 'Nederlanders' die naar Deventer migreerden.

¹⁷⁶ Het betreft de periode 1651-1800, vijf jaar langer dan het door ons bestudeerde tijdvak (Hart, *Geschrift en getal*, 159-160). Het totaal aantal uit Groningen afkomstige bruidegoms en bruiden in Amsterdam gedurende de periode 1601-1800 beliep 3.551. (*ibidem*, 160).

¹⁷⁷ Vgl. de reeksen in De Vries en Van der Woude, *Nederland*, 71, 89 en Nusteling, *Welvaart en werkgelegenheid*, 240, die uitgaat van bijna 177.000 inwoners omstreeks 1655.

¹⁷⁸ Hart, *Geschrift en getal*, 154.

¹⁷⁹ Ostfriesland telde in 1750 87.000 inwoners; Stad en Lande naar schatting 95.000 (Kaufhold c.s., *Historische Statistiek Ostfriesland*, 37; Boels c.s., 'Redres, revolutie..', 357).

¹⁸⁰ De huwelijken van Emders concentreerden zich vooral in de (eerste helft van) de 17de eeuw. In de 18de eeuw bedroeg het aantal Emders huwelijken met 933 minder dan de helft van de huwende Groningers (1874) in Amsterdam (Hart, *Geschrift en Getal*, 160, 166-167). Emden telde in 1744 ook nog slechts 6.894 inwoners, excl. het garnizoen, dat hooguit 1.000 man en incl. 'Familienhang auf keinen Fall höher als auf 2000 Personen veranschlagt werden (kann)'. (Kappelhoff, *Emden als Stadtrepublik*, 32-33).

¹⁸¹ Vgl. Leeuwarden dat circa 10% van de Friese bevolking telde en 'slechts' 19,3% van het Friese huwelijkscontingent in Amsterdam leverde. Hart (*Geschrift en Getal*, 125) veronderstelt een geringe overregistratie van stad-Groningers 'waar stad en provincie dezelfde naam hebben'. Daarvan was vóór 1814 uiteraard nog geen sprake, hoewel niet valt uit te sluiten dat een enkeling 'Groningerland' als plaats van herkomst opgaf en het percentage Stad'ers iets lager lag, maar niet lager dan de eerder in deze noot gereleveerde verhouding tussen de

den verondersteld dat de migratoire relatie tussen het gewest Stad en Lande en Amsterdam vooral een inter-stedelijk fenomeen was en een getrapte karakter moet hebben gehad, waarin Groningen ten opzichte van Amsterdam als tussenstation diende.¹⁸² Maar het was niet uitsluitend het verschijnsel getrapte migratie dat ons inziens verantwoordelijk was voor het hoge aantal stedelijke emigranten uit Stad en Lande naar Amsterdam en het bijgevolg geringe percentage uit de Ommelanden, het Oldambt en de Veenkoloniën. Juist in het tweetal laatstgenoemde gebieden boden verveningen, ontginningen en inpolderingen alternatieve vestigingsmogelijkheden. Hiervoor heb ik reeds gesuggereerd dat het stadsbestuur met een actieve kolonisatiepolitiek die vanaf circa 1630 in de Veenkoloniën werd gevoerd in zekere zin een concurrent van zichzelf was. De verderop te bespreken huwelijkscijfers laten zien dat in de Veenkoloniën vooral na 1700 een sterke bevolkingsgroei optrad en op zijn minst het aandeel van deze streken in de gewestelijke bevolking toenam. Enigszins gechargeerd zouden we kunnen stellen dat er om de hoek van de stad Groningen alternatieve emigratiebestemmingen waren.¹⁸³ Na 1685 zien we inderdaad in de Veenkoloniën aantal en percentages migranten uit Stad en Lande sterk toenemen.¹⁸⁴ Op zijn beurt pleit een toename van het aantal huwenden uit het Oldambt en met name de Veenkoloniën in de stad Groningen juist weer wel voor een ook hier toenemende getrapte migratie, maar of inderdaad sprake was van zo'n effect valt alleen aan de hand van tijdrovend micro-onderzoek vast te stellen. Plaatsen we een en ander tegenover de totale omvang van het vertrek uit Groningen gedurende de periode 1650-1795, dan lijkt het zeker niet overdreven het aantal Groninger (huwendende) immigranten in Amsterdam (zoals gezegd 2.568 personen) ook hier vermenigvuldigd met een factor 3, op in totaal circa 7.700 personen te stellen.

Met dit ruw benaderde getal keren we terug naar de mobiliteit. Omdat we eerder uit de ontwikkeling van het inwonertal van de stad en de negatieve natuurlijke aanwas een vestigingsoverschot van 27.000 personen destilleerden, zal het aantal vertrekkers (te weten 133.000-27.000 personen) in totaal 106.000 personen hebben bedragen. Bij elkaar opgeteld zouden vestiging en vertrek aldus een mobiliteit opleveren van in totaal 239.000 personen. Gedeeld op het aantal jaren tussen 1650 en 1795 ($n = 145$) zou dit per jaar neerkomen op 1.648 personen en afgezet tegen de gemiddelde bevolking van Groningen in dit tijdvak (dat

---

Friese en de Leeuwarder trouwlustigen. Groningen zal derhalve minstens 50% van het huwelijkscontingent van Stad en Lande hebben geleverd.

¹⁸² Een proces dat wordt bevestigd door het grote aantal migranten dat de stad Groningen uit vrijwel alle dorpen in zijn omgeving trok.

¹⁸³ Dat blijkt onder meer uit de sterke stijging van de sexratio (aantal bruiden per 100 bruidegoms) van de Groninger huwenden in Amsterdam in de 18de eeuw, vergeleken met de eeuw daarvoor. De agrarisch-ambachtelijke Veenkoloniën boden vooral aan mannelijke migranten bestaansperspectieven.

¹⁸⁴ Althans op basis van de trouwboeken van Veendam en Wildervank over de periode 1656-1706 (Doombos, *Parenteel Sap*, 12).

is 22.000) op een mobiliteitscijfer van 75‰ uitkomen. Een en ander zou inhouden dat 7,5% van de stedelijke bevolking jaarlijks de stad inkwam ofwel verliet.¹⁸⁵ Dit cijfer lijkt aan de lage kant, wanneer we het bijvoorbeeld vergelijken met de mobiliteit in Nederland gedurende de jaren vijftig van de twintigste eeuw (80 à 90‰) of de periode 1880–1930 (110–130‰), maar ook laag vergeleken met het mobiliteitscijfer van de gemeente Groningen in de jaren 1950 (102,6‰).¹⁸⁶ We moeten daarbij echter bedenken dat deze ‘moderne’ cijfers sterk worden vertekend, vanwege het feit dat het in de late negentiende en in de twintigste eeuw vooral om gezinsmigratie ging. Dat maakt dat onder het gezinsverband een verhuizing een veel groter aantal personen genereert dat het moderne cijfer sterk flatteert ten opzichte van de oude cijfers. Bij de mobiliteit uit de periode van de Republiek betrof het immers in veruit de meeste gevallen het migreren van alleengaanden. Juist dat maakte, versterkt door de oververtegenwoordiging van adolescenten en jongvolwassenen, deze ‘oude’ migratie tot een krachtig en noodzakelijk verjongingsmiddel voor de steden.

Perspectief

Hoe beeldend de voorgaande tentatieve berekeningen ook zijn voor het schetsen van het belang van de premoderne migratie, ze geven slechts een ruwe indicatie. We zullen ons na deze schets in hoofdstuk 2 dan ook beperken tot hetgeen uit de aanwezige seriële demografische bronnen zelf valt af te leiden over de herkomst van de immigranten in Groningen en de chronologische ontwikkeling die daarin plaats heeft gehad. Deze zeggen ons mogelijk iets over de richting en intensiteit van de sociaaleconomische relaties van Groningen met zijn omgeving en zijn invloed als centrale plaats ten tijde van de Republiek. Het politieke feit van de opname van de stad in dat losse staatsverband zal niet aanstonds tot een frontverschuiving in de sociale en economische verhoudingen met haar omgeving hebben geleid. Het is daarom relevant om enig inzicht te verkrijgen in de evolutie van deze sociaaleconomische relatie van de stad met haar omgeving in de periode die aan dit tijdperk voorafging. Daarover in de volgende hoofdstukken meer en dit alles in het verlengde van hetgeen daaromtrent in het inleidende hoofdstuk vanuit met name politiek perspectief te berde is gebracht, als opmaat tot het eigenlijke onderwerp van die hoofdstukken: herkomst en beroepskenmerken van de immigratie naar de stad Groningen.

Daaraan voorafgaand hebben we in dit hoofdstuk de demografische ontwikkeling van de stad Groningen ten tijde van de Republiek gedocumenteerd, deels gereconstrueerd, geschetst en geanalyseerd. De opmerkelijkste conclusie moet luiden dat de stad in het begin van de zeventiende eeuw veel volkrijker is ge-

¹⁸⁵ Hochstadt, ‘Migration in Pre-Industrial Germany’, 202–203, 208–209 berekende voor de Duitse steden een jaarlijks percentage in- en uitgaande migranten van 10%.

¹⁸⁶ Ter Heide, *Binnenlandse migratie*, 138–139, 472–473.

weest dan tot dusverre is aangenomen. Wij gaan uit van een zielental tussen de 25.000 en 28.000 inwoners. Het kan niet anders of in Groningen moet ten tijde van het Twaalfjarig Bestand (1609-1621), toen achtereenvolgens een begin werd gemaakt met de openlegging van de Veenkoloniën in Zuidoost-Groningen, de universiteit werd gesticht en de stad op grootse wijze was uitgelegd, niet alleen sprake zijn geweest van overspannen ambities en verwachtingen aangaande de opbrengsten uit de verveningen en wat daar mee samenhang. Een ander deel van de realiteit was dat er tezelfdertijd ook een zeer forse bevolkingsgroei optrad en een piek in het aantal inwoners met de verwachting dat daar nog heel wat meer zielen bij zouden komen. De ambitieuze stadsuitleg vond dus plaats op het snijvlak van noodzaak en ambitie met uiteraard enige geografie door gebruik te maken van de noordelijke uitloper van de Hondsrug en de oostelijke uitstulping van het Schuitenschuiverskwartier. Bijna een halve eeuw later zou het inwonertal van Groningen nogmaals culminereren, zij het ditmaal vooral als reactie op oorlogsomstandigheden en epidemieën.

Het algemene beeld dat – in de grafieken bijna tastbaar – over de gehele twee eeuwen lange periode oprijst is dat van een geleidelijk rustiger wordende maatschappelijke ontwikkeling. Die bestond uit een zichtbare forse daling van de sterfte, een – zij het veel geringere – afname van het aantal huwelijken en een geleidelijke toename van het kindertal per huwelijk. Dat ziekten, oorlogen en overstromingen tijdens de achttiende eeuw een geringere tol eisten dan in de eeraan voorafgaande eeuw blijkt ook uit het feit dat (getuige grafiek 1.6) het aandeel van de huwelijken waarbij een soldaat of een weduwe betrokken was terugliep, terwijl het aantal endogame huwelijken tegen het einde van de achttiende eeuw andersom fors begon te stijgen, hetgeen een aanwijzing is voor een afname van de migratie. Over dit laatste fenomeen kunnen wij in kwantitatief opzicht betreft slechts algemene uitspraken doen. Vast staat dat ook in Groningen, dat tot 1750 vrijwel voortdurend sterfteoverschotten boekte – die na 1730 overigens drastisch afnamen – het de immigratie was die de bevolking enigszins op peil hield. Echter, de teruggang van het aantal inwoners tussen pakweg 1675 en 1740 (toen het zielental weer begon te stijgen), veroorzaakt door forse sterfteoverschotten, werd minder dan voorheen gemitigeerd, laat staan gecompenseerd door migratieoverschotten. Het aantal migranten was tijdelijk hoog in de eerste jaren van de achttiende eeuw, zoals uit de analyses in het volgende hoofdstuk blijkt, nadat de immigratie – ondanks de komst op uitnodiging van het stadsbestuur van enkele honderden Franse réfugiés (op zich al een teken dat het stadsbestuur de migratie van elders wilde stimuleren) gedurende de laatste decennia van de zeventiende eeuw vermoedelijk een dieptepunt bereikte en de bevolking sterk moet zijn teruggelopen. De Hugenoten werden ook aangelokt met de vele ‘noch onbebouwde plaatsen in onse stadt’, ook al een aanwijzing dat delen van de stad, met name in de nieuwe uitleg, zo ze plaatselijk al niet onbebouwd wa-

ren, inmiddels waren verlaten en ontvolkt.¹⁸⁷ Een nieuwe marktordonnantie in 1680 en extra marktdagen ‘tot beneficeringe van de commercie ende negotie dezer Stadt’ waren mede bedoeld om de slapte in de nering tegen te gaan en overstromingen die de Ommelanden in 1681 en 1686 teisterden verergerden deze ‘bedroefde en bekommerlijcke tijdt’.¹⁸⁸ Tussen 1677 en 1690 wijst een scherpe daling van de inkomsten die de stad uit de opbrengsten uit de accijnzen trok op deze teruggang, waarop we in hoofdstuk 4 verder zullen ingaan. Het is een periode waarin het aantal huwelijken tot een minimum daalt en de sterfte flinke pieken vertoont, die weliswaar niet de hoogte bereiken van de jaren 1660-1675, maar evenmin door een forse inwijking worden gecompenseerd. De eerste drie decennia van de achttiende eeuw moeten ook voor Groningen een moeilijke tijd zijn geweest, met als dieptepunten een malaria-epidemie in 1718/1719, als nabrander van de voor de Ommelanden desastreuze Kerstvloed van 1717, maar ook de ‘Koortsen en Siektens’ die de hele Republiek en eveneens de stad Groningen in de jaren 1727-1731 troffen.¹⁸⁹

Een vergelijking met andere steden

Het is de vraag in hoeverre de hier voor Groningen beschreven demografische patronen en ontwikkelingen uitzonderlijk zijn. We hebben ze voor de twee belangrijkste aspecten, die min of meer onderling vergelijkbaar zijn, in een aantal uiteenlopende steden naast elkaar gelegd. Om te beginnen de dopen (grafiek 1.8). Eerder dan Rotterdam – waarvoor de gegevens van voor 1670 helaas ontbreken – vinden we in Groningen een piek in het aantal borelingen. Verder toonde het verloop van het geboorteniveau alhier de meeste overeenkomsten met Utrecht. Anders, waar het aantal dopelingen in Leeuwarden na 1730 begon te dalen, nam het in Groningen juist toe, blijkbaar als reactie op een decennialange, economische en demografisch ‘zwarte’ tijd. Tegen het einde van de achttiende eeuw trad in alle steden een stijging van het geboortecijfer op.

Op een vergelijkbare wijze is door ons het verloop van de sterfte in de voornoemde steden naast elkaar gelegd.¹⁹⁰ Hier zijn de verschillen duidelijk markerender. Met uitzondering van de dysenterie-epidemie omstreeks 1780 zien we in Groningen feitelijk al vanaf 1700 een stabilisering van de sterfte. Zij steeg daarentegen in Utrecht en in Rotterdam nam zij gedurende de eerste helft van de achttiende eeuw sterk af, parallel aan de teruggang van het aantal dopen tijdens die periode.

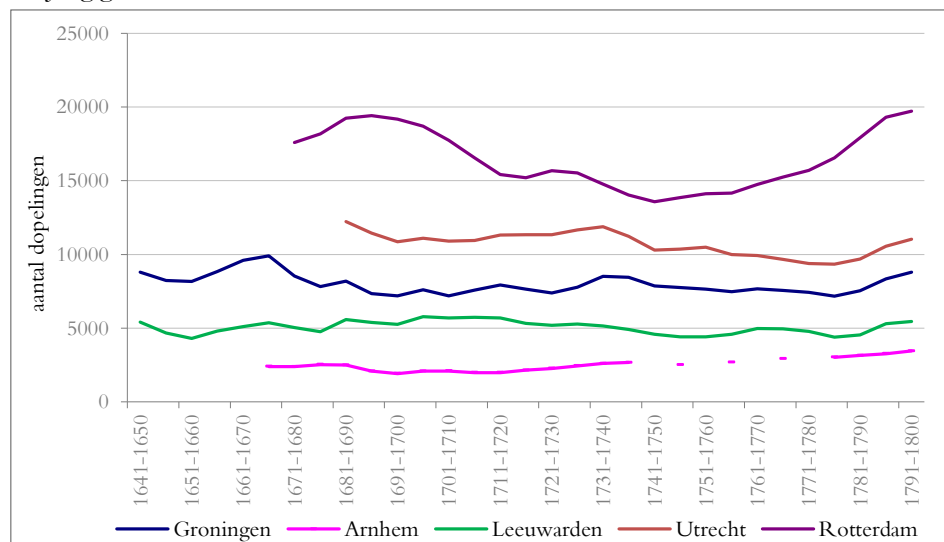
¹⁸⁷ Bos, ‘Gild- en stapelrecht na de Reductie’, 352. Deze toestand van achteruitgang trad ook elders op en lijkt een algemeen verschijnsel. Uit kluflijsten van Warffum en Breede blijkt eenzelfde verschijnsel. Tussen 1683 en 1725 liepen het aantal huizen en de bevolking sterk terug (vriendelijke mededeling dr. Hidde Feenstra).

¹⁸⁸ Vgl. Bos, ‘Gild- en stapelrecht na de Reductie’, 357-360.

¹⁸⁹ Vgl. Trip, ‘Geschiedenis der Ziekten’, 190-191.

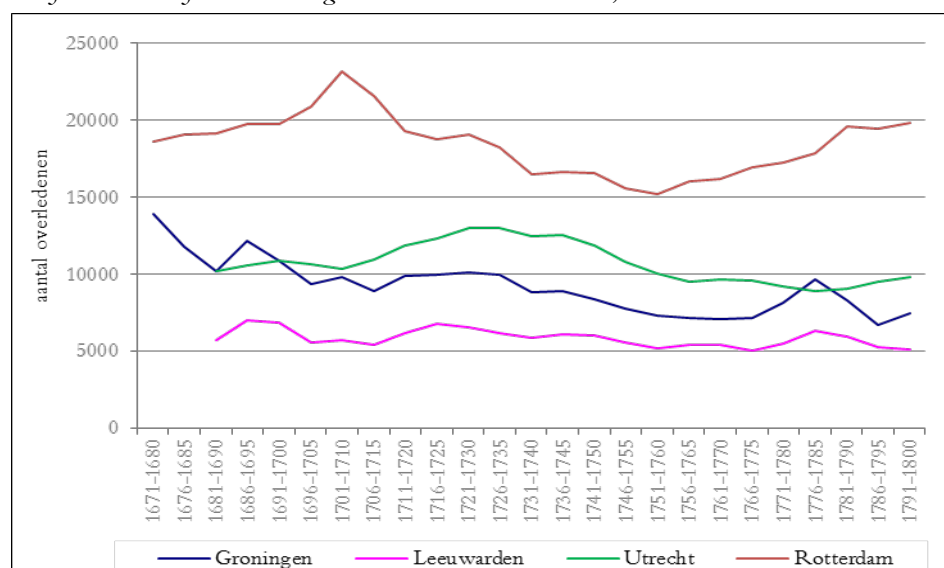
¹⁹⁰ Van Arnhem zijn geen betrouwbare sterftcijfers beschikbaar (Verhallen, *Arnhem*, 16-17).

Grafiek 1.8: Dopen in Groningen vergeleken met vier steden per vijf jaar voortschrijdend tienjarig gemiddelde, 1641-1800

Bronnen: Mentink c.s., *Rotterdam en Cool*, 67; Schroor, 'Demografische ontwikkeling Leeuwarden', 54; Rommes, *Oost West, Utrecht best?*, 207; Verhallen, *Bronnen en statistieken van Arnhem*, 37-40.

Grafiek 1.9 Sterfte in Groningen en enkele andere steden, 1671-1800

Bronnen: zie grafiek 1.8

Het inwonertal van de Maasstad daalde fors, omdat door vergrijzing gedurig sprake was van een sterfteoverschot en de migratie op een laag pitje stond.¹⁹¹

In Utrecht trad een vergelijkbare ontwikkeling op, met stagnerende geboorten en een stijgende sterfte. Dit alles resulteerde in sterfteoverschotten tussen 1710 en 1750 die bij een per saldo licht negatieve migratiebalans tot een terugloop van het inwonertal van die stad leidden. Vergelijkbaar met Rotterdam was ook in Leeuwarden – dat van 1697 tot 1718 een periode van bevolkingsgroei, voornamelijk op basis van geboorteoverschotten boekte – aansluitend (1719-1747) sprake van een gevoelig bevolkingsverlies, dat het resultaat was van een hoog niveau van de kindersterfte en voor het eerst een vertrekoverschot.¹⁹² Door deze vergelijking met de Friese hoofdstad zijn we terug in het noorden van de Republiek.

Dat de stad Groningen in demografisch opzicht geen geïsoleerd fenomeen was, blijkt uit het voorgaande, maar spreekt wellicht het meest tot de verbeelding in het verloop van de sterfte van jaar op jaar. Zo valt op dat de sterftepieken in bijvoorbeeld Groningen en Leeuwarden nagenoeg samenvielen. In de jaren 1652, 1666, 1679, 1691, 1719 (Leeuwarden: 1720), 1728/1729 en 1779/1781 bereikte de sterfte in beide noordelijke hoofdsteden een hoogtepunt. Dat wijst alleszins op het sterk epidemische karakter ervan in de Vroegmoderne Tijd. Grafiek 1.10 geeft daarvan het synoptische beeld, waarin we de jaarlijkse sterfte van het destijds drietal volkrijkste steden van Noord-Nederland en het nabijgelegen Emden naast elkaar hebben geplaatst. De overeenkomsten in het verloop van de sterfte zijn zonder meer opmerkelijk en geven op macabere wijze aan dat er (in elk geval) ten tijde van de Republiek intensieve contacten tussen deze steden bestonden. Het grafische beeld wekt bovendien de indruk dat epidemieën vanuit Groningen bekeken nu eens uit het westen en dan weer uit het oosten kwamen of – als de sterftepiek voor het eerst in Groningen optrad – mogelijksterwijs vanuit het zuiden. Dergelijke voor medisch-historici intrigerende fenomenen vallen echter buiten het bestek van dit onderzoek.

Belangrijker is hier uiteraard de relatieve sterfte, het sterftcijfer in promillages kortom. We hebben dit aanvankelijk benaderd door de gemiddelde jaarlijkse sterfte in de genoemde steden over de periode 1679-1800 (d.w.z. 122 jaren) af te zetten tegen hun doorsnee inwonertal.¹⁹³ De uitkomsten zijn echter nogal hypo-

¹⁹¹ Vgl. ook Mentink en Van der Woude, *Rotterdam en Cool*, 39, 64.

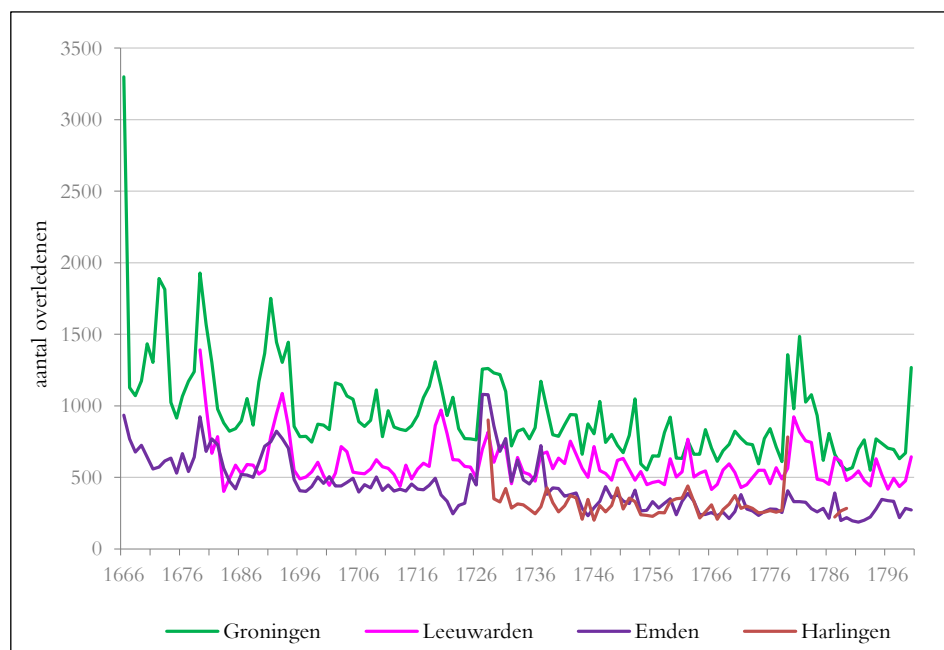
¹⁹² Schroor, 'Demografische ontwikkeling Leeuwarden', 66.

¹⁹³ *De sterfte in drie noordelijke steden 1679-1800*

	Totaal overleden 1679-1800	Overledenen per jaar afgerond	Gemiddeld inwonertal 1679-1800	Doorsnee sterftcijfer in ‰
Groningen	109.910	901	22.400	40,2
Leeuwarden	72.394	593	13.490	44,0
Emden	50.793	416	7.000	50,7

thetisch, gezien de lengte van de periode en de moeilijkheid om een betrouwbaar gemiddeld inwonertal vast te stellen waaraan de sterfte kan worden gerelateerd.

Grafiek 1.10 Jaarlijkse sterfte in Groningen, Leeuwarden, Emden en Harlingen, 1666-1800

Bronnen: Schroor, 'Demografische ontwikkeling Leeuwarden', 54; Fürbringer, *Die Stadt Emden*, 28-29; Camper, 'Aanmerkingen', 4.

Er is daarom gekozen voor een korter tijdvak, namelijk de tweede helft van de achttiende eeuw. Dat is een tijdspanne waarin voor zowel Groningen als de andere steden betrouwbaarder inwonertallen beschikbaar zijn. Ze kunnen onderling worden vergeleken en de sterfte kan er tegen worden afgezet. Ook dan blijkt Groningen als relatief gunstig uit de bus te komen, zowel in vergelijking met een drietal noordelijke steden in de niet al te verre omgeving van de stad, als met een aantal steden in het westen van de Republiek.

Ook in een vergelijking met enkele 'Hollandse' steden komt Groningen er gunstig uit. Tijdens de periode 1750-1770 bedroeg de sterfte in Utrecht 34,8‰, nadat het in het tijdvak 1710-1755 nog 38‰ was geweest.¹⁹⁴ Rotterdam noteer-

¹⁹⁴ Rommes, *Oost West*, 31 (tabel, vierde kolom), 33 en 207. Mentink en Van der Woude, *Rotterdam en Cool*, 61.

de in 1745 en 1795 sterftcijfers van respectievelijk 34,5 en 38‰; Amsterdam over de periode 1750-1800 gemiddeld 36,9‰, met de geringste sterfte in de jaren 1750-1770: 35,4‰¹⁹⁵. Voor Alkmaar tot slot beschikken we over een cijfer voor 1772, toen de mortaliteit er het inmiddels hoge niveau van 40,8‰ bereikte.¹⁹⁶ Over de gehele tweede helft van de achttiende eeuw scoorde Groningen met een relatief lage mortaliteit het gunstigst en havensteden als Emden en Harlingen het minst gunstig. In beide laatste gevallen speelde het permanent brakke milieu de stadsbevolking parten. Camper kwam in zijn bijdrage over de hoge sterfte in Harlingen niet verder dan deze aan de ‘ongesteldheid der lucht, en wel in die der Zeelucht’ te wijten.¹⁹⁷ Zeeland, dat met dezelfde problemen kampte, was zelfs tot ver in de negentiende eeuw berucht om zijn koortsen en had voor 1830 de hoogste mortaliteit van Nederland (gemiddeld 38,4‰, met geregeld t.w. 1808, 1811, 1812, 1819 en 1826 uitschieters tot boven 45‰) vaak als nasleep van overstromingen.¹⁹⁸ Groningen zelf bleef na de grote overstroming van 1825 overigens evenmin verschoond. De malaria-epidemie die er in Stad en Ommelanden op volgde, leidde tot een hausse aan dissertaties en andere geschriften over de oorzaak van de ‘tusschenpoozende koortsen’ en de medische toestanden in Groningen in de daaropvolgende decennia.¹⁹⁹

Tabel 1.8 De sterfte in vier noordelijke steden, 1749-1800

	Totaal over- ledenen 1749- 1800	Overledenen per jaar afgerond	Gemiddeld inwonertal 1749-1800	Doorsnee sterftcijfer in ‰
Groningen	39.869	767	23.100	33,2
Leeuwarden	28.240	543	14.500	37,4
Emden	14.974	288	7.000	41,1
Harlingen	18.058*	317	7.400	42,8

*) 57 jaren in de periode 1729-1789 op basis Camper, ‘Aanmerkingen’, 4.

Een en ander laat onverlet dat in de periode 1750-1770 (het begin van de periode in de tabel 1.8 en naar wij aannemen voor het eerst in zijn geschiedenis) de mortaliteit in Groningen naar het tot dusverre ongekennd lage promillage van 30,6 daalde.²⁰⁰ Van Doeveren zal dit getal ongetwijfeld niet paraat hebben gehad, laat staan vergelijkbare promillages voor de steden – zoals Leeuwarden, Den Haag, Leiden, Gouda en Rotterdam – waarmee hij zijn woonplaats vergeleek.

¹⁹⁵ Nusteling, *Welvaart en werkgelegenheid*, 242; over 1751-1825: 34,7 (pag. 42).

¹⁹⁶ Woude, Van der, *Noorderkwartier I*, 199.

¹⁹⁷ Camper, ‘Aanmerkingen’, 10.

¹⁹⁸ Hofstee, *De demografische ontwikkeling*, 198.

¹⁹⁹ Waarvan die van Schleurholts, *De effluuorum Paludosorum*, Popta, *De morbis epidemicis* en Nanninga, *De cura publica* de belangrijkste waren.

²⁰⁰ Op basis van gemiddeld 719,25 doden per jaar en een doorsnee bevolking van 23.500 inwoners.

Maar dat Groningen een lagere mortaliteit had dan haar merendeels Hollandse zusters lijkt aan de hand van de cijfers onmiskenbaar. Ook was hier voor het eerst over een langere periode dan een of twee incidentele jaren sprake van een geboorteoverschot. Dat werd overigens ook in Utrecht aangetoond, maar daar had het zich – evenals in Leeuwarden – al eerder (1681-1710, resp. 1683-1720) voorgedaan en werd het aan uiteenlopende factoren toegeschreven. Tijdens de jaren 1750-1770 was daar eveneens en onmiskenbaar sprake van een afname van de sterfte.²⁰¹ Ook in Groningen daalde de sterfte veel sneller dan de geboorten. De afname van de sterfte trad in heel West-Europa op vanaf circa 1735. Mols verwoordde dit proces in zijn monumentale studie over de historische demografie van de Europese steden op onnavolgbare wijze door vergelijkingen met een seismogram te trekken: *A partir du second tiers du XVIIIe siècle, l'allure des courbes de mortalité se modère et cette modération se poursuit durant tout le début du XIXe siècle, qui présente de ce point de vue, le même aspect que la dernière moitié du siècle précédent: l'élasticité de la courbe des décès n'atteint plus que le double de celle de la courbe des naissances. Ce n'est pas encore la légère ondulation des courbes d'aujourd'hui, mais déjà les dimensions des dents de scie se rétrécissent. Le contraste saute aux yeux, lorsque l'on compare des diagrammes: on dirait presque les indications d'un sismographe enregistrant des oscillations décroissantes*.²⁰²

Tenslotte: demografie, tussen geografie, gezondheid en hygiëne

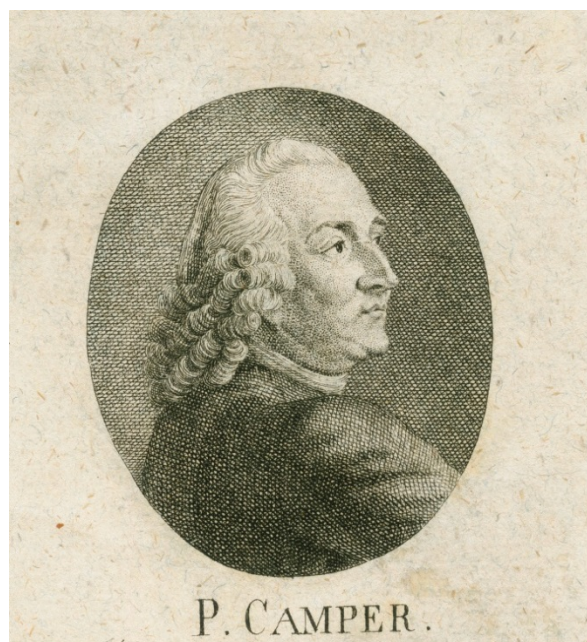
Wij keren terug naar Van Doeveren, met wie wij dit hoofdstuk begonnen. Hij schreef de positieve kwaliteiten van Groningen in deze toe aan fysisch-geografische factoren ('de Aardrykskundige ligging van onze Stad'). Daartoe rekende hij haar plaats op de hooggelegen Hondsrug, het snelstromende rivierwater van Hunze en Drentse A, dat de door haar vesten vloeiende vuiligheid naar zee afvoert, als ook de gunstige bodem waar vettige klei zich met zand vermengt. De laatste en in elk geval qua toegemeten woorden bovendien belangrijkste fysische factor die hij ten gunste van Groningen opvoerde was het klimaat. Wij weten inmiddels dat de onderlinge klimatologische verschillen tussen de steden te gering zijn om daar, zoals Van Doeveren deed, een soort differentiële pathologie ten faveure van Groningen op toe te passen. Ook prees Van Doeveren in navolging van onder andere Ubbo Emmius (1616) en de Fransman Ogier (1636) de stedenbouwkundige structuur van Groningen, 'zeer uitgestrekt en ruim' met voortreffelijke marktpleinen waarop ruime, rechte straten uitkomen, zonder dat hij daarbij de sloppen en stegen en hun tekortschietende zinde-

²⁰¹ In Utrecht aan een omvangrijk vertreksaldo waardoor vele elders stierven (Rommes, *Oost West*, 33). In Leeuwarden aan de overgang naar een vrouwenoverschot, vervolgens aan gunstige voedselprijzen, mede als gevolg van een reeks zeer zachte winters, een lage sterfte en een gering migratieoverschot (Schroor, 'Demografische ontwikkeling Leeuwarden', 65-66)

²⁰² Mols, *Démographie historique*, 308-309.

lijkheid vergat.²⁰³ Tot voordeel van Groningen strekte bovendien zijn mededeling dat de Groningers in tegenstelling tot de Hollanders geen loden goten, pijpen en waterbakken gebruikten, maar buizen en bakken van klei ('gebakken aarde').

Weliswaar werd de stad omringd door lage, (potentieel) moerassige plekken, maar die werden in het voorjaar door molens en sluizen 'afgeleid en in alleraangenaamste beemden en weiden' veranderd.²⁰⁴ Ook zouden de wallen rond de stad de toetreding van dampen tegenhouden, waar zij nog geen eeuw na Van Doeveren door diens vakgenoot S.E. Stratingh in 1858 als benauwend en belemmerend voor het zonlicht zouden worden versmaad.²⁰⁵ Tenslotte wees de hoogleraar in navolging van voorgangers als Anthonius Deusing op de mildere effecten van de verschillende epidemieën in Groningen, die deze stad vergeleken met andere steden in de voorgaande eeuwen meer dan elders hadden gespaard.

Afb. 12 Petrus Camper (Groninger Archieven 1536-4124).

²⁰³ 'Urbs ampla hodie, & spatiosa, ac publicis privatisque aedificiis magnifica, tum foris duobis & munitioibus maximis superva. Emmius, E., 'De Agro Frisiae', 15. Toen Ogier Groningen bezocht was er naast de beide marktpleinen inmiddels de Ossenmarkt: 'Der dritte und schönste Platz der Stadt (...) einen schöneren habe ich auszer etwa der Place royale in Paris kaum je gesehen' (Wassenbergh, 'Reisindrukken Charles Ogier', 166).

²⁰⁴ Juist deze plekken vooral in de inmiddels niet meer zo nieuwe stad, de wijken L tot T gelegen, werden geregeld geteisterd door overstromingen en in de 19de eeuw door medici als Ali Cohen aanmerkelijk ongunstiger beoordeeld (vgl. Baron, *Het belang en de welvaart van alle ingezetenen*, 248-249).

²⁰⁵ Stratingh, *Groningen als woonplaats*, 47-48, 81.

De daling van de sterfte mocht dan onderdeel zijn van een algemeen Westeuropees fenomeen, vast staat dat het stadsbestuur, zowel met de benoeming van Van Doeveren tot stadsmedicus in 1754 als met de uitgave van diens afscheidsrede in 1771, te kennen gaf zich nadrukkelijker dan voorheen met de hygiëne in de openbare ruimte en het welzijn van haar bewoners te willen bemoeien. Een door het stadsbestuur benoemde stadsdokter was er al eerder geweest in Groningen, maar die was vooral een ‘statusfunctionaris’ geweest, zoals zijn tegenhanger de stadschirurgijn veeleer politieel handhaver dan medisch verzorger was.²⁰⁶ Voorts was in 1597 een eerste stap gezet naar een zekere reglementering van het medisch bedrijf door oprichting van een chirurgijngilde. Ook hier was de oprichting van zo’n economische fraterniteit, naar analogie van de andere gilden, eerder een juridisch middel geweest om de medische markt te reglementeren, dan dat daarmee – om het eens eigentijds te zeggen – een heel en geneeskundige kwaliteitsslag werd gemaakt.²⁰⁷ Vanaf het midden van de zeventiende eeuw vond de toenemende integratie van de Republiek zijn weerspiegeling in de medische praktijk. Daarbij moest een oplossing worden gezocht voor de spanning tussen economische belangen en gezondheidsbelangen, met name de angst voor verspreiding van de pest door het handelsverkeer. In 1709-1714 hadden de Staten-Generaal zelfs de regie genomen om een naderende pest-epidemie het hoofd te bieden.²⁰⁸ Wat in 1726 begon als een ingrijpen door het stadsbestuur in misstanden bij de apothekers, culmineerde in 1728 in de oprichting van een Collegium Medicum als toezichthouder op de uitoefening van alle medische beroepen in de stad Groningen, in 1729 gevolgd door publicatie van een farmacopee en de uitvaardiging van een reglement op de apotheken. Dat dit alles, zoals Huisman beweert, voor Groningen de ‘eerste medische wetgeving in niet-epidemische tijden’ was, kan echter niet worden volgehouden.²⁰⁹ Toen de maatregelen werden afgekondigd zat de stad namelijk midden in een ‘droevige pestilentielle ziekte, die veele duizenden van menschen, jong en oud, ter graave sleepte, stervende in eene week binnen de stad Groningen 72 menschen; durende deze bezoeking een geruime tyt in ’t volgende jaar’.²¹⁰ Deze was in de nazomer begonnen en had alle kenmerken van een malaria-epidemie. In combinatie met andere aandoeningen, bezorgde deze plaag Groningen zijn langste sterftegolf sinds 1690-1694. Opmerkelijk is in dit verband ook dat in dezelfde tijd (maart 1728) een begin werd gemaakt met de registratie van de doden in het zogeheten Collectboek.

Zo schoof het stadsbestuur stilaan meer taken naar het Collegium Medicum,

---

²⁰⁶ Huisman, *Stadsbelang en standsbesef*, 299.

²⁰⁷ Huisman, *Stadsbelang en standsbesef*, 137-138, 300.

²⁰⁸ Huisman, *Stadsbelang en standsbesef*, 303-304

²⁰⁹ Huisman, *Stadsbelang en standsbesef*, 296.

²¹⁰ (Hofsnider, H.), *Kronyk*, 282-283.

dat vanaf 1737 als een soort medisch tuchtcollege kan worden beschouwd. Enkele jaren voor Van Doeverens rede vaardigden Burgemeesteren en Raad in 1767 een 'Wet op de opening van gestorvene zwangere vrouwen' uit. Hijzelf had zich daaraan voorafgaand doen kennen als een pragmatisch en empirisch geneesheer. Dat deed hij eveneens als gerechtelijk lijkschouwer en uiteraard door het geven van openbare anatomische lessen. Deze lessen waren niet het met status en aanzien verbonden vermaak zoals elders wel voorkwam, maar dienden er toe om kennis te verspreiden en het aanzien van en vertrouwen in het medische vak te vergroten. Daartoe behoorden tevens de al vanaf 1759 door Van Doeveren verrichte inenting tegen de pokken als ook zijn strijd tegen de kwakzalverij en zijn pleiten voor uiteenlopende medische en hygiënische maatregelen, zoals een algemeen ziekenhuis, de aanleg van riolering en het stichten van begraafplaatsen buiten de bebouwde kom.²¹¹

Afb. 13 Wouter van Doeveren (Groninger Archieven 1536-2911).

---

²¹¹ Van der Zwaag, *Wouter van Doeveren*, 127.

Het is zonder meer duidelijk dat de cijfers Van Doeverens gelijk bevestigen. Uiteraard waren de hygiënische maatregelen behulpzaam bij het terugdringen van de sterfte. Tegelijkertijd was sprake van een geleidelijke afname van de mortaliteit. Deze trad in Westeuropese steden vanaf pakweg 1735 op en Groningen paste in dat patroon. Voor de aan het begin van deze studie gestelde vraag is het belangrijker dat het niveau van de sterfte in Groningen ‘vanouds’ al lager lag dan in de zustersteden in het kustgebied, zoals we konden aantonen. Aan dat laatste was vooral de *site*, de plek waar de stad Groningen lag, debet, een natuurlijke zandige hoogte, de Hondsrug, bespoeld door een tweetal riviertjes met relatief schoon water, dat naar haar vesten was geleid. Van Doeveren begon en betitelde zijn betoog zelfs met deze gunstige ‘gesteldheid’, als het gevolg van de ‘Aardrijkskundige ligging van onze Stad’. Die geografie was, naast de tijdelijke toevloed van – al dan niet gevluchte – migranten in het begin van de zeventiende eeuw, eveneens bepalend voor de omvang en bovenal de vorm van de stadsuitleg, zoals deze tussen 1615 en 1624 werd voltrokken. Met een forse uitleg over de noordelijke uitloper van de Hondsrug en met insluiting van de Schuitenschuiversschans aan de zuidoostzijde van de stad behield Groningen en daarmee het hart van de stad tot op de dag van vandaag zijn topografische wezenskenmerken.

2.

‘Fries of Veels’. Immigranten in Groningen en hun herkomst 1595-1795

In het vorige hoofdstuk hebben we onder meer trachten aan te tonen dat zich in Groningen in de Vroegmoderne Tijd aanzienlijk meer mensen vestigden dan dat er vertrokken. Deze vestigingsoverschotten waren nodig om het inwonertal van de stad op peil te houden en wanneer het migratieoverschot groter was dan het natuurlijke verliessaldo kon zelfs sprake zijn van een forse bevolkingsgroei. Ons onderzoek wijst uit dat dit vooral in het eerste kwart van de zeventiende eeuw en in de jaren 1660-1675 het geval moet zijn geweest. Toch zijn er, zoals we zagen, over de totale omvang van de immigratie en meer nog over het vertrek uit Groningen, laat staan de stand van zaken van jaar op jaar, nauwelijks harde uitspraken te doen. Wel weten we dat het belang van de migratie afnam, naarmate de sterfte daalde en dat was vooral na 1730 het geval. Er blijven echter genoeg facetten van vestiging en vertrek over die van belang zijn om een beeld te schetsen van dit essentiële aspect van de bevolkingsdynamiek van een stad en de relatie met haar omgeving.

Migratie kan behalve louter getalsmatig ook op een andere wijze worden benaderd. Daarbij kunnen we uitgaan van een drietal aspecten. Om te beginnen is er de *duur* van de verplaatsing. Toeristische reizen, pendel en de verplaatsing van nomaden worden als regel niet als migratie beschouwd. Een tweede aspect is de *afstand*, waarbij niet alleen de fysieke afstand, maar veeleer de overschrijding van een administratief-politieke grens als criterium geldt. Een laatste facet is de *tijd* waarbinnen de verplaatsing zich voltrekt, anders gezegd de periode waarin deze plaatsvindt.²¹² Hier dient zich meteen een probleem aan. Contemporain migratieonderzoek kan gebruik maken van data uit bevolkingsregistraties en –statistieken die in Nederland inmiddels anderhalve eeuw op een tamelijk nauwkeurige wijze zijn bijgehouden en aangeleverd. Migratieonderzoek in eerdere perioden, zoals het onderhavige dat zich met de zeventiende en achttiende eeuw bezighoudt, is afhankelijk van weinig systematisch, veelal zeer uiteenlopend bronnenmateriaal dat meestal vele, vaak grote lacunes vertoont. Niettemin is ook hier onderzoek naar de migratie nodig omdat het een van de belangrijkste verschijnselen is aan de hand waaraan we de economische en soms ook politieke

---

²¹² Pressat, *Dictionary of Demography*, 144-145.

ontwikkeling van een gebied of een stad kunnen afmeten.

Migratieonderzoek is wellicht nog meer van belang omdat het bovenal migranten waren die, in de tijd die voorafging aan de aanzienlijke daling van de sterfte – zoals deze in West-Europa vooral vanaf het derde kwart van de negentiende eeuw inzette – het inwonertal van een stad of streek op peil hielden. Dit laatste gold met name voor de steden, waarvan de meeste gedurende het pre-industriële tijdperk vrijwel van jaar op jaar sterfteoverschotten boekten. Het idee van de stad als een kerkhof, waar talloze migranten uit de rurale omgeving een nieuw bestaan, maar dikwijls ook een vroegtijdig levenseinde vonden – de *villes tombeaux* in de woorden van de befaamde Belgische demograaf Roger Mols of *urban graveyards* getekend door een endemisch sterfteoverschot met een onmisbare stroom immigranten voor het op peil houden van de stedelijke bevolking in de Vroegmoderne Tijd – wordt pas sinds de jaren 1980 ten volle door de wetenschap omarmd.²¹³

Oorlogen, onderlinge twisten, hongersnoden, epidemieën, kortom de alomtegenwoordigheid van de dood, drukte als een loden last op de stedelijke samenlevingen. Zij werden gekenmerkt door hoge sterftcijfers, niet in de laatste plaats onder zuigelingen en de jeugd. Natuurlijke bevolkingsaanwas, zo die al optrad, was niet alleen gering van omvang of negatief vanwege de hoge sterfte, maar bovendien klein als gevolg van een beperkte vruchtbaarheid. Dit laatste fenomeen was op zijn beurt het gevolg van een situatie waarin 10 tot 20% van de mannen en vrouwen hun leven lang ongehuwd bleven. En, voor zover er werd getrouwd, gebeurde dit op betrekkelijk late leeftijd, zo rond het 27ste levensjaar. Voorts droegen epidemieën en hongersnoden, de laatste veelal veroorzaakt door strenge winters, natte zomers en misoogsten het hunne bij aan het hoge sterftepeil. Verder viel het enkele auteurs over dit onderwerp al in de achttiende eeuw op dat kleinere steden een lager sterfteniveau hadden dan grotere steden, maar omgekeerd een hoger geboorteniveau.²¹⁴

Een ander fenomeen dat niet alleen een neerdrukkend effect had op het geboortecijfer, maar bovendien de migratie aanwakkerde, was de familiale structuur in Noordwest-Europa. In dit deel van de wereld – in de steden voorop – overheerste het kerngezin, bestaande uit twee generaties, met andere woorden de ouders plus een of meerdere kinderen. Het verschijnsel primogenituur, dat wil zeggen de bevoorrechtiging van (meestal) de eerstgeborene, veelal uit angst dat door versnippering van het bedrijf de levensvatbaarheid ervan zou worden aangetast, leidde er met name op het agrarische platteland toe dat jongere broers en zusters veelal werden aangemoedigd of ronduit gedwongen om de boerderij te verlaten om, al dan niet met een afkoopsom, elders hun heil te zoeken. De ge-

²¹³ Van Lottum, *Across the North Sea*, 18; Mols, *Démographie Historique II*, 333; Wrigley, 'A simple model of London's importance'.

²¹⁴ Mols, *Démographie historique II*, 263-264.

ringe omvang van de rurale samenlevingen, dorp of gehucht, maakte bovendien dat velen, vanwege het incesttaboe en de maatschappelijke dwang te huwen met iemand uit dezelfde sociaaleconomische of godsdienstige kring, genoodzaakt waren een huwelijkspartner buiten de eigen geografische omgeving te zoeken. Dat gold vooral voor keuters, landarbeiders en deelpachters.²¹⁵ Het spreekt verder voor zich, dat hoe kleiner de woonplaats des te noodzakelijker het was om elders om te zien naar een geschikte huwelijkspartner.²¹⁶ Dit verschijnsel zal zoveel te sterker hebben gegolden voor dunbevolkte plattelandsgebieden. De Vries veronderstelt dat de trek van het platteland naar de stad in het zeventiende-eeuwse West-Europa een hoogtepunt bereikte en dat de steden, aangewakkerd door uitbraken van pest- en andere epidemieën, gedurende de jaren 1650-1700 mogelijk zelfs 80% van het rurale bevolkingssurplus opnamen.²¹⁷

Terwijl de vroegmoderne sterfteoverschotten, het stedelijk tekort met andere woorden, een min of meer vaststaand demografisch fenomeen is dat in het vorige hoofdstuk aan bod kwam, is migratie vooral een sociaal en economisch verschijnsel. Het is als zodanig het resultaat van de wisselwerking tussen economische en demografische krachten. De West-Europese vroegmoderne stad groeide niet, zoals de steden vanaf de negentiende eeuw, dankzij natuurlijke bevolkingsgroei. Evenmin groeiden zij door het almaar groter worden van zowel hun lokale afzetmarkt dan wel de evolutie van wereldomspannende economische betrekkingen die als vanzelf grote groepen migranten aantrokken. Integendeel was de mate waarin de vroegmoderne stad erin slaagde haar bevolking op peil te houden of zelfs te doen groeien veel meer dan thans afhankelijk van het vermogen om haar bevolking aan zich te binden en daarnaast migranten uit rivaliserende bevolkingscentra en het platteland aan te trekken. Dankzij de ‘enormous impact of migration’ (De Vries) groeiden steden, of hielden tenminste hun inwonertal op peil ondanks de doorgaans negatieve balans van sterfte en geboorten.²¹⁸

Een grote stad

In weerwil van de omvangrijke migratiestromen was in de vroegmoderne periode (1500-1800) in demografisch opzicht nauwelijks sprake van urbanisatie in Europa. Het percentage stedelingen onder de totale bevolking nam immers niet of op zijn best in zeer geringe mate toe. De Nederlanden, met name de Republiek, vormden hierop een uitzondering. Al in de zestiende eeuw waren de Lage Landen het meest geurbaniseerde deel van Europa met verstedelijkingspercentages die voor het latere Nederland en België in de orde van grootte van ruim 15,

---

²¹⁵ Page Moch, *Moving Europeans*, 35-38.

²¹⁶ Lucassen, *Immigrants in Holland 1600-1800*, 9.

²¹⁷ De Vries, *European urbanization*, 206. De Vries definieert ‘rural surplus’ als de ‘survivors to the age of independence in excess of rural society’s replacement needs’.

²¹⁸ De Vries, *European urbanization*, 199.

resp. circa 22% lagen. Het aandeel van de stedelijke bevolking in de totale bevolking van de Republiek verdubbelde zelfs tussen 1550 en 1650, van 15,3 naar 31,7%!²¹⁹ Deze percentages werden sterk omhooggestuwd door het volkrijke Holland – dat ongeveer de helft van het inwonertal van de Republiek herbergde – waar de urbanisatiegraad in het derde kwart van de zeventiende eeuw opliep tot 61%.²²⁰ In de gewesten buiten Holland woonde naar schatting ‘slechts’ een kwart van de bevolking in steden, hetgeen naar Europese maatstaven overigens nog steeds hoog was. Stad Groningen en Ommelanden vormden daarop geen uitzondering. In 1650 was daar een – voor de Republiek – iets minder dan gemiddeld percentage (25,5%) van de bevolking in de stad gehuisvest.²²¹ Ook in Stad en Lande was het aandeel van de stedelijke bevolking tussen 1500 en 1650 toegenomen, zij het op veel bescheidener wijze van 20% naar ruim 25%.²²² In het vorige hoofdstuk hebben we aannemelijk gemaakt dat de stedelijke bevolking in korte tijd sterk kon groeien en dalen. Grafiek 2.1 met het inwonertal van Groningen op verschillende tijdstippen – waaruit we de tweede, door ons veronderstelde bevolkingspiek omstreeks 1670 hebben weggelaten – laat dat zien.

Op zijn minst vanaf de zestiende eeuw was Groningen de grootste stad in een gebied dat zich uitstrekt van de IJssel en de Zuiderzee in het zuidwesten tot aan de rivier de Wezer in het noordoosten. Schattingen van de omvang van de Groninger bevolking omstreeks het midden van de zestiende eeuw (resp. 1522-1564) lopen uiteen van 12.500 tot 19.400.²²³ Het lijkt het veiligst voor 1565, het begin van de door ons behandelde periode, een inwonertal van tenminste 12.500 aan te nemen. Het valt op dat de groei van het inwonertal vooral plaatsvond in de vijftiende, late zestiende en vroege zeventiende eeuw. Het getal van circa 28.000 inwoners dat Groningen in de jaren 1620 telde, zou – uitgezonderd de periode 1665-1675 – pas omstreeks 1815 worden overschreden. Vergeleken met de zestiende eeuw handhaafde de stad haar positie als bevolkingscentrum in de zeventiende en achttiende eeuw. Het inwonertal van Groningen werd in het

²¹⁹ De Vries, *European urbanization*, 39.

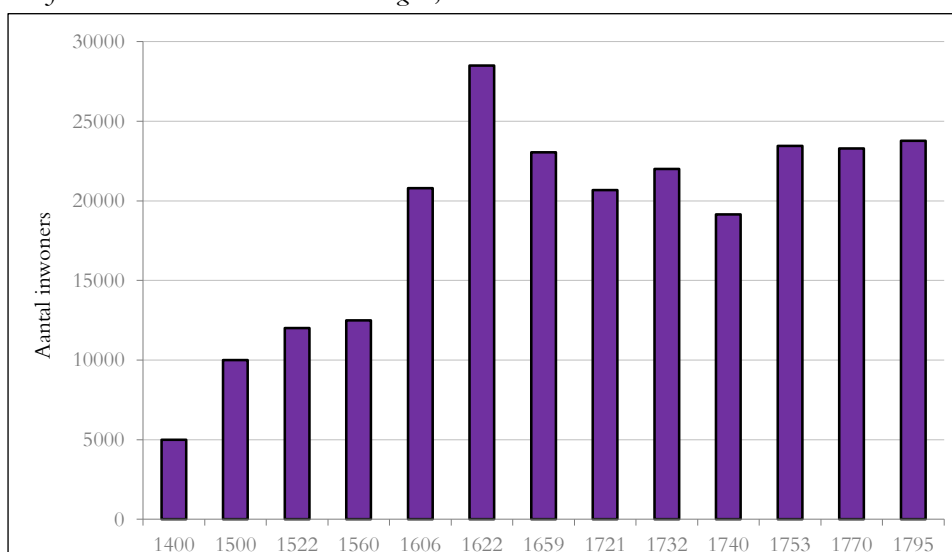
²²⁰ De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 71, 74, 84.

²²¹ Uitgaande van een gewestelijke bevolking van 96.000 inwoners (in 1650) en inwonertallen die voor het tweetal steden Groningen en Appingedam, resp. circa 22.500 en 2.000 inw. beliepen (vgl. Schroor, ‘Heroriëntatie’, 193). Het aantal van 2.000 is een bovengrens. Appingedam telde volgens Benders in 1598-1603 2.200-2.300 inwoners (Benders, *Een economische geschiedenis*, 19, vgl. Paping, ‘Damster naamlijsten’, vii-ix).

²²² Op grond van een geschatte bevolking van Stad en Lande van 59.300 inwoners in 1509, waarvan 11.000 in de stad Groningen en 1200 in Appingedam (vgl. Schroor, ‘Mens en Land’, 26).

²²³ Keuning, *De regio Groningen*, 38, gaat in navolging van Ramaer, ‘Middelpunten van bewoning’, 35 uit van 19.400 inwoners in 1564. Dit aantal lijkt aan de hoge kant. Visser, ‘Dichtheid van bevolking’, 19 noemt het reëlere getal van 12.500 inwoners. Afgaande op de circa 1400 hoofden die bijvoorbeeld in 1536 (Alma c.s., *Zestiende-eeuwse bevolkingslijsten*, 7-46), ‘tot den landsknechten’ werden aangeslagen lijkt dit laatste een reëlere raming. Vermenigvuldigd met vijf geeft dit 7000 inwoners (excl. armen, uitstedigen, vrijgestelden waaronder bewoners van kloosters, gast- en weeshuizen alsmede bewoners van de stadstafel). Zuidema, *Wilhelmus Frederici*, 157, vermeldt voor het jaar 1522 12.000 communicanten. Dit hoge aantal valt vermoedelijk toe te schrijven aan de politieke onrust in en rond de stad.

Grafiek 2.1 Aantal inwoners Groningen, 1400-1795

Bron: Visser, 'Dichtheid van bevolking' (1400, 1560); Zuidema, *Wilhelmus Frederici* (1522); Schroor, hiervoor en 'Friese of Duitse stad' (1606, 1622, 1659, 1732, 1753); De Vries, *Dutch rural economy* (1721); Paping, *Handvol stuivers* (1770, 1795) en *Tegenwoordige Staat* (1740).

Noordoost-Nederlandse en Noordwest-Duitse gebied in die tijd slechts overtroffen door Hamburg en Keulen (beide 40 à 50.000 inwoners) terwijl Bremen ongeveer evenveel inwoners had. Groningen was echter volkrijker dan Leeuwarden (circa 15.000), Münster (circa 12.000) en Emden (circa 11.000 à 12.000). In zekere zin was zij destijds veel meer dan thans een grote stad, hetgeen aanleiding geeft te veronderstellen dat Groningen voor een omvangrijk gebied in Noordoost-Nederland en Noordwest-Duitsland een belangrijke migratiebestemming zal zijn geweest. In de zestiende eeuw zou het aantal inwoners ruimschoots zijn verdubbeld.²²⁴ De bevolking van de stad groeide, zoals gezegd, nog snel in de eerste decennia van de zeventiende eeuw toen Groningen op grootse wijze werd uitgelegd, maar deze daalde en vlakke vervolgens af om zich tussen de 20.000 en 25.000 te stabiliseren. De stadsuitbreiding was tot in de negentiende eeuw groot genoeg om samen met de oude stad de stedelijke bevolking te huisvesten.²²⁵

In 1795 werd op grond van de eerste volkstelling en uitgaande van plaatsen

²²⁴ Visser, 'Dichtheid van bevolking', 19.

²²⁵ Kooij, 'Groningen: central place and peripheral city', 41. Schroor, 'Vlucht voorwaarts', passim. Specifiek over de stadsuitleg in 1615-1624: Koster, *Stadsmorfologie*, 161-288.

met meer dan 5.000 inwoners (dat wil zeggen Groningen en Veendam, maar zonder Appingedam) voor de latere provincie Groningen een gelijk gebleven urbanisatiegraad (25,5%) vastgesteld.²²⁶ Met toevoeging van enkele andere (se-mi-)stedelijke centra als Delfzijl, Appingedam, Winschoten en Hoogezand-Sappemeer kon echter evengoed een percentage van 35% worden vastgesteld.²²⁷ Wij nemen, tussen deze uitersten, aan dat omstreeks 1800 van de bevolking van Stad Groningen en Ommelanden circa 30% in stedelijke centra woonachtig was. Omdat deze studie voor zover het de demografische ontwikkelingen betreft zich beperkt tot de stad Groningen, gaan we niet verder in op deze aspecten van de gewestelijke urbanisatie.

Een tijdrovend onderzoek

In dit hoofdstuk houden we ons zoals gezegd primair bezig met de herkomstgebieden van migranten in de zeventiende en achttiende eeuw (1595-1795). In eerste aanleg speelt een viertal kenmerken van de vestigingsplaats een rol. Het zijn achtereenvolgens de afstand, het inwonertal, de economische functie en de ligging van de vestigingsplaats ten opzichte van de andere plaatsen.²²⁸ Maar om daar iets zinnigs over te zeggen is het nodig in eerste instantie aan de ‘andere kant’ te beginnen. Uit welke gebieden waren de nieuwe Groningers afkomstig, wat was de afstand van deze herkomstgebieden tot de stad Groningen, hoeveel inwoners telden deze herkomstgebieden en wat was hun gewicht als ‘leverancier’ van migranten ten opzichte van de andere ‘leveranciers’? Migratie hangt uiteraard nauw samen met economische functies, zowel die van Groningen als van de herkomstgebieden. Deze – we beperken ons even tot de migratie – is het best te benaderen langs de lijn van de werkgelegenheidsstructuur onder de gezeten bevolking en de beroepen van de immigranten. Daarover gaat het volgende hoofdstuk.

Met het geografische perspectief als brandpunt behandelen we in dit hoofdstuk een aantal aspecten van de migratie. Behalve de herkomst naar een reeks door ons onderscheiden deelgebieden wordt gekeken naar de afstand die de migranten aflegden en eventuele verschillen tussen de seksen wat dit betreft en uiteraard de ontwikkelingen in de tijd. Daarnaast worden vergelijkingen getrokken met een aantal andere steden in Nederland en Noordwest-Duitsland. Het ruimtelijk aspect van de migratie wordt verder uitgewerkt naar een aantal perspectieven, zoals ‘Fries’ kustgebied, waartoe wij behalve de Ommelanden van Groningen (in dit geval inclusief het Oldambt), Friesland en Ostfriesland reke-

²²⁶ De Vries en Van der Woude, *Nederland*, 82-85.

²²⁷ Op basis van een gewestelijke bevolking van Groningen in 1795 van 114.655. De stad Groningen (23.770), Veendam (5479), Hoogezand-Sappemeer (4895), Delfzijl (2633), Appingedam (2231) en Winschoten (1952). Met inbegrip van het op Veendam aansluitende Wildervank (2720) zelfs 38%.

²²⁸ Lesger, ‘Informatiestromen en herkomstgebieden’, 3-23; Lesger, ‘Variaties’, 119.

nen, tegenover het Drentse en met name Oost-Nederlands-Westfaalse ('Veelse') achterland. Daarnaast komt de migratie naar Groningen aan bod in relatie tot de directe omgeving van de stad, het grondgebied van de huidige gelijknamige provincie. Tenslotte gaan we in op het aspect van de integratie van de stad in de Republiek en daarmee in Nederland.

De getalsmatige verhoudingen tussen de herkomstgebieden van de migranten kunnen ons veel zeggen over het economische ommeland van de stad, maar ook over sociale, politieke en culturele relaties tussen de stad en haar omgeving. Om daar inzicht in te verkrijgen is het noodzakelijk terug te gaan naar de primaire bronnen die ons iets zeggen over aantallen migranten en waar mogelijk hun herkomst. Aan deze bronnen kleven de nodige tekortkomingen. In de proclamatieboeken vinden we om te beginnen geen reeds gehuwde personen die naar Groningen kwamen, noch zij die ongehuwd waren of bleven, tijdelijk in de stad verbleven dan wel inmiddels waren overleden. Toch moeten we het belang ook niet onderschatten, want veel ondertrouwd bleven immers voorgoed in de stad. In het vorige hoofdstuk zijn we er van uitgegaan dat zij minstens één-derde vormden van het totale aantal permanente immigranten dat zich in de stad vestigde. Die verhouding ligt heel wat gunstiger dan bij het aantal nieuw ingeschreven burgers ten opzichte van het totaal aantal nieuw gevestigden.

Het gaat – Groningen was zoals gezegd een voor die tijd tamelijk grote stad – vooral wat de ondertrouwakten betreft om grote aantallen, zoals we eerder aangaven. Tussen 1595 en 1795 lieten ruim 123.000 personen hun huwelijk in de stad Groningen proclameren, terwijl het aantal nieuw ingeschreven burgers over dezelfde periode veel geringer was, maar niettemin circa 9.300 personen oplevert. Het zal duidelijk zijn dat het doorzoeken van deze bronnen op herkomst (om maar te zwijgen over andere aspecten zoals beroep, weduwenstatus, endogame huwelijken, die deels in hoofdstuk 1 aan de orde waren) met name voor de individuele onderzoeker zeer veel tijd vergt.

Burgerrecht, buurmaal en gildrecht

In eerste instantie heb ik daarom gekozen voor een onderzoek in de registraties van personen die het burgerrecht verwierven, de zogeheten burgerboeken. Ze verschaffen ons een eerste inzicht, een soort quickscan, in de relatieve omvang van de immigratie, de herkomst en soms ook de beroepen van de migranten. Het laatstgenoemde aspect van de immigratie vormt zoals gezegd mede onderdeel van het volgende hoofdstuk en derhalve wordt er hier niet op ingegaan. Het burgerrecht in Groningen is op het eerste gezicht een tamelijk ingewikkelde zaak, omdat aanvankelijk onderscheid werd gemaakt tussen burgerschap en buurmaal, dit laatste een soortement recht van ingezetenschap.²²⁹ In 1597 aan het

---

²²⁹ Bos, *Gild- en Stapelrecht tot de Reductie*, 13–41. Vgl. Doornbos en Kuiken, *Gildrechtboek*, 6.

begin van de door ons behandelde periode werd het buurmaal zo goed als afgeschaft. Toen werd bepaald dat niemand als lid van een gilde mocht worden aangenomen of zelfs als knecht werk zou mogen verrichten als hij niet als burger was ingeschreven.²³⁰

Terwijl dit onderscheid verdween, werd in Groningen – evenals elders en in reactie op een tweetal gildeoproeren – in 1666 naast het gewone of kleinburgerrecht, het grootburgerrecht ingevoerd.²³¹ Dat kan als een onderdeel van een proces van oligarchisering worden beschouwd. Dit laatste type burgerrecht is door ons buiten beschouwing gelaten omdat het grootburgerrecht, toen het werd ingevoerd, doorgaans de gezeten, inmiddels invloedrijkste burgers afzonderde en hen als het ware door middel van een passief kiesrecht toegang verleende tot het stadsbestuur en hogere stadsambten.²³² Daarmee werd het patriciaat duidelijk afgebakend van de gewone burgerij, laat staan van de inwoners zonder burgerrecht. Een ander typisch Groninger verschijnsel was het zogeheten gildrecht. Dit begrip had een tweeledige betekenis, omdat het zowel betrekking had op een stedelijk college dat verantwoordelijk was voor de handhaving van het gild-, water- en stapelrecht, als op het recht om bepaalde goederen (meest vee, later ook zuivel) in de Ommelanden te verhandelen buiten de Groninger stapelmarkt om. Vanaf 1634 kreeg buurmaal min of meer de betekenis van gildrecht.²³³ We kwamen het gildrechtregister hiervoor tegen als een van de belangrijkste laat-middeleeuwse bronnen voor het bepalen van de herkomst van de migranten in die tijd. Met betrekking tot de beroepsstructuur zullen we deze bron in het volgende hoofdstuk opnieuw gebruiken. Hoewel valt aan te nemen dat oudere registers verloren zijn gegaan, is het opmerkelijk dat de bewaard gebleven burgerboeken een aanvang nemen in de tijd (1526–1540) dat aantekeningen omtrent het buurmaal zo goed als geheel uit de stadsrekeningen verdwenen.²³⁴

Nieuwe burgers werden over het algemeen geregistreerd in de burgerboeken en deze zijn voor wat betreft de stad Groningen van 1544 tot 1798 bewaard gebleven.²³⁵ Daarnaast beschikken we over aantekeningen van nieuwe burgers in

²³⁰ Bos, *Gild- en Stapelrecht tot de Reductie*, 36–37.

²³¹ Feenstra, *Spinnen in het web*, 33–34; vgl. Schroor, 'Ontwrichting en oligarchisering', 241.

²³² Tegenover de 6025 personen die tussen 1667 tot en met 1795 het gewone burgerrecht verwierven stonden 851 personen die het grootburgerrecht verwierven. Op een totaal van 6876 burgers die een van beide rechten verwierven is dat 12,4%. Al aanstonds bij de instelling van het grootburgerrecht werd aan 280 personen het grootburgerrecht verleend (*RHC Groninger Archieven*, Toegang 1605, *Archief stadsbestuur 1594-1815*, inv. nr. 596^dr).

²³³ Doombos en Kuiken, *Gildrechtboek*, 6–7, vgl. Bos, *Gild- en Stapelrecht*, 38–40.

²³⁴ Bos, *Gild- en Stapelrecht*, 38. Overigens nemen burgerboeken ook in Sneek (1517), Leeuwarden (ca. 1531) en Franeker (1539) ongeveer in dezelfde tijd een aanvang.

²³⁵ *RHC Groninger Archieven*, toegangnr. 1605, *Archief Stadsbestuur 1594-1815*, inv. nr. 596^r, *Cleyne Borgerrecht 1544-1798* (i.e. 1594–1635)

Inv.nr. 596^r, *Register (...) klene borgerrecht 1671-1770*, resp. inv. nr. 596^br, *1771-1798* (i.e. 1671–1798)

de stadsrekeningen en – vanaf 1642 – eveneens in de vanaf 1628 bewaard gebleven bijlagen van de stadsrekeningen. Door middel van een combinatie van de gegevens uit de burgerboeken en uit de bijlagen van de stadsrekeningen is door mij een database van nieuw aangenomen burgers samengesteld over de periode 1595–1795, waarin naast de naam van de nieuwe burger, voorzover te achterhalen viel eveneens zijn herkomst en beroep zijn opgetekend. (*Zie database met namen op CD-rom*). In totaal gaat het om 9.297 burgers, ofwel gemiddeld ruim 46 nieuw ingeschreven burgers per jaar.²³⁶ Vooral na 1671, toen een nieuw register werd aangelegd, zijn de burgerboeken in het registreren van de herkomst veel vollediger dan in de jaren daarvoor, zoals uit het onderstaande staatje blijkt. Vermeldingen van het beroep worden daarentegen steeds sporadischer. Ze zijn eigenlijk alleen in de jaren 1732–1759 frequent opgetekend, meestal door het aangeven van het gilde waar de nieuwe burger toetrad. De beroepen hebben we voor de periode na 1671 dan ook vooral ontleend aan de bijlagen van de stadsrekeningen en ze komen zoals gezegd in hoofdstuk 3 aan bod.

Tabel 2.1: Aantallen en percentages nieuw ingeschreven burgers in Groningen waarvan de herkomst, resp. het beroep bekend zijn, 1595-1795

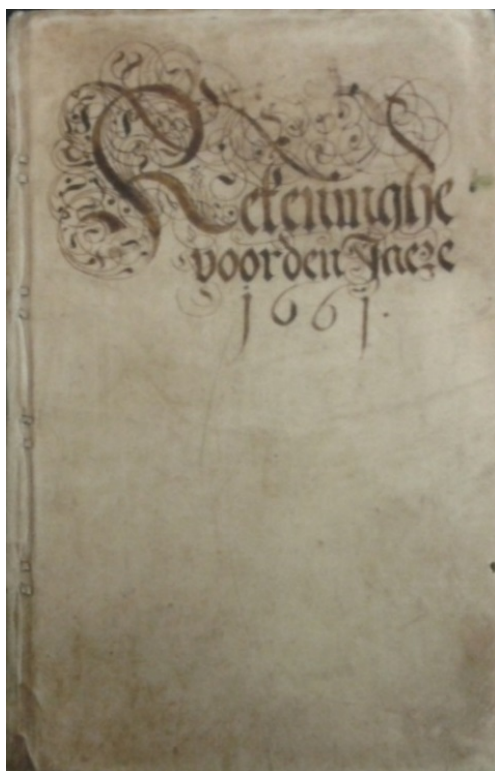
Periode	Totaal	Beroep bekend	% Beroep bekend	Herkomst bekend	% Herkomst bekend
1595-1600	207	108	51.6	42	20,2
1601-1620	734	589	80.2	109	14,9
1621-1640	977	739	75.6	59	6,0
1641-1660	1014	733	72.3	234	23,1
1661-1680	1172	771	65.8	540	46,1
1681-1700	1235	929	75.2	1141	92,4
1701-1720	935	805	86.1	897	95,9
1721-1740	993	811	81.7	965	97,2
1741-1760	723	680	94.1	697	96,4
1761-1780	724	647	89.4	711	98,2
1781-1794	583	525	90.1	577	99,0
	9297	7337	78.9	5972	64,2

Op basis: *RHC Groninger Archieven*, toegang nr. 1605, *Archief Stadsbestuur 1594-1815*, inv. nr. 596^ar, *Cleyne Borgerrecht 1544-1798* (i.e. 1594-1635); Inv.nr. 596^br, *Register (...) kleine borgerrecht 1671-1770*, resp. inv. nr. 596^br, *1771-1798* (i.e. 1671-1798).

Los van de hiervoor genoemde geografische (hoofdstuk 2) en economische (hoofdstuk 3) aspecten van de migratie, kunnen we stellen dat de burgerboeken allesbehalve de nauwkeurige graadmeters zijn die ons in de gelegenheid stellen om harde uitspraken te doen over de omvang van de migratie naar Groningen.

²³⁶ Zij die het m.i.v. 1666 ingestelde groot-burgerrecht verwierven zijn niet meegerekend.

Dat ligt om te beginnen aan de bron zelf; van lang niet iedere burger werd de plaats van herkomst genoteerd. Het is uiteraard verleidelijk om nieuwe burgers zonder geografisch predicaat gewoonweg als inwoners van Groningen te beschouwen die het burgerrecht verwierven. Het probleem is dat Groningen even incidenteel als de andere oorden als plaats van herkomst wordt aangegeven.²³⁷ Een verdere handicap is dat de burgerboeken alleen de ingekomen personen aan wie het burgerrecht – soms na vele jaren inwonerschap – werd toegekend geven, terwijl de uitgeschreven burgers niet werden opgetekend.²³⁸

Afb. 14 De stadsrekening van 1661. Vanaf 1642 zijn alle stadsrekeningen in groot-folio in perkamenten banden ingebonden (foto: auteur).

²³⁷ Bv. in 1601 'Van Pinxteren tott Vrijmarcket anno 1601 in des E(delen) B(orgemesters) Abel Conders pant': 'Derck Robbes van Groningen', of 1604 'Van Pinxteren tott Vrijmarct anno 1604 (...) in des E.B.Harmen Wiflinge pandt': 'Abraham Peters van Groningen, wullenweuer', beide op rechtstreekse wijze, of indirect, bv. in 1603/1604, 'Van Andreae anno 1603 tott Petri ad Cathedram anno 1604 in des E.B. Johan Clants pant': 'Johan Berentz in Kerelswech' (Carolieweg) (*RHC Groninger Archieven*, toegangnr. 1605, *Archief stadsbestuur 1594-1815*, inv. nr. 596^r, Cleyne Borgerrecht 1544-1798 (1594-1635)).

²³⁸ Een probleem dat eveneens voor de huwelijksproclamatieboeken geldt, zij het daarin nog attestaties naar elders voorkomen.

Er valt dan ook geen enkele verhouding tussen immigratie en emigratie uit af te leiden. Een voordeel is dat de burgerboeken in Groningen niet zijn ‘vervuild’ door de optekening van burgerzonen die door geboorte het burgerrecht verwierven. Nadelig is daarentegen weer wel dat ook zij die in Groningen het levenslicht zagen en daar hun hele leven al woonachtig waren als inwoners het burgerrecht konden verwerven, terwijl ze in werkelijkheid natuurlijk helemaal geen immigranten waren.

Onderzoek in andere contemporaine bronnen zoals doop-, trouw- en begraafboeken, transportakten, gerechtsprotocollen en taxatielijsten zal deze ‘burgerdatabank’ ongetwijfeld verder kunnen vervolmaken. Ik heb gemeend daarvan te moeten af zien. Op de eerste plaats om praktische redenen. Een dergelijk aanvullend onderzoek is namelijk uiterst bewerkelijk. Het zou ons weliswaar voor de periode 1595-1670 nieuwe inzichten kunnen opleveren. Maar belangrijker, want een inhoudelijk argument, is dat de burgerboeken en bijlagen met nieuwe burgers ons als bron slechts een onvolledig beeld van de migratie verschaffen, waarover aanstonds meer. De gegevens bevatten dus met name over de periode vóór 1670 de nodige lacunes, zoals tabel 2.1 toont, in het bijzonder voor de herkomst van de burgers/migranten. Zij zijn wat de aantekening van de beroepen van de nieuwe Stadgers over die periode aangaat daarentegen juist over die vroege periode veel vollediger. Ondanks deze tekortkomingen bieden burgerboeken of optekeningen van nieuwe burgers in stadsrekeningen, vooral waar andere, met name DTB-bronnen ontbreken, dan wel lacunes vertonen, een eerste inzicht in de herkomstgebieden van – op zijn minst – het meer welvarende en invloedrijke deel van de stedelijke bevolking.

Migratie in soorten

Verplaatsingen konden het gevolg zijn van de seizoenen, levenscyclus, van arbeid en gezinsleven en tussen deze fenomenen en motieven kwamen uiteraard overlappingsen voor. In het historisch migratieonderzoek wordt onderscheid gemaakt naar een viertal vormen van migratie, te weten lokale mobiliteit, cirkelmigratie, kettingmigratie en carrièremigratie.²³⁹ Omdat de migratoire relatie tussen Groningen en zowel zijn nabije als veel verderaf gelegen omgeving nadrukkelijk aan de orde is kunnen we de eerste variant achterwege laten. Deze heeft vooral betrekking op modernere verschijnselen als pendel en forensisme, afhankelijk van veel snellere verkeersmiddelen dan voet, paard of trekschuit. De duur ervan is, om terug te keren naar het begin van dit hoofdstuk, te kort. Dit geldt in zekere zin eveneens voor de cirkelmigratie, waarvoor kenmerkend is dat individuen of groepen migreren naar een bepaalde plaats, maar na verloop van een zekere tijdsperiode – die decennia kan omvatten – terugkeren, doch die

---

²³⁹ Page Moch, *Moving Europeans*, 31.

meestal betrekking heeft op seizoensmigratie (bijvoorbeeld maaiers en melkers in de landbouw, turfstekers). Dergelijke migratoire processen behoren evenmin tot dit onderzoek. Cirkelmigratie voltrekt zich overigens veelal langs vaste routes, vaak letterlijk ‘gebaande’ paden, speelt zich met andere woorden af binnen bepaalde migratievelden, die als het ware worden afgebakend door min of meer vaste patronen rond de arbeidsmarkt en soms de huwelijksmarkt.²⁴⁰ Hoewel het materiaal aangaande het allerlaatste aspect wel degelijk aanwijzing geeft voor het optreden van een dergelijk proces in het verleden, ga ik er hier aan voorbij omdat geen bronnenonderzoek is verricht aan de ‘andere zijde’ (dat wil zeggen de plaats van herkomst en uiteindelijk ook weer bestemming) van de migratiebeweging. Cirkelmigratie werd in de praktijk van weleer veelal bepaald door de seizoenen, terwijl de door ons onderzochte migratie veeleer was ingegeven door de levensfase waarin een migrant verkeerde, door zijn/haar geslacht, gezinsleven, politieke en godsdienstige aspecten en uiteraard en (vermoedelijk ‘paramount’) economische motieven. Over deze onderliggende factoren – die bij gebrek aan ambtelijke, laat staan persoonlijke aantekeningen en bronnenmateriaal lang niet altijd te achterhalen zijn – zullen wij hooguit in indirecte zin en in algemene termijn iets kunnen zeggen.

De beide andere vormen van migratie, die in tegenstelling tot de beide voorgaande verplaatsingen wel leiden tot een permanente vestiging, kettigmigratie en carrièremigratie, zijn in deze studie nadrukkelijk wel aan de orde. Zowel in dit hoofdstuk als in hoofdstuk 3, waar het over het met name de relatie herkomst en beroep van de immigranten gaat.

De burgerboeken als bron

In de periode 1595–1795 verwierven naar schatting bijna 9.300 personen (waaronder circa 7.000 personen van elders) het burgerrecht. Het waren in overweldigende meerderheid mannen en slechts een handjevol vrouwen. We weten bij de inschrijvingen niet of sprake is van een gezinshoofd met behalve de partner (meestal echtgenote) een of meerdere kinderen. Voorts ontbreken onder de nieuw ingeschreven burgers vanzelfsprekend de minderjarigen en eveneens de meerderheid aan nieuwe inwoners die zich in Groningen vestigden maar er niet het burgerrecht verwierven of konden verwerven. Onder deze laatste, uiterst heterogene groep bevonden zich gezellen, leerjongens, huishoudelijk personeel als dienstmeiden, om maar te zwijgen van de uiterst onbestemde categorie migranten als gelukzoekers, deserteurs, waaronder zich mogelijk meer sedentaire personen konden bevinden dan onder de hiervoor behandelde ‘cirkelmigranten’, maar die al met al evenmin in de burgerboeken voorkomen.²⁴¹

²⁴⁰ Cf. Pressat, *Dictionary of demography*, 31, 145.

²⁴¹ Uit Posthumus, *Leidse lakenindustrie II*, 154–156 blijkt dat slechts één op de vijf immigranten het burgerrecht verwierf. Vgl. ook Mols, *Démographie Historique II*, 362–364.

Het verschil tussen de nieuw ingeschreven burgers en het werkelijke aantal nieuwe inwoners is derhalve moeilijk te benaderen, maar zal alleen met het oog op de aantallen immigranten in Groningen (tussen 1651 en 1795: 133.000) en de nieuw ingeschreven burgers (circa 7000, waarvan ruim 5000 van elders afkomstig) bruto ergens in de orde van 1:25 hebben gelegen en louter gerelateerd aan het totaal aantal mannelijke personen 1:12,5 hebben bedragen. Betrokken op het aantal huwende mannen dat zich in deze periode in Groningen vestigde, levert dit onder de mannelijke immigranten in Groningen een verhouding van circa 1 op 5 op.²⁴²

Het voorgaande onderstreept nogmaals dat we met een lacuneuze bron hebben te maken die bij lange na niet alle nieuwe inwoners van Groningen omvat, al was het alleen al vanwege het – nagenoeg – ontbreken van vrouwen, sowieso al ruim de helft van de stadsbevolking. Toch zijn de burgerboeken niet geheel van zeggingskracht ontbloot. Om te beginnen bestrijken ze in Groningen een lange periode van bijna drie eeuwen. Daarbij valt op te merken dat de aangenomen, van elders afkomstige, burgers tot de echte migranten konden worden gerekend. Ze waren dikwijls al jaren in de stad woonachtig voordat ze het burgerrecht verwierven, sommigen al meer dan 20 jaar, en de meesten zullen daar inmiddels gezinnen hebben gesticht, terwijl – ofschoon migratie destijds veelal alleengangers betrof – een onbepaald aantal personen zich wel degelijk, al dan niet na enige tijd herenigd, met een gezin in de stad hebben gevestigd.²⁴³

Tussen de Republiek en Duitsland

Op grond van de verhoudingen tussen de herkomstgebieden in latere perioden veronderstellen we dat – zeker in de wat eerdere perioden – onder de burgers van onbekende herkomst veel nieuwelingen schuilgaan, die van buiten Groningen afkomstig waren. We zagen hiervoor dat in de periode 1526-1594 gemiddeld van slechts 27% nieuwe burgers de plaats van herkomst is aangetekend.²⁴⁴ Onder hen kwamen 20% uit de Ommelanden (hier inclusief Oldambt), 30% uit Westfalen, Emsland en Bentheim en 24% uit Drenthe en Westerwolde en 25% uit de beide Frieslanden, dat wil zeggen Friesland en Ostfriesland. Over de periode 1594-1671 wordt de oogst zelfs nog magerder (zie tabel 2.2) en ‘drogen’ met gemiddeld ruim 16% herkomstvermeldingen (tot 1640 zelfs slechts 11%) de geografische aanduidingen praktisch geheel op.²⁴⁵ Van die beperkte

²⁴² We zijn daarbij uitgegaan van een aantal van circa 23.996 ondertrouwde mannen (1651-1795, d.w.z. op n = 145 jaar) en uitgaande van het aantal door ons getelde bruidegoms (1611-1785 i.e. 13.239 op n = 80 jaar). Posthumus, *Leidse lakenindustrie*, vond voor Leiden een vergelijkbare verhouding.

²⁴³ Vooral in de 18de eeuw werd aantekening gedaan over het aantal jaren dat nieuw aangenomen burgers inmiddels in de stad woonachtig waren (Toegang 1605, inv.nr. 596a^f).

²⁴⁴ Feenstra, ‘Van stapelrecht en vrije markteconomie’, 160 en Schroor, ‘Friese of Duitse stad’, 7.

²⁴⁵ Dat geldt overigens niet voor de beroepsvermeldingen (van 70% de tussen 1594 en 1635 ingeschreven nieuwe burgers is het beroep genoteerd) waarop wij in het volgende hoofdstuk terugkomen.

aantallen was 12-28% (we houden het, gelet op de verhoudingen na 1671, op circa 25%) uit de stad Groningen zelf afkomstig.

Over de tijd na 1671 verschaften de burgerboeken ons een veel completer beeld over de herkomst van nieuw ingeschreven burgers. Gedurende de gehele periode is dan van slechts 10% onbekend waar zij vandaan kwamen. Tabel 2.2 laat zien dat van het totaal van 5.374 personen die (met bekende herkomst) als nieuwe burgers tussen 1671 en 1795 werden ingeschreven ruim 29% uit de Ommelanden afkomstig was. Over het geheel genomen kwam 'slechts' ruim 28% uit de stad zelf; een nagenoeg vergelijkbaar percentage met dat van de voorafgaande periode 1641-1670. Daarnaast kwamen bijna 10 % van de vreemde nieuwe burgers uit Drenthe en ruim 10% van elders uit de Republiek (daaronder slechts 4% uit Friesland) en precies 19% uit Duitsland.

Tabel 2.2 *Herkomstgebieden nieuwe burgers in percentages, 1594-1671-1795*

Periode	1594- 1640	1641- 1670	1671- 1700	1701- 1750	1751- 1795	1671- 1795
<i>Aantal nieuwe burgers</i>	1918	1626	1799	2318	1648	5765
<i>Onbekende herkomst</i>	1705 (88,9%)	1262 (77,6%)	250 (13,9%)	84 (3,6%)	57 (3,5%)	391 (6,8%)
<i>Bekende herkomst</i>	213	364	1549	2234	1591	5374
Alleen stad Groningen	11.7	28.3	27.6	25.8	32.3	28.2
Stad en Lande (Ommelanden en stadsjurisdicties)	30.5	28.8	26.5	29.1	31.4	29.1
Drenthe	8.9	13.5	11.4	10.9	6.7	9.8
Friesland	4.2	4.4	3.2	4.4	4.3	4.0
Overijssel/Gelderland	3.3	2.5	3.3	3.5	2.1	3.1
Overig Republiek	2.3	3.0	3.5	2.6	4.2	3.3
Ostfriesland	8.9	5.8	3.9	6.0	6.5	5.5
Emsland	10.3	3.8	5.7	8.6	4.7	6.6
Münsterland/Westfalen	7.5	4.7	3.7	5.1	1.4	3.6
Overige Duitse Rijk	7.5	3.8	3.4	2.6	4.3	3.3
Overig Europa	4.7	1.4	7.9	1.3	1.9	3.4

Bron: RHC Groninger Archieven, Toegang 1605, *Archief stadsbestuur 1594-1815*, inv.nr. 596er, *Cleyne Borgerrecht 1544-1798 (1594-1635)*, resp. 596ar/br, *Register (...) klene borgerrecht 1671-1770*, resp. 1771-1808 (1671-1798); resp. inv. nr. 332b, *Bijlagen Stadsrekening, 1628-1795*.

Omdat we ons bezig houden met de herkomst van de immigranten in de stad is het uiteraard nodig om de Groningers die burger werden buiten beschouwing te laten. Dat laatste is gebeurd in tabel 2.3, waarin we uitsluitend de van elders

afkomstige en als nieuwe burgers aangenomen personen, de vreemdelingen dus, als uitgangspunt hebben genomen. Alsdan blijkt dat ruim 40% van hen afkomstig was uit Stad en Lande. Voorts kwam een kleine 14% vanuit Drenthe naar de stad Groningen en een vrijwel eender percentage van elders uit de Republiek (waarvan ruim 5% uit Friesland) en tenslotte bijna 27% uit Duitsland. Aan het begin en het einde van de zeventiende eeuw speelde ook overig Europa een bescheiden rol als herkomstgebied. Daarbij ging het omstreeks 1600 met name om Engelsen en Vlamingen en vanaf 1682 om Franse Hugenoten die, daartoe uitgenodigd door het stadsbestuur, zich in Groningen vestigden.²⁴⁶ Tussen 1681 en 1700 werd in Groningen aan 105 Hugenoten het burgerrecht verleend.

Tabel 2.3 *Herkomstgebieden nieuwe burgers van elders in percentages, 1594-1671-1795*

Periode	1594-	1641-	1671-	1701-	1751-	1671-
	1640	1670	1700	1750	1795	1795
<i>Nieuwe burgers van elders (abs. aantallen)</i>	188	261	1121	1658	1077	3856
Stad en Lande (Ommelanden en stadsjurisdicties)	34.6	40.2	36.7	39.3	46.4	40.5
Drenthe	10.1	18.8	15.7	14.7	9.8	13.6
Friesland	4.8	6.1	4.4	6.0	6.4	5.6
Overijssel/Gelderland	3.7	3.4	4.5	4.8	3.2	4.3
Overig Republiek	2.7	4.2	4.8	3.5	6.2	4.6
Ostfriesland	10.1	8.0	5.4	8.1	9.6	7.7
Emsland/Bentheim	11.7	5.4	7.9	11.6	7.0	9.2
Münsterland/Westfalen	8.5	6.5	5.1	6.8	2.1	5.0
Overige Duitse Rijk	8.5	5.4	4.6	3.6	6.4	4.7
Overig Europa	5.3	1.9	11.0	1.7	2.9	4.7

Bron: *RHC Groninger Archieven*, Archief Stadsbestuur 1594-1815, inv. nrs. 596er, *Cleyne Borgerrecht 1544-1798* (1594-1635), resp. 596ar/br, *Register (...) klene borgerrecht 1671-1770*, resp. 1771-1808 (1671-1798), voorts inv. nr. 332r^b *Bijlagen Stadsrekeningen 1628-1795*.

Het hoge percentage nieuwelingen afkomstig uit het naar Nederlandse maatstaven zeer dunbevolkte Drenthe, is vooral toe te schrijven aan de nabijheid en de lange historische banden tussen het oorspronkelijk Drentse Groningen en dit gewest.²⁴⁷ Wanneer we Stad en Lande (uiteraard exclusief de stad), zeg maar de huidige provincie Groningen, als herkomstgebied buiten beschouwing laten, dan kwamen bijna evenveel burgers-migranten elders uit de Republiek (28,1% inclu-

²⁴⁶ Guyot, *Groningue*, passim.

²⁴⁷ Drenthe telde in de jaren 1612-1630 16.700 à 18.000 inwoners (Tijms, 'Schuldmudden in Drenthe', 31).

sief Drenthe en Friesland) als uit de Duitse gebieden (26,6%) naar Groningen. Een voorzichtige vergelijking met de door Feenstra, volgens een iets andere indeling dan de onze, over de zestiende eeuw vastgestelde cijfers leert, dat - in het verlengde van een toenemende integratie van Groningen en omgeving in de Republiek der Verenigde Nederlanden - het percentage 'Duitsers' (maar ook het percentage Drenten) na 1600 iets is gedaald, ten gunste van de migranten elders uit de Republiek en uit het gewest Stad en Lande zelf.

In de zeventiende en achttiende eeuw - laat staan daarvoor - was overigens allesbehalve sprake van harde staatsgrenzen. Die kwamen pas na 1800 tot ontwikkeling met het ontstaan van nationale, gecentraliseerde staten. Gebieden die wij thans tot het buitenland rekenen, zoals Ostfriesland, het Emsland (Niederstift Münster, graafschap Lingen), het graafschap Bentheim of zelfs grote delen van Münsterland, met name de omgeving van Osnabrück en Burgsteinfurt lagen Groningen niet alleen qua afstand, maar zeker ook qua oriëntatie en economische relaties nader, dan grote delen van het huidige Nederland, zoals we hiervoor en in de inleiding hebben uiteengezet. Al in de zestiende eeuw waren evenveel nieuwe burgers afkomstig uit het gebied van de huidige provincies Groningen, Fryslân en Drenthe en dat in zekere zin letterlijk rondom de stad ligt, dan uit de momenteel tot Noordwest-Duitsland behorende streken. Zo bekeken was in Groningen al veel langer dan in de steden van Holland en Utrecht sprake van een 'internationale' oriëntatie en trad hier in veel geringere mate een uitbreiding van het recruteringsgebied van migranten op, zoals die voor bijvoorbeeld Utrecht, Leiden of Amsterdam na 1580 werd vastgesteld.²⁴⁸ Groningen laat zich op dit punt beter met Deventer vergelijken. Weliswaar ontbreken daar gegevens over de herkomst van de burgers in de periode vóór 1591, maar we mogen gezien de oude handels- en culturele relaties met het Westfaalse achterland ervan uitgaan dat de meeste nieuwkomers, voorzover ze niet uit de onmiddellijke omgeving van de stad kwamen, uit dit achterland en het Rijnland afkomstig waren. De 'Flämische Straße' van Bremen naar Brabant en Vlaanderen voerde door Deventer.²⁴⁹ In de periode daarna lijkt in Deventer gedurende de eerste helft van de zeventiende eeuw (1591-1648) veeleer sprake te zijn geweest van een zekere mate van 'vernederlandsing' van de immigratie.²⁵⁰ Het aantal nieuwe burgers was in de voorafgaande periode in Deventer vanwege de oorlogsomstandigheden, met name de verwoestende belegeringen van 1578 en 1591, sterk gedaald.²⁵¹ Een trend die ook in Groningen optrad, maar die, toen de

²⁴⁸ Rommes, *Oost West, Utrecht Best*, 76-79; Posthumus, *Leidse lakenindustrie I*, 374-375; *II*, 44,70, 886-890; Van Dillen, *Bedrijfsleven en gildewezen in Amsterdam I*, XXXIII.

²⁴⁹ Vgl. Jappe Alberts, 'De economische betrekkingen van Overijssel', 27-46. Voorts Sneller, *Deventer, Stadt der Jahnmärkte*; Bruns en Weczerka, *Hansische Handelsstrassen*, 363-364, 416-417, 475-479.

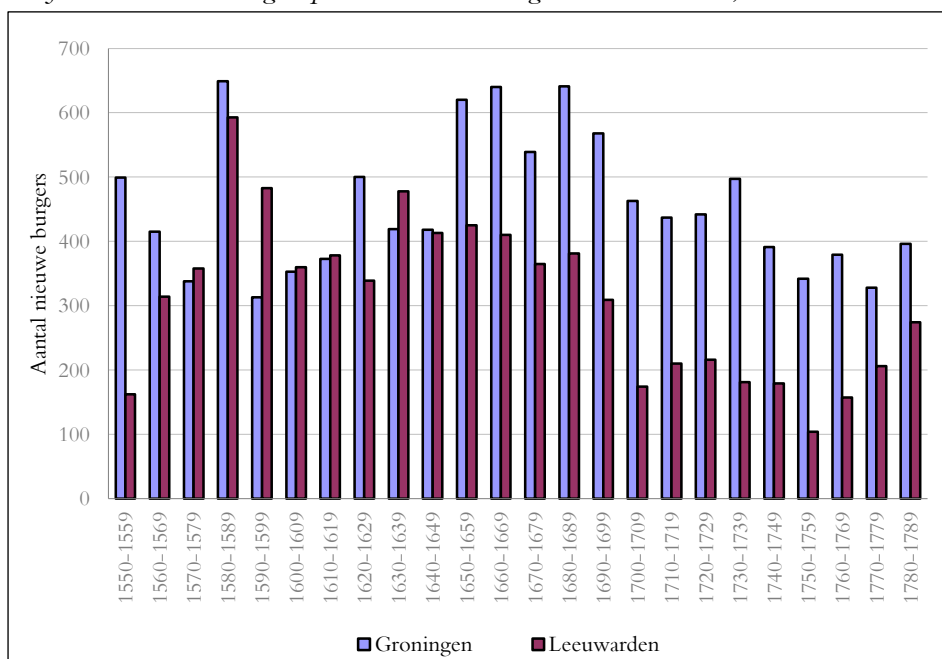
²⁵⁰ Holthuis, *Frontierstad*, 114.

²⁵¹ Holthuis, *op. cit.*, 38.

oorlog in en rond die stad op een ‘hoogtepunt’ was, tijdelijk werd onderbroken door deze zogeheten Groninger Schansenkrijg (1580-1594). Het conflict speelde zich overigens, een enkele uitzondering daargelaten, meest buiten schootsafstand van de stad af en in vergelijking met Deventer werd de stad in fysiek opzicht althans, ook bij de belegering, inname en Reductie (1594), niet noemenswaardig beschadigd. In het tot dat moment door de Spanjaarden beheerste Groningen had zich na 1580 – toen een staatsgreep de calvinisten in Friesland aan de macht bracht – een groot aantal katholieke vluchtelingen gemeld, met name uit dat gewest en uit Drenthe. Eenzelfde effect, maar nu veroorzaakt door de instroom van een groot aantal protestantse Groningers en Ommelanders, trad in de noordelijke – toen inmiddels Staatsgezinde – buurstad Leeuwarden op, zoals de onderstaande grafiek 2.2 laat zien.

Grafiek 2.2 Nieuwe burgers per decade in Groningen en Leeuwarden, 1550-1790

Bron: *Groningen*: Schroor, ‘Wad tot Warendorf’, 29; *Leeuwarden*: Schroor, ‘Jonge aencommende Lantstadt’, 142, resp. Schroor, ‘Demografische ontwikkeling’, 69.

Oorlog had een sterk aanzwengelend effect op de migratie naar de relatief veilige vestingsteden. De pick in het aantal inschrijvingen in Groningen tijdens de jaren 1580 is bovendien in belangrijke mate toe te schrijven aan het feit dat aan tappers en herbergiers in de stad, uitgezonderd de bordeelhouders (‘exclusis

lenonibus'), het burgerrecht werd toegekend, ook aan hun vrouwelijke collega's, die overigens 8 philipsguldens van 24 stuivers moesten betalen.²⁵² Los van deze incidentele piek nam het aantal burgerinschrijvingen gestaag toe en bereikte een voorlopig hoogtepunt in de jaren 1620, de tijd waarin de grote stadsuitleg werd voltrokken. Zeker wanneer we de aantallen inschrijvingen afzetten tegen de bevolkingsaantallen van beide noordelijke zustersteden (in 1606: Groningen – 20.800; Leeuwarden – 12.100) valt op dat het aantal inschrijvingen tussen 1570 en 1620 in Leeuwarden dikwijls in absolute zin, maar vooral in relatief opzicht veel groter was, hetgeen een aanwijzing lijkt voor een snellere expansie, met name in het laatste decennium van de zestiende eeuw.²⁵³ In Groningen bereikte het aantal burgerinschrijvingen juist tijdens de tweede helft van de zeventiende eeuw een hoogtepunt, met uitzondering van een korte piek in de jaren 1620, naar wij aannemen als reactie op de vestiging van veel nieuwkomers in het decennium ervoor.

Tabel 2.3 wekt de indruk dat het percentage buitenlanders onder de migranten tussen 1640 en 1670 afnam, hoewel evenals in de ervoor gelegen periode het percentage nieuwe burgers waarvan we de herkomst weten laag is. Voor deze periode komen we aan de hand van de beperkte gegevens (van iets minder dan een kwart van de nieuw ingekomen burgers viel de herkomst te achterhalen) uit op 27,2% buitenlanders (daaronder 25,3% Duitsers). Dit is een aanzienlijk lager aandeel dan de door Lesger voor een vijftiental Nederlandse steden over het decennium 1641-1650 vastgestelde percentages buitenlanders. Deze laatsten lagen in de meeste Hollandse, Zeeuwse en Oostnederlandse steden hoger, maar in de Friese steden Franeker en Sneek daarentegen veel lager, terwijl omgekeerd het percentage Duitsers in Groningen slechts door het viertal Oostnederlandse steden (Harderwijk, Deventer, Arnhem, Nijmegen) en Amsterdam werd overtroffen. Los van de kracht of zwakte van economische push en/of pull factoren weerspiegelde zich hier vooral de afstand van de respectievelijke steden tot de herkomstgebieden van de immigranten.²⁵⁴

Het een en ander roept de vraag op in hoeverre we de immigratie en de immigranten aan de hand van de burgerboeken meer gedetailleerd en verder in de tijd kunnen beschrijven en naar hun herkomst duiden. Over het detail verderop in dit hoofdstuk meer, over de chronologie het volgende. Terwijl de tabellen 2.1 en 2.2 perioden van grofweg drie decennia tot een halve eeuw omvatten, hebben we ze in de onderstaande grafieken 2.3 en 2.4 voor de jaren na 1661, res-

²⁵² Formsma en Van Roijen, *Diarium Alting 1553-1594*, 592, vgl. de Resolutie van Burgemeesteren en Raad d.d. 23 september 1583: '...dat alle vrouwspersonen zoe hijr binnen dese Stadt tappen ofte herberghe holden zoude de vrijheit derselver winnen ijder mit 8 philipsgulden van 24 stuers den gulden, waer tho se borgen zouden stellen (...) huysen ofte herberge daer suspicie op valt ofte de Stadt perijckull van ontstaan..' waren daarvan uitgesloten.

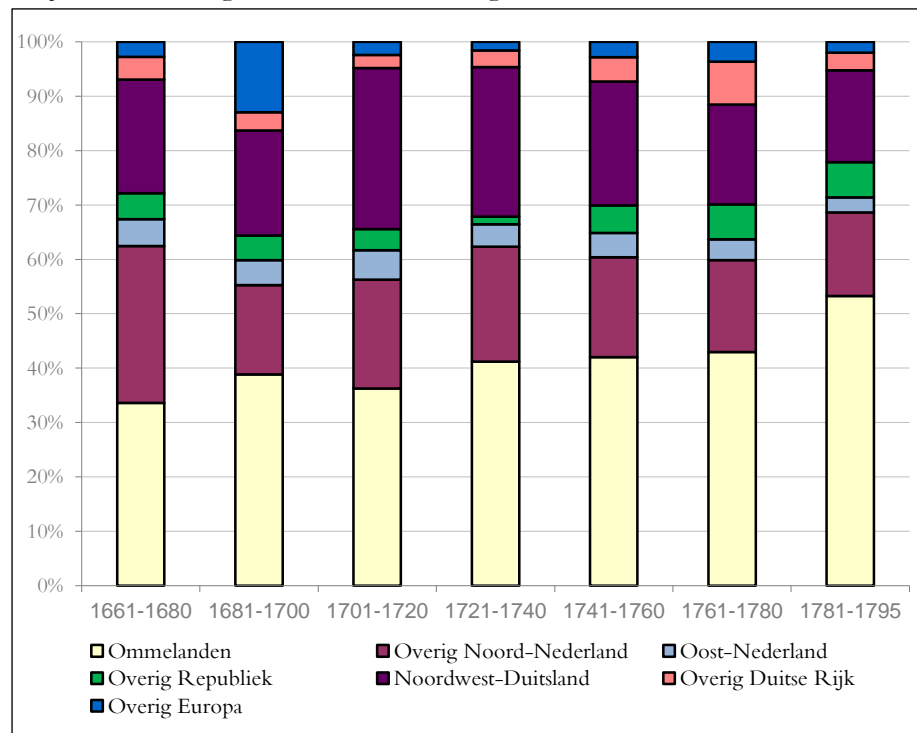
²⁵³ Hiervoor hoofdstuk 1, resp. Schroor, 'Jonghe aencommende Lantstadt', 117.

²⁵⁴ Lesger, 'Variaties', 132.

pectievelijk 1671 uitgewerkt per twintigjarige periode en per decennium.

Grafiek 2.3 geeft aan dat in de bijna anderhalve eeuw vanaf 1661 het percentage 'buitenlanders' gemiddeld genomen een-derde van het aantal nieuwe burgers in Groningen omvatte.

Grafiek 2.3 Groningen: herkomst nieuwe burgers, 1661-1795

Bron: gegevens op basis *RHC Groninger Archieven*, Toegang 1605, *Archief stadsbestuur 1594-1815*, 596^r/br.

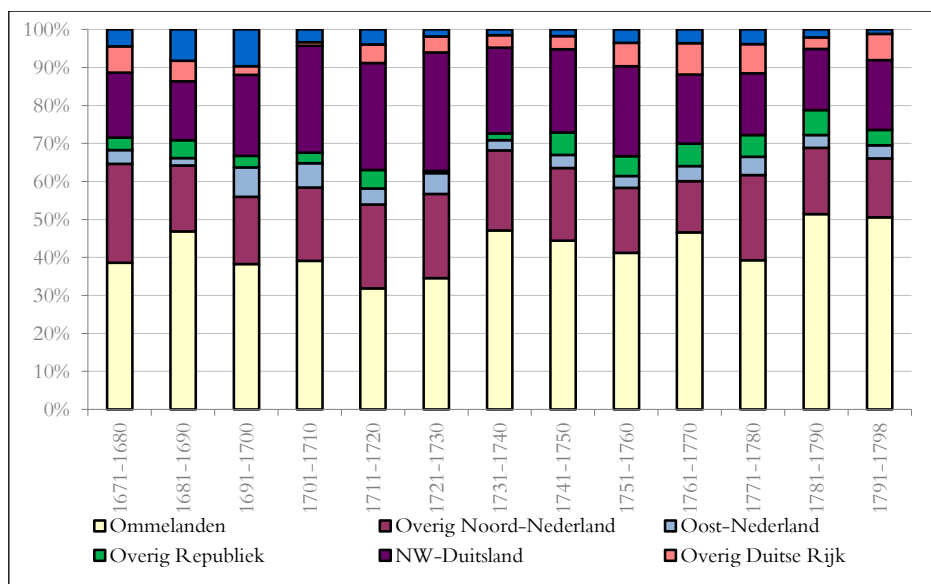
Een percentage dat enigszins vergelijkbaar is met het percentage nieuwkomers dat zich in Utrecht meldde.²⁵⁵ De hoogste percentages buitenlanders kwamen tussen 1681 en 1740 naar Groningen. Onder hen, zoals gezegd aanvankelijk veel Franse Hugenoten, hoewel het toch steeds vooral 'Duitsers' waren die Groningen opzochten. Onder de Noordwest-Duitse migranten kunnen we enige nadere geografische differentiëring aanbrengen, zoals onder meer in tabel 2.3 is gebeurd. Circa tweederde van deze migranten was afkomstig uit homogeen katholieke streken als het Emsland (Niederstift Münster) en Münsterland/Westfalen,

²⁵⁵ Rommes, *Oost West*, 105-106.

met inbegrip van de streek rond Osnabrück. Het percentage ‘roomsen’ zal zelfs wat hoger zijn geweest, omdat aan katholieken in Groningen ook in de 18de eeuw nog de nodige beperkingen waren opgelegd, een veronderstelling die overigens elders in dit hoofdstuk door de huwelijkscijfers wordt bevestigd. Na 1741 stagneerde op het eerste gezicht het percentage buitenlandse migranten om na 1781 tot minder dan een kwart van het aantal nieuwkomers af te nemen.

Grafiek 2.4, waarin de gegevens per decennium zijn weergegeven, brengt enige nuanciering in het voorgaande aan. Het percentage buitenlanders bereikte een hoogtepunt in de jaren 1710-1740, terwijl vooral het aantal nieuwkomers uit het omringende gewest Stad en Lande (te weten de Ommelanden en de stadsjurisdicties) zo te zien een dieptepunt bereikte. Dat gebeurde midden in een periode van economische depressie.²⁵⁶

Grafiek 2.4 Groningen: herkomstgebieden nieuwe burgers in aandelen per decennium, 1671-1798

Bron: gegevens op basis *RHC Groninger Archieven*, Toegang 1605, *Archief stadsbestuur 1594-1815*, 596^ar/br.

Beide grafieken wekken zonder meer de indruk dat de migratiecirkels om Groningen steeds nauwer werden, waarbij het aandeel van de nabije Noord-Nederlandse gebieden dat aanvankelijk redelijk stabiel bleef – met Stad en Lande

²⁵⁶ Boels, ‘Regentenheerschappij en economische recessie’, 292-293, 300-301. Vgl. Bos, ‘Gild- en Stapelrecht na de Reductie’, 402-403.

weliswaar afnemend – vanaf 1730 significant toenam. Het algemene beeld is echter allerminst eenduidig. Dat wordt in de eerste plaats – zij het overigens in geringe mate – veroorzaakt door de ‘ruis’ in de vorm van de categorie ‘onbekend’, die ook in de achttiende eeuw voor 3 tot 4% van de nieuw ingekomen burgers tekende. Verder zien we een toename van het aantal Duitsers, met name in de eerste drie decennia van de achttiende eeuw. Het lijkt geen twijfel dat de Spaanse Successieoorlog door hogere sterfte en uitstedigheid ruimte heeft gecreëerd voor migranten van buiten de Republiek. De periode 1700-1735 was, zoals in hoofdstuk 1 is aangetoond, het laatste tijdvak waar in Groningen sprake was van aanhoudende fikse sterfteoverschotten, veroorzaakt door oorlogen en epidemieën. Beide verschijnselen hebben er waarschijnlijk toe geleid dat het aantal buitenlanders onder de van elders afkomstige nieuwe burgers het niveau van circa 40% haalde, van wie het overgrote deel uit Duitse contreien afkomstig was.

Hoge sterfte, oorlogsomstandigheden en vervolging vanwege het geloof (Hugenoten) waren er waarschijnlijk eveneens de oorzaken van, dat tussen 1650 en 1700 grote aantallen nieuwe burgers te Groningen werden ingeschreven, zoals grafiek 2.2 toont. Dat niveau daalde enigszins in de eerste decennia van de achttiende eeuw, maar het bleef niettemin tot 1740 op een tamelijk hoog peil, waar bijvoorbeeld Leeuwarden, en ook Utrecht daarentegen na 1670 forse dalingen noteerden qua aantallen nieuw ingeschreven burgers. Trends waaraan in Utrecht pas na 1740 en in Leeuwarden eerst na 1770 een einde kwam.²⁵⁷

Uit de hieronder te bespreken huwelijksproclamaties blijkt inderdaad dat in Groningen destijds veel van elders afkomstig soldatenvolk aanwezig was. Het aantal soldaten onder de potentiële bruidegoms bereikte tussen 1701 en 1715 een absoluut hoogtepunt met 30,6% van alle mannelijke huwelijkskandidaten.²⁵⁸ Na 1730 toen sprake was van een structurele daling van de sterfte, nam het aantal nieuw ingeschreven burgers uit de naaste omgeving toe, vooral uit de Ommelanden (gemiddeld circa 45%). Omgekeerd liep het aantal nieuwe burgers uit Drenthe zowel in absolute als relatieve zin sterk terug. Dit laatste was naar wij aannemen een gevolg van de dynamische ontwikkeling en een krachtige bevolkingsgroei die in Drenthe na 1750 op gang kwam.²⁵⁹ Toch vulden migranten uit overig Noord-Nederland en de andere gewesten van de Republiek de plaatsen maar in beperkte mate op. Het was vooral het gewest Stad en Lande zelf dat een steeds belangrijker leverancier van nieuwkomers werd.

Deze toename van burgers uit de directe omgeving had alles te maken met een algemene daling van de sterfte die wij eerder constateerden. Omdat die da-

²⁵⁷ Grafiek 2.2 en Rommes, *Oost West*, 47, 50.

²⁵⁸ Vergelijkbare hoge percentages registreerden wij over de jaren 1595-1597 (30%).

²⁵⁹ Heeringa, *Geschiedenis van Drenthe*, 484-485, 489, vgl. Versfelt en Schroor, *De Franse kaarten van Drenthe*, 12-17. Van 1742 tot 1815 nam de Drentse bevolking met 40% toe. Meer dan helft van deze groei kwam voor rekening van de Veenkoloniale gebieden Smilde, Hoogeveen, Oostermeer en van Meppel.

ling niet een specifiek Gronings verschijnsel was, maar – zij het minder pregnant – ook elders optrad, waren potentiële migranten meer op centra in de eigen omgeving aangewezen, die daarmee *intervening opportunities* werden. Het een en ander neemt niet weg dat over de periode 1671-1795 (en naar het zich laat aanzien ook in de jaren 1594-1670), net als in de zestiende eeuw, tenminste één-derde van de nieuw ingeschreven burgers in Groningen uit Duitse streken afkomstig was.²⁶⁰ Het aandeel van de Duitse migranten onder de nieuwe burgers laat zich met percentages tussen de 25 en 30% enigszins vergelijken met de eerder gereleveerde percentages van Oostnederlandse steden als Harderwijk, Deventer, Arnhem en Nijmegen, hoewel de metingen uit de laatste steden slechts één decennium in de zeventiende eeuw omvatten.²⁶¹ Het lag daarentegen hoger dan in Utrecht (22,5% Duitsers over 1721-1800) dat echter weer meer (7,9%, tegenover 2,2%) lieden uit andere buitenlanden trok.²⁶²

Ons onderzoek heeft zich vooral beperkt tot de herkomst van de nieuwe burgers naar gebied, naar regio. Van de circa 9.300 burgers die tussen 1595 en 1795 het burgerrecht verwierven, hebben we zoals gezegd van bijna 6.000 de herkomst kunnen achterhalen. Van hen vallen 1.600 af die uit de stad zelf afkomstig waren en blijven ruim 4.300 burgers van elders over. In lang niet alle gevallen werd de plaats van herkomst vermeld, maar beperkte men zich tot het gebied, variërend van aanduidingen als Frankrijk, Normandië, Westfalen, Münsterland, Drenthe of de Ommelanden. Dat levert op zich al de nodige problemen op. De in deze opsomming vermelde Duitse gebieden zijn een geval apart, omdat Westfalen en Münsterland veelal uitwisselbare geografische aanduidingen waren. Een verdere complicatie is dat beide zowel betrekking konden hebben op het gebied dat thans de noordoostelijke helft van de Duitse deelstaat Noordrijn-Westfalen uitmaakt als de thans tot Nedersaksen behorende gebieden Emsland en Lingen, zo ook de omgeving van Osnabrück en het Tecklenburger Land. In principe hebben we onder Münsterland/Westfalen de als zodanig aangeduide burgers geplaatst en waar specifieke aan een gebied toe te schrijven plaatsen zijn opgetekend, bijvoorbeeld Meppen of Lingen, dan wel Osnabrück of Burgsteinfurt, deze – in dit geval – aan E(c)msland, resp. Münsterland/Westfalen toebedeeld. Er kan derhalve enige overlap tussen deze door ons onderscheiden Duitse gebieden zitten, maar we troosten ons met de gedachte dat de overwegend protestantse gebieden vrijwel steeds duidelijk als Bentheim of Oostfriesland, dan wel Oldenburg zijn aangegeven en de ‘katholieke noordwest-Duitse gebieden’ zo goed als onder Emsland, resp. Münsterland/Westfalen zijn begrepen, met het tot Emsland gerekende Lingen als in denominatief opzicht ietwat een twijfelgeval.

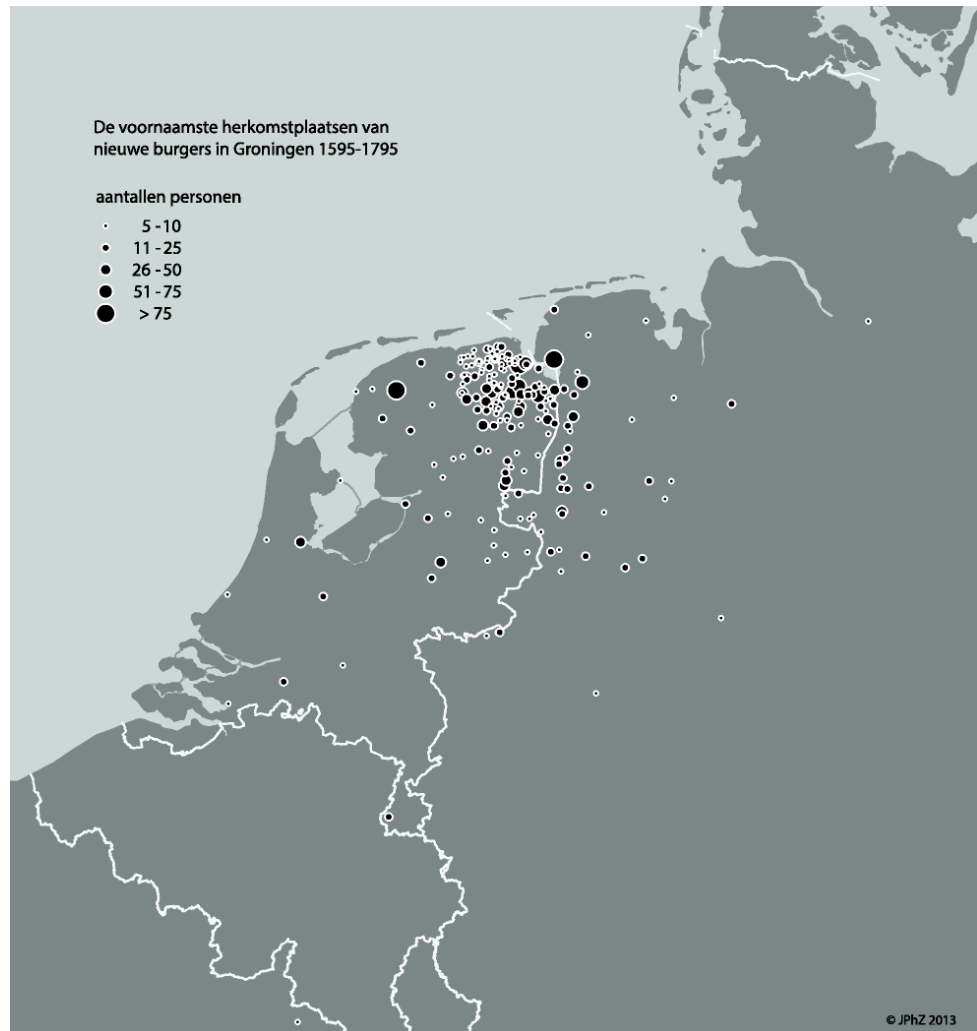
---

²⁶⁰ Vgl. voor wat betreft het laatste Schroor, ‘Wad tot Warendorf’, 28 en de eerder deze paragraaf aangehaalde Feenstra, ‘Stapelrecht en vrije markteconomie’.

²⁶¹ Lesger, ‘Variaties’, 132.

²⁶² Rommes, *Oost West*, 105.

Kaart 2.1 Voornaamste herkomstplaatsen van nieuw aangenomen burgers in Groningen, 1595-1795

Bron: *RHC Groninger Archieven*, Toegang 1605, *Archief stadsbestuur 1594-1815*, 596^r/br.

Om enigszins een beeld te geven van de plaatsen waar de meeste nieuwe burgers van Groningen vandaan kwamen hebben wij die oorden buiten beschouwing gelaten, waaruit minder dan vijf nieuwe burgers afkomstig waren. Kaartje 2.1 geeft een beeld van de herkomstplaatsen die dan overblijven. Een en ander levert uiteindelijk een kleine 2.400 inkomende burgers op die aan een stad

of dorp zijn te koppelen, ofwel circa 56% van de nieuwkomers. In dit segment (dat wil zeggen de grotere ‘leveranciers’ van nieuwe burgers) gaat om in totaal 129 steden en dorpen. Op basis van deze gegevens stellen we vast dat van de nieuw ingeschreven burgers 57,3% afkomstig was van het platteland en de overigen uit een van de stadjes en steden uit de omgeving. Het verbaast niet dat de grootste steden in de nabijheid van Groningen (Emden en Leeuwarden) als belangrijkste leveranciers van nieuwe burgers uit de bus komen, onmiddellijk gevolgd door stedelijke nederzettingen in Stad en Lande als Appingedam, Winschoten en Delfzijl. Veenkoloniale plaatsen als Sappemeer, Veendam, Pekela en Wildervank zijn in deze periode niet als stedelijke nederzettingen aangemerkt, omdat zij veel, nog volop in ontwikkeling zijnde landelijke omgeving omvatten en er dikwijls een groter gebied mee werd aangeduid dan louter de bebouwde kom. De helft van de migranten (1.185 personen) afkomstig uit plaatsen afkomstig die meer dan vijf nieuwe burgers aan de stad Groningen leverden, kwamen uit nederzettingen die binnen een straal van 25 kilometer rondom Groningen liggen. De stad had – zoals te verwachten viel – nauwe migratoire banden met haar omgeving, maar evenzeer met grotere plaatsen die wat verder waren gelegen. Als we een getal van twintig nieuwe burgers als ondergrens nemen behoorden daartoe – behalve het eerdergenoemde Emden (99) en Leeuwarden (80) – steden als Amsterdam (49), Coevorden (44), Leer (43), het grote dorp Aschendorp (36), Deventer (34), Osnabrück (27), Meppen (24), Tecklenburg (24), Rheine (23), Zwolle (22), het vlek Weener (22) en Dokkum (20). Met de eerdergenoemde slagen om de arm met betrekking tot de burgerboeken als bron *an sich* en de beperktheid van de registratie daarin, stellen we voorlopig vast dat de stroom migranten naar Groningen in belangrijke mate van het platteland afkomstig was, hetgeen gelet op de betrekkelijk geringe dichtheid aan stedelijke nederzettingen in dit deel van de Republiek en Noordwest-Duitsland niet verwondert. Dat, naar het zich laat aanzien ongeveer de helft van de nieuwkomers uit oorden afkomstig waren die binnen een straal van 25 kilometer van Groningen lagen, lijkt in een tijd van trage en beperkte transportmogelijkheden een open deur. Was het dat? Ook wat de ligging van de plaatsen betreft, laten deze gegevens – wanneer we de dorpen in de directe omgeving even niet meerekenen – een sterke oriëntering van Groningen op de gebieden ten oosten en zuidoosten van de stad zien. Om aan deze conclusies meer dan een voorlopige betekenis toe te kennen, is het nodig een bredere bron aan te boren, de huwelijksproclamatieboeken.

De huwelijksproclamaties

Zoals wij uit het voorgaande hebben kunnen opmaken vormen de burgerboeken (en dat geldt *a fortiori* voor de in het volgende hoofdstuk te bespreken gildrechtregisters) een te smalle, hooguit indicatieve basis om tot uitspraken te

komen over de aantallen en met name de herkomst van de immigranten. In feite verschaffen slechts de huwelijksproclamatieboeken ons daarin enig inzicht. Zij bieden een veel getrouwer afspiegeling van de stedelijke bevolking, al was het alleen al omdat daarin ook de vrouwen – die in de burgerboeken vrijwel ontbreken – voorkomen. Daarbij komt dat ze, zij het in geringere mate dan de burgerboeken, het meer sedentaire bevolkingssegment omvatten. Ongehuwde dienstmeiden, leerjongens en dagloners waren weliswaar meer dan de gehuwden van buiten de stad afkomstig, maar de huwendes, voorzover ze van elders kwamen, waren meer geneigd zich permanent in de stad te vestigen.²⁶³ We stelden in hoofdstuk 1 vast dat Groningen beschikt over een vrijwel compleet overzicht van de in de stad geproclameerde en voltrokken huwelijken. Over de ruim twee eeuwen komt dat neer op ruim 61.700 huwelijksproclamaties en een aantal van bijna 123.500 ondertrouwdens.²⁶⁴

Veel onderzoek is er in deze nog niet verricht. In het kader van een studie naar de herkomst van de katholieken in de stad Groningen tussen 1676 en 1811 zijn door Bodewes tienjaarlijkse steekproeven genomen naar de herkomst van huwelijkspartners. Daarbij werd geen onderscheid gemaakt naar geslacht (of andere aspecten zoals verweduwing of de aanwezigheid van militairen) en werd ook een grofmaziger indeling gebruikt dan de hier gehanteerde.²⁶⁵ Schuitema Meijer publiceerde gegevens uit de huwelijksproclamatieboeken over een aantal losse jaren.²⁶⁶ Een qua omvang vergelijkbaar onderzoek als het onze werd in de jaren 1980 uitgevoerd voor het aangrenzende, goeddeels rurale Drenthe gedurende de zeventiende en achttiende eeuw. Daaruit bleek dat gemiddeld 15% van de huwendes van buiten deze provincie afkomstig was en 80% uit het eigen dorp, het naastbijgelegen dorp of hooguit twee dorpen verder. Slechts 3% was afkomstig van buiten Noord-Nederland, uit de overige Republiek en het buitenland. Onder de Duitsers viel op dat de contacten met het overwegend protestantse Bentheim destijds intensiever waren dan met het katholieke Emsland. Wat de buitenprovinciale migratie betrof viel Drenthe uiteen in een noordelijk op Groningen gericht deel en een zuidelijk deel dat vooral op Overijssel was gericht.²⁶⁷

In dit hoofdstuk en elders in dit proefschrift ligt het accent sterk op geografische aspecten. Dat is niet alleen een uitvloeisel van de disciplinair-geografische

²⁶³ Page Moch, *Moving Europeans*, 44 haalt het werk van J.P. Bardet aan die aantoonde dat in Rouen gemiddeld 44–52% van de bruidegoms in de jaren 1670–1749 van elders afkomstig waren.

²⁶⁴ De proclamaties over de jaren 1636 en 1640 zijn incompleet. Die over de jaren 1641–1646 zijn verloren gegaan.

²⁶⁵ Het manuscript van Th. G.W. Bodewes, getiteld 'Afkomst en geschiedenis der Groninger katholieken' dateert uit ca. 1955 (in: *RHC Groninger Archieven*, bibliotheek, nr. 320). De gegevens van de huwelijksproclamaties werden gepubliceerd in Buursma, *Dese bekommerlijke tijden*, 253.

²⁶⁶ Schuitema Meijer, 'Sociaal-economische aspecten van de stad', 359.

²⁶⁷ Boekholt, 'De actieradius van de huwelijkskandidaten in Drenthe', 1–45.

achtergrond van de auteur, maar minstens evenzeer van de opvatting dat het naast goederen- en informatiestromen toch eerst en vooral mensen zijn en hun – in dit geval permanente – verplaatsingen die het duidelijkst de relatie tussen centrumsteden en het hen omringende land zichtbaar maken. In het kader van ons onderzoek zijn door ons ruim 40% van dit totale aantal huwelijksproclamaties doorgenomen. Bij elkaar opgeteld gaat het daarbij om 80 jaren van de in totaal 200 jaren. Het onderzoek is per vijfjarige periode ingedeeld en had oorspronkelijk ten doel alle geregistreerde proclamaties onder de loep te nemen, waarbij een begin is gemaakt in 1676 en vanaf dat jaar een aaneengesloten periode van in totaal vijftig jaren tot 1725 werd geteld. Uitbreiding tot de gehele twee eeuwen omspannende tijd, bleek echter gaandeweg het onderzoek te tijdrovend. Er is daarom volstaan met een zestal aanvullende lustra (30 jaren met andere woorden) verspreid over een drietal vijfjarige perioden in de zeventiende eeuw, voorafgaand aan 1676 en een drietal vijfjarige perioden in de achttiende eeuw, na 1725.

De keuze voor deze tijdstippen is enerzijds ingegeven door de beschikbaarheid van de huwelijksaantekeningen, anderzijds door de kwaliteit van de aantekeningen omtrent herkomst en tenslotte door een door ons nagestreefde, tamelijk gelijkmatige spreiding over de resterende jaren. De periode 1636-1646 viel af omdat de aantekeningen over deze jaren hetzij ronduit ontbreken, dan wel verloren zijn gegaan, maar hoe dan ook incompleet zijn. De aantekeningen over de jaren 1651-1670 lijken op hun beurt minder volledig qua vermelding van de herkomst van de trouwlustigen. We hebben daarom gekozen voor de jaren 1611-1615, 1621-1625 en 1631-1635. Voorts zijn twee aaneensluitende achttiende-eeuwse lustra gegroepeerd rond het midden van die eeuw (1746-1755) en tenslotte een vijfjarig tijdvak in de jaren 1781-1785, jaren die gedeeltelijk samenvallen met de laatste grote sterftepiek in Groningen tijdens het Ancien Régime.

Het totale resultaat van deze tellingen staat in tabel 2.4. Daarbij is voor het gemak onderscheid gemaakt tussen hen die afkomstig waren uit de stad en uit een aantal samengestelde gebieden (Ommelanden, Overig Noord-Nederland [i.e. Drenthe en Friesland] en Duitsland) om een eerste indruk te geven van de percentages van elders afkomstigen enerzijds en de in ondertrouw gaande personen uit de stad Groningen anderzijds. We hebben daartoe een aantal herkomstgebieden – die in tabel 2.5 overigens alle zijn gespecificeerd – samengevoegd. Uit tabel 2.4 valt op te maken dat over het geheel genomen gemiddeld bijna 54% van de ondertrouwdens uit de stad zelf afkomstig waren. Dat is een fors hoger percentage dan het gemiddelde van circa 28% van de nieuw aangenomen burgers die uit Groningen zelf afkomstig waren en al meteen een bewijs dat de huwelijksproclamatieboeken niet alleen veel meer personen dan de burgerboeken bevatten, maar we daarbij een aanzienlijk bredere sociaal-economische cate-

gorie inwoners van de stad aanboren. Op het totaal (dus inclusief de stad) van de aanstaande bruiden en bruidegoms was 29,7% afkomstig uit overig ‘Nederland’, zoals uit tabel 2.5 valt af te leiden en 16,4% uit het buitenland. Exclusief de stad (conform tabel 2.6) was 64,1% afkomstig uit overig Nederland en 35,5% uit het buitenland; percentages die niet eens zozeer afwijken van die welke we voor de nieuwe burgers tussen 1671 en 1795 hebben aangetoond: 68,7% resp. 31,3%. Het grootste verschil zit uiteraard in de vrouwen, die zoals gezegd in de burgerboeken nagenoeg ontbreken en die we hier wel aantreffen.

De percentages konden per periode overigens behoorlijk fluctueren, zoals tabel 2.4 laat zien. Terwijl het aandeel van de vreemdelingen onder de huwendes in de jaren 1631-1635 bleef steken op 28,9%, bereikte het in de jaren 1701-1705 een hoogtepunt met bijna het dubbele percentage (54,1%). Vergelijkingen met andere steden laten zien dat ook daar de percentages per periode onderling sterk konden variëren.²⁶⁸ Een eenduidig verband met de sterfte is er niet. Eerder lijkt sprake van een samenhang met de oorlogsomstandigheden en de economische ontwikkeling. Het is in dat verband opmerkelijk dat het percentage Ommelanders en Drenten fors toenam in tijden van vrede, dat wil zeggen vanaf het einde van de Spaanse Successieoorlog (1702-1713) en, zo is de indruk, op het moment dat Stad en Lande economisch zware tijden doormaakte gedurende de jaren 1715-1740. Over de gehele zeventiende eeuw zijn de percentages trouwlustigen uit de Ommelanden (Hunsingo, Fivelingo en Westerkwartier) en de stadsjurisdicties (Gorecht, Veenkoloniën, Oldambt en Westerwolde) gemiddeld 10 procentpunten lager dan in de achttiende eeuw, terwijl zij voor de Drenten en Friezen veel minder fluctueren en min of meer op hetzelfde niveau bleven. Bij de Duitse migranten lijkt zich een soort omgekeerde beweging van die in Stad en Lande te hebben voltrokken. Het aandeel van de Stadgers onder de trouwlustigen toont als weerspiegeling van het hiervoor gestelde eveneens een zeer wisselend beeld. Hun aandeel – over de gehele onderzochte periode 53,7% – was het hoogst in de jaren 1621-1635 en in de laatste decennia van de zeventiende eeuw, maar was relatief laag ten tijde van oorlogstoestanden in de jaren 1670, als ook tijdens de Spaanse Successieoorlog en het midden van de achttiende eeuw. De jaren waarin er veel Stadgers huwden waren veelal ook de ‘topjaren’ voor de endogame huwelijken, dat wil zeggen tussen Stadgers onderling. Dit beliep over de gehele, door ons onderzochte periode gemiddeld 31,5%, maar omvatte in de jaren 1621-1625 en 1631-1635 meer dan tweederde van alle huwelijksproclamaties, terwijl het in de periode 1686-1700 – zij het iets minder uitbundig – bovengemiddeld was. Zoals we in het vorige hoofdstuk zagen is er doorgaans een duidelijk verband tussen het niveau van de endogame huwelijken en dat van de sterfte en omgekeerd was het zo dat wanneer veel soldaten huwden, het percen-

---

²⁶⁸ Vgl. Rommes, *Oost West*, 90.

tage endogame huwelijken laag was. Het zijn al met al ruwe indicaties voor het politieke, economische en demografische wel en wee van de stad.

Tabel 2.4 Overzicht van de in dit onderzoek voorkomende ondertrouwen in de stad Groningen naar tijdvak, aantallen en voornaamste herkomstgebieden over een 80-tal jaren in de periode, 1611-1785

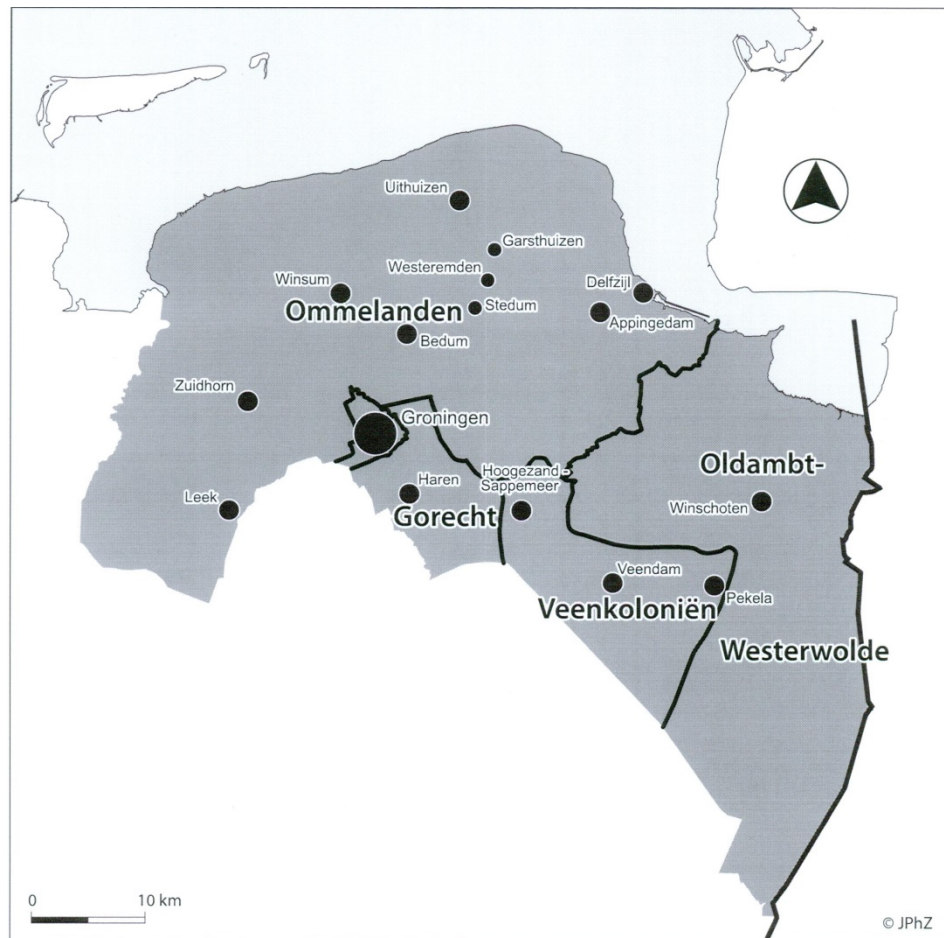
	1. Totaal onder- trouw- den	2. Afkomstig uit de stad (tussen haakjes percentage van 1)	3. Van buiten de stad afkomstig (tussen haakjes percentage van 1)	4. Afkomstig uit de Omme- landen en de stads- jurisdic- ties (tus- sen haak- jes per- centage van 3)	5. Afkomstig uit Dren- the en Friesland (tussen haakjes percenta- ge van 3)	6. Afkomstig uit Duits- land (tus- sen haak- jes per- centage van 3)
1611-1615	2554	1345 (52.7)	1209 (47.3)	419 (34.7)	196 (16.2)	483 (40.0)
1621-1625	3226	2176 (67.5)	1050 (32.5)	386 (36.8)	151 (14.4)	390 (37.1)
1676-1680	3458	1737 (50.2)	1721 (49.8)	504 (29.3)	304 (17.7)	599 (34.8)
1681-1685	3672	2016 (54.9)	1656 (45.1)	542 (32.7)	272 (16.4)	563 (34.0)
1686-1690	2538	1407 (55.4)	1131 (44.6)	378 (33.4)	195 (17.2)	380 (33.6)
1691-1695	3600	2109 (58.6)	1491 (41.4)	533 (35.7)	241 (16.2)	464 (31.1)
1696-1700	3026	1697 (56.1)	1329 (43.9)	488 (36.7)	204 (15.3)	414 (31.2)
1701-1705	3220	1479 (45.9)	1741 (54.1)	603 (34.6)	254 (14.6)	592 (34.0)
1706-1710	3278	1604 (48.9)	1674 (51.1)	567 (33.9)	273 (16.3)	548 (32.7)
1711-1715	3378	1601 (47.4)	1777 (52.6)	581 (32.7)	295 (16.6)	564 (31.7)
1716-1720	2654	1330 (50.1)	1324 (49.9)	543 (41.0)	236 (17.8)	368 (27.8)
1721-1725	3212	1681 (52.3)	1531 (47.7)	713 (46.6)	242 (15.8)	418 (27.3)
1746-1750	3206	1502 (46.8)	1704 (53.2)	707 (41.5)	247 (14.5)	472 (27.7)
1751-1755	2584	1193 (46.2)	1391 (53.8)	581 (41.8)	220 (15.8)	317 (22.8)
1781-1785	3276	1730 (52.8)	1546 (47.2)	713 (46.1)	214 (13.8)	295 (19.1)
Totaal	50.090	26.887 (53.7)	23.203 (46.3)	8579 (37.0)	3658 (15.8)	7226 (31.1)

Bron: RHC Groninger Archieven, Toegang 124, *Ondertrouwboeken 1595-1811*, inv.nrs. 157-186.

Omdat in dit hoofdstuk nadrukkelijk de immigratie naar de stad Groningen het onderwerp is, stappen we verder af van de huwelijken van en tussen autochtone Groningers en beperken ons tot de vreemdelingen. Volgens tabel 2.4 omvatten zij iets minder dan de helft (46,3%) van de trouwlustigen. We hebben hen onderscheiden naar geslacht en naar herkomstgebied. Aspecten als endogamie, hiervoor even aangeroerd, als ook het hertrouwen van weduwen (weduwnaars werden, een enkele uitzondering daargelaten niet opgetekend) en militairen onder de huwendes kwamen aan de orde in hoofdstuk 1. Anders dan de burger-

boeken hebben wij om des tijds wille de herkomstregistratie beperkt tot gebieden in plaats van afzonderlijke steden of dorpen. Dat was nodig omdat het aantal onderzochte ondertrouwen ruimschoots het vijfvoudige beloopt, en gerekend naar de aantekening van de herkomst zelfs het achtvoudige, van het aantal door ons getelde burgers. We hebben de door ons onderscheiden herkomstgebieden op de kaartjes 2.2 en 2.3 weergegeven.

Kaart 2.2 Herkomstgebieden Stad Groningen en Ommelanden

Globaal is de op het kaartje aangegeven gebiedsaanduiding gehanteerd. Deze is gedeeltelijk een – hier en daar enigszins anachronistische – samenvoeging van een aantal kleinere deelgebieden, waarvan een aantal in enkele tabellen voorkomt. We zijn – met uitzondering van de stad Groningen zelf – daarbij uitge-

gaan van de volgende, merendeels volgens staatkundige lijnen en criteria ingedeelde herkomstgebieden. Een aantal malen vallen deze volgens het sedert de zestiende eeuw geldende principe *cuius regio, eius religio* samen met de scheidslijnen tussen protestanten en katholieken. Zo waren de Duitse regio's Ostfriesland en Oldenburg/Bremen goeddeels protestants en het graafschap Bentheim was dat in overwegende mate.²⁶⁹ Emsland was daarentegen vrijwel geheel rooms-katholiek (met uitzondering van Lingen dat een gemengder karakter had), evenals Münsterland/Westfalen. Het Rijnland was eveneens hoofdzakelijk katholiek, met als uitzondering de Kurpfalz en enkele Nassause territoria.

Kaart 2.3 Herkomstgebieden Noordwest-Europa

Overig Noord-Duitsland was overwegend protestants, terwijl het overig Duitse rijk weliswaar overwegend katholiek was, maar daaronder belangrijke gebieden als het hertogdom Württemberg en de vorstendommen Ansbach en Bayreuth een protestantse signatuur hadden. Het confessionele beeld is echter allesbehalve

²⁶⁹ Het pas in 1803 aan Oldenburg gekomen dunbevolkte zuiden (Oldenburgisch Münsterland) was onderdeel van het Niederstift Münster overwegend rooms-katholiek en is derhalve bij Emsland/Lingen gerekend.

eenduidig en zal in deze studie voor de Duitse immigratie dan ook nauwelijks worden uitgewerkt. De door mij onderscheiden gebieden zijn:

- Gorecht (incl. Stadstafel). Dat wil zeggen de onmiddellijk rond de stad gelegen en in de 12de eeuw ingestelde bisschoppelijke rechtskring of prefectuur, die in 1392 door het stadsbestuur van Groningen werd gepacht en in 1460 werd aangekocht (eigenlijk verpand door de bisschop), bestaande uit Go (het hoge deel, gelegen op de Hondsrug en bestaande uit de dorpen Helpman, Haren en Noordlaren) en Wold (het lage veengebied ten oosten daarvan, bestaande uit de dorpen Noorddijk, Middelbert, Engelbert, Westerbroek, Kropswolde en Wolfsbarge).²⁷⁰ Alzodanig een van de stadsjurisdicties vormend. De Stadstafel of stadsvrijheid was het stukje platteland dat onmiddellijk rond de stad lag en formeel sinds 1405 onder het stadsbestuur viel.
- De Veenkoloniën. In tegenstelling tot de beide vorige gebieden geen historische rechtskring of bestuurseenheid, maar het vanaf 1612 met name door de stad Groningen ontwikkelde hoogveengebied op het grondgebied van het Gorecht en het Oldambt langs en ten zuiden van het Winschoterdiep tot aan de grenzen met Drenthe (Semslinie) en Westerwolde. Het westelijk deel ressorteerde bestuurlijk via de in 1633 van het Gorecht afgescheiden jurisdictie Sappemeer onder de stad; het oostelijk deel maakte formeel deel uit van het Oldambt.²⁷¹
- Oldambt en Westerwolde. De oorspronkelijk tot de Friese Ommelanden behorende, meest oostelijke landsgemeente, gelegen tussen Fivelingo, Eems, Dollard en Tjamme, welke in de jaren 1440-1444 onder soevereiniteit van de stad Groningen kwam en waaraan het westelijke deel van het door de uitbreiding van de Dollard gedecimeerde Reiderland werd toegevoegd. Westerwolde, de landstreek langs Mussel en Ruiten A, midden in het Bourtanger Moor, hoorde formeel niet bij Stad en Lande en was een zogeheten generaliteitsland, dat in 1619 door de stad Groningen was aangekocht, nadat het aan het einde van de vijftiende eeuw een tijdlang Gronings was geweest. Beide streken, hoezeer landschappelijk verschillend, waren nauw aan elkaar verbonden.
- De Ommelanden. Bestaande uit de voormalige Friese landsgemeenten tussen Eems en Lauwers, uit de kwartieren Westerkwartier in het westen, Hunsingo in het noorden en Fivelingo in het oosten. Sinds 1258/1368 gaandeweg door verdragen met de stad Groningen verbonden en sedert 1536 en 1595 samen met de stad Groningen en haar bovengenoemde ju-

²⁷⁰ Vgl. Van den Broek, *Een stad apart*, 208-211, 315-320.

²⁷¹ Hoewel het gebied ten oosten van de Pekel A formeel tot Westerwolde behoorde, rekenen we de in 1650 tot Barkelazwet verlengde Barkelaslout als oostgrens van de Veenkoloniën (vgl. Schroor, *Atlas der stadslanden*, 37).

risdicties een provincie, Stad en Lande vormend.

- Drenthe. Samenvallend met de huidige, gelijknamige provincie. Hoewel formeel een autonoom deel van de Republiek der Verenigde Nederlanden, maakte Drenthe ten tijde van de Republiek in tegenstelling tot Stad Groningen en Ommelanden of Friesland geen deel uit van de zeven in de Staten-Generaal vertegenwoordigde gewesten.
- Friesland. Samenvallend met de huidige provincie Fryslân. De ten tijde van de Republiek formeel tot Holland (West-Friesland) behorende eilanden Vlieland en Terschelling zijn door ons bij Friesland gerekend.
- Oost-Nederland. Bestaande uit het gebied dat samenvalt met de huidige provincies Overijssel en Gelderland, destijds autonome gewesten binnen de Republiek der Verenigde Nederlanden. Gelderland met inbegrip van de destijds tot het hertogdom Kleef behorende enclaves in de Overbetuwe en de Liemers.
- West-Nederland. Bestaande uit de autonome gewesten Holland (incl. Urk en Schokland²⁷²) en Utrecht en samenvallend met de huidige provincies Noord- en Zuid-Holland en Utrecht. Destijds tot het gewest Holland behorende gebieden als het Land van Heusden en Altena, de hoge heerlijkheden Niervaart of Klundert, Zevenbergen, Hooge en Lage Zwaluwe en Geertruidenberg als ook de ambachtsheerlijkheden in de Langstraat zijn bij Noord-Brabant (Zuid-Nederland) gerekend.
- Zuid-Nederland. Samenvallend met de huidige provincies Zeeland, Noord-Brabant en Limburg en destijds bestaande uit het autonome gewest Zeeland en de Generaliteitslanden Staats-Brabant (omvattende de Meierij van Den Bosch, het Markiezaat van Bergen-op-Zoom, de Baronie van Breda, het Land van Cuyk en de stad Grave, de heerlijkheden Steenbergen, Willemstad en Prinsenland en stad en Land van Maastricht) en het Land van Overmaze (evenals de tot Maastricht behorende gebieden, louter voorzover tot het huidige Nederlands Limburg behorend) evenals uit het niet tot de Republiek behorende Opper Gelre (met uitzondering van de thans tot Duitsland behorende delen). Voorts de oorspronkelijk niet tot de Republiek behorende, thans deel van Nederland uitmakende territoria: graafschap Megen, heerlijkheid Ravenstein, Baronie van Boxmeer, Vrije Rijksheerlijkheid Gemert, plus een groot aantal thans tot Limburg behorende territoria en heerlijkheden waarvan de belangrijkste het graafschap Horne en de rijksheerlijkheid Born zijn. Ten-

---

²⁷² Waarvan formeel gezien de zuidelijke helft (Ens) tot Overijssel behoorde.

slotte Staats- of Zeeuws-Vlaanderen.²⁷³

- Oldenburg/Bremen. Het graafschap, sinds 1774 hertogdom Oldenburg (m.u.v. de heerlijkheid Jever en van de zogeheten Münsterrischen Ämter Cloppenburg en Vechta [incl. Herrlichkeit Dinklage] die pas in 1803 aan Oldenburg kwamen, maar inclusief Amt Wildeshausen e.o.). het hertogdom Bremen en het Vorstendom Verden, Land Hadeln en het tot Hamburg behorende Ritzebüttel, als ook de graafschappen Diepholz en Hoya, voorzover ten westen van de Wezer gelegen.
- Emsland/Lingen, waartoe zijn gerekend het Niederstift Münster, met inbegrip van de 'Münsterische Ämter, Cloppenburg en Vechta (incl. Herrlichkeit Dinklage) die in 1803 aan het hertogdom Oldenburg kwamen, de Niedergrafschaft Linggen alsmede de smalle corridor langs de Eems tussen het Oberstift en Niederstift Münster (omgeving Rheine en Emsbüren).
- Oostfriesland, waartoe zijn gerekend het gelijknamige graafschap en de heerlijkheid Jever.
- Bentheim. Het gelijknamige graafschap.
- Münsterland/Westfalen. Waartoe zijn gerekend het Oberstift Münster, het Obergrafschaft Linggen, de Hochstifter Osnabrück en Paderborn, de graafschappen Lippe, Pyrmont, Waldeck, Schaumburg, Wittgenstein en Ravensberg, het vorstendom Minden, het vorstbisdome Corvey, het hertogdom Westfalen en het graafschap Mark.
- Overig Noord-Duitsland, bestaande uit de zogeheten Welfische Länder (de vorstendommen Lüneburg-Wolfenbüttel, Calenberg/Hannover, het graafschap Schaumburg) Spiegelberg, het Hochstift Hildesheim, de hertogdommen Sleeswijk en Holstein, Mecklenburg-Schwerin, de tot Pruisen behorende gebieden langs en ten oosten van de Elbe, waaronder Pommeren, Oost-Pruisen en Silezië²⁷⁴, plus Kursachsen met alle daarin gelegen of geënclaveerde kleinere territoria.
- Rijnland, bestaande uit de hertogdommen Kleef, Gulik en Berg, de aartsbisdommen Trier en Keulen, de Kurpfalz (incl. de stad Mainz), de Nassause territoria en alle daarbinnen gelegen of geënclaveerde kleinere territoria.
- Overig Duitse Rijk. Alle overige, thans tot Duitsland behorende gebieden, bv. Bayern, Württemberg, Würzburg, Bamberg, Hessen-

---

²⁷³ Vgl. voor de toenmalige staatkundige indeling van de provincie Stad en Lande: Schroor en Meijering, *Golden Raand*, 25-43; van Nederland: Beekman, *De Republiek in 1795*, 11-61; voor de Duitse gebieden o.m.: Schnath u.a., *Geschichte des Landes Niedersachsen*; Köbler, *Historisches Lexikon*; Nauhaus, *Das Emsland*.

²⁷⁴ Silezië kwam in 1742 aan Pruisen; daarvoor (1526-1742) maakte dit overwegend protestantse gebied deel uit van Oostenrijk.

Kassel/Darmstadt, dus m.u.v. de Elzas en Lotharingen.

- Frankrijk, samenvallend met de huidige staat, dus met inbegrip van de voormalige Zuid-Nederlandse (Artois, Frans-Vlaanderen, delen van Henegouwen, Luxemburg e.d.) en Duitse (Elzas, Lotharingen) gebieden.
- België en Luxemburg. Samenvallend met de voormalige Zuidelijke, Spaanse of Oostenrijkse Nederlanden, met inbegrip van het prins-bisdom Luik, maar exclusief de sedert de 17de eeuw aan Frankrijk verloren territoria.
- Britse Eilanden. Samenvallend met het Verenigd Koninkrijk (Engeland, Schotland, Wales, Noord-Ierland) en Ierland.
- Overig Europa.
- Koloniën, Oost-Indië en de andere Nederlandse bezittingen in Azië, Afrika (Zuid-Afrika, Bocht van Guinee) en in Noord- en Zuid-Amerika.

Afb. 15 In de Salzstraße te Münster zijn de wapens van Münster en een groot aantal Hanzesteden, waaronder Groninger, in messingringen in het plaveisel aangebracht (foto: Klazien Schroor-Dijkstra).

Migratie: sekse en afstand

In tabel 2.5 zijn alle door ons getelde huwelijksproclamaties gedifferentieerd naar geslacht en verdeeld over de door ons hierboven beschreven deelgebieden weergegeven. Er valt uit op te maken dat in absolute zin de Ommelanden, Drenthe, Oldambt en Ostfriesland de belangrijkste leveranciers van nieuwe inwoners aan de stad Groningen waren. Dit past geheel binnen de in de jaren 1880 door de Britse geograaf van Duitse origine Ernst Georg Ravenstein (1834–1913) ontwikkelde migratietheorie. Een van de ‘wetten’ van Ravenstein luidt dat de meeste migranten zich over geringe afstand verplaatsen.²⁷⁵ Dat vrouwen volgens Ravenstein via kleinere plaatsen migreren dan mannen wordt niet direct door deze cijfers bevestigd, maar het betreft hier dan ook huwende vrouwen, die minder vaak migreren dan hun ongehuwde tegenhangers (op zoek naar werk in huishoudelijke en aanverwante activiteiten). Dat steden traditioneel een vrouwenoverschot hadden (mede dankzij een concentratie aan verzorgende beroepen) en vrouwen over geringere afstand migreren blijkt duidelijk uit zowel tabel 2.5 als 2.6. Bij de migranten uit Stad en Lande en Drenthe waren de vrouwen nog in de meerderheid, uit alle andere gebieden om te beginnen met Friesland waren zij verre in de minderheid, hoewel de sexebalans bij de Oostfrieze migranten bijna in evenwicht was. Voor het overige gold, dat hoe groter de afstand, des te sterker de balans in het voordeel van de bruidegoms omsloeg. Het garnizoenskarakter van Groningen weerspiegelde zich in deze verre migratie, waarin veel soldaten uit de verder afgelegen gebieden in Duitsland in Groningen terecht kwamen. Afgezien van Stad en Lande blijken de Duitse gebieden bij elkaar genomen (14,4%) grotere leveranciers van huwelijkskandidaten te zijn geweest dan Nederland (12,6%).

Wanneer we, zoals in tabel 2.6 is gebeurd, ons louter toeleggen op de vreemde bruiden en bruidegoms, de immigranten met andere woorden, dan worden de verschillen nog pregnanter. Van de mannen (percentages bij de vrouwen tussen haakjes) blijkt dan 30,4% afkomstig te zijn uit Stad en Lande, 27,2% uit overig Nederland en 41,8% uit het buitenland. Van de vrouwen waren 45,7% afkomstig uit Stad en Lande, 27% uit overig Nederland en 27,1% uit het buitenland (lees Europa). Het waren vooral de Drentse bruiden die het vrouwenaandeel uit overig Nederland nog enigszins op peil hielden. Qua aantallen vormden zij bijna de helft van alle uit overig Nederland afkomstige bruiden. Doch alleen in de deelgebieden van Stad en Lande, samen de huidige provincie Groningen minus de stad, en – alweer – Drenthe dat in dit opzicht als het ware het (bestuurlijk gezien) ontbrekende segment van de provincie Stad en Lande

---

²⁷⁵ Ravenstein, ‘The Laws of Migration.’, 167–235; Ravenstein, ‘The Laws of Migration’, 241–305.

Tabel 2.5 De herkomst van huwelijkspartners in de stad Groningen (op basis van 42,6 % van de 58.763 huwelijken in 80 jaar), 1601-1795

Herkomst	Man- nen	%	Vrouwen	%	Totaal	%
Stad	11.806	47,1	15.082	60,2	26.888	53,7
Gorecht	490		557		1047	2,1
Veenkoloniën	387		480		867	1,7
Oldambt/Ww	899		1010		1909	3,8
Ommelanden	2253		2503		4756	9,5
Stad en Lande (excl. stad)	4029	16,1	4550	18,2	8579	17,1
Drenthe	1260		1280		2540	5,1
Friesland	632		486		1118	2,2
Overig Noord-Nederland	1892	7,6	1766	7,1	3658	7,3
Oost-Nederland	810		417		1227	2,4
West-Nederland	478		325		803	1,6
Overig Nederland	415		188		603	1,2
Overig Republiek	1703	6,8	930	3,7	2633	5,3
Oldenburg/Bremen	442		235		677	1,4
Eemsland/Lingen	611		517		1128	2,3
Ostfriesland	1009		909		1918	3,8
Bentheim	335		226		561	1,1
Münsterland c.a.	865		390		1255	2,5
Noordwest-Duitsland	3262	13,0	2277	9,1	5539	11,0
Rijnland	388		94		482	1,0
Overig Noord-Duitsland	708		103		811	1,6
Midden- en Zuid Duitsland	336		58		394	0,8
Overig Duitsland	1432	5,7	255	1,0	1687	3,4
Frankrijk	280		70		350	0,7
België	273		60		333	0,7
Groot-Brittannië en Ierland	61		4		65	0,1
Overig Europa	237		29		266	0,5
Overig Europa en elders	851	3,4	163	0,7	1014	2,0
Koloniën & onbekend	71		23		94	0,1
Totaal	25.046	100	25.046	100	50.092	100
Migranten-subtotaal					23.204	46,3
Soldaten					6097	24,3
Weduwen					6433	25,7
Huwelijken (!) tussen stadgers					7891	31,5

Bron: zie tabel 2.4.

Tabel 2.6 Groningen: herkomst huwelijkspartners van elders (in absolute aantallen en percentages), 1601-1795 (op basis van 80 jaar huwelijken)

Herkomst	Bruidegoms	%	Bruiden	%	Totaal	%
Gorecht	490	3,7	557	5,6	1047	4,5
Veenkoloniën	387	2,9	480	4,8	867	3,7
Oldambt/Ww	899	6,8	1010	10,1	1909	8,2
Ommelanden	2253	17,0	2503	25,1	4756	20,5
Stad en Lande (excl. stad)	4029	30,4	4550	45,7	8579	37,0
Drenthe	1260	9,5	1280	12,8	2540	10,9
Friesland	632	4,8	486	4,9	1118	4,8
Overig Noord-Nederland	1892	14,3	1766	17,7	3658	15,8
Oost-Nederland	810	6,1	417	4,2	1227	5,3
West-Nederland	478	3,6	325	3,3	803	3,5
Overig Nederland	415	3,1	188	1,9	603	2,6
Overig Republiek	1703	12,9	930	9,3	2633	11,3
Oldenburg/Bremen	442	3,3	235	2,4	677	2,9
Eemsland/Lingen	611	4,6	517	5,2	1128	4,9
Ostfriesland	1009	7,6	909	9,1	1918	8,3
Bentheim	335	2,5	226	2,3	561	2,4
Münsterland c.a.	865	6,5	380	3,8	1245	5,4
Noordwest-Duitsland	3262	24,6	2277	22,9	5529	23,8
Rijnland	388	2,9	94	0,9	482	2,1
Overig Noord-Duitsland	708	5,3	103	1,0	811	3,5
Midden- en Zuid Duitsland	336	2,5	58	0,6	394	1,7
Overig Duitsland	1432	10,8	255	2,6	1687	7,3
Frankrijk	280	2,1	70	0,7	350	1,5
België	273	2,1	60	0,6	333	1,4
Groot-Brittannië	61	0,5	4	0,1	66	0,3
Overig Europa	237	1,8	29	0,3	267	1,2
Overig Europa en elders	851	6,4	163	1,6	1014	4,4
Koloniën & onbekend	71	0,5	23	0,2	94	0,4
Totaal	13.240	100	9964	100	23.204	100

Bron: zie tabel 2.5.

was ²⁷⁶, waren de vrouwen niet alleen relatief, maar ook absoluut gezien in de meerderheid, vrijwel steeds in een verhouding van 52,5% vrouwen tegenover 47,5% mannen. Opmerkelijk is dat de bruiden uit Ostfriesland, het Eemsland en Friesland een relatief groter aandeel hadden binnen het cohort vrouwen dan de uit die streken afkomstige bruidegoms onder de mannen.

²⁷⁶ Opmerkelijk is dat met name ter bestrijding van de verdeeldheid tussen Stad en Lande omstreeks 1600 een aantal malen werd overwogen om Drenthe naast Groningen en de Ommelanden als derde lid aan het gewest toe te voegen (Van Winter, 'Zeven Provinciën', 95-96).

Niettemin, met het toenemen van de afstand liep het aantal vrouwen onder de immigranten sterk terug.

Ten opzichte van het gemiddelde aandeel van de bruiden (volgens de onderstaande tabel $9.964/23.204 = 42,9\%$) op het totaal aantal huwendes, waren ze behalve vanuit de Drents-Groningse contreien iets meer dan gemiddeld vertegenwoordigd onder de trouwlustigen uit Friesland (43,5% vrouwen), Eemsland (45,8%) en Oostfriesland (47,4%). Uit deze laatste gebieden kwamen dus absoluut gezien minder vrouwen dan mannen, maar binnen het cohort bruiden waren ze weer beter vertegenwoordigd dan hun seksegenoten uit de verder van Groningen gelegen contreien.

Een aantrekkelijke bestemming voor een arm achterland

Met deze laatste observaties is het accent geleidelijk aan verschoven van het aspect geslacht naar het aspect afstand. In het begin van deze paragraaf hebben we betoogd dat migratie, met name ook de herkomst van vreemdelingen die zich permanent in een stad vestigen, een indicatie is voor de intensiteit van relaties tussen een stad en haar ommeland. Aan de hand van een eenzijdig zwaartekrachtmodel – ontleend aan de natuurwetenschappen – hebben we vanuit het perspectief van de stad Groningen getracht de relatieve massa te bepalen van de verschillende herkomstgebieden ten opzichte van de stad.²⁷⁷ Anders gezegd, hoeveel migranten zullen zich idealiter in Groningen vestigen vanuit een bepaald gebied op basis van het inwonertal van dat gebied en zijn afstand tot de stad Groningen. Vooropgesteld: het gaat hierbij om groepsgedrag ('aggegrate human behavio(u)r'); het model zegt niets over motieven en achtergronden, laat staan individuele.²⁷⁸ Het is niets anders dan een middel om de relatieve omvang van migratiebewegingen vast te stellen en het biedt geen verklaring voor deze bewegingen.²⁷⁹ We kunnen er dus alleen patronen mee aantonen, die uiteraard nadere uitleg behoeven. We zijn voor wat betreft de herkomstgebieden uitgegaan van de eerste min of meer betrouwbare volkstellingen welke het aantal zielen geven die de onderscheiden deelgebieden omstreeks 1800 telden.²⁸⁰

Volgens de wetten van de zwaartekracht trekken twee lichamen (hier: locaties/gebieden) elkaar aan met een kracht die evenredig is aan hun massa (hier: inwonertal) en omgekeerd evenredig aan het kwadraat van de onderlinge afstand. Omdat de gebieden hier louter op de stad Groningen worden betrokken

²⁷⁷ In de sociale wetenschappen wordt al sinds het einde van de 19de eeuw gebruik gemaakt van (al dan niet) aangepaste zwaartekrachtmodellen (vgl. Chorley and Haggett, *Models in Geography*, 369-370; voorts Abler, Adams and Gould, *Spatial organization*, 47-48 en voor wat betreft migratiedata: 227-229).

²⁷⁸ Abler, Adams and Gould, *Spatial organization*, 233.

²⁷⁹ Johnston, *Spatial structures*, 33, 48-50.

²⁸⁰ Voor de Nederlandse gebieden berekend op basis van de Volkstelling van 1795, in: Ramaer, *Koninkrijk der Nederlanden 1831-1931*, 231-272. Voor de Duitse gebieden: Uelschen, *Die Bevölkerung in Niedersachsen*, passim. en Hassel, *Geographisch-statistischer Abriss*, passim.

hebben we het model enigszins aangepast. We hebben om te beginnen de aantrekkingskracht, het volume (V_a) van een gebied (i) als leverancier van potentiële immigranten bepaald door zijn inwonertal in 1800 (p) te delen door het kwadraat van de gemiddelde afstand (d) van het gebied tot de stad Groningen:

$$V_{ai} = \frac{p_i}{(d_i)^2}$$

Het product van deze berekening levert voor bijvoorbeeld het Gorecht een waarde op van 92 en voor Friesland een waarde van 59,9, zoals de vierde kolom in tabel 2.7 laat zien.

$$V_A = \sum_{i=1}^n V_{ai}$$

De som van alle afzonderlijke deelgebieden V_A geeft een waarde van 922,6. In vet cursief hebben we bovendien de waarden berekend, bij elkaar opgeteld en aangegeven van de samengestelde gebieden (Stad & Lande, Overig Noord-Nederland e.d.) en dat levert het tussen haakjes gestelde getal op van 874.

In de vijfde kolom zijn vervolgens de procentuele aandelen van de verschillende gebieden berekend, volgens de navolgende formule.

$$V_{bi} = \left(\frac{V_{ai}}{V_A} \right) \times 100\%$$

Deze geeft het op basis van afstand en inwonertal in vergelijking met de andere gebieden te verwachten aandeel in het totaal aantal vreemde trouwlustigen in Groningen. Het percentage V_{bi} is berekend door het getal van het afzonderlijke deelgebied V_{ai} te delen door de som der waarden van alle deelgebieden V_A (922,6, resp. 874). Hieruit blijkt dat op grond van zijn afstand en inwonertal het Gorecht een verwacht aandeel van 10% heeft in het geheel van vreemde huwelijkspartners in Groningen en bijvoorbeeld Ostfriesland op basis van hetzelfde principe een verwacht aandeel van 3,6%. Bij de samengestelde gebieden zien we bijvoorbeeld dat geheel Stad en Lande als 'leverancier' idealiter goed zou zijn voor 26,1% van deze migranten en bijvoorbeeld overig Duitsland en België voor resp. 16,3 en 3,4%.

In de laatste kolom is het werkelijke procentuele aandeel (V_r) in het totale aantal migranten (R) berekend door het absolute aantal migranten (r_i) per herkomstgebied te delen door de som van de migranten uit de herkomstgebieden (R), volgens de onderstaande formule. Vermenigvuldigd met 100% geeft dit het werkelijke aandeel van een deelgebied of samengesteld deelgebied.

$$V_r = \left(\frac{r_i}{R}\right) \times 100\%$$

In de laatste kolom zijn de verschillen tussen de verwachte (V_{bi}) en daadwerkelijke percentages (V_r) gemeten en is door middel van een of meerdere plussen en minnen aangegeven in hoeverre een gebied relatief meer (+)/veel meer (++), (+++), ofwel minder (-) dan wel veel minder (--, ---) huwelijkspartners/migranten aan de stad Groningen heeft geleverd, dan wel ongeveer gemiddeld (+/-) over de door ons onderzochte jaren in het tijdvak 1601-1795.

Tabel 2.7 Groningen: *Herkomst huwelijkspartners van elders (relatieve gewicht van de herkomstgebieden), 1601-1795*

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	+/-
	Aantal mi- granten (r)	Gem. afstand in km (d)	Inwonertal herkomst- gebied in 1800 (p)	V_a (p/d ²)	V_{bi}	V_r	
<i>Herkomstgebied</i>							
Gorecht	1047	5	2300	92	10,0	4,6	--
Veenkoloniën	867	24	21.000	36,5	4,0	3,8	+/-
Oldambt/Ww	1909	36	21.000	16,2	1,8	8,4	+++
Ommelanden	4756	16	47.000	183,6	19,9	20,9	+/-
Stad en Lande (excl. stad)	8579	20	91.300	228,3	26,1	37,7	++
Drenthe	2540	25	40.000	64	6,9	11,2	++
Friesland	1118	52	162.000	59,9	6,5	4,9	-
Overig Noord-Nederland	3658	38	202.000	139,9	16,0	16,1	+/-
Oost-Nederland	1227	110	359.000	29,7	3,2	5,4	+
West-Nederland	803	147	891.000	41,2	4,5	3,5	-
Overig Nederland	603	211	513.000	11,5	1,2	2,6	+
Overig Republiek	2633	156	1.763.000	72,4	8,3	11,6	+
Oldenburg/Bremen	677	150	456.000	20,3	2,2	3,0	+
Eemsland/Lingen	1128	76	120.000	20,8	2,3	5,0	++
Ostfriesland	1918	67	148.000	33,0	3,6	8,4	++
Bentheim	561	93	24.500	2,8	0,3	2,5	+++
Münsterland c.a.	1245	157	1.300.000	52,7	5,7	5,5	+/-
Noordwest-Duitsland	5529	109	2.048.500	172,4	19,7	24,3	+
Rijnland	482	255	2.783.000	42,8	4,6	2,1	--
Overig Noord-Duitsland	811	400	9.160.000	57,3	6,2	3,6	--
Mid.- en Zuid-Duitsland	394	523	10.800.000	39,5	4,3	1,7	--
Overig Duitsland	1687	400	22.743.000	142,2	16,3	7,4	--
Frankrijk	350	568	28.200.000	87,4	9,5	1,5	---
				(87,4)			
België	333	304	2.900.000	31,4	3,4	1,5	--
				(31,4)			
Totaal	22.769	<i>n.v.t.</i>	<i>n.v.t.</i>	922,6	100	100	
	(R)			(874)	(100)	(100)	

Bron: zie tabel 2.4.

In tabel 2.7 hebben we de migranten uit overig Europa vanwege de moeilijkheid om zowel een aannemelijk inwonertal als een gemiddelde afstand te berekenen buiten beschouwing gelaten. Naarmate de afstand toeneemt blijken de verschillen tussen de verwachte en gemeten waarden sterk op te lopen. Dit is ten dele een gevolg van onze indeling, die op grotere afstand van Groningen qua inwonertal (en overigens ook oppervlakte) aanzienlijk grotere gebieden onderscheidt, zoals bijvoorbeeld Frankrijk of Midden- en Zuid-Duitsland.

Teneinde een betrouwbaarder beeld van de onderlinge verhoudingen tussen de herkomstgebieden te verkrijgen zijn deze herkomstgebieden buiten beschouwing gelaten en hebben we ons beperkt tot de streken die binnen een straal van circa 200 kilometer van Groningen liggen. Een en ander levert het beeld op zoals dit in 2.8 is weergegeven.

Tabel 2.8 Groningen: herkomst huwelijkspartners van elders (excl. Frankrijk/ België/Overig Duitsland), 1601-1795

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	+/-
	Aantal migranten (r)	Gem. afstand in kilo-meters (d)	Inwonertal herkomst-gebied in 1800 (p)	V^a (pr/d^2)	V^{bi}	V^r	
Herkomstgebied							
Gorecht	1047	5	2300	92	13,9	5,1	--
Veenkoloniën	867	24	21.000	36,5	5,5	4,2	-
Oldambt/Westerwolde	1909	36	21.000	16,2	2,4	9,4	+++
Ommelanden	4756	16	47.000	183,6	27,6	23,3	-
Stad en Lande (excl. stad)	8579	20	91.300	228,3	37,2	42,0	+
Drenthe	2540	25	40.000	64	9,6	12,4	+
Friesland	1118	52	162.000	59,9	9,0	5,5	--
Overig Noord-Nederland	3658	38	202.000	139,9	22,8	17,9	-
Oost-Nederland	1227	110	359.000	29,7	4,5	6,0	+
West-Nederland	803	147	891.000	41,2	6,2	3,9	--
Overig Nederland	603	211	513.000	11,5	1,7	2,9	+
Overig Republiek	2633	156	1.763.000	72,4	11,8	12,9	+
Oldenburg/Bremen	677	150	456.000	20,3	3,1	3,3	+/-
Eemsland/Lingen	1128	76	120.000	20,8	3,1	5,5	++
Ostfriesland	1918	67	148.000	33,0	5,0	9,4	++
Bentheim	561	93	24.500	2,8	0,4	2,7	+++
Münsterland c.a.	1245	157	1.300.000	52,7	7,9	6,1	-
Noordwest-Duitsland	5529	109	2.048.500	172,4	28,1	27,1	-
Totaal	20.407			664,2	100		
	(R)			(613)			

Bron: zie tabel 2.4.

Veel duidelijker dan in tabel 2.7 vallen nu een aantal verschillen op. Een van de meest in het oog lopende is dat Stad en Lande weliswaar gemiddeld iets meer dan verwacht migranten aan de stad leverde, maar dat deze relatieve oververtegenwoordiging werd bepaald door een krachtig overwicht van Oldambt en Westerwolde. Deze streek (streken) leverde(n) bijna viermaal zoveel trouwlustigen ($V_r=9,4$) dan op grond van hun gecombineerde inwonertal en de gemiddelde afstand tot Groningen mocht worden verwacht ($V_{bi}=2,4$). Hoewel meer gedetailleerd bronnen- en prosopografisch onderzoek een afdoende antwoord op het hoe en waarom van dit verschijnsel zou moeten geven, wil het mij voorkomen dat we hier de demografische weergave zien van de uitgesproken band die de stad met de belangrijkste van haar jurisdicties had, zowel met het Oldambt als met het eveneens onder de stad ressorterende Westerwolde. Dit landschap had nog duidelijker dan het Oldambt, het karakter van frontier, van grensgebied met een regelmatige uitwisseling van militairen tussen de Nieuwe- of Langackerschans, Oude- of Bellingwolderschans, de fortesse Bourtange en de stad Groningen. Langs wegen en kanalen bestond vanouds een sterke oriëntatie op de stad en in tegenstelling tot de Ommelanden was Groningen hier heer en meester. Omgekeerd waren de Veenkoloniën met hun snel expanderende bevolking zelf een attractiegebied van migranten. Uit het nabije Gorecht trok de stad relatief minder migranten. Hier zal echter het, gezien de nabije ligging, ontbreken van een noodzaak om naar de stad te verhuizen mee hebben gespeeld. De relatief welvarende gebieden die niet onder het bewind van de stad vielen, zoals de Ommelanden en meer nog Friesland leverden veel minder migranten aan Groningen dan op grond van hun bevolkingsomvang en afstand tot die stad mocht worden verwacht. Kennelijk bood de stad aan hen minder mogelijkheden en was zij minder aantrekkelijk. De oververtegenwoordiging van migranten uit Drenthe en in het verlengde op de eerste plaats Bentheim en in mindere mate Oost-Nederland en het Eemsland zou *mutatis mutandis* dan op het minder welvarende karakter van die gebieden, vergeleken met de Ommelanden en Friesland zijn terug te voeren en de daaruit voor hen voortvloeiende grotere aantrekkelijkheid van de stad Groningen.

Omdat de berekeningen gebaseerd zijn op bevolkingsaantallen aan het einde van de periode, zou de indruk kunnen ontstaan dat de in de voorgaande tabellen geconstateerde oververtegenwoordiging van bepaalde gebieden zich vooral in de tweede helft van de achttiende eeuw voordeed. Naar onze mening is echter eerder het omgekeerde het geval. Een vergelijking met oudere schattingen uit het derde kwart van de zeventiende eeuw maakt duidelijk dat met name de herkomstgebieden Veenkoloniën, Drenthe, Oost-Nederland en meer nog de Duitse

gebieden hun bevolking in bijna anderhalve eeuw (praktisch) verdubbelden.²⁸¹ Daaruit vloeit voort dat de hiervoor geconstateerde oververtegenwoordiging van de hiervoor genoemde gebieden op grond van hun respectievelijke inwonertallen van circa 1800, verder teruggaande in de tijd feitelijk nog sterker moet zijn geweest, dan uit tabel 2.8 kan worden afgeleid. Enigszins gechargeerd zouden we de conclusie kunnen trekken dat Groningen ten tijde van de Republiek verhoudingsgewijs een aantrekkelijke bestemming was voor een arm achterland, maar dat het dat voor de rijke kuststreken veel minder was. De Nederlandse kustgebieden wel te verstaan, want Ostfriesland vormt immers een uitzondering op dit patroon. De indruk bestaat – mede op grond van de eerder in dit hoofdstuk behandelde burgerboeken – dat de Oostfrieze migranten vergeleken met de overige Duitse gebieden naar verhouding veel meer uit de steden aldaar (Emden, Norden, Leer, Aurich, Jever, Weener) afkomstig waren en minder van het platteland. Daarbinnen valt de militaire migratie uit de ‘barrièreplaatsen’ Emden (sinds 1602) en Leer (Lieroord/Leerort, sinds 1611) niet te onderschatten. De daar door de Staten-Generaal (tot 1744) gestationeerde garnizoenen bestonden, vooral in de achttiende eeuw, uit ‘stammverwandte’ regimenten uit Noord-Nederland.²⁸² Een ander aspect is de ligging van Groningen. Het qua inwonertal in veel opzichten met Groningen te vergelijken Bremen was vanuit een groot deel van Ostfriesland moeilijker te bereiken. Maar nogmaals, het is een vermoeden. Een nadere analyse van de herkomstplaatsen zou op deze vraag antwoord kunnen geven.

Groningen vergeleken met andere steden

Dat brengt ons op een ander aspect van de migratie: de procentuele verdeling van de migranten naar afstand. In dit verband trekken we om te beginnen een vergelijking met enkele Nederlandse steden en eindigen met een aantal Noordwest-Duitse steden.

In zijn bijdrage over de herkomstpatronen van nieuwe burgers in Nederlandse steden kwam Lesger tot een verdeling van de migranten naar afstand voor een dertiental grote, middelgrote en kleine steden in Nederland over de periode 1641–1650.²⁸³ Uiteraard zijn de uitkomsten niet geheel vergelijkbaar, omdat in

²⁸¹ Voor Oost-Nederland en Drenthe: De Vries c.s., *Nederland 1500-1815*, 77. Voor de Duitse gebieden o.m. Bölsker-Schlicht, *Bevölkerung und soziale Schichtung im nördlichen Emsland*, 55-72; Kaufhold u.a., *Historische Statistik Ostfriesland*, 37-38. Het Hochstift Münster telde in 1802 310.000 inwoners en met het voormalige Niederstift (de Ämter Vechta, Cloppenburg en Meppen) die gezamenlijk ruim 90.000 inwoners telden circa 400.000 inw. (vgl. Uelschen, *Bevölkerung Niedersachsen*, passim., Köbler, *Historisches Lexikon*, 408). Omstreeks 1650 wordt de bevolking van het gehele vorstbisdom Münster (ca. 12.500 km²) geschat op 200.000 inwoners (Lahrkamp, *Unter dem Krummstab*, 8).

²⁸² Kappelhoff, *Emden*, 104-107. De garnizoenssterkte varieerde van maximaal 1600 (bv. in 1623) tot 200 man begin 18de eeuw'. Vgl. *Tegenwoordige Staat der Generaliteitslanden*, 600, waar sprake is van 24 compagnieën voor elk de helft op repartitie van Friesland, resp. Stad en Lande met in totaal 1300 man.

²⁸³ Lesger, 'Variaties', 124.

deze studie een langere periode (200 jaar) en een breder segment van de samenleving (namelijk de huwendes) is meegenomen. Aan de hand van tabel 2.8 hebben we in tabel 2.9 een gebiedsindeling gemaakt naar afstand. De verdeling van de migranten naar afstand lijkt het meest op steden als Delft, Breda en Arnhem. Met deze steden trok de stad Groningen (Amsterdam en enkele hele kleine plaatsen als Veere en Harderwijk buiten beschouwing gelaten) de meeste lange afstandsmigranten. Zoals gezegd kan de vergelijking niet anders dan onvolledig zijn, maar wat vooral opvalt is dat Groningen van al deze steden de meest gelijkmatige verdeling over de verschillende afstands categorieën had. De stad moet derhalve een breed scala aan migranten hebben aangetrokken. Nieuwe inwoners, waren vooral uit de streken ten zuidoosten en oosten van de stad afkomstig. De vraag is hoe dat met andere steden in het Noordoosten van de Republiek zat. Waren er verschillen in recruiteringsgebieden en afstanden waarover men migreerde? En zijn ze terug te voeren op geografische aspecten of economische, in casu werkgelegenheidsaspecten en – perspectieven. Laten we in aansluiting op het vorige hoofdstuk met het eerste aspect beginnen. Om vervolgens geleidelijk de overgang naar het tweede aspect te maken.

Tabel 2.9 Verdeling van migranten (vreemde huwendes) in Groningen naar afstand, 1611-1785

	0- <10 km	10- <25 km	25- <50 km	50- <100 km	100- <250 km	250- 500 km	>500 km	Totaal
Aantallen	1047	5623	4449	4725	4555	1626	1077	23.102
aandeel afstand	4,5%	24,3%	19,3%	20,5%	19,7%	7,0%	4,7%	100%

0-10: Gorecht; 10-25: Veenkoloniën en Ommelanden; 25-50: Oldambt-Westerwolde, Drenthe; 50-100: Friesland, Emsland, Ostfriesland, Bentheim; 100-250: Overig Republiek, Oldenburg-Bremen, Münsterland-Westfalen; 250-500: Rijnland, Overig Noord-Duitsland, België; >500: Britse eilanden, Frankrijk, Midden- & Zuid-Duitsland, overig Europa.

Evenals in de Gelders-Overijsselse steden blijkt ook in Groningen het percentage migranten dat uit Noordwest-Duitsland afkomstig was aanzienlijk hoger te zijn dan het aandeel van de migranten uit West-Nederland. Waar Lesger in Oostnederlandse steden als Harderwijk, Arnhem en Nijmegen burgers over een veel kortere periode (1655-1659) telde en daarbij uitkwam op percentages van 20 tot 34% van de migranten die afkomstig waren uit (de huidige Duitse deelstaat) Noordrijn-Westfalen, tegenover slechts 5-7% Westnederlanders, vond ook Holthuis in Deventer over ruim een halve eeuw (1591-1648) vergelijkbare percentages (27-28%) migranten, afkomstig uit dat deel van Duitsland.²⁸⁴ Het aantal

²⁸⁴ Holthuis, *Frontierstad*, 114-115.

migranten uit Nedersaksen was er met 5% aanzienlijk geringer dan in Groningen (18,5%), waaruit blijkt dat Deventer Duitsers uit een meer zuidelijk gelegen gebied dan Groningen recruteerde, wat gelet op ligging en de afstand van deze gebieden tot de beide steden voor de hand ligt. In een aanvullende bijdrage geeft Holthuis aan op welke wijze de laat-middeleeuwse netwerkfunctie van Deventer na 1590 teloor ging. Dit weerspiegelde zich in de afname van het percentage nieuwe burgers dat uit Duitsland (in casu Noordrijn-Westfalen plus Nedersaksen) afkomstig was. Het daalde van 40% in het eerste kwart van de zeventiende eeuw naar 5 à 7% in de achttiende eeuw, waarbij de grootste daling tussen 1625 en 1675 plaatsvond.²⁸⁵

Intussen vertoont dit tweetal Duitse recruiteringsgebieden overlappingsen, zowel in ruimtelijk opzicht als gemeten door de tijd. Van de verschuivingen binnen deze geografische en historische kaders geven de Zwolse burgerboeken een mooi voorbeeld. Over de gehele periode 1356-1600 waren in Zwolle gemiddeld evenveel migranten uit het zuiden (Zuidelijk Salland, Rijnland en omstreken) afkomstig als uit het oosten (Noordelijk Salland, Twente, Nedersaksen, Westmünsterland).²⁸⁶ Gedurende de zestiende eeuw overheerste nog de zuidelijke stroom, ongetwijfeld ingegeven door het belang van IJssel en Rijn als transportaderen en van de Hanze.²⁸⁷ Binnen dit handelspolitiek verbond behoorde Zwolle (sinds 1449) met onder andere het nabijgelegen Kampen, Deventer, Zutphen *et aliae*, maar ook Groningen, tot het zogeheten Keulse *Drittel*, waarmee het in de eerste decennia van de zeventiende eeuw nog nauwe contacten onderhield.²⁸⁸

Maar omstreeks die tijd keerde het perspectief van oost naar west, naar Holland met andere woorden, en trok Zwolle, dat centraal op een denkbeeldige oost-westlijn kwam te liggen, meer migranten aan uit Twente, de Achterhoek en de daaraan grenzende Duitse gebieden (Münsterland, Bentheim). Nu we toch gebieden hebben genoemd – Berkenvelder, die uitgebreid onderzoek deed naar nagenoeg alle aspecten van het stedelijk burgerrecht en burgerschap in de IJsselsteden (Deventer, Kampen en Zwolle) – gaat ook in op de herkomst van de nieuwe burgers en dan met name op de afstand die door de migranten werd overbrugd naar de respectievelijke IJsselsteden. Het nadeel van de door hem gehanteerde afstandscirkels en het daarin onderscheiden achtal – we noemen ze

²⁸⁵ Holthuis, 'Deventer en de X-factor', 34-35.

²⁸⁶ Bij elkaar opgeteld leverden beide gebieden (sectoren C en D) gemiddeld 54% van de migranten; in de 17de eeuw daalt dit percentage naar 47%; in het eerste kwart van de 18de eeuw stijgt het tot 58½% (!), waarvan ruim 40% uit het oosten; in de tweede helft van de 18de eeuw zijn beide gebieden min of meer in evenwicht (Berkenvelder, *Stedelijk burgerrecht en burgerschap*, 532-536, 554-555).

²⁸⁷ Dit beeld is slechts indirect af te leiden uit de door Berkenvelder, *Stedelijk burgerrecht en burgerschap*, aangehaalde pagina's, gehanteerde gebieden. Wij nemen aan dat bijv. Deventer tot Zuid-Salland is gerekend, Zutphen en Doesburg tot de Achterhoek, resp. Arnhem tot de Veluwe. De samenhang tussen de IJsselsteden, welke nadrukkelijk het onderwerp van zijn studie bepaalt, wordt stroomopwaarts (binnen Gelderland althans) kennelijk minder belangrijk geacht.

²⁸⁸ Vgl. Looper, 'De Nederlandse Hanzesteden', 111, 123.

gemakshalve – richtingskwadranten, is dat gebieden op een hoop worden geveegd die in de Vroegmoderne Tijd zowel politiek als godsdienstig en economisch steeds meer uiteen begonnen te lopen. We noemen Twente en de Achterhoek ten opzichte van Bentheim en Münsterland, of Drenthe en Stad & Lande versus Emsland en Ostfriesland en Emsland op zijn beurt ten opzichte van Ostfriesland. Er kan daarom niet louter met de richting van waaruit de migranten kwamen en de door hen afgelegde afstand worden volstaan – een methode die wellicht nog zinvol is voor de laatmiddeleeuwse verhoudingen, maar geenszins voor latere perioden – omdat de geografische signatuur van een gebied door voortschrijdende staatsvorming en daarmee samenhangende politieke, religieuze en economische ontwikkeling vanaf de zestiende eeuw (en in de eeuwen die volgden, met name de negentiende en het grootste deel van de twintigste eeuw *a fortiori*) meer en meer op de voorgrond treedt; reden waarom we in de vorige paragraaf de herkomst langs administratief-geografische lijnen hebben uitgezocht.

Intussen lijkt het erop dat we in Groningen min of meer overeenkomstige verhoudingen aantreffen.²⁸⁹ Uiteraard treden hier, in plaats van Noordrijn-Westfalen, vanuit Groningen gerekend nabij gelegen Duitse gebieden in de plaats. Streken die thans het westen van (min of meer) de deelstaat Nedersaksen vormen, zoals Ostfriesland, Emsland, Bentheim en Oldenburg. Zij leverden 18,5% van de migranten in Groningen, waar tegenover slechts 3,5% migranten uit het op veel grotere afstand gelegen West-Nederland stonden.

In het vorige hoofdstuk is een eerste indruk gegeven van de afstand waarover nieuwe inwoners migreerden. Dit gebeurde in de vorm van een procentuele verdeling van alle door mij getelde vreemde Groninger *trouwlustigen* naar afstandscategorieën. Behalve de eerdergenoemde Berkenvelder deed ook Holthuis onderzoek naar de afstand waarover gedurende de achttiende eeuw *burgers* migreerden naar de drie IJsselsteden, Zwolle, Kampen en Deventer.²⁹⁰

Om enigszins een vergelijking tussen de cijfers van deze auteurs en de door mij gevonden resultaten te kunnen maken, hebben we de afstanden die de nieuwe Groninger burgers aflegden in tabel 2.10 in categorieën verdeeld. Daarbij zijn we niet van individuele plaatsen uitgegaan, maar van de gemiddelde afstand van de eerder onderscheiden herkomstgebieden naar Groningen. Dat heeft als consequentie dat sommige oorden binnen een-en-hetzelfde deelgebied in werkelijkheid dichterbij Groningen liggen dan de aangegeven gemiddelde afstand tot die stad van het gebied waarin de plaats is gelegen, andere daarentegen op grotere afstand, zodat de verschillen per gebied elkaar min of meer opheffen.

---

²⁸⁹ Lesger, 'Variaties', 133.

²⁹⁰ Holthuis, 'Deventer en de X-factor'; Berkenvelder, *Stedelijk burgerrecht en burgerschap*, 547.

Tabel 2.10 Groningen: Herkomst burgers van elders naar afstand in procenten per 20-jarige periode, 1661-1795

	0- <10 km	10- <25 km	25- <50 km	50- <100 km	100- <250 km	250- 500 km	>500 km	Totaal absoluut
1661-1680	3,5%	23,1%	29,9%	18,7%	17,9%	5,0%	1,9%	402
1681-1700	2,2%	27,6%	21,5%	17,6%	14,9%	2,9%	13,4%	834
1701-1720	3,9%	23,6%	22,1%	26,5%	19,1%	2,6%	2,2%	665
1721-1740	3,1%	24,9%	28,0%	28,8%	10,5%	2,7%	2,0%	706
1741-1760	4,4%	23,6%	27,9%	23,0%	13,7%	4,6%	2,8%	495
1761-1780	4,9%	25,2%	25,6%	20,5%	12,2%	5,8%	5,8%	468
1781-1795	7,0%	30,3%	22,1%	23,6%	11,7%	3,5%	2,0%	402
1661-1795	3,9%	25,5%	24,9%	22,8%	14,3%	3,6%	5,0%	3.972

0-10: Gorecht; 10-25: Veenkoloniën en Ommelanden; 25-50: Oldambt-Westerwolde, Drenthe; 50-100: Friesland, Emsland, Ostfriesland, Bentheim; 100-250: Overig Republiek, Oldenburg-Bremen, Münsterland-Westfalen; 250-500: Rijnland, Overig Noord-Duitsland, België; >500: Britse eilanden, Frankrijk, Midden- & Zuid-Duitsland, overig Europa.

Vooraf in de beide kleinste afstandscategorieën (0-<10 km; 10-<25 km) kan hier enige vertekening optreden, maar bij elkaar opgeteld leveren ze globaal dezelfde resultaten als de binnen denkbeeldige afstandscirkels door Berkenvelder en Holthuis ingedeelde plaatsen. De door deze auteurs gehanteerde classificatie heeft verder als nadeel dat de werkelijke reisafstand altijd langer is dan de hemelsbreed gemeten afstand; verschillen die, gebiedsgewijs gerekend, gemakkelijker worden vereffend. Zonder verder op de voors en tegens van de gehanteerde methoden in te gaan, stellen we vast dat de uitkomsten van beide methodieken voor ons doel niettemin goed te vergelijken zijn.

Gezien door de tijd is de ontwikkeling in de afstanden waarover werd gemigreerd in Groningen op het eerste gezicht allesbehalve eenduidig. Nader bekeken valt echter op dat nieuwe burgers geleidelijk aan van minder ver kwamen en *mutatis mutandis* een toename van het belang van nabij gelegen gebieden als leveranciers van migranten; een conclusie die wij op basis van de grafieken 2.3 en 2.4 in meer gevisualiseerde vorm ook al trokken. Toch is het beeld enigszins troebel. Zo worden de uitkomsten gedurende de laatste twee decennia van de zeventiende eeuw nogal vertekend door een grote toestroom aan gevluchte Franse Hugenoten (uit de verste afstandscategorie) aan wie, mede dankzij hun bijzondere vakbekwaamheden, door het stadsbestuur meer dan gemiddeld het burgerrecht (en bovendien gratis) werd verleend. Pas aan het einde van de achttiende eeuw lijkt eenduidig sprake te zijn van een ruimtelijke contractie van de migratie. Het hier geschetste beeld wordt globaal bevestigd door dat van door de qua aantallen veel – dat wil zeggen bijna zesmaal – grotere categorie trouwlustigen (*waaronder zich nu in tegenstelling tot de volstrekt door mannen gedomineerde cohorten burgers nu ook en evenveel vrouwen bevinden*) op dezelfde wijze naar afstand in te

delen, zoals in de tabel 2.11 is gebeurd. Opmerkelijk zijn de hoge percentages migranten van zeer nabij (< 25 km) en van veraf (> 250 km) gedurende de eerste helft van de zeventiende eeuw, welke laatste categorie ook rond het midden van de achttiende eeuw goed vertegenwoordigd was. Omdat in beide perioden het percentage huwende soldaten piekte en deze beroepscategorie dikwijls letterlijk van heinde en verre kwam, is aannemelijk dat zij verantwoordelijk waren voor de hoge percentages lange afstandsmigranten. Een ontwikkeling die we (zie tabel 2.3) ook bij de nieuw gevestigde burgers in de periode 1594-1640 zagen weerspiegeld. Wel nam het percentage migranten vanaf het midden van de achttiende eeuw fors toe.

Tabel 2.11 Groningen: Herkomst huwendenden van elders naar afstand in procenten voor uiteenlopende perioden, 1611-1785

	0- <10 km	10- <25 km	25- <50 km	50- <100 km	100- <250 km	250- 500 km	>500 km	Totaal absoluut
1611-1635	7,8%	23,1%	14,3%	20,6%	18,4%	9,4%	6,4%	3.186
1676-1700	4,4%	21,6%	20,0%	20,1%	21,7%	6,8%	5,4%	7.328
1701-1725	3,6%	24,7%	20,2%	22,6%	19,1%	5,4%	4,3%	8.047
1746-1755	3,6%	27,7%	19,9%	17,6%	17,5%	9,0%	4,7%	3.095
1781-1785	6,5%	29,5%	18,8%	14,5%	19,7%	7,3%	3,7%	1.546
1611-1785	4,5%	24,3%	19,3%	20,5%	19,7%	7,0%	4,7%	23.102

0-10: Gorecht; 10-25: Veenkoloniën en Ommelanden; 25-50: Oldambt-Westerwolde, Drenthe 50-100: Friesland, Emsland, Ostfriesland, Bentheim; 100-250: Overig Republiek, Oldenburg-Bremen, Münsterland-Westfalen; 250-500: Rijnland, Overig Noord-Duitsland, België; >500: Britse eilanden, Frankrijk, Midden- & Zuid-Duitsland, overig Europa.

Deze allesbehalve lineaire trends – geïnduceerd, dan wel verstoord door oorlogsgeweld – zijn globaal genomen dezelfde als de door Holthuis en Berkenvelder gesignaleerde. Het verschil tussen Groningen en de IJsselsteden zit met name in de gemiddeld grotere afstanden die de migranten naar Groningen aflegden. Vooral uit de categorieën 50 km en grotere afstanden trok Groningen aanzienlijk meer migranten. De bovenstaande tabellen tonen aan dat gemiddeld 45% van de nieuwe burgers van verder kwam dan 50 kilometer afstand van de stad; bij de achttiende-eeuwse trouwlustigen lag dat percentage zelfs nog hoger, op 48,5%. Het wervingsgebied van Groningen was in geografisch opzicht dus aanzienlijk groter.²⁹¹ Dat dit het geval was, lijkt op de eerste plaats terug te voeren op de grotere omvang van Groningen ten opzichte van zijn IJsselzusters en de daardoor

²⁹¹ De aandelen van de plus 50 km. migranten in de 18de eeuw bedroegen voor Deventer gemiddeld 24%; Zwolle 33,5% en Kampen 43% (Holthuis, 'Deventer en de X-factor', 36 (tabel 4, op basis Berkenvelder, *Stedelijk burgerrecht en burgerschap*, 547).

wellicht grotere aantrekkingskracht die deze stad op migranten uitoefende.²⁹² Toch lijken vooral ook de afstand en meer nog het ontbreken van een stedelijk netwerk in de onmiddellijke omgeving van Groningen medeoorzaken van dit verschil te zijn geweest, met andere woorden het ontbreken van *intervening opportunities* in de vorm van concurrerende of wellicht beter gezegd complementaire stedelijke centra, waardoor migranten al gauw genoodzaakt waren om grotere afstanden af te leggen. Die concurrerende steden lagen er wel in het Ijsseldal. Behalve de drie Overijsselse Ijsselsteden zelf, waren dat Zutphen, Doesburg en verderop gelegen steden als Arnhem en Nijmegen, om te zwijgen over de talloze kleinere stedelijke centra in de buurt. Het is opmerkelijk dat de meest afgelegene van de Ijsselsteden (Kampen) ook het hoogste percentage verre afstandsmigranten telde. Ter vergelijking met deze laatste plaats nemen we het Friese Sneek – dat met een gemiddeld geringer inwonertal dan Kampen – (circa 4.200, tegenover circa 5.900 inwoners) – tijdens de jaren 1580–1800 nagenoeg evenveel nieuwe burgers inschreef (3.841, respectievelijk 3.981) als Kampen. Sneek lag echter veel centraler binnen zijn (Friese) stedennetwerk dan Kampen binnen het Overijsselse. Een verschil dat zich uitte in de herkomst van de Sneker migranten, waarvan 70 à 75% afkomstig was van binnen een straal van 25 kilometer. Een percentage dat in Kampen (in de achttiende eeuw althans) gemiddeld ‘slechts’ 46% beliep.²⁹³

Dat de grotere afstand en de afwezigheid van complementaire stedelijke centra voor Groningen inderdaad factoren van betekenis moeten zijn geweest, blijkt uit een vergelijking met Leeuwarden. Het lag net als Groningen weliswaar op grote afstand van stedelijke centra van vergelijkbare grootte, maar werd daarentegen wel omringd door een flink aantal centra van zowel functioneel als morfologisch stedelijke snit. De Friese hoofdstad recruteerde gedurende het grootste deel van de zestiende en zeventiende eeuw minstens tweederde van zijn nieuwe burgers binnen een straal van 50 kilometer.²⁹⁴

Drie ‘bruggenhoofden’

Ten slotte maken we een vergelijking met enkele Noordduitse steden. Zij waren ten tijde van de Republiek, zowel qua ligging (in de nabijheid van de kust, op de grens van zand en klei) en gedeeltelijk eveneens qua grootte beter te vergelijken met Groningen, dan zijn tot dusverre behandelde Nederlandse pen-

²⁹² De drie Ijsselsteden telden in 1628 gemiddeld 7 à 8.000 inwoners; in 1682 6 à 8.000 zielen (Lourens & Lucassen, *Inwonertallen*, 72,77,84). Groningen gemiddeld driemaal zoveel inwoners.

²⁹³ Schroor (red.), *Sneek*, 196. Vgl. ook Lesger, ‘Variaties’, 124 over het decennium 1641–1650, waarin tevens Franeker is opgenomen.

²⁹⁴ Berekend op basis cijfers Nijboer. Het percentage Friezen onder de nieuwe burgers (excl. Leeuwarders) bedroeg 67,4%, uit Stad en Lande plus Drenthe was 6% afkomstig. Een straal van 50 km rondom Leeuwarden omvat ruimschoots alle inwoners van Friesland (Cf. Nijboer, ‘New citizens in Leeuwarden’, table 2.1. Origin of new citizens, circa 1530–1699).

danten. Dat geldt met name voor Bremen.²⁹⁵ Een dergelijke vergelijking onderstreept nogmaals dat – zoals hiervoor en elders geconstateerd – Groningen niet alleen veel langere banden had met het Duitse achterland, maar hierin tevens met Bremen en Hamburg vergelijkbare patronen vertoonde.²⁹⁶ Bremen ‘recruteerde’ zijn nieuwe burgers vooral in de streken ten zuiden en zuidwesten van de stad. De streken ten noorden van Bremen, zowel stroomafwaarts langs de Wezer als op de *Stader Geest* ten noordoosten van die stad, maar vooral de Friese kuststreken leverden veel minder, c.q. nauwelijks migranten aan Bremen.²⁹⁷

Dit voor de Middeleeuwen vastgestelde beeld, blijkt zich ook in de Vroegmoderne Tijd voort te zetten. De meeste migranten (circa 60%) in het laatmiddeleeuwse Bremen kwamen, evenals in het vroegmoderne Groningen ten tijde van de Republiek – vanzelfsprekend zouden we willen zeggen – uit de nabije omgeving van de stad. Over de grotendeels met onze studie samenvallende jaren 1613-1868 zijn in Bremen vergelijkbare patronen gevonden.²⁹⁸ Verhoudingen die al in de negentiende eeuw door Johann Georg Kohl werden vastgesteld en door Prüser in de jaren 1950 onder voorbehoud werden overgenomen.²⁹⁹ Bremen is, zoals laatstgenoemde vaststelde, ‘eine niedersächsische Stadt, keineswegs eine friesische...’.³⁰⁰ Het merendeel van de migranten was afkomstig uit de naburige Nedersaksische en Westfaalse gebieden.³⁰¹ Conclusies die vervolgens voor wat betreft de Late Middeleeuwen door Hill werden genuanceerd, maar opnieuw niet wezenlijk zijn aangetast. Laatstgenoemde auteur constateerde een toenemende concentratie van Bremen op het landinwaarts van die stad gelegen stroomgebied van de Wezer (en zijn zijrivieren Aller en Leine) en een beperking van de stedelijke invloedssfeer door omringende centrale plaatsen van ‘höherer Ordnung’ zoals Osnabrück, Minden, Hannover, Braunschweig en Hamburg en voor wat Ostfriesland betreft door het tijdens de Late Middeleeuwen sterk opgekomen Emden. Opmerkelijk is verder zijn constatering dat de handelscontacten

²⁹⁵ Bremen telde in 1744 naar schatting 28.000 inwoners; Hamburg was veel groter en telde in 1750 circa 90.000 inwoners (Schaefer, *Bremens Bevölkerung*, 35, resp. Reincke, ‘Hamburgs Bevölkerung’, 176).

²⁹⁶ Schroor, ‘Van Wad tot Warendorf’, 25-28.

²⁹⁷ ‘...hat das Land nördlich und östlich davon (d.w.z. de Wezer, M.S.) bis zur Elbe kaum zu ihrem Einzugsgebiet gehört’ en voorts ‘Der Schluß ist zwingend: die friesische Einwanderung nach Bremen ist niemals sonderlich groß gewesen’ en meest opmerkelijk: ‘Liebte er (d.w.z. de Fries, M.S.) es sowieso nicht, in großen Städten zu wohnen: diese eine haßte er’ (Prüser, ‘Die Herkunft’, 132, 147-148).

²⁹⁸ Percentage bij Schaefer, *Bremens Bevölkerung*, 31-32, op basis van manuscript Kohl. Waarbij volgens laatstgenoemde 701 van de 1600 migranten in Bremen binnen een straal van 10 Duitse mijlen (75 km) afkomstig waren, maar waarbij we de migranten uit de Wesermarschen van Oldenburg die buiten deze zone zijn gehouden moeten optellen evenals die uit het Wezergebied vanaf Petershagen, de Beneden Leine en tenslotte Aller vanaf Celle stroomafwaarts gerekend. Een en ander geeft gelijke percentages als in Groningen (waar we op basis van ons materiaal vaststellen dat naar schatting, 60% van de migranten van binnen een straal van 75 km. afkomstig was).

²⁹⁹ Prüser, ‘Die Herkunft’, 132-136.

³⁰⁰ Prüser, ‘Die Herkunft’, 148, 153; vgl. de uit Drenthe afkomstige Schuiling, *Aardrijkskunde van Nederland*, 458, die al eind 19^e eeuw op de overeenkomsten tussen Groningen en Bremen wees.

³⁰¹ Schaefer, *Bremens Bevölkerung*, 32.

van Bremen met zowel Hamburg als Groningen feitelijk minimaal waren. Een fenomeen dat zijn weerspiegeling vond in een oriëntatie van zowel Bremen als Hamburg op enerzijds de vaart overzee, anderzijds op de stroomopwaarts gelegen contreien langs respectievelijk de Wezer en de Elbe.³⁰²

In Hamburg trof Reincke met Bremen overeenkomstige migratiepatronen aan, welke zich ook daar vanaf de Middeleeuwen tot het midden van de negentiende eeuw handhaafden, het tijdstip waarop sprake was van een omslag en omgekeerd meer migranten vanuit het noorden en oosten naar Hamburg trokken. Hij vond een sterk overwicht aan emigranten van *linkselbischen Herkunft*, dat wil zeggen uit de streken ten zuiden en ten westen van de stad, passend in een meer algemene trek van de bevolking van west naar oost. Dit verschijnsel beperkte zich overigens niet tot Hamburg, maar deed zich ook voor in Stralsund, Lübeck, Kiel, Stade, Lüneburg en Bremen en dit proces hield tot in de negentiende eeuw stand. Reincke ging zelfs zover Hamburg te beschouwen als een bruggenhoofd van 'linkselbischen Niedersachsen auf holsteinischem Boden'. Ook was Hamburg zijns inziens 'eine niedersächsische Stadt, ist die niedersächsische Großstadt Gesamtdeutschlands!'³⁰³ Evenals Bremen en Groningen trok ook Emden, naast vanzelfsprekend Oostfriezen uit de omgeving en (aanvankelijk vooral vanwege geloof verdreven) Nederlanders, een blijvende stroom migranten uit het in zuiden aangrenzende, overwegend katholieke Emsland en Westfalen.³⁰⁴ Een en ander voltrok zich ondanks de confessionele verschillen, die in alle andere zaken overigens een 'sehr wirksame Barriere' vormden.³⁰⁵

Hoewel het bijzonder verleidelijk is het idee van een Nedersaksisch bruggenhoofd naar analogie van Hamburg en in mindere mate Bremen op noordelijk, in casu Fries grondgebied te spreken, kan Groningen wat dit betreft toch niet één op één met de beide andere steden worden vergeleken. Om te beginnen lag de stad oorspronkelijk weliswaar niet in *Frisia*, maar zij grensde er nagenoeg onmiddellijk aan, terwijl de beide andere steden minstens vanaf de 9e eeuw tot (Neder)saksen konden worden gerekend. Zij grensden evenmin onmiddellijk, zoals bij Groningen het geval was, aan 'vreemd' (dat wil zeggen Deens, Slavisch (Obodriten) of in het geval van Groningen Fries) territorium.³⁰⁶ Groningen ligt ook niet aan een rivier die als verkeersader ver landinwaarts reikt, zoals Bremen en Hamburg (en Emden) dat doen. Toch wekt de grote migratielob die vanuit

³⁰² Hill, *Die Stadt und ihr Markt*, 143, 176-177.

³⁰³ Reincke, 'Hamburgs Bevölkerung' 190-193.

³⁰⁴ Aan het begin van de 16e eeuw had naar schatting 15% van de Emders bevolking een Westfaalse achtergrond (Schöningh, 'Westfälische Einwanderer', 11, 16), vgl. Pausch, 'Bevölkerungsgeschichte Emden', 124 ('Die Migration aus Westfalen erfolgte in kleinen Wellen und beständig über einen langen Zeitraum vom 15. bis ins 17. Jahrhundert hinweg').

³⁰⁵ Kappelhoff, *Emden*, 34.

³⁰⁶ Hamburg lag feitelijk in het Saksische Nordalbingia, het omringende gebied werd slechts gedurende korte tijd (802-811) door Karel de Grote aan de Obodriten overgelaten (Gebhardt, *Handbuch I*, 173-174).

Groningen naar het zuidoosten (vgl. ook kaart 2.1) reikte wel degelijk associaties op met de *Einzugsgebiete* van Bremen en Hamburg. Het recruteringsgebied van de stad Groningen bestreek daarin het meest westelijke gedeelte van de *Niedersächsische Geestplatte*, de grondmorene, die met de daarin gelegen veengebieden en stuwwallen als de westelijke helft van de Noordduitse Laagvlakte kan worden beschouwd, met de daarbij aansluitende delen van Drenthe en Overijssel. De in vele opzichten vergelijkbare traditionele migratiereservoirs van Bremen en Hamburg strekten zich min of meer op dat van Groningen aansluitend uit over het midden en oostelijke deel van dit deel van de Noordduitse Laagvlakte. Hoe dan ook reikte de schaduw van de drie steden over een groot dunbevolkt, voornamelijk landinwaarts gelegen gebied. Het was een gebied dat vanouds arm was aan steden, waar weliswaar sinds de Late Middeleeuwen markten lagen, maar die stonden onder de supervisie van graven of ambtslieden van bisschoppen met wereldlijk gezag of, zoals in de kuststreken van de landgemeenten en hoofdelingen. Die wereld lag tussen de nabij de kust gelegen Hanzesteden Groningen, Bremen en Hamburg enerzijds en Münster, Osnabrück en Minden anderzijds.³⁰⁷

Al met al is het idee van bruggenhoofd naar analogie van Hamburg redelijk adequaat. Het staat vast dat zowel Hamburg, Bremen als Groningen, voorbijgaande aan de details, met een strategisch doel zijn gesticht, waarbij koningen en bisschoppen een centrale rol speelden: Groningen als bisschoppelijke sterkte op een aan de bisschop van Utrecht geschonken koninklijk domein aan de uiterste noordoostgrens van zijn wereldlijk (en geestelijk) territorium; Bremen als bisschopsstad, waarbij door de koning aan de aartsbisschop in de 10^e eeuw wereldlijke macht werd verleend en Hamburg als oorspronkelijke grensvesting, koningsburcht, bisschopszetel en bruggenhoofd op de noordoever van de Elbe. Vooral vanuit Fries (zowel Ommelander als Westerlauwers) perspectief is Groningen bijvoorbeeld meermalen als wezensvreemd element neergezet en bestreden. We zullen er in het laatste hoofdstuk op terugkomen.

Steeds nauwere cirkels: migratie in de tijd

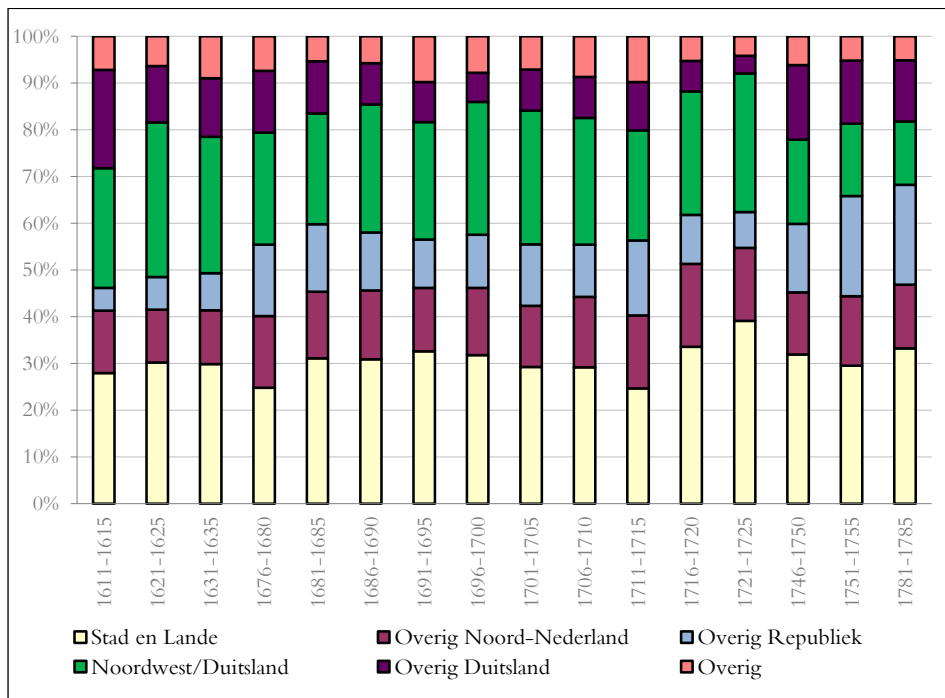
Zowel bij de analyse van de Groninger burgerboeken als aan het begin van de behandeling van de proclamatieboeken van die stad hebben we een beeld trachten te geven van de ontwikkeling qua aantallen migranten en hun herkomst door een en ander te periodiseren. We hebben dat om te beginnen in tabellarijke vorm en over langere perioden in de vorige paragraaf gedaan. In deze paragraaf ligt het accent op veranderingen qua herkomst van de migranten naar de door ons onderscheiden deelgebieden. Een en ander hebben we ten aanzien van de nieuwe burgers eerder gevisualiseerd in een tweetal staafdiagrammen (grafie-

---

³⁰⁷ Vgl. Ehbrecht, 'Hansen, Friesen und Vitalienbrüder', 79-80.

ken 2.3 en 2.4). In de staafdiagrammen van grafieken 2.5 en 2.6 zijn de uit de huwelijksproclamatieboeken verzamelde, veel uitgebreidere gegevens verwerkt. Zij bevestigen de eerder op basis van de burgerboeken gesignaleerde trend waarin een geleidelijke terugloop zichtbaar was van het aantal verre en/of buitenlandse migranten. Daarover laten de staafdiagrammen geen misverstand bestaan.

Grafiek 2.5 Groningen: procentuele verdeling herkomstgebieden van bruidegoms, 1611-1785

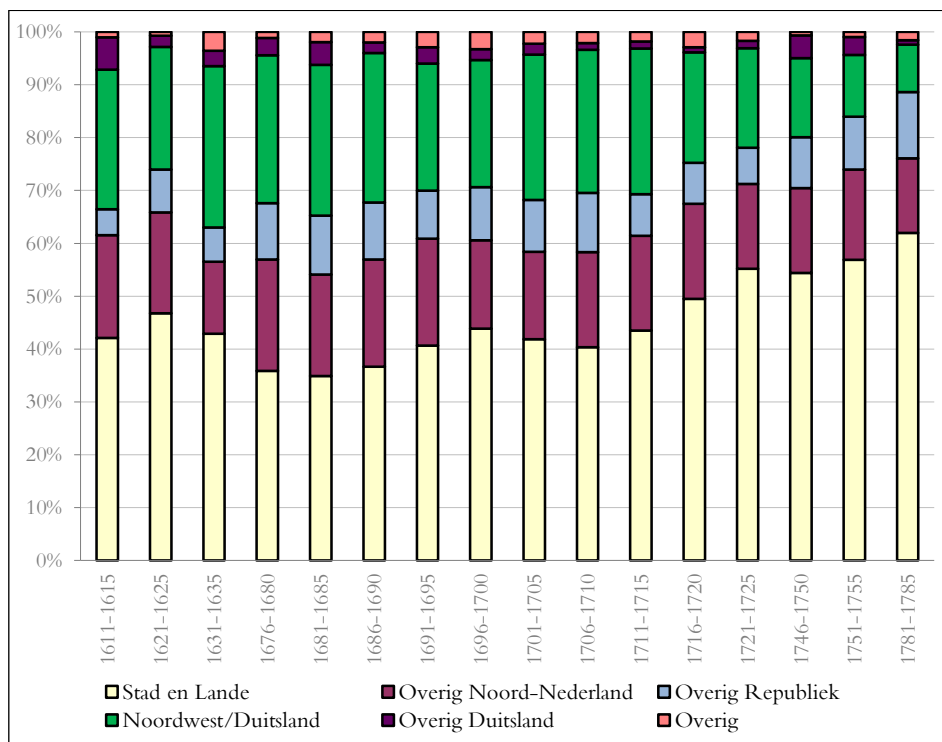

Bron: op basis *RHC Groninger Archieven*, Ondertrouwboeken, nrs. 158-176.

Het beeld is bij de mannen overigens minder eenduidig dan bij de vrouwen. Zo valt op dat het aantal mannen uit de naaste omgeving (met name Stad en Lande) in tijden van oorlog (1676-1680, 1711-1715) het geringst was, maar qua aandeel in het aantal migranten over de gehele periode gemiddeld genomen op ongeveer hetzelfde niveau bleef. Samen met overig Noord-Nederland schommelden de percentages bruidegoms tussen 40 en 45% van alle vreemde mannelijke trouwlustigen. Het meest opvallend was de groei van het aantal mannen uit de rest van de Republiek die met een kleine dip in de jaren 1716-1725 toegenomen tot circa 20% van alle van elders komende bruidegoms. Het aantal mannen uit Noordwest-Duitsland bleef tot in de jaren 1720 op een vrijwel constant hoog

peil, maar verhoudingsgewijs was in de tweede helft van de achttiende eeuw nagenoeg sprake van een halvering van hun aandeel. Het lijkt een bevestiging voor de elders geconstateerde geleidelijke verschuiving van sedentaire migranten uit het Noordwest-Duitse achterland naar niet-sedentaire migranten, seizoenarbeiders met andere woorden.³⁰⁸

Grafiek 2.6 Groningen: procentuele verdeling van de herkomstgebieden van bruiden, 1611-1785

Bron: op basis *RHC Groninger Archieven*, retro-acta burgerlijke stand, Ondertrouwboeken, nrs. 158-176.

Wel nam tezelfdertijd het percentage migranten uit overig Duitsland toe. De groei was vooral zichtbaar in de jaren 1746-1755 en met name toe te schrijven aan het grote aantal soldaten dat in de stad moet hebben verkeer, afkomstig uit verderaf gelegen Duitse streken.³⁰⁹ In zijn algemeenheid nam het totale percen-

³⁰⁸ Lottum, Van, *Across the North Sea*, 226.

³⁰⁹ Over de 1746-1755 waren 23,8% van de bruidegoms soldaten. Vergeleken met 14,3 % gedurende de jaren 1716-1725.

tage 'buitenlanders' onder de mannen pas na 1715 substantieel af. Dat wijst erop dat voor Noord-Nederland na afloop van de Spaanse Successieoorlog een langere periode van vrede aanbrak naast de hiervoor geconstateerde trend waarin Duitsers steeds vaker op hun plaats van oorsprong bleven wonen en slechts als seizoenarbeiders de grens passerden.

Bij de bruiden (grafiek 2.6) is de trend van een afnemend aantal buitenlandse vrouwen veel duidelijker waarneembaar en trad zij ook eerder op, vanaf 1711 in de vorm van een groeiend percentage bruiden uit de directe omgeving van Groningen, vooral na 1715 en dan stapsgewijs.

Gelet op de groei van het aantal mannelijke seizoenmigranten zouden we hierin een voorbode en spiegelbeeld kunnen zien van de afname van het aantal mannelijke sedentaire migranten dat later die eeuw optrad. Voor deze opvatting pleit de snelle afname van het aandeel uit Noordwest-Duitsland afkomstige vrouwen. Daartegenover stond een vrijwel constant blijven van het aandeel van de bruiden uit overig Noord-Nederland (Drenthe en Friesland), terwijl het aandeel van bruiden uit de rest van Nederland in de loop van de achttiende eeuw een lichte stijging vertoonde. In zijn algemeenheid gold dat echte lange afstandsmigranten (zie Overig Duitsland/Overige Europa) onder de vrouwen nauwelijks voor kwamen en hun (al geringe) percentage nam bovendien af.

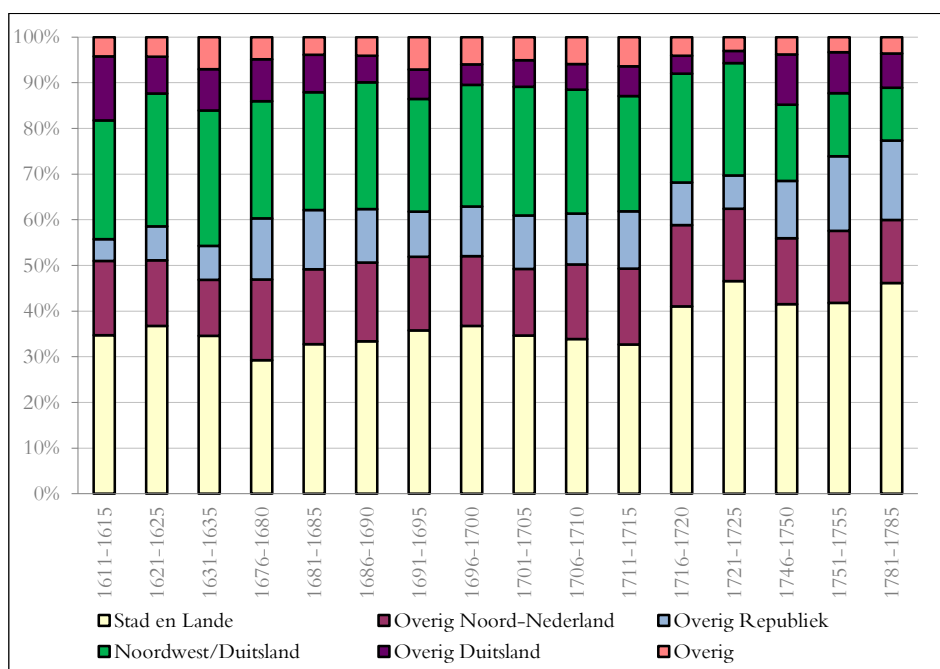
Onder de migranten uit de onmiddellijke omgeving (Ommelanden en Drenthe/Friesland) was het aantal vrouwen zoals verwacht niet alleen veel hoger, maar de aantallen uit deze gebieden afkomstige huwelijkskandidaten namen ook sterker toe dan bij de mannen. Wel merken we op dat de percentages vrouwelijke trouwlustigen uit Noordwest-Duitsland nauwelijks lager lagen dan bij de mannen (in beide gevallen uiteraard gerelateerd aan de eigen sekse). Een verdere uitsplitsing naar deelgebied dan in de staafdiagrammen is gehanteerd, wijst uit dat hier het percentage vrouwen eveneens hoger lag naarmate het deelgebied dichter bij Groningen lag. De absolute aantallen mannen en vrouwen die in de tachtig getelde jaren uit Ostfriesland en Emsland te Groningen in ondertrouw gingen ontlieden elkaar niet veel (1620 mannen tegenover 1426 vrouwen). Voor de overige, verder van Groningen verwijderde delen van Noordwest-Duitsland, te weten Oldenburg/Bremen, Bentheim en Münsterland/Westfalen, waren de aantallen bruiden daarentegen bijna de helft minder dan de bruidegoms (841 vrouwen tegenover 1642 mannen).

Wanneer we alle huwenden samenvatten, zoals is gebeurd in grafiek 2.7, dan vallen de geringe percentages huwenden op die van elders uit de Republiek (exclusief Drenthe en Friesland) afkomstig waren. Op de vreemde huwelijkskandidaten waren het er gemiddeld niet meer dan 11,3%, hoewel hun aandeel wel gestaag toenam (1611-1635: 6,5 %, 1676-1725: 11,2%, 1751-1755 en 1781-1785, resp. 14,2% en 17,4%).

De stagnatie van het aantal ondertrouwende mannen uit de noordelijke om-

geving in de jaren 1701-1710 was ongetwijfeld een gevolg van hun betrekkelijke afwezigheid en van een hogere sterfte onder deze categorie, beide ten gevolge van de Spaanse Successieoorlog. Daarbij laat tabel 2.4 zien dat het aantal ondertrouwenden (mannen en vrouwen) van buiten de stad, vergeleken met het totaal aantal trouwlustigen (dus inclusief Groningen zelf) in aantallen een absoluut hoogtepunt bereikte, onder hen hoge percentages militairen die voor een belangrijk deel ook uit de noordelijke omgeving afkomstig waren. Zowel in de periode 1701-1715 als rond het midden van de achttiende eeuw was meer dan de helft van de huwendes in Groningen van buiten de stad afkomstig.

Grafiek 2.7 Groningen: procentuele verdeling herkomstgebieden van huwendes, 1611-1785

Bron: op basis *RHC Groninger Archieven*, retro-acta burgerlijke stand, Ondertrouwboeken, nrs. 158-176.

Tenslotte stellen we vast dat Groningen, zoals de meeste andere steden gedurende het grootste deel van de onderzochte periode althans, een vrouwenoverschot had, dat indirect wordt bevestigd door het totale aantal ondertrouwenden. Over de onderzochte periode van in totaal tachtig jaren was slechts 47,1% van de bruidegoms afkomstig uit de stad tegenover 60,2% van de bruiden. De 'Duitsers' vormden met enige wisselingen een tamelijk stabiele categorie van migranten

met een aandeel van ruwweg een derde van de ondertrouwden van buiten de stad en van 15% in het totale aantal ondertrouwden.³¹⁰

Tabel 2.4 geeft zoals gezegd grote fluctuaties aan tussen de verschillende herkomstcategorieën. Zij waren voor een belangrijk deel het gevolg van demografische, politieke en economische factoren en ontwikkelingen. Oorlogsomstandigheden leidden tot een toevloed van militairen en vluchtelingen van elders en daarvan zien we de effecten meteen in een stijging van het percentage ondertrouwden dat van elders, *in casu* uit de oorlogsgebieden, afkomstig was. Dit effect ijde meestal nog enkele jaren na. Hoge percentages vreemde huwelijkskandidaten dus in de periode 1676–1680 als nasleep van de oorlog met Frankrijk, Engeland, Münster en Keulen en in de jaren tijdens en na de Spaanse Successieoorlog (1701–1713). Doorgaans leidde een verhoogde sterfte in de stad, vooral in de zeventiende eeuw, in *eerste instantie* tot een endogamisering van het huwelijkspatroon, waarbij weduwnaars en weduwen met elkaar huwden, waarna uiteindelijk het restant van de vrijgestorven plaatsen door nieuwkomers werd opgevuld. De hoge sterfte tijdens de jaren 1679–1681 en 1689–1694 zien we dan ook weerspiegeld in hoge percentages huwelijkskandidaten uit Groningen zelf.³¹¹ De door Van Lottum geconstateerde verschuiving van sedentaire migranten naar niet-sedentaire (seizoen) migranten zien we (in tegenstelling tot in de burgerboeken waar dit effect pas na 1730 optreedt) al in het eerste kwart van de achttiende eeuw tot uiting komen in een afname van het percentage verre, met name Duitse en daarbinnen vooral vrouwelijke migranten.³¹²

Ommelanders in de stad

Omdat de stad gedurende tijdens de Republiek naar schatting steeds één-vijfde tot een kwart van de bevolking van het gebied herbergde dat thans de provincie Groningen vormt, kunnen de huwelijkscijfers ons in indirecte zin eveneens iets zeggen over de bevolkingsontwikkeling van het gewest. Zoals tabel 2.12 laat zien, weerspiegelen de toenemende percentages ondertrouwden globaal de structurele groei van de bevolking in zowel de Veenkoloniën als het Oldambt, als gevolg van verveningen, ontginningen en inpolderingen. (Kaartje 2.3. toont de door ons onderscheiden deelgebieden van de provincie.) Het aantal uit de Ommelanden afkomstige trouwlustigen nam geleidelijk aan af, ten gunste van de andere delen van het gewest. Terwijl dit aandeel gedurende de zeventiende eeuw (tot 1690) nog redelijk op peil bleef nam het aandeel daarna gestaag af, ten gunste van de Veenkoloniën en het gebied Oldambt/Westerwolde. Het laatstgenoemde gebied toonde een opgaande lijn tot begin van de achttiende eeuw, waarna het bevolkingsaandeel afgeleid uit deze cijfers ongeveer op hetzelfde

³¹⁰ Vgl. Schuitema Meijer, 'Sociaal-economische aspecten', 359.

³¹¹ Zie de reconstructie van de sterfte (1650–1800) in hoofdstuk 1.

³¹² Van Lottum, *Across the North Sea.*, 142–147.

niveau blijft. De Veenkoloniën geven een constante opgaande lijn te zien, die de bevolkingsgroei in dat deel van Stad en Lande tamelijk nauwkeurig weerspiegelt. Vanwege de nabijheid tot de stad levert Gorecht naar verhouding meer migranten dan de Ommelanden, maar bij elkaar opgeteld komen de procentuele aandelen van Gorecht en Ommelanden volgens de in de laatste kolom gegeven opgaven van de Volkstelling van 1795 vrijwel overeen met hun opgetelde aandeel in het aantal huwendes in de periode 1781-1785. Zo fungeert het verloop van de migratie naar de stad vanuit de gebieden in haar directe omgeving als het ware als een spiegel van de bevolkingsontwikkeling van die delen van de latere provincie Groningen ten tijde van de Republiek.

Tabel 2.12 Percentage huwelijkspartners afkomstig uit de deelgebieden gerelateerd aan het totaal aantal huwendes uit Stad & Lande (n = 80 jaren), 1611-1785 en vergeleken met het aandeel van dat gebied in de bevolking van Stad & Lande (excl. stad Groningen), 1795

	Gorecht	Veenkoloniën	Oldambt en Westerwolde	Ommelanden*
1611-1615	21,0	0,5	7,4	71,1
1621-1625	22,0	0,5	15,0	62,4
1631-1635	23,4	0,6	16,5	59,5
1676-1680	14,1	2,2	21,8	61,9
1681-1690	14,1	5,0	19,8	61,1
1691-1700	11,9	6,8	24,1	57,2
1701-1710	7,5	8,6	25,0	58,8
1711-1720	10,0	11,3	24,9	53,8
1721-1725	9,3	13,5	25,1	52,2
1746-1755	8,5	20,3	24,8	46,4
1781-1785	14,0	21,0	22,0	42,9
<i>Volkstelling 1795</i>	<i>2,5</i>	<i>23,3</i>	<i>22,3</i>	<i>51,9</i>

*) Hunsingo, Fivelingo en Westerkwartier.

Dat de stad meer migranten van elders aantrok dan het platteland blijkt daarnaast uit een vergelijking van de huwelijkscijfers uit de periode 1700-1811 voor een negental stedelijke kernen en grotere dorpen in Stad en Lande. Daar was gemiddeld 61,8% van de *huwendes* afkomstig uit de eigen woonplaats, terwijl in de stad Groningen – weliswaar over een iets eerdere periode – 54% van de *ondertrouwdes* afkomstig was uit de stad (1701-1725: 49%). De stadse trouwlustigen kwamen gemiddeld genomen bovendien van verder afgelegen plaatsen. Van het totaal aantal huwendes in de negen plattelandsplaatsen was 31,6% afkomstig van elders op het Groningse platteland; in de stad was dat bijna de helft minder

(16,1%). Het percentage buitenlandse huwelijkspartners bedroeg op het platteland 2,4%, in de stad 17,3% van het totaal.³¹³

Afb. 16 Het voorschutblad van het uit 1690/1691 daterende door Jannes Tide-
man gemeten Caartboek van Sappemeer (de zogeheten 'stadatlas van de venen')
geeft een duidelijk overzicht van de kanalenaanleg en de vervening, de ontgin-
ning en tenslotte de occupatie van een veenkolonie (RHC Groninger Archieven,
Kaartenverz. Inv. nr. 1032).

³¹³ De gegevens over de negen nederzettingen (Appingedam, Veendam, Sappemeer, Warffum, Beerta, Usquert, Midwolda, Zuidhorn en Noordhorn) bij Miedema, 'Herkomst huwelijkspartners', 133-134.

Veendam is een van de weinige plaatsen waar aan de hand van trouwregisters een vergelijking kan worden getrokken met Groningen. Daar was over de periode 1656-1705 57% van de huwendes afkomstig uit de regio Groningen (inclusief Veendam).³¹⁴ In de stad Groningen lag het percentage ondertrouwen in de door ons onderzochte periode weliswaar hoger (70%), maar we moeten daarbij bedenken dat Veendam vrijwel uit het niets aan het groeien was en hoe dan ook een aanzienlijk geringere bevolking had dan Groningen.

Van de overige gehuwden was 11% (Stad Groningen 15,1% Duitsers) uit Duitsland afkomstig en 13% uit Drenthe en Friesland (Stad Groningen 7,2% Drenten en Friezen). Samen genomen (omdat de gebiedsindeling niet geheel dezelfde is) was 20,9% van de gehuwden in Veendam uit Drenthe en Duitsland afkomstig, een iets hoger aandeel dan in de stad Groningen (20,1%), waarbij onder de Groninger huwelijkskandidaten de Duitsers ten opzichte van de Drenten veruit in de meerderheid waren.

Dat het platteland in het algemeen en dorpen in het bijzonder een qua omvang veel kleiner rekruteringsgebied hadden, blijkt tenslotte ook uit de herkomst van 1611 vreemde huwelijkspartners die tussen 1631 en 1790 in (onder)trouwen gingen in een drietal Hogelandster dorpen (Westeremden, Garsthuizen en Stedum). Daar was geen sprake van de aantrekkingskracht van de stad, noch van die van grootschalige verveningen zoals deze zich op dat moment in het zuidoosten van de provincie Groningen voltrokken. Van de 'vreemdelingen' waren 1549 (96,2 %) van elders uit de provincie afkomstig, merendeels (1167 resp. 72,4 %) uit dorpen binnen een straal van tien kilometer, uit de onmiddellijke omgeving derhalve.³¹⁵ Zoals we in de vorige paragraaf schreven was in de stad nog geen 5% van de huwendes uit een straal van minder dan 10 kilometer rond Groningen afkomstig. Van de vreemdelingen die in de stad Groningen huwden was slechts 37% van elders uit de provincie afkomstig.

Friezen, Drenten en Westfalingers in de stad

We keren terug naar de titel van dit hoofdstuk, 'Fries of Veels', Fries of Westfaals als metafoor voor het perspectief kustgebied versus achterland. Groningen was zoals we hebben trachten aan te tonen omstreeks 1600 meer een (Neder)Duitse dan een Nederlandse stad. In de zestiende eeuw hadden Stad en Ommelanden in sociaal en economisch opzicht een uitgesproken oostelijke oriëntatie.³¹⁶ In migratoir opzicht leek Groningen, zo stelt Feenstra op basis van de

---

³¹⁴ De cijfers voor Veendam zijn ontleend aan Doornbos, *Parenteel Sap*, 12

³¹⁵ Hofstede c.s., 'Historische demografie Hogeland', 184-189, vgl. Hoppenbrouwers, 'Demographische Entwicklung', 16 voor Scheemda waar 70-80% van de huwelijkspartners in 1645-1696, resp. 1705-1729 uit de eigen Oldambtster omgeving afkomstig was.

³¹⁶ Feenstra, 'Stapelrecht en vrije markteconomie', 182.

zestiende-eeuwse burgerboeken, een ‘Friese’ stad te worden.³¹⁷ Met Fries worden de Friezen aangeduid uit de Ommelanden, Oldambt en Westerwolde³¹⁸, alsmede Westerlauwers Friesland en Ostfriesland, kortweg de bewoners van de noordelijke kustzone van wat thans Nederland en Noordwest-Duitsland is, die toen nog in en buiten Groningen als Friezen werden aangeduid. De burgerboeken lijken inderdaad een bevestiging te bevatten van een toenemend aantal Friezen onder de nieuwkomers in de jaren die volgden. Zo groeide het percentage Friezen onder de nieuwe burgers van 12,6% (1526-1594) via 43,3% (1594-1635) naar gemiddeld 36,5% over de lange periode 1671-1798. Het percentage Drenten onder de nieuwe burgers nam procentueel iets toe en bij de Westfalingers stabiliseerde het zich, om uiteindelijk na het midden van de achttiende eeuw scherp te dalen.

De huwelijksproclamatieboeken die een kortere periode bestrijken maar een veel preciezer beeld geven van de migratie spreken het toenemende ‘Friese’ karakter van de migratie evenmin tegen, zoals tabel 2.13 toont. Na 1690 maar vooral na 1725 sloeg de balans voorgoed om, ten gunste van de kustbewoners met andere woorden.

Tabel 2.13 Percentage ‘Friezen’, Westfalingers en Drenten onder de huwelijkspartners van elders, 1611-1785

	Friezen	Westfalingers	Drenten
1611-1615	40.2	17.2	11.5
1621-1625	42.7	20.8	9.5
1631-1635	40.4	21.1	8.8
1676-1680	36.6	17.8	14.0
1681-1690	40.1	17.4	13.3
1691-1700	42.1	17.7	11.4
1701-1710	42.6	19.0	10.3
1711-1720	42.4	16.2	12.1
1721-1725	50.4	16.2	9.9
1746-1755	42.7	8.0	9.6
1781-1785	41.4	5.3	8.6

Bron: *RHC Groninger Archieven*, retro-acta burgerlijke stand, Ondertrouwboeken, nrs. 158-176.

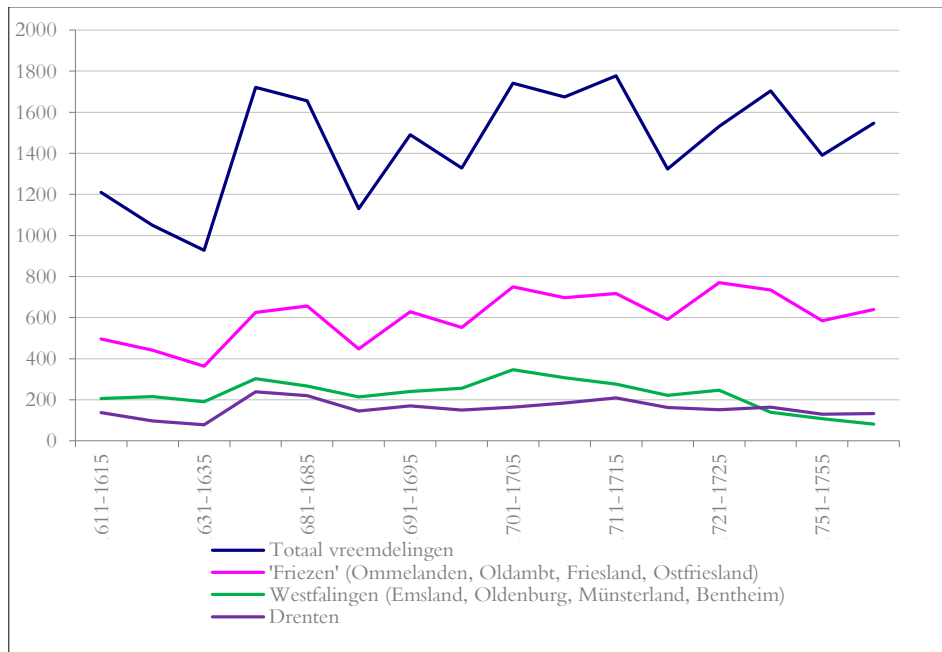
Ook de grafiek 2.8 maakt duidelijk zichtbaar dat wat de nieuwkomers betreft het aandeel van de ‘Friezen’ in de migratie bleef toenemen. Driekwart van hen

³¹⁷ Feenstra, ‘Stapelrecht en vrije markteconomie’, 160.

³¹⁸ Behalve de kustzone met Bellingwolde, Blijham en de daaronder vallende schansdorpen is Westerwolde overigens niet-Fries. Omdat we het als een gebied met het Oldambt hebben gerekend was het moeilijk dit deel ervan te onderscheiden.

was afkomstig uit de Ommelanden en de stadsjurisdicties, de latere provincie Groningen met uitzondering van de stad dus. Onder de 'Friezen' namen de Friezen uit de provincie Friesland een zeer bescheiden plaats in, zoals tabel 2.5 al liet zien. Ze vormden met 1.118 personen samen slechts 9,6% van alle Friezen/kustbewoners die zich voor de ondertrouw in Groningen meldden. Het aandeel van de Oostfriezen bedroeg bijna het dubbele en ook hierin zou de oostelijke oriëntatie van Groningen nog lang weerspiegeld blijven.

Grafiek 2.8 Groningen: huwendende uit de Friese kustgebieden, Westfalen en Drenthe, 1611-1785

Bron: *RHC Groninger Archieven*, retro-acta burgerlijke stand, Ondertrouwboeken, nrs. 158-176.

De reden van het geringe aantal Friezen ten westen van de Lauwers valt niet moeilijk te raden. Tussen Stad & Lande en Friesland bestond in economisch opzicht een grote mate van economische complementariteit, waarbij Friesland, waar geen stapelrecht heerste, een veel opener economie had en meerdere steden telde.³¹⁹ Ook onderhielden de streken bewesten de Lauwers, mede vanwege de geringere afstand, veel langere en intensievere relaties met Holland. Het blijkt

³¹⁹ Over deze opmerkelijke verschillen: Schroor, 'Januskop'.

onder andere uit de aantallen uit Friesland afkomstige bruidegoms en bruiden in Amsterdam. Dit beliep tijdens de zeventiende en achttiende eeuw ruimschoots het dubbele (2,4 x) van de huwendes uit Stad en Lande in de handelsmetropool aan het IJ.³²⁰ De bevolkingsomvang van Friesland was daarentegen slechts anderhalf maal zo groot als Stad Groningen en Ommelanden.³²¹ Zelfs het verder van Amsterdam gelegen Oostfriesland leverde meer huwendes aan de Amstelstad dan Stad en Lande.³²²

De indruk bestaat dat onder de Westerlauwers Friese nieuwkomers in Groningen relatief veel beoefenaren van gespecialiseerdere ambachten en kunstnijverheid bevonden. Daarbij springt een reeks aansprekende namen in het oog, zoals de drukker Gerard Ketel uit Franeker, de aannemer Roeleff Janssen uit Leeuwarden, de Friese landmeter Johannes Sems, de uit Kollum afkomstige kunstschilder Hermannus Collenius, en verder de beeldhouwers Theodorus en Gerbrandus van der Haven, Cornelis Kooystra als ook de uit Harlingen gevluchte latere raadshere Saco Herman van Idsinga.³²³ Dit voorbeeld maakt duidelijk dat de sociaal-economische achtergrond van de migranten nog een goeddeels braakliggend terrein is, waar wij in het volgende hoofdstuk een deel van zullen trachten te ontginnen.³²⁴

Buiten het eigenlijke Stad en Lande was het van alle gebieden niettemin het nabijgelegen Drenthe waaruit Groningen de meeste nieuwkomers trok. Echter bij elkaar opgeteld leverden de Westfaalse gebieden, waartoe wij behalve Münsterland/Westfalen ook Emsland en het graafschap Bentheim rekenen, meer ondertrouwen (2.934) dan Drenthe (2.540). Afgezet tegen de bevolkingsomvang leverde Drenthe weer meer ondertrouwen, hetgeen gezien de onmiddellijke nabijheid van dit gebied voor de hand ligt, zoals we eerder vaststelden.³²⁵ De grotere afstand en de hogere economische ontwikkelingsgraad zullen – meer nog dan in het geval van Friesland dat eveneens een betrekkelijk gering aantal migranten aan Groningen leverde – een rol hebben gespeeld bij het, ook in vergelijking met Oost-Nederland (Overijssel/Gelderland), beperkte aantal huwelijkskandidaten uit West-Nederland (Holland en Utrecht). Onveranderd stagneerde dit getal gedurende de gehele onderzochte periode rond de 2,5 à 3%.

³²⁰ Hart, *Geschrift en getal*, 154 vermeldt 13.583 Friese en 5.687 Groninger huwendes in Amsterdam (1601-1800).

³²¹ Nl. 1606: Stad en Lande ca. 74.000 (Friesland ca. 120.000), 1753: Stad en Lande 95.000 (Frl.135.000), 1795: Stad en Lande 115.000 (Frl. 161.500) (vgl. Faber, *Drie Eeuwen II*, 413, Matthey, 'Fiscaal kompas', 251, De Vries, *Dutch Rural Economy*, 107 en Versfelt en Schroor, *Franse kaarten*, 22).

³²² Hart, *op.cit.*, 165 telde 11.608 Oostfriese huwendes. Emden (3510) leverde bijna evenveel huwendes als het veel grotere Groningen (3551)!

³²³ Daarbij valt de invloed van de Friese hofstijl niet te veronachtzamen (vgl. De Haan, 'Cornelis Kooystra', 61; De Haan, *Hier ziet men uit paleizen*, 242-244).

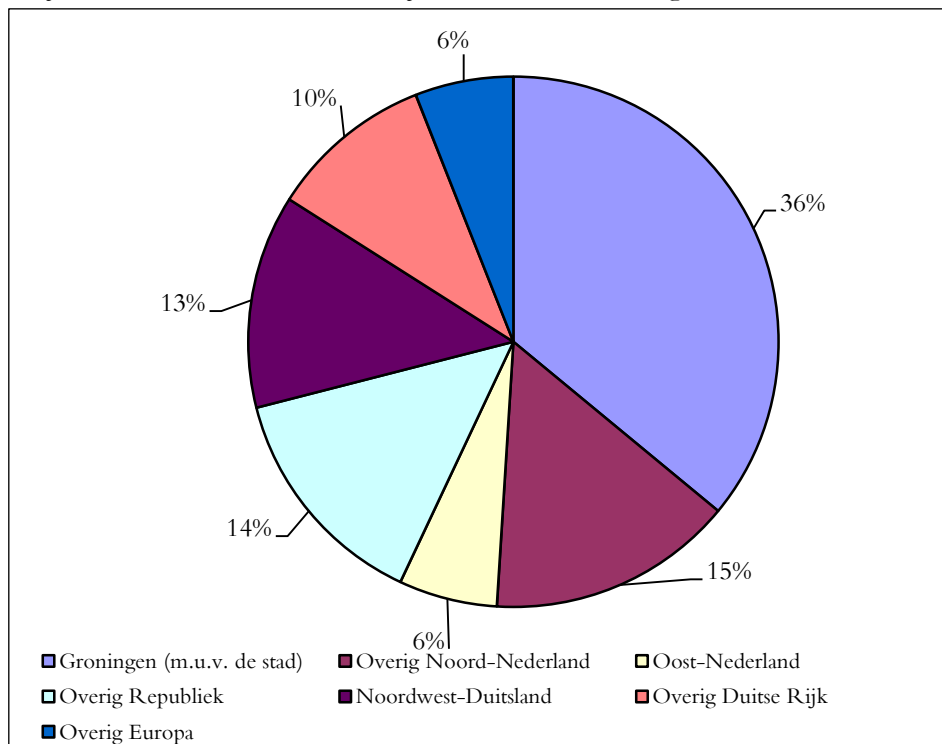
³²⁴ Over de universiteitsmigranten is meer bekend (vgl. Smit en Jensma, 'Universiteiten', 18-21).

³²⁵ Naar schatting telden Drenthe, Bentheim en Emsland (incl. Lingen) aan het begin van de 17de eeuw resp. 17.000, 12.000 en 30.000 inwoners)

Integratie in de Nederlanden

Qua migratiepatronen bleef Groningen nog lang nauwe en intensieve relaties onderhouden met de Duitse gebieden, met name Ostfriesland, het Emsland en Münsterland-Westfalen. We noemden hiervoor het geringe aantal migranten dat afkomstig was uit de beide Hollanden en Utrecht. Toch raakte Groningen geleidelijk aan geïntegreerd in de Republiek. Zoals gebruikelijk is zo'n staatkundig integratieproces een min of meer 'dalend cultuurgoed', dat zich via de politieke en culturele elite over de verschillende sociale lagen verspreidde. Hoewel een onderzoek naar godsdienstige motieven van de migranten in zijn algemeenheid buiten het bestek van dit artikel valt, kan aan de hand van attestaties wel iets worden gezegd over het aandeel van de lidmaten van de gedurende de Republiek heersende kerk, de Nederduits Gereformeerde Kerk.

Grafiek 2.9 Herkomst attestaties Gereformeerde kerken Groningen, 1594-1660

Bron: Doornbos, c.s., *Lidmatenboek*.

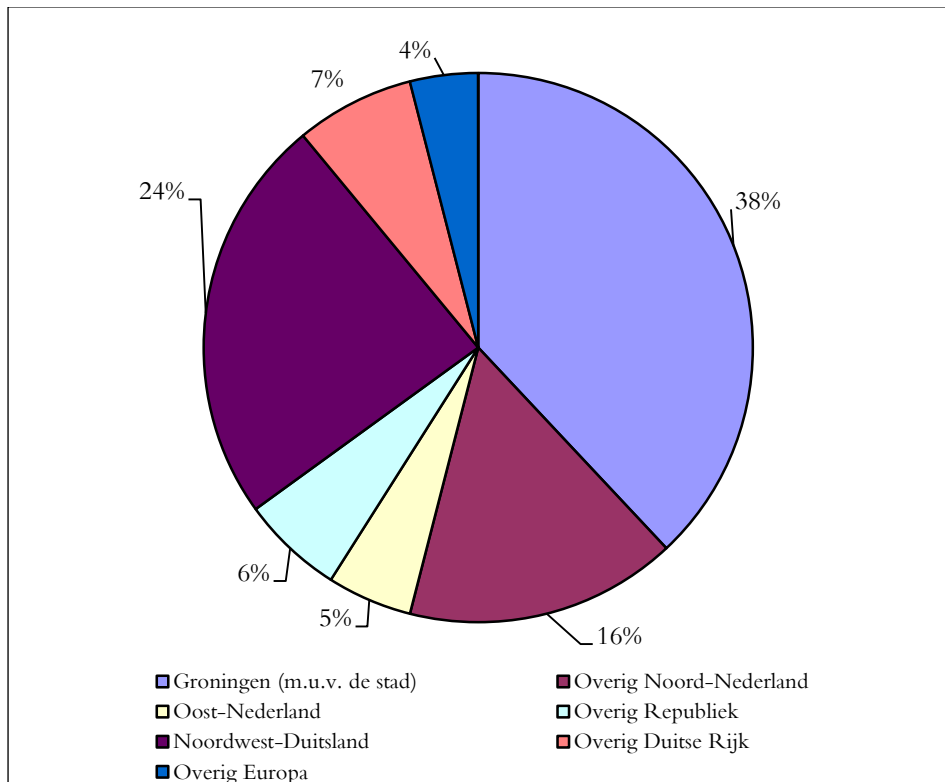
Deze calvinistische kerk is een goede indicator voor het proces van politieke integratie in de Republiek omdat voor veel politieke functies het lidmaatschap van deze kerk een voorwaarde was. De Gereformeerde Kerk had ten tijde van

de Republiek en *a fortiori* in Groningen vooral tijdens de zeventiende eeuw in alle opzichten het karakter van een staatskerk, waarbij het stadspatriciaat zeer nauw vervlochten was met het bestuur van de kerk.³²⁶ We zien de invloed van de calvinistische ‘staatskerk’ ook weerspiegeld bij de migranten.

Een vergelijking tussen de percentages ondertrouwdens van elders (grafiek 2.10) met de ondertrouwdens met een attestatie van elders (grafiek 2.9) over qua tijdspanne niet geheel samenvallende perioden liet even opmerkelijke overeenkomsten als verschillen zien.

Grafiek 2.10 Groningen: herkomst vreemde huwelijkspartners (n= 80 jaren), 1611-1795

Bron: tabel 2.6.

Beide percentages van zowel de uit de Noord- en Oostnederlandse gebieden (provincie Stad en Lande, Drenthe, Friesland en Oost-Nederland) afkomstige ondertrouwdens als geattesteerden stonden daarbij vrijwel op gelijke hoogte. De

³²⁶ Schilling, 'Presbyterium', 196-198, 254

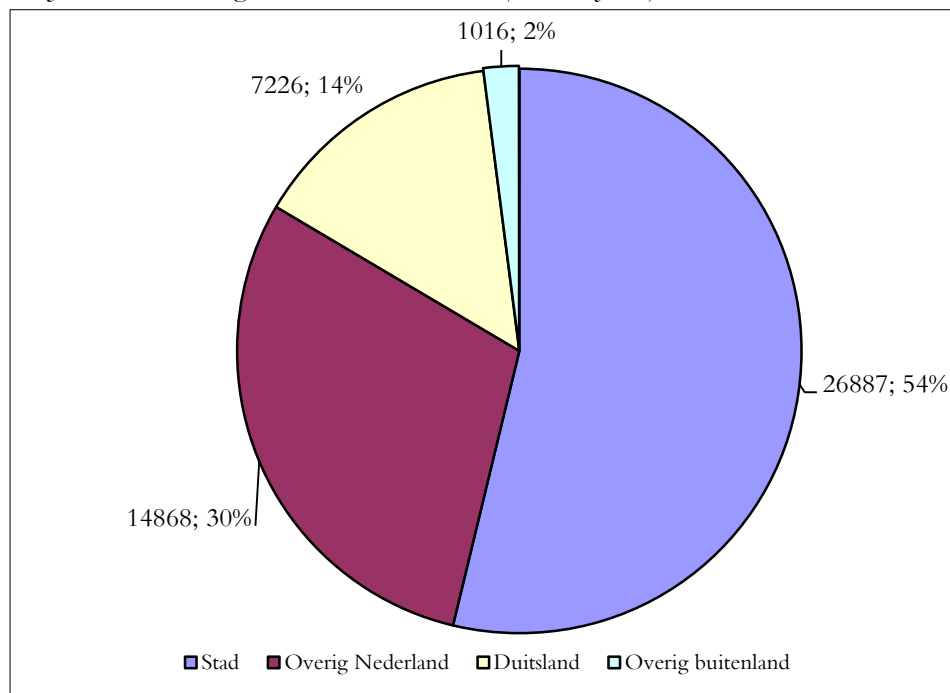
Noordwest-Duitsers, waar de lutheranen en de katholieken veruit in de meerderheid zijn, waren daarentegen zwaar ondervertegenwoordigd bij de attestanten, terwijl omgekeerd overig Duitsland (met name het Rijnland en daarbinnen vooral de Palts, Gulik en Kleef) weer bovengemiddeld vertegenwoordigd was. Dit calvinistische karakter gold nog sterker voor de migranten die uit de overige delen van de Republiek (met name Holland, Zeeland en Utrecht) afkomstig waren. Hier waren de calvinistische migranten – met de beste papieren – het sterkst oververtegenwoordigd. Het was wellicht het vroegste en in elk geval meest duidelijke signaal waaruit kon worden afgeleid dat Stad en Lande en daarbinnen de stad Groningen langzaam aan geïntegreerd raakten in het nieuwe, weliswaar losse, maar onmiskenbare staatsverband van de Republiek der Verenigde Nederlanden.

Tenslotte: krimpende cirkels en groeiende vernederlandsing

Uit onderzoek in zowel de burgerboeken als de huwelijksproclamaties kwam naar voren dat het rekruteringsgebied van migranten van de stad Groningen gaandeweg kromp. Vanzelfsprekend was de bevolking van de stad, zoals vrijwel overal het geval was, primair samengesteld uit de bekende mix tussen mensen uit de nabije omgeving en mensen van grotere afstand. Het waren echter vooral de laatsten die – als sedentaire migranten althans – in de achttiende eeuw steeds meer wegbleven en Groningen meer en meer tot een Noordnederlandse stad maakten. Dat het echter in de zeventiende eeuw en daarvóór nog sterker een ‘Duitse’, of beter wellicht Westfaalse stad was, of dat althans dit element sterk vertegenwoordigd was in haar bevolking, is uit het voorgaande wel duidelijk geworden. Het rekruteringsgebied reikte ver en daarbij ging het niet zozeer zoals thans vooral het geval is, in overwegende mate om universiteitsmigrantten, maar om een qua aantal veel grotere en qua leeftijd en beroep aanzienlijk bredere doorsnee van de bevolking, zoals een echte grote stad – en daar kon zij met enige wil toe worden gerekend – betaamt.

Een grote stad, maar geen wereldstad. Dat laat een vergelijking met Amsterdam zien. De wereldhaven aan het IJ trok aanzienlijk meer migranten uit het buitenland. Onder de bijna 127.000 vreemdelingen die er in ondertrouw gingen waren 53,4% buitenlanders, waar Groningen er onder 23.000 vreemdelingen 35,8% telde. Veelzeggender is dat zich onder de buitenlanders in Amsterdam aanzienlijk meer niet-Duitsers bevonden dan in Groningen; in de door ons onderzochte periode 40% tegenover slechts 12,3% in Groningen. Dat gold zelfs nog sterker voor het dertiental andere grote Hollandse steden. Zij trokken veelal dankzij een zekere economische specialisatie (bijvoorbeeld textiel in Leiden en Haarlem) procentueel gezien zelfs meer niet-Duitsers dan Amsterdam, dat vanwege de grote vraag naar varensvolk en dienstmeiden uit het Duitse achterland, ondanks alles grote aantallen Duitsers bleef trekken. In de andere Hollandse steden

Grafiek 2.11 Groningen: herkomst huwendes (n = 80 jaren), 1611-1785

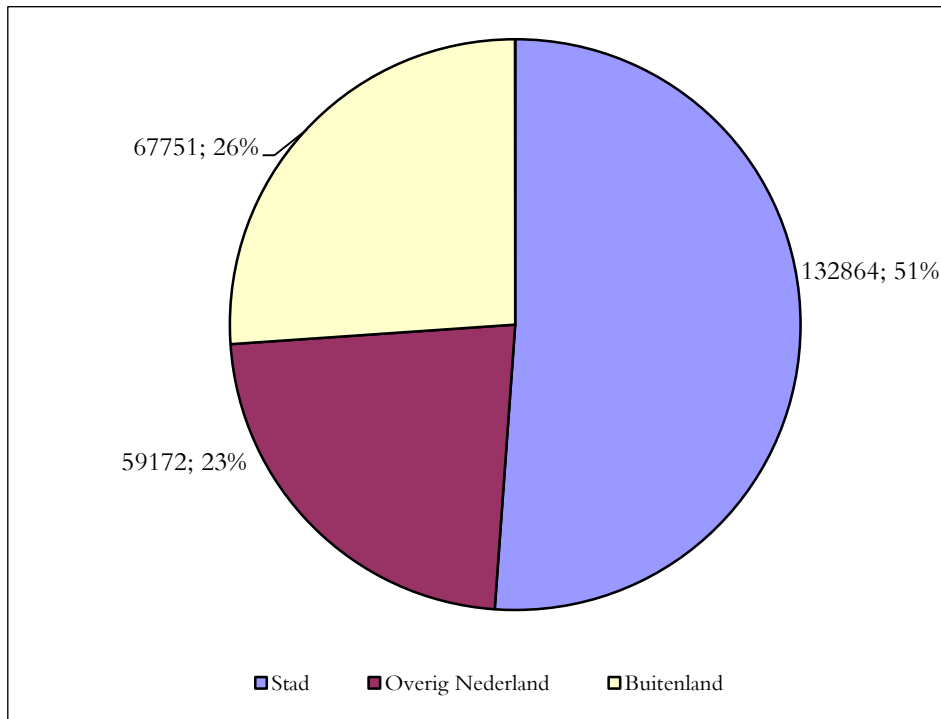

Bron: op basis *RHC Groninger Archieven*, retro-acta burgerlijke stand, ondertrouwboeken, nrs. 158-176.

treffen we vooral migranten uit België, Frankrijk en Groot-Brittannië aan.³²⁷

In ieder geval tot 1680 trok de stad Groningen meer mannelijke ondertrouwen uit het buitenland dan uit wat thans Noord-Nederland is. De percentages Duitsers (uit Noordwest-Duitsland en elders) onder de 'buitenlanders' waren daarbij ongeveer gelijk aan de percentages Ommelanders, Friezen en Drenten bij elkaar genomen. Na 1680 en vooral na 1720 sloeg dat beeld om. Het aantal buitenlandse mannen bij de ondertrouwen liep terug en de Noord-Nederlandse mannen waren nu echt in de meerderheid. Onder de ondertrouwen vrouwen hadden die uit Noord-Nederland altijd al de overhand en ook hier werd hun aandeel steeds groter. 'Frais en Veels' was de metafoor waarmee we het bredere ruimtelijke perspectief van de migratie naar Groningen hebben willen aanduiden.

³²⁷ Van Lottum, *Across the North Sea*, 65; Lucassen, *Immigranten*, 22,25,26, vgl. Lesger, 'Varieties', 135.

Grafiek 2.12 Amsterdam: Herkomst ondertrouwen ($n = 80$ jaren), 1611-1785

Bron: Hart, *Geschrift en getal*.

Een stad die zich als het ware van een bruggenhoofd tot draaischijf tussen kustgebied en achterland ontwikkelde. In de achttiende eeuw werd Groningen qua bevolkingssamenstelling zo meer Noordnederlands en nog sterker dan voorheen op de vanouds Friese kustgebieden in plaats van op het achterland georiënteerd dan zij eeuwenlang was. Groningen werd daarmee vooral een Nederlandse stad. Een stad, bovenal georiënteerd op haar eigen ommeland, met name op die gebieden waar zij zich vanaf de vijftiende eeuw als soeverein (Oldambt en Westervolde) en vanaf de zeventiende eeuw door uitgebreide investeringen (Veenkoloniën) het sterkst had gemanifesteerd.

We zagen in dit hoofdstuk hoe de centrumpositie van de stad werd weerspiegeld in haar aantrekkingskracht op migranten uit een ruim gebied, dat behalve in de onmiddellijke omgeving voornamelijk mensen uit de gebieden ten oosten en zuiden Groningen naar de stad bracht. In migratoir opzicht kwam haar positie als draaischijf en ontmoetingspunt tussen kustgebied en achterland het meest tot uiting, waarbij het achterland vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw geleidelijk aan belang inboette en plaats inruimde voor meer nabije omgeving. Een

ommeland waarin de stad al vanaf de vroege zeventiende eeuw, vooral in haar eigen jurisdicties (Gorecht, Oldambt, Westerwolde) zich niet meer uitsluitend politiek, maar door uitgebreide investeringen vooral ook economisch manifesteerde.

3.

Van Ommelander predikanten, Drentse molenaars en Munsterse wevers: bevolking, beroep en bedrijf in Groningen

In het vorige hoofdstuk kwamen herkomstgebieden en de afstand die de migranten naar Groningen aflegden uitvoerig aan de orde. Het lijkt erop dat Groningen gezien zijn grotere omvang een grotere aantrekkingskracht uitoefende op migranten, dan meer regionaal-verzorgende centra als de IJsselsteden of de hiervoor genoemde Friese steden. Vermoedelijk zal daarbij de strategisch-militaire betekenis die Groningen in de tijd van de Republiek had als de veruit belangrijkste garnizoensstad van Noordoost-Nederland, eveneens een rol hebben gespeeld.

De mogelijk belangrijkste component van die aantrekkingskracht of 'pull-factor', kan geweest zijn de betekenis van Groningen als centrum van handel en nijverheid, kortom van werkgelegenheid. Een van de aspecten waaraan we die betekenis kunnen meten is de beroepenstructuur, zowel van de gezeten bevolking als van de constante stroom migranten die gedurende de door ons onderzochte twee eeuwen naar Groningen trok. Hier dient zich meteen een probleem aan. Over de beroepenstructuur van de gezeten bevolking in de Vroegmoderne Tijd is vrijwel niets bekend. De eerste statistische gegevens die in verband kunnen worden gebracht met economie en werkgelegenheid dateren uit de jaren 1808-1819, maar ze maken niet in alle gevallen onderscheid tussen de stad en de omliggende provincie.³²⁸ De eerste echte beroepstellingen vonden pas plaats ter gelegenheid van de Derde en Vierde Tienjarige Volkstellingen in 1849 en 1859.³²⁹ De tellingen uit de Franse Tijd hadden louter betrekking op de nijverheid. Bepaald niet onbelangrijk, maar allesbehalve compleet. In 1819 telde de stad 968 bedrijven, waarvan de meeste tot de specifiek lokaal-verzorgende nijverheden kunnen worden gerekend, zoals de 80 broodbakkerijen, de 50 kleermakerijen of de 170 schoen- en laarzenmakerijen. Van meer dan lokaal belang waren, aldus de opgaven die qua afzetgebied onderscheid maakten tussen plaatse-

---

³²⁸ De opgave van 1808, waarin een aantal in de provincie gevestigde bedrijven worden opgesomd in Wijnne, *Handel en ontwikkeling*, 165. Voorts worden eveneens slechts provinciegewijs bedrijven en werknemers opgesomd in een 3 oktober 1812 gedateerd schrijven van prefect Wichers aan baron d'Alphonse, intendant-generaal voor Binnenlandse Zaken (Colenbrander, *Gedenkstukken VI*, 1341-1342). De bedrijfstellingen van 1816 en 1819 geven wel aparte gegevens voor de gemeente Groningen (Brugmans, *Statistieken van nijverheid*, 152-159; 603, resp. 648-667). Vgl. Paping, *Voor een handvol stuivers*, 324; Kooij, 'Groningen: central place and peripheral city', 42, resp. Keuning, *De regio Groningen*, 44-45.

³²⁹ *Geschiedenis van de Statistiek*, 79.

lijk, binnenlands- en buitenlands (en 'Oostvriesland'), de boekdrukkerijen (9, met 56 man personeel), cichoreifabrieken (3 met 15 man), kaarsenmakerijen (15 eenmansbedrijven), knoopmakerijen (9 met 17 man), pannenbakkerijen (3 met 13 man), papiermakerijen (1 met 46 man), pel- en runmolens (6 met 18 man), stijfelmakerij (1 met 3 man), uurwerkmakerijen (16), 'verwerijen' (schildersbedrijven) (57), vijfschaffabrieken (12 met 48 man) en de ene suikerraffinaderij met 13 man personeel zijn geweest. Bij elkaar opgeteld werkten zo'n 2.100 personen, waaronder ruim 550 kinderen in de nijverheid. Van hen was naar schatting één-zevende werkzaam in bedrijven die van meer dan lokaal belang waren. Hoe lacuneus de cijfers ook zijn, het is duidelijk dat Groningen enkele decennia voorbij het einde van de hier onderzochte periode bepaald geen groot centrum was van nijverheid. De nadruk lag op verzorgende nijverheden, voor de stad en haar naaste omgeving en daarbinnen hadden voeding, textiel, (scheeps-) bouwmaterialen de overhand.

Hoewel in het voorgaande al sprake is van weinig complete gegevens; is de situatie in de ervoor liggende periode nog moeilijker statistisch te benaderen. We zullen in dit hoofdstuk niettemin enkele pogingen doen. We beginnen daarbij met de belangrijkste bron, dat wil zeggen met de gegevens over de beroepen die aan de zogeheten admissiegelden voor gildebroeders kunnen worden ontleend. Daarna gaan we aan de hand van de burgerboeken in op de vraag of de beroepenstructuur ook aan een herkomst uit bepaalde gebieden is te koppelen en we eindigen met een zoektocht naar de overige, meer statische bronnen die ons iets over de beroepenstructuur van de stad Groningen kunnen vertellen. Alvorens we ingaan op de gilderollen en admissies vermelden we eerst iets over het ontstaan, de functie alsmede de bijzondere positie van deze beroepscorporaties in de stad Groningen. Dat doen wij mede omdat het wel en wee van de gilden op zich al veel zegt over zowel de economische positie van Groningen als de politiek van zijn stadsbestuur.

Het stapelrecht en de macht van de gilden

Het stad-Groninger stapelrecht over de Ommelanden had zich gedurende de vijftiende eeuw ontwikkeld uit een poging van het stadsbestuur de steeds grotere en onbelemmerde handel te breidelen, die de Ommelanders met concurrerende steden in Noord-Duitsland dreven. Degenen die in de Ommelanden handel wilden drijven en geen burgers van Groningen waren, werden verplicht om het zogenoemde gildrecht te winnen. Voorts moest alle waar eerst in de stad Groningen onder de zogeheten stapel worden gebracht. Het Gildrecht – met een hoofdletter – was daarbij de organisatie die het toezicht hield op de handhaving van de regels inzake het gild- en stapelrecht. In de eerste helft van de zestiende eeuw was de stad Groningen een groot deel van haar vrije handelingsruimte kwijtgeraakt. Zij moest bijgevolg met achtereenvolgens de graaf van Ostfriesland

en de hertog van Gelre in zee gaan om haar autonomie eerst ten opzichte van de hertogen van Saksen en vervolgens ten opzichte van de oprukkende Bourgondisch-Habsburgse macht te handhaven. Het lukte de stad niet om de Eemstollen en het stapelrecht van de stad Emden uit de weg te ruimen. Meer en meer concentreerde zij zich op de Ommelanden, daarin onder meer pogend Appingedam als concurrent zoveel mogelijk uit te schakelen. Daarbij was het stapelrecht, dat aanvankelijk een goede regeling van de wederzijdse handel en nijverheid was geweest steeds meer het twistpunt tussen Groningen en de Ommelanden geworden. Een ander twistpunt was het door de stad beheerste hoogste gewestelijke rechtscollege, de Hoofdmannenkamer. Het stadsbestuur van Groningen wist in de jaren 1536-1541 Appingedam uit te schakelen, haar stapelrecht en brouwmonopolie te handhaven en in 1559, als apotheose, alle handel ten plattelande te verbieden, voorzover niet alle goederen eerst ter markt in de stad waren aangeboden.

Het beleid van het stadsbestuur werd hier sterk bepaald door de macht van de gilden, die eerst en vooral verzekerd wilden zijn van de aanvoer van grondstoffen en afzet van hun producten. Hun drijven werd ingegeven door de angst dat 'talrijke Ommelander dorpen, waarvan vele met het oog op den handel zoo uitnemend zijn gelegen, "grossiers ende meesters van de coopenschaep" worden, terwijl de stedelingen niet anders zullen worden dan hunne "slijters, affhaelers ende treckers". Deze dorpen zullen "emporia ende rycke populeuze platzen" worden en de roemruchte stad Groningen zal zinken tot een "duyvehuys".³³⁰ Het stadsbestuur bracht in de twisten met de Ommelanden omstreeks 1560, richting het 'landsbestuur' te Brussel, ook nadrukkelijk het argument te berde van militair steunpunt, als zijnde '.. een sloet (slot) t'wesen van ganse Nederlandt und die poerte van Duyslandt'.³³¹ Die had men versterkt tegen grote kosten, welke zwaar op de burgerij drukten.

De Groninger economie werd in de eerste decennia van de Opstand tegen Spanje zwaar getroffen. Uiteindelijk werd de stad na de Reductie van 1594 grotendeels in haar privileges hersteld en waren Groningen en Ommelanden door de Staten Generaal tot één provincie verenigd. De stad behield ook haar stapelrecht en brouwmonopolie, alles zeer tegen de zin van de Ommelanders, 'achtende het selve als of sy der stadt onderworpi ghemaect werden'.³³² Ondanks voortdurende protesten vanuit de Ommelanden velden de Staten-Generaal op 8 maart 1599 hun eindoordeel: alle van buiten inkomende goederen en met name het vee zouden buiten het stapelrecht blijven. Hierop werd een uitzondering gemaakt voor van elders ingevoerde paarden, veulens, ossen en koeien die meer dan drie maanden in de Ommelanden waren geweid. Voorts waren zuivel, vee

³³⁰ Bos, *Gild- en Stapelrecht tot de Reductie*, 236.

³³¹ Schroor en Knottnerus, 'Verharding en verscherping', 88.

³³² Van Reydt, *Nederlantscher oorlogen*, 257.

en granen die ‘binnenslands’ werden geproduceerd onderworpen aan de stapel, uitgezonderd die voor eigen gebruik en ook de niet genoemde waren werden vrij verklaard. De stapelgoederen moesten een gehele ochtend in Groningen ter markt worden gebracht, daarna waren de handel en de uitvoer vrij, hoewel de laatste wel aan een uitvoerrecht (ook stapelrecht geheten) was onderworpen.³³³ In die jaren die volgden concentreerde het stadsbestuur zijn aanvallen op de door Den Haag ingevoerde Generale Middelen. Ook hiertegen bestond een grote weerstand vanuit de gilden omdat deze accijzen hen direct in de beurs troffen.

Naast de angst voor een verval van rechten zoals het stapelrecht en het gedrijf van calvinisten was een van de grootste bezwaren van Groningen tegen de Unie van Utrecht steeds een verzwaring van de belastingdruk geweest. Meteen na de Reductie had het stadsbestuur bij de Friese buurstedes geïnformeerd over de Generale Middelen en de wijze waarop deze aldaar waren ingevoerd en werden ingevorderd. De bezwaren die ook de Friese steden jaar in jaar uit tegen de verschillende speciën maakten zullen het stadsbestuur hebben gestijfd in zijn afwijzende houding tegenover deze ‘nationale’ belastingen.³³⁴ Ook anderszins trachtte het zijn economische bestaansbasis te versterken, onder meer door middel van een poging om de uit Stade verdreven verenigde Engelse lakenkooplieden (*Merchant Adventurers*) naar Groningen te halen. Een remonstrantie over de Generale Middelen die in 1599 aan de Staten-Generaal was gericht, geeft een beeld van de penibele economische situatie waarin de stad zich op dat moment bevond. De stedelingen beklagden zich hierin over het feit dat zij weliswaar tijdelijk de accijzen op consumptiegoederen hadden ingevoerd, maar dit niet in mindering hadden gebracht op hun financiële afdracht ten behoeve van de fortificatie van de stad. Ondanks, zo stelde het stadsbestuur, dat Groningen meer afdroeg dan de elf Friese steden bij elkaar genomen en voorheen een dergelijke belasting alleen door de Ommelanden, het Gorecht, beide Stadshamrikken en de ossenweiden was opgebracht. De situatie was huns inziens al erg genoeg, want veel brouwerijen lagen stil, de burgers verarmden met de dag en keerden ‘by mennichten’ Groningen de rug toe. Het paste de Ommelanders niet, bij hen aan te dringen

³³³ Bos, *Gild- en Stapelrecht tot de Reductie*, 358.

³³⁴ In de Friese steden bleek veel weerstand te zijn tegen de Generale Middelen. Aanvankelijk waren niet meer dan zeven speciën (nl. op wijnen, vreemde bieren, zout, zeep, azijn, hoorgelden en bezaaide landen) ingewilligd, waarvan op verzoek van de hoorgelden en bezaaide landen op verzoek van de plattelandskwartieren weer waren afgeschafte. ‘Ick mach mij Ed. heren ook wel vrijlick voorclaren dat die resterende vijff specien sonder grote suareicheit alle jaren in trein ofte int gebruiick *niet* (curs. M.S.) beholden worden, also die steden huer in desen seer besuaart vijnden, ende daar om ook alle jaren sulkes inwilligen onder protestaci,...’. De brief is vanuit Leeuwarden dd. 8 augustus 1594 geschreven door een van de drie Friese stadsgedeputeerden (Allert Jacobsz Vries). Hij dringt er bij de Groningers op aan ‘desen binnen U. Ed. camer (te) laten bleven’. (Groninger Archieven, Toegang nr. 2241, *Verzameling losse Stukken na de Reductie 1*, nr. 8, oud nr. RF 1594.20). Het Groninger schrijven was nog in de nieuwe stijl gedateerd (d.w.z. Gregoriaanse stijl die sinds 1582 in de koningsgezinde gebieden werd gehanteerd) op 13 augustus 1594, is 3 augustus oude stijl. Op 10 november 1594 voerden Burgemeesteren en Raad van Groningen de oude of Juliaanse kalender opnieuw in (vgl. De Bruijn, *Plakkaten*, 40).

op het betalen van de generale middelen door een vergelijking te maken tussen Groningen en andere steden in Holland, Zeeland, Friesland of Overijssel. Opnieuw speelde het stadsbestuur de kaart van haar defensieve functie en noodzaak als onmisbare schakel in de verdediging van het noordoosten van de Republiek en zijn onvermogen door het invoeren van nieuwe belastingen deze taak te vervullen: 'bij faulte van middelen' en vanwege 'harer schulden, daer sie bess ahn (tot aan, M.S.) die oohren tho in stecken'. De belangrijke handel met de 'Oostersche steden' (overigens opnieuw een indicatie voor de zuidoostelijke en oostelijke oriëntatie van Groningen!) was volgens het stadsbestuur stil gevallen.³³⁵

Stad en Ommelanden maakten tegen het einde van de zestiende eeuw inderdaad een moeilijke tijd door. Zo was na een 'slappe winter' in de nazomer van 1597 een groot deel van het Westerkwartier overstromd en werd om een verlichting van de quote verzocht.³³⁶ Op een bevolking van naar schatting 18.000 inwoners telde Groningen 3.000 armen, met andere woorden één-zesde van de bevolking.³³⁷ De algemene verarming leidde ertoe dat de gewestelijke staten besloten om de armenstaat uit zowel de stad als de Ommelanden jaarlijks ieder 2.000 Caroliguldens uit de opkomsten van de kloostergoederen te doen toekomen. De verarming hield lang aan. In hetzelfde jaar (te weten 1614) waarin het stadsbestuur zowel de openlegging van het veengebied van Sappemeer doorzette, als de grote stadsuitleg goedkeurde³³⁸ (nota bene in de maand dat de provinciale academie, de voorloper van de Rijksuniversiteit werd opgericht), vaardigden 'Borghermesteren vnde Raedt der Stadt Groeningen' nog een plakkaat uit tegen 'diversche stercke Bedelaren end andere Vagebunden allhier in onser Stadt neder-gesettet und noch dagelijcx meer und meer, soo hier ende daer in hoecken ende winckelen sulden neder-setten' en zich niet 'met eerlijck handewerck' wisten te onderhouden. Dit plakkaat werd het jaar erop en in 1622 herhaald.³³⁹

³³⁵ (...) Ende soe die vander Stadt lust hadden met reeden te protesteren, woe die Remonstranten (Ommelanders M.S.) meth wreuelickheijt ende bitteren gemoete niet onder laten oeck buyten reedenen te doen, solden U.E.Mo. well reverslyck ter harten vueren ende voor ooghen stellen haer sobrer standt ende vuyjterste onuermogenheit, waer duer sie nolentes volentes het onderganck ende verdarff haerer Stadt mit bekummerten gemuett allenskens sien ankommen, poorten, wallen, graftenn, bruggen, muijren ende ander vestingen dagelicx verfallen, die sie bij faulte van middelen niet konnen reparieren, harer schulden, daer sie bess ahn die oohren tho in stecken, van jaer tott jaer ahn wassen ende vermeerderen, waer ouer die Borghers in vrembde landen mit repressalien gedrouwet en die traficque op de oostersche steden teenemaal staff gemaectet wortt'. (*RHC Groninger Archieven*, Toegang nr. 2041, *Verzameling losse stukken na de Reductie*, 12.228, oud nr. *RF 1599.84*).

³³⁶ Stadsbestuur 'ophuijden (22 september 1597) brieven ontfangen wegen die Heeren Gedeputeerden vant collegie aenlangende die groote und undraegelucke schaeden deur innudatie in 't Westerkwartier van d'Omlanden geleden' (Stads verbael bij den Syndico Johan Houfflin in dato, *RHC Groninger Archieven*, Toegang nr. 2100, *Stadsbestuur van Groningen 1246-1594*, inv. nr. 720, Hs. in folio 288, in dato).

³³⁷ Van der Ploeg, 'Armoede en diakonale armenzorg', 16.

³³⁸ Schroor, 'Een vlucht voorwaarts', 45-46.

³³⁹ Plakkaat dd. 13 augustus 1614 (in: *RHC Groninger Archieven*, Verz. van Stukken dl. 31, oud nr. Register Feith 1614.33), de *dies natalis* van de provinciale academie (thans Rijksuniversiteit Groningen) viel op 23 augustus 1614. Eerdere ordonnanties op armen en bedelaars werden op 18.1.1596; 21.3.1597; 10.9.1600; 28.1.1601 en 24.3.1606 uitgevaardigd. (vgl. De Bruijn, *Plakaten*, nrs. 33, 220).

Het brouwersgilde en de andere gilden

De speciaal in de bovengenoemde remonstrantie gememoreerde brouwnijverheid was sinds jaar en dag de belangrijkste nijverheid in de stad. Omdat het sinds 1473 verboden was om in de provincie ander bier te tappen en te verkopen dan het Groninger bier, loonde het nauwelijks de moeite om buiten de stad anders dan voor privégebruik te brouwen. Dat de brouwerij beschermd werd door het stapelrecht was één, maar ook op andere wijze was duidelijk dat deze

Afb. 17 Brouwersgilde, beschilderd venster Museum H. Boss 1892/94 (Groninger Archieven 1536-2470).

activiteit van uitzonderlijk belang was voor de stedelijke economie. Zo werd het brouwersgilde niet tot de achttien gemene of burgergilden gerekend, maar was het de eerste onder het twaalfal zogeheten raadsgilden. De burgergilden waren de achttien oude gilden, die gezamenlijk werden bestuurd door twee bouwmeesters. De raadsgilden hadden in tegenstelling tot de eerstgenoemde geen politieke rechten, maar waren door Burgemeesteren en Raad opgericht en aan hun gezag onderworpen. Ze konden in tegenstelling tot de burgergilden formeel geen invloed op de regering van de stad uitoefenen, maar waren anderszijds en gelet op hun nauwere band met het bestuur in feite machtiger, en dit gold zeker voor het brouwersgilde. Lidmaatschap van het brouwersgilde was al vroeg het vehikel voor stijging op de sociale ladder.³⁴⁰ Daarnaast kende Groningen een voorzover bekend negental knechtsgilden, ontstaan omdat de meeste ambachtsgilden een soort numerus fixus hadden ingevoerd, waardoor meesters enkel nog konden worden opgevolgd door hun zoon of de nieuwe echtgenoot van de weduwe.³⁴¹

In het gilde liet zich, met het oog op de hoge status van het lidmaatschap, ook een aantal adellijke en patricische families opnemen die het brouwersvak in het geheel niet uitoefenden. Hoezeer de brouwerij in de zestiende eeuw floreerde, blijkt uit de vele 'treffelijke' woningen die in de stad en vooral 'Bij der A' stonden, zo merkte Bernard Alting rond het midden van de zeventiende eeuw op.³⁴² De brouwnijverheid was van een zo grote importantie dat de brouwers en toeleveranciers als de kuipers als regel vrijgesteld waren van het dienstdoen in stedelijke legers en slechts in tijden van grote nood onder de wapenen werden gesteld, teneinde buiten de stad in actie te komen. Enkele jaren later (1562) vaardigde het stadsbestuur een verbod uit om zowel te brouwen als het eigen bier bij tapmaat te verkopen.³⁴³ Niet alleen buiten de stad werd eventuele concurrentie fel bestreden door de brouwers; ook binnen de stadsgrachten was dat het geval. Het werd de Jacobijnen in 1556 verboden om in hun klooster bier voor geld te tappen en te verkopen of te laten tappen en verkopen.³⁴⁴

Hoe omvangrijk was de brouwerij, met andere woorden hoeveel brouwers telde Groningen? We volstaan met enkele cijfers. In de schattingslijst van 1535 staan tien brouwers met name opgeschreven, met daarnaast een negental tappers,

³⁴⁰ Zo beschreef Sicke Benninghe ene Claws Knochenhouwer die door de gildeberoeringen van de jaren 1520 in de Raad was gekomen en was op geklommen van slager, 'nu brouwet he wat mede' (Feith, *Kroniek van Sicke Benninge*, 175).

³⁴¹ Vgl. Buursma, 'Dese bekommerlijke tijden', 304-305.

³⁴² Alting, *Oud en Nieuw Groningen*, 211: 'Hoe de brouwerij te Groningen gefloreert heeft, bethonen sooveele treffelijke hujsen de wij hier ende daer in de stadt sien. Ende onder deselve bijcans de geheele westersche streeck de wij 'Bij der A' noemen, zijnde wel een schoon deel van de stadt. Bij den oude tijden hadden d'ingesetenen daer wonende, de schier geen andere waren als brouwers ende hun handtlangers als vast binders (...)'

³⁴³ Formsma en Van Roijen, *Diarium Alting*, 115.

³⁴⁴ Feith, *De gildis Groningans*, 255, vgl. Formsma en Van Roijen, *Diarium Alting*, 52.

waarvan een deel zelfgebrouwen bier zal hebben geschonken.³⁴⁵ In 1424 werden in totaal 273 leden in het brouwersgilde vermeld, die – mede in het licht van de hiervoor gereleveerde hoge sociale status – overigens lang niet allen het brouwersvak daadwerkelijk beoefenden.³⁴⁶ Het lijkt zelfs uitgesloten dat zij allen op enigerlei wijze rechtstreeks bij de brouwnijverheid waren betrokken. In de periode 1508-1514 schreven zich jaarlijks gemiddeld tien à twaalf nieuwe gildebroeders in; ruim een eeuw later (1634-1795) waren dat gemiddeld nog slechts vier per jaar. De afname van het aantal nieuwe inschrijvingen per jaar komt overeen met opmerkingen van tijdgenoten dat de brouwerij omstreeks 1650 ‘soo goedt ende groot niet (is) als zij geweest is’. De oorzaken daarvan waren de lange jaren van de Opstand (‘troubles’) en de concurrentie van Hollandse en andere bieren op de traditionele afzetmarkten voor de Groninger bieren.³⁴⁷ Wellicht vormde de toenemende oligarchisering een voor *homines novi* groeiende barrière om via dit machtige gilde tot het raadsircuit door te dringen. Als slag in de lucht nemen we een verhouding van één nieuwe gildebroeder per jaar op een totaal van tien als brouwers actieve gildebroeders aan. Stellen we voorts het aantal niet-brouwers onder de gildeleden op de helft, dan komen we uit op een aantal van ongeveer 50 brouwers dat omstreeks het midden van de zestiende eeuw actief was in de stad Groningen.³⁴⁸ Daarbij hield het stadsbestuur nauwlettend de aanvoer en het prijspeil van het in de stad gebrouwen bier in de gaten. Zo mochten brouwers in 1554 niet meer dan 30 mudden per week brouwen, maar vier jaar later was de vraag blijkbaar gedaald en werd een limiet van 24 mudden gesteld. Kennelijk was sprake van een verhoogd aanbod van elders. Voorzover die het populaire Hamburger bier betrof, werd daaraan door middel van accijnzen getracht enige beperking op te leggen. Uit de opbrengst van de verpachting van de Hamburger bieraccijns, blijkt dat de populariteit van het geestrijke vocht uit steden als Hamburg en Bremen inderdaad flink was toegenomen van (omgerekend) 1.322 Caroliguldens in de jaren 1547-1550 via 1.913 Caroliguldens in 1551-1552 naar gemiddeld 2.150 gulden in 1553-1554 tot een gemiddelde van 3.938 gulden in de jaren 1555-1560, waarna de pachtsom daalde naar 2.588 gulden in 1561-1562. Ook de opbrengsten van de Groninger bieraccijns namen toe (van gemiddeld 2.451 gulden in 1541-1550 naar 2.636 in de jaren 1551-1560), maar vanwege het lagere tarief in mindere mate. Kennelijk was het Groninger bier van voldoende kwaliteit dat het in de Ommelanden ondanks de grotere aanvoer van vreemd bier populair bleef en was de accijnsop-

---

³⁴⁵ Daartoe behoorden ook kuiten(bier)brouwers als Egbert en Allert Koiter en Frerick Koiter (Blok, *Rekeningen*, 134, resp. 168).

³⁴⁶ Feith, *De gildis Groningans*, 248.

³⁴⁷ Alting, *Oud en Nieuw Groningen*, 212.

³⁴⁸ Benders, *Een economische geschiedenis*, 119-120 noemt – verwijzend naar Keuning, *De regio Groningen*, 43 een aantal van 80 brouwerijen aan het einde van de 16^e eeuw.

brengrst van de in de stad gebrouwen bieren op het platteland zelfs nog enkele honderden guldens gestegen.³⁴⁹ Ook later in de zestiende eeuw bleef het stadsbestuur de bierproductie strak reguleren.³⁵⁰

Via het machtigste gilde, dat van de brouwers, komen we bij het belang van het gildewezen in het algemeen. Was in Groningen en de Ommelanden de handel al strak gereguleerd in het kader van het gild- en stapelrecht, ook de nijverheid, het ambachtswezen kortom, was onderworpen aan strakke gildebepalingen. Incidentele gildenoproeren zoals in 1525–1528, de staatsgreep van Renneberg die Groningen in 1580 terugbracht onder het gezag van de Spaanse koning en de astrante houding die Groningen in 1600, ingegeven door de gilden, jegens de door de Staten-Generaal in te voeren Generale Middelen innam, hadden het stadsbestuur er bij voortdoring aan herinnerd dat het vast moest houden aan een pragmatische politiek-economische koers. Daarin stonden het veiligstellen van de centrale marktfunctie, van de stedelijke handel en de nijverheid op de eerste plaats. De starre houding van het stadsbestuur leidde in 1600 zelf tot de gijzeling van een drietal leden van het stadsbestuur in Den Haag en het opwerpen van een dwangkasteel ('Tuchthuys') ten zuiden van de Oosterpoort door de Staten-Generaal.³⁵¹ Het jaar daarop maakten de Staten-Generaal bovendien korte metten met de invloed van de gilden op het stadsbestuur. Geen bouwmeester, olderman of gildelid mocht voortaan meer zitting hebben in het stadsbestuur en met deze uitsluiting van de gilden werd een verdere stap gezet op weg naar oligarchisering van het stadsbestuur, een proces dat na de gildeoproeren van 1657 en 1662 werd bezegeld.³⁵² In 1663 raakten de gildebroeders van de burgergilden nu ook hun eigen jaarlijkse vrije 'bestuursverkiezing' kwijt. Die hadden zij tot

³⁴⁹ Gegevens ontleend aan en omgerekend van ridders naar Caroliguldens uit: *Extract uijt de Reeckeningen der Stadt Groeningen van volgende Jaeren (1526-1647) dd. 3 februari 1649 door rentmeester Johan J. de Mepsche (RHC Groninger Archieven, Stadsbestuur 1594-1815, Verzameling Losse stukken na de Reductie, nr. 598 (deel 16)*. Uit het geheel blijkt overigens dat de Stadsrekeningen over de jaren 1527-1540, resp. 1544-1546 toen (m.a.w. in 1649) al verloren waren gegaan, cq. zoekgeraakt.

³⁴⁹ 'B ende R synt deer toversicht (= verwachting), so veer men hiir goede Groninger beren broude, solden de vremde beren so herdt in den lande (= Ommelanden) neet gedrunken worden ende bij sich selffs ondergaen, oeck wall affgedaen worden, woewall na der tholatinghe van vremde beren de accijsen van de Groninger beren in den landen tusschen veer ende vijffhundert gld. jaerlyxs meerder ende groter bevonden synt dan vorhen'. (Formsma en Van Roijen, *Diarium Alting*, 22, dd. 23 augustus 1554). In 1557 was er desondanks zorg over de kwaliteit van het Groninger bier. Op 12 augustus kregen de brouwers opdracht om een manier te zoeken om 'guede, duchtige ende duerachtige beren te brouwen' ten einde de vremde bieren uit de Ommelanden te weren (Harterink-Koomans, *Het geslacht Ewsum*, 228).

³⁵⁰ Formsma en Van Roijen, *Diarium Alting*, 623 (januari 1585): 'dat de brouweren in plaetz van 24 sullen 32 mud ter weecke verbrouwen'.

³⁵¹ Een afbeelding van dit zogeheten Statenkasteel ('so dath ergher is noemen spotswijse idt opgelmelte Kastel idt Tucht-hus van Gronnighen al oft idt sulve eyn straf-hus were omme doghenieten tho kastyden, in vorgel-dingh vande trouwicheyt den wy onse angeboren opperste Lantfurst – nl. de koning van Spanje – tho gedregen hebben') voorzien van een tekst door een katholieke Groninger d.d. 3 november 1600 en uitgegeven in Antwerpen in: Schroor, *Historische atlas stad Groningen*, 29.

³⁵² Feenstra, *Spinnen in het web*, 33-34; Schilling, 'Vergleichende Betrachtungen', 5-7, 9 e.v.; Schroor, 'Herorientatie op de Unie en op Holland', 160; Schroor, 'Ontwrichting en oligarchisering', 237-241.

dan toe uitgeoefend onder leiding van de beide bouwmeesters, waaronder elk gilde zijn eigen olderman en een tweetal hovelingen koos. Het bouwmeestersambt werd afgeschaft en de Raad moest voortaan de keus van de gildebestuurders bekrachtigen.

In 1620 vaardigde het stadsbestuur van Groningen een Generale Ordonnantie op de gilden uit. De achtergrond van deze maatregel was uiteraard de wens van het calvinistische stadsbestuur aan de laatste resten van het oude katholiek getinte corporatisme een einde te maken. De teugels werden naar calvinistische snit dan ook flink aangehaald. Er werd aan eet- en drinkgelagen, paal en perk gesteld en de braspertijen van weleer werden voortaan financieel gesublimeerd in vastgestelde bijdragen, die nieuwe gildebroeders aan de stedelijke armenkas moesten afstaan. Nieuwe gildebroeders dienden, 'om het ampt offte neringe' uit te mogen oefenen, niet alleen het burgerrecht te bezitten, maar ook een deel van hun in-tredegeld aan de armen te geven, door henzelf over te dragen aan de 'boeckholder der gemene armen'. Boven de 50 stuivers (Philipsgulden), een halve rijksdaalder die een nieuwe gildebroeder vanouds aan de bouwmeesters, respectievelijk de bouwmeestersbode moest afstaan, was hij veertien daalders kwijt. Van dat bedrag zou de armenzorg acht daalders genieten en de overige zes waren 'thot der gilde behoeff ende onderhoudt van arme gildebroeders'. Van deze laatste bepaling mochten de kremer- en schuitenschuiversgilden in zoverre afwijken dat zij voor zichzelf acht in plaats van zes daalders mochten reserveren. Er werd daarmee een uitzondering gemaakt voor deze grote gilden met hun vele leden en daarmee is tevens aangegeven hoezeer handel (met name kleinhandel) en transport domineerden in de Groninger economie in het begin van de zeventiende eeuw.³⁵³

Burgers, gildrecht, gilden, conjunctuur en gilderollen

Een andere manier om enig kwantitatief zicht te krijgen op het aspect werkgelegenheid van de stedelijke economie zijn de archieven van de gilden. Hoezeer hun positie binnen de stedelijke samenleving ook was veranderd en hun macht was ingeperkt, zoals we hiervoor beschreven; ze bleven gedurende de hier onderzochte periode van groot belang voor het economisch reilen en zeilen in de stad. Met voorbijgaan aan hun verdere functioneren, aan de dagelijkse praktijk van het ambacht, de meesterproef en de onderlinge zorg, stellen we de vraag in hoeverre de gilderollen en andere registraties met betrekking tot de gilden ons iets zeggen over de werkgelegenheidsstructuur in Groningen. Voor de meeste ambachten en een groot aantal verzorgende beroepen in handel en transport gold de verplichting lid te zijn van een gilde. En voor dat laatste was het bezit

---

³⁵³ RHC Groninger Archieven, Toegang 1605, *Archief van het stadsbestuur 1594-1815, Verzameling van Stukken deel 12, 172 e.v., nr. 470 - Generale ordonnantie op de Gilden d.d. 15 februari 1620*. Vgl. Buursma, 'Dese bekommerlijke tijden', 80.

van het burgerrecht weer een voorwaarde.³⁵⁴ Er bestaat dan ook een duidelijk verband tussen de burgerregistratie en de inschrijvingen van nieuwe gildebroeders.

Daarnaast waren er de inschrijvingen in het gildrechtboek.³⁵⁵ Dit laatste recht had in eerste instantie betrekking op het deel mogen hebben aan handelsprivileges in de Ommelanden en op het waterrecht, dat is het gebruik van de waterwegen van en naar de stad Groningen.³⁵⁶ Dit bracht zeer veel tot de ambachtsgilden toegelaten lieden (bijvoorbeeld slaggers, bakkers, brouwers, kremers) ertoe om tegelijkertijd ook dit 'gildrecht te winnen' (te verwerven; M.S.). Het gildrechtboek is overigens slechts gedeeltelijk als bron bruikbaar, omdat lang niet alle gildebroeders tevens het gildrecht verwierven. Dat onder degenen die dat wel deden juist veel schuitenschuivers, snikkevaarders en ander varend volk school, laat zich gezien het belang van de vaart door de Ommelanden en de stadsjurisdicties raden. Hoewel het gildrechtboek voor wat de tijd van de Republiek betreft een kortere periode (1595-1710) beslaat dan het door ons onderzochte burgerboek (1595-1795) mogen we er van uitgaan dat vrijwel een op een alle, als nieuwe burgers aangenomen schippers, schuitenschuivers, snabbe- en snikkevaarders erin zijn opgenomen.³⁵⁷ Wanneer we de kortere periode die het gildrechtboek bestrijkt (155 jaren) projecteren naar de twee eeuwen van onze onderzoeksperiode dan zijn het er zelfs veel meer. We moeten daarbij echter bedenken dat lang niet al het in het Gildrechtboek opgenomen varensvolk in Groningen woonachtig, dikwijls op grote afstand van Groningen, maar zij moesten het waterrecht winnen om op Groningen te kunnen varen.

De inschrijvingen voor het gildrecht geven ons daarentegen wel enig inzicht in het verloop van de conjunctuur, iets wat in zekere zin eveneens uit het verloop van het aantal nieuw ingeschreven burgers kan worden afgeleid. Daarbij kunnen de inschrijvingen in het gildrechtregister vanwege hun belang voor de handel in en met de Ommelanden iets zeggen over de economische ontwikkeling aldaar. Mutatis mutandis geldt dit voor de hoogte van het aantal ingeschreven burgers in de stad, waarbij we uiteraard niet mogen vergeten dat economische tegenslagen in de omgeving uiteraard ook hun weerslag in de stad hadden. Het gildelidmaatschap bood de felbegeerde toegang tot het uitoefenen van een

---

³⁵⁴ Vgl. het verbod van het stadsbestuur d.d. 21 januari 1595 kort na de Reductie om enige nering in de stad uit te oefenen zonder het bezit van het burgerrecht (De Bruijn, *Plakkaten*, nr. 12).

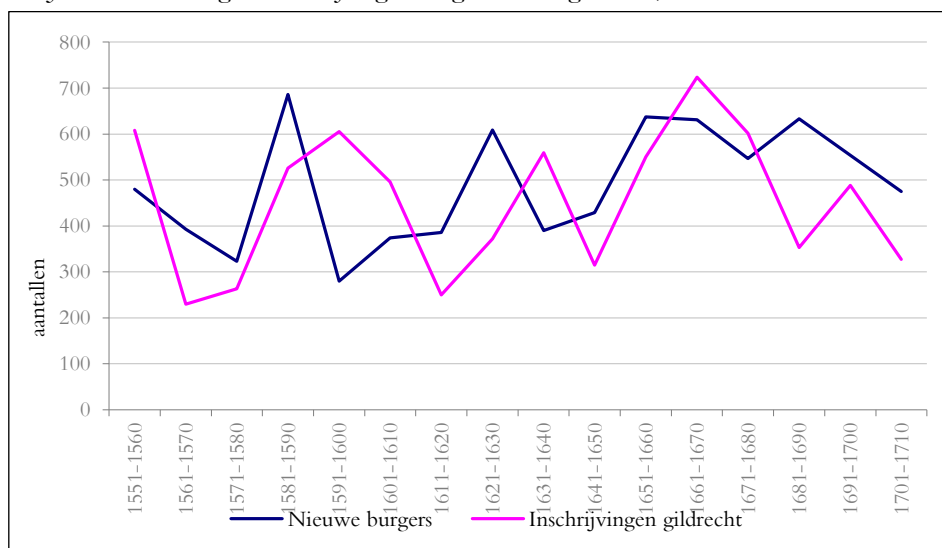
³⁵⁵ Doornbos en Kuiken, *Gildrechtboek*.

³⁵⁶ Doornbos en Kuiken, *Gildrechtboek*, 6.

³⁵⁷ Tegenover 715 bij de scheepvaart en binnenschipperij betrokken nieuwe burgers (1595-1795) vinden we in het Gildrechtboek over de jaren 1595-1710 651 man varend volk (resp. beurtman, borkvaarders en -schippers, grootschippers, schippers, schuitenschuivers, schuitenschippers en schuitenvaarders, snabbe- en snikkevaarders, stulkers, tasschenvaarders, veerschippers, vlotschippers). De hieronder te bespreken gilderollen leveren over de jaren 1641-1800 728 bij de scheepvaart betrokken personen op.

beschermd ambacht of een beschermde nering en dat bovendien in een stad welke in een stedenarm gebied lag en de mogelijkheid bood producten en diensten in een wijde omgeving af te zetten. Burgerschap en gildelidmaatschap zullen vanwege de relatieve maatschappelijke zekerheid die er van uitging dan ook hun aantrekkingskracht op potentiële migranten hebben uitgeoefend. Ter vergelijking hebben we in grafiek 3.1 het verloop van de inschrijvingen in het gildrechtregister en de burgerboeken vanaf het midden van de zestiende eeuw tot het begin van de achttiende eeuw (1551-1710) tegen elkaar afgezet. Daarbij was sprake van een min of meer vergelijkbaar aantal inschrijvingen in beide registers, te weten 7.777 personen in de burgerboeken en 7.268 personen in het gildrechtregister over de genoemde periode.

Grafiek 3.1 Groningen: inschrijvingen burgerrecht en gildrecht, 1551-1710

Bron: *RHC Groninger Archieven*, toegang nr. 1605, *Archief Stadsbestuur 1594-1815*, inv. nr. 596^cr, *Cleyne Borgerrecht 1544-1798* (i.e. 1594-1635); Inv.nr. 596^ar, *Register (...) klene borgerrecht 1671-1770*, resp. inv. nr. 596^br, 1771-1798 (i.e. 1671-1798); Doornbos en Kuiken, *Gildrechtboek*.

Met het zo-even gemaakte voorbehoud in ons achterhoofd valt op dat de golfbewegingen van de 'conjunctuur' eveneens min of meer gelijk op gaan, zij het doorgaans met een tijdsverschil van ruwweg een decennium. De oorlogstoestand aan het begin van de Opstand tegen Spanje lijkt gedurende de decennia tussen 1560 en 1580 op zowel Groningen als zijn omgeving een drukkend effect te hebben gehad. De zogeheten Groninger Schansenkrijg waarin gedurende de jaren 1580-1594 tussen de Spaansgezinden en Staatsen strijd werd gevoerd om

de stad Groningen, weerspiegelde zich in een toenemend aantal burgers dat om reden van veiligheid of geloof naar Groningen trok.³⁵⁸ De omsingeling van Groningen tijdens de eerste helft van de jaren 1590 vond zijn weerslag in een sterk gedaald aantal nieuwe burgers dat zich aldaar inschreef. Handel en verkeer in de Ommelanden – en daar gaat het gildrechtregister vooral over – zaten in de jaren 1590–1610 juist in de lift. We zien ook het moeizame, maar onmiskenbare herstel van de stad daarna, met in ons achterhoofd de eerder in dit hoofdstuk gereleveerde verarming omstreeks de eeuwwisseling. Die verarming was één zijde van de medaille. De stevige bevolkingsaanwas na de Reductie was in eerste instantie mede veroorzaakt door de trek van veel armen uit de omgeving naar Groningen, waartegen zoals eerder gezegd door het stadsbestuur verschillende plakaten waren uitgevaardigd.

Het economische herstel kwam vooral vanaf 1606/'07 op gang toen het stadsbestuur permissie van de Staten-Generaal kreeg om het Statenkasteel af te breken en een hoogtepunt werd bereikt in de jaren 1618–1628, waarover in het volgende hoofdstuk over de stedelijke financiën meer. Het gildrechtregister biedt ons hooguit enig inzicht in de ontwikkeling van de werkgelegenheid in sectoren welke rechtstreeks opereerden in de Ommelanden. Van de 5.036 inschrijvingen in dit register tussen 1601 en 1710 weten we van slechts 2.000 personen het beroep; daarvan één-derde in de scheepvaart, naast tientallen bakkers, brouwers, slaggers, koemelkers, tuinders. Zoals gezegd waren velen onder hen buiten de stad woonachtig. Omgekeerd zullen veel Ommelanders (en Drenten) de stad hebben opgezocht om er hun andere dan dagelijkse behoeften aan te schaffen. Onderlinge vergelijking van de namen in onze databank en de namen uit het Gildrechtregister zal ongetwijfeld meer informatie opleveren over individuele personen; om een exacter beeld te krijgen van het belang van de diverse sectoren van werkgelegenheid is de bron hooguit indirect van belang.

Dat brengt ons op de volgende 'economische bron', het archief van de gilden. De onderstaande tabel 3.1 geeft een overzicht van de beschikbare bronnen op dit punt. Deze laat een zeer uiteenlopend beeld zien. Van een aantal gilden is in het geheel geen materiaal overgebleven, behoudens een enkele gilderol, doorgaans weinig meer dan een verzameling van een of meerdere reglementen met betrekking tot de uitoefening van het ambacht. Ze zijn zeer divers en uiteenlopend, zoals de tabel laat zien. Van de meeste gilden is geen naamlijst met leden overgebleven. Waar naamlijsten zijn overgebleven is het in veel gevallen moeilijk het ledental op een en hetzelfde tijdstip vast te stellen, omdat de perioden elkaar dikwijls niet overlappen. Uit een reeks uiteenlopende bronnen werd voor een aantal gilden, veelal op een uiteenlopend tijdstip, het op dat moment getelde aantal leden aangegeven.

---

³⁵⁸ Van den Broek, *Het geheime dagboek van Johan Julsing*, 9.

Tabel 3.1 Overzichtsstaat van de gilden in Groningen

	Aantal leden voorzover bekend	Datum gilderollen	Loopt tot	Naamlijst gildeleden
Voeding				
Bakkersgilde *	49 (1629)	(1404) 9.11.1630	1789	1634-1734
Molenaarsgilde +	30(1630)	13.5.1652	1777	-
Slagersgilde *		(1434/1620) 9.4.1631	1789	-
Koekenbakkersgilde +	19 (1650)	3.1.1640	1789	1640-1797
Brouwersgilde +	125 (ca.1630)	(1424) 1.10.1616	1794	1424-(1689) 1700
Diensten				
Barbiers & heelmeesters +	24 (1655)	(17.9.1597) 1633	1805	-
Herbergiers en tappers +	124 (1623)	(1655) 22.6.1661	1805	1662-1806
Schenkers		instr. d.d. 5.1.1628		-
Kleinhandel				
Kremers *	400 (1668)	1362	1794	1593-1808
Vervoer				
Schuitenschuivers *	92 (1698)	(1403) 19.7.1623	1787	1603-1716
Groot-Schippersgilde (buitengilde)		1605		1608-1771
Voerlieden & slee- menners (buitengilde)	46 (1630)	(1436)1601 (1.5.1624)		-
Snikkevaarders	ca. 50			-
Tonnendragers		instr. 8.12.1627		-
Gebruiksgoederen				
Smeden *		30.8.1642	1790	-
Kistemakers et al.*		(1404) 12.11.1631	1754	-
Koperslagers +		(1608) 12.2.1620	1750	1651-1803
Wiel-, stoel- en houtdraaiers *		(1436) 20.2.1637	1787	-
Stel- & wagenmakers *		(1436/1520) 4.5.1639	1750	-
Pottenbakkers +		24.7.1628	1753	
Kuipers (hopen- binders) *		(1382/1620) 3.2.1635	1750	1651-1808
Korf- & mandenmakers +		(1620) 13.5.1632	1750	-
Zadelmakers & kannegieters *		1416	1772	-
Zwaardvegers +		?		-

(vervolg tabel 3.1)

	Aantal leden voorzover bekend	Datum gilderollen	Loopt tot	Naamlijst gildeleden
Bouwnijverheid				
Glazemakers & schilders *		1654	1750	-
Timmerlieden & hardhouters +		(1404) 15.5.1605	1791	1738
Schuitemakers *		(1436) 18.2.1734	1758	-
Textiel				
Wantscheerders en lakenbereiders *		(1436) 10.6.1630	1750	-
Pelsers (bontwerkers) *		19.6.1630	1750	-
Linnenwevers *		(1588) 8.6.1630	1787	-
Wolwevers +		(1436) 25.7.1607	1753	-
Kleding				
Schoenmakers *		(1373) 1606	1792	1740-1833
Kleermakers *		(1420) 13.12.1628	1787	-
Knopenmakers	27 (1655)	(1436) 3.11.1655		-
Hoedemakers *		(1436) 29.4.1626	1751	1658-1767
Luxe goederen				
Goud- & zilvermeden +	12-15	(1436/1512) 4.2.1630	1750	-

* - burgergilden, + - raadsgilden

Bron: *RHC Groninger Archieven*, ABS 293, toegang 1325, *Archivalia van de stad Groningen betreffende de gilden 1317-1883*; De Bruin, *Plakkaten van Stad en Lande*, passim. Aantallen werden o.m. ontleend aan RHC Groninger Archieven, Toegang 1605 *Stadsbestuur van Groningen 1595-1815*, inv. nr. 332b: *Bijlagen Stadsrekening 1627, 1630*; Feith, *De Gildis Groningans*; *BGOG VI* 144. N.B: De stad telde in 1627 130 herbergiers en in de jaren 1690 gemiddeld 80 (Doornbos, *Herbergiers*, 6-7).

Het beeld is al met al weinig consistent en te fragmentarisch om er algemene uitspraken aan te ontleen. Om te beginnen noemen we de vertekening van het ledental van het prestigieuze brouwersgilde. Dit telde gemiddeld genomen veel meer leden dan daadwerkelijke brouwers, zoals wij eerder opmerkten. Verder ontbreken van de meeste gilden opgaven van het ledental.³⁵⁹

³⁵⁹ De naamlijsten van nieuwe gildeleden, -knechten e.d. van het grote koopman- of kremergilde (*RHC Groninger Archieven*, toegang 1325, *Naam-Boek van Gildebreders en -susters*, inv. 30-31) geven voor de jaren 1634-1660 584 nieuwe gildebroeders, maar daar zijn de kinderen van gildebroeders-burgers die lid werden van het gilde bij inbegrepen.

De admissiegelden – bron voor nieuwe gildebroeders

Er is gelukkig een andere weg waarlangs wat meer zicht kan worden verkregen op de getalsmatige verhoudingen tussen de gilden. Zo vinden we het aantal nieuw ingeschreven gildebroeders per gilde vanaf 1634 van jaar op jaar terug in de bijlagen van de Stadsrekeningen. In het laatstgenoemde jaar nam het stadsbestuur in het kader van het een voorgenomen redres (verbetering) van de stedelijke financiën als een van de maatregelen daartoe het besluit dat nieuwe gildebroeders voortaan admissiegeld aan het stadsbestuur moesten afdragen ter versterking van de stadskas.³⁶⁰

Zij die het brouwersgilde wilden winnen moesten voortaan 100 daalder (f 150,-) betalen, daarvan 80 daalder (f. 120,-) aan de stadskas, twaalf daalder (f. 18,-) aan hun gilde en acht daalder (f 12,-) aan de armen. Voor de overige achttien burgergilden gold dat nieuwe leden behalve de afdrachten aan de armenkas en het betreffende gilde waar zij toetraden, voortaan zes daalder (f. 9,-) ‘tot der Stadt proufijt’ moesten betalen aan de stadsrentmeester.³⁶¹ Eenzelfde regeling gold voor de raadsgilden. Het admissiegeld dat de herbergiers en tappers aan de stad moesten afstaan werd verhoogd van tien naar 40 Caroligulden. Zij waren al bij de oprichting van het tappersgilde in 1623 direct aangeslagen voor 10 Caroligulden per persoon. Bij het in dat jaar doorgevoerde redres was al overwogen om ook de andere gilden te laten bijdragen aan de stadskas, maar dat was toen niet doorgegaan.³⁶² De stadsrentmeester werd opgedragen een precieze administratie van deze nieuwe heffingen bij te houden en deze te controleren aan de hand van de registers in het bijzijn van de beide bouwmeesters van de gilden en de afzonderlijke, door de oldermannen van de gilden bijgehouden registers.

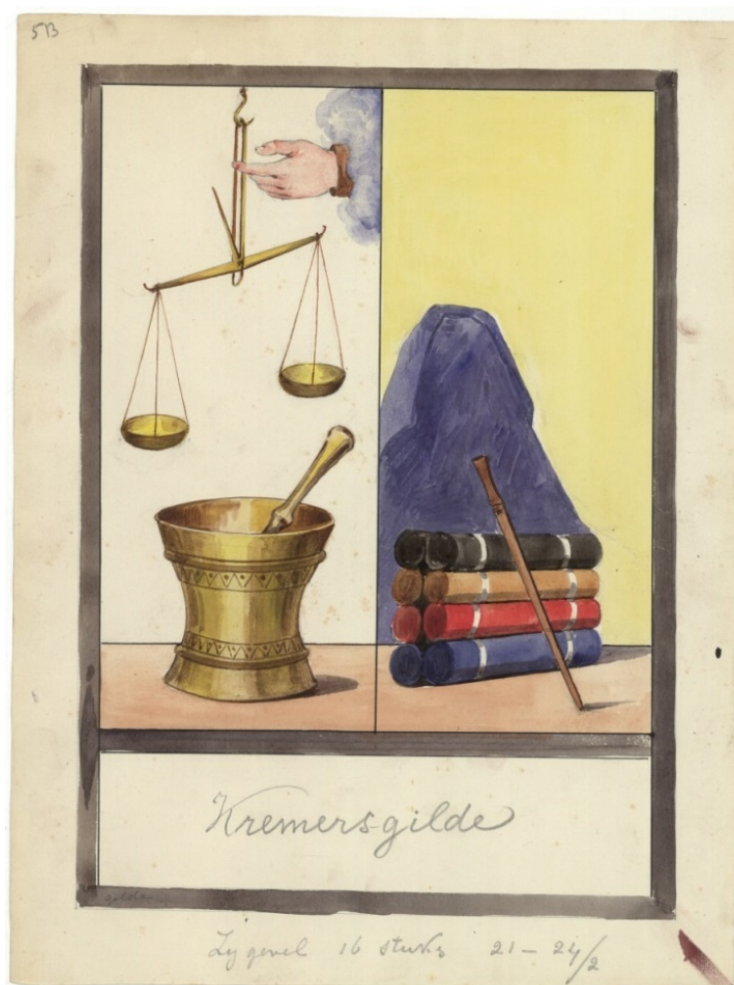
Uit de sindsdien keurig in de stadsrekeningen, met name in de bijlagen bijgehouden administratie, krijgen we een indruk van het aantal inschrijvingen, hun verloop en de verhoudingen tussen de verschillende takken van bedrijvigheid, handel en ambacht, voorzover uiteraard gildeplichtig. Onderaan tabel 3.2 hebben we ter vergelijking en voor de volledigheid het aantal nieuwe burgers vermeld dat in dezelfde periode werd ingeschreven. Het blijkt dat het totaal aantal inschrijvingen van nieuwe gildebroeders en nieuwe burgers over de gehele periode elkaar weinig ontloopt (circa 2,5%). Toch kunnen, ofschoon sprake is van

³⁶⁰ Volgens Resolutie van Burgemeesteren en Raad d.d. 11 januari 1634 (*RHC Groninger Archieven*, toegang 1605, *Stadsbestuur 1594-1815*, inv. nr. 1381), waarover in hoofdstuk 4 meer.

³⁶¹ Zo ook betaalde de eerdergenoemde – op 18 november 1665 terechtgestelde – gildeleider Gerard (Gerrit) Udinck in 1635 zijn negen caroliguldens admissiegeld voor zijn toetreding tot het snijders(kleermakers)gilde aan de stadsrentmeester (*RHC Groninger Archieven*, toegang 1605, *Stadsbestuur 1594-1815*, inv. nr. 332, Stadsrekening 1635, fol. 134).

³⁶² Redres 1623, paragraaf II *Inkomsten Verneederen*, punt 18: *Dat de nije gildebroeders van de schutenschuwers ende andere gilden etwes ander stadt behoiren te contribueren.*

een iets geringer verschil dan tussen de burgerboeken en de hiervoor genoemde gildrechtinschrijvingen (7%), ook hier beide reeksen niet op een worden vergeleken. De per periode sterk uiteenlopende cijfers geven daarvan reeds een indicatie. Dat beide reeksen niet onderling kunnen worden vergeleken heeft tenminste twee oorzaken. De eerste is dat uiteraard niet alle nieuwe burgers toetraden tot een gilde, omdat lang niet alle beroepen onder de gildedwang vielen. De tweede en wellicht belangrijker reden is dat veel nieuwe gildebroeders, als zonen (en vanaf de achttiende eeuw ook incidenteel als dochters) van burgers reeds het burgerrecht bezaten.

Afb. 18 Ontwerp beschilderd venster Groninger Museum door H.Boss, 1892/1894 (Gron. Arch.1536-2483).

Tabel 3.2 Inschrijvingen van nieuwe gildebroeders in de Groninger gilden, 1634-1795

	1634-1660	1661-1680	1681-1700	1701-1720	1721-1740	1741-1760	1761-1780	1781-1795	Totaal
Voeding									
Bakkers *	129	90	74	62	92	59	38	37	581
Molenaars	16	26	27	19	23	9	10	17	147
Slachters *	19	12	8	22	11	1	10	19	102
Koekenbakkers		16	2	0	14	19	33	20	104
Diensten									
Barbiërs	13	5	9	8	7	3	2	2	49
Herbergiers	189	247	178	101	68	79	64	140	1066
Schenkers	4	0	0	0	0	0	0	0	4
Wijntappers	16	10+pm	27	22	30	32	16	21	174
Handel									
Kremers *	261	151	133	151	348	272	225	170	1711
Vervoer									
Schuitenschuivers *	85	13	10	7	9	2	4	51	181
Schippers	39	33	34	22	10	29	38	16	221
Voerlieden	28	0	32	5	48	13	16	16	158
Snikkevaarders	49	19	44	7	65	28	60	73	345
Sleemenners	5	0	0	0	32	7	7	0	51
Tonnendragers	10	0	0	0	21	0	15	0	46
Gebruiksgoederen									
Smeden *	47	29	16	19	25	14	11	11	172
Kistmakers *	13	3	1	7	6	3	2	6	41
Koperslagers	4	4	8	4	8	6	8	7	49
Wieldraaiers *	13	9	5	15	10	6	9	10	77
Stellemakers *	7	9	11	9	5	2	6	2	51
Pottenbakkers	11	7	4	5	2	2	0	1	32
Kuipers *	31	21	24	10	19	9	4	6	124
Korfmakers	5	4	6	2	3	4	4	3	31
Tinnegieters/ Zadelm. *	6	6	4	4	8	3	3	3	37
Zwaardvegers	3	3	1	0	0	0	0	0	7
Bouwnijverheid									
Glazemakers *	33	15	8	21	36	13	12	31	169
Timmerlieden	17	14	11	9	37	24	38	19	169
Schuitmakers *	7	3	5	2	8	5	7	4	41

(vervolg tabel 3.2)

Textiel									
Wantscheerders *	8	4	0	0	0	0	0	0	12
Bontwerkers *	3	1	2	1	3	7	1	0	18
Linnenwevers *	28	13	11	5	2	1	6	9	75
Wolwevers	3	0	0	2	0	3	0	1	9
Kleding									
Schoenmakers *	43	40	56	34	32	23	25	27	280
Kleermakers *	143	85	68	69	68	39	54	42	568
Knopenmakers	28	9	3	4	6	4	8	8	70
Hoedemakers *	7	3	1	6	4	7	0	0	28
Luxe goederen									
Zilver- en goudsmeden	14	7	4	5	13	7	8	10	68
<i>Brouwers (in guldens)</i>		5445*	8435	8673	1800	2940	1650	270	
<i>Brouwers (aantallen)</i>									
<i>op basis van f. 120,-</i>									
<i>intredegeld p.p. (vgl.</i>	127								
<i>Res. B & R.</i>	(1634-								
<i>11.1.1634)</i>	1665)	45	70	72	15	24	14	2	369
Totaal inschr.	1464	956	897	731	1088	759	758	784	7437
<i>Inschrijvingen nieuwe burgers</i>	1255	1178	1235	936	997	724	729	582	7636

*) ontbreken 1648-1652

Bron: RHC Groninger Archieven, Toegang 1605, *Archief stadsbestuur Groningen 1594-1815*, inv. nr. 332r^b, *Bijlagen Stadsrekeningen 1634-1795*.

Hoewel dus lang niet alle burgers verplicht waren om lid te zijn van een gilde en de lijst bovendien louter de nieuwe gildebroeders bevat – en niet het totale ledenbestand van een gilde op een bepaald moment – geeft zij ons over de lange periode van ruim anderhalve eeuw toch een goede indruk van de grootte verhoudingen tussen de verschillende gilden. Als eerste en grootste valt het kramersgilde in het oog. Deze handelssector, waarin zowel groot- als kleinhandel (het onderscheid valt in Groningen helaas niet te maken) waren vertegenwoordigd, was goed voor bijna een kwart van het totale ledenbestand van alle gilden bij elkaar genomen.

Als tweede grote gilde, en zo mogelijk nog verzorgender van aard dan de vele met name kleinhandelaren (winkeliers) uit het kramersgilde, springt het herbergiersgilde in beeld. Volgens tabel 3.1 omvatte dit gilde in 1623 een 124-tal leden en in 1803 138 – als oude gildebroeders aangeduide leden³⁶³. Bijna een-

³⁶³ In 1631 waren er bijvoorbeeld 120 herbergiers in de stad (*RHC Groninger Archieven*, Toegang 1605, *Archief stadsbestuur 1594-1815*, inv. nr. 332b, *Bijlagen stadsrekening 1631*, nr., 568 bij folio 128) en in 1635 94. Moge-

kwart van alle etablissementen was buiten de stadsvesten langs de uitvalswegen en –wateren gevestigd.³⁶⁴

Het is vrijwel onmogelijk uit de in tabel 3.2 gepresenteerde cijfers het daadwerkelijk aantal beroepsbeoefenaren te benaderen. Laten we als voorbeeld de kleermakers en bakkers nemen. Het lijkt reëel om een werkzame generatie ergens tussen de 25 en 30 jaar te stellen (27 jaar). Op basis van de 160 jaren waarover wij gegevens hebben omtrent de inschrijvingen van nieuwe gildebreders volgt een delingsfactor van circa zes. Daaruit volgt dat de stad Groningen naar schatting emplot zou bieden aan gemiddeld een 95-tal bakkers, resp. schoenmakers. In 1730 waren er overigens 112 bakkers en 48 schoenmakers, terwijl tabel 3.4 voor 1629 49 leden van het bakkersgilde geeft. Daarnaast moeten we bedenken dat het aantal gilden – afhankelijk van de definitie waren het er 30 tot 38 – veel geringer was dan het aantal beroepen dat in de stad werd uitgeoefend. Uit de in deze studie gebruikte database met in totaal ruim 7.300 burgers waarvan het beroep bekend is, kunnen we ruim 300 verschillende beroepen destilleren, van aannemer tot zerkhouwer en van deurwaarder tot passementwerker.

Veel van de beroepen zijn nauwelijks aan specifieke gilden toe te wijzen, terwijl andersom veel gilden, het grootste gilde (kremergilde) wel het meest, een grote vergaarbak vormde(n) van zeer uiteenlopende beroepen die nu eens puur als ambacht, dan weer als louter handel, maar veelal in een combinatie van beide werden uitgeoefend. Een ander probleem dat zich voordoet is de moeilijkheid inzicht te krijgen in de schaal waarop de nering werd bedreven. We moeten daarbij opnieuw denken aan het grootste gilde, het koopman- en kremergilde, waarbinnen zeker in de achttiende eeuw, moeilijk onderscheid is te maken tussen groothandelaren en kleinhandelaren/winkeliers. Van circa 100 beroepsbeoefenaren kunnen we min of meer duidelijk stellen dat zij in de groothandel zaten (graankopers, wijnhandelaren, lakenhandelaren en dergelijke), maar het zullen er gezien de bijna 800 vermeldingen van ‘koopman’ of ‘koopman en kremer’ ongetwijfeld meer zijn geweest, hoewel uiteraard de kleinhandel veruit zal hebben geprevaleerd. Bekend is dat in 1660 de stad Groningen in totaal 66 kooplieden in boter en granen actief waren.³⁶⁵ Zij waren trouwens de voornaamste tegen-

---

lijk – zie volgende noot, waarin 1636 105 herbergiers en tappers worden vermeld – werden daarmee alleen de herbergiers binnen de stadsvesten aangegeven.

³⁶⁴ Het laatste cijfer is afkomstig uit de bijlage van de Stadsrekening van 1803, fol. 174v. waarin 107 leden van het herbergiers- of tappersgilde in de stad worden vermeld en voorts vijf buiten A-poort, buiten de Kranepoort en de Boteringepoort elk één, twee buiten de Ebbingepoort en drie buiten de Steentilpoort, elk vier buiten het Klein Poortje en de Oosterpoort en elf buiten de Herepoort. Van deze 138 tapte een negental niet meer, of was slechts één jaar kastelein geweest. Een lijst uit 1636 geeft incl. olderman en hovelingen 105 herbergiers en tappers, waarvan twaalf ‘buiten der Stats festijng’, waaronder bekende etablissementen als David (buiten de Herepoort) en Altena (buiten de Steentilpoort) (*RHC Groninger Archieven*, Toegang 1605, *Stadsbestuur van Groningen 1594-1816*, inv. nr. 332b *Bijlagen Stadsrekening 1636*).

³⁶⁵ Een protest van de ‘cooplieden deser Stadt’ – dat het stadsbestuur bij apostille van 19 april 1660 inwilligde – tegen het verzoek om een vrije marktdag per week te mogen houden werd ondertekend door 24 kooplieden.

standers van het toestaan van een of meer vrije markten per week.³⁶⁶

Schattingen van de beroepsbevolking

Terwijl het nagenoeg onmogelijk is het aantal beoefenaren per beroep uit de aantallen nieuwe gildebroeders per gilde af te leiden, kunnen ze ons wel een eerste indruk geven van de verhoudingen tussen de verschillende sectoren van werkgelegenheid. Ook hier moet – alweer – een voorbehoud worden gemaakt, want niet alle beroepen vielen onder de gildendwang. Daarnaast schuilen onder de verschillende sectoren een onbekend aantal losse arbeiders, die wij niet in beeld krijgen³⁶⁷. Op basis van de eerdergenoemde databank ging het om een percentage van tenminste 10% van het totale aantal beroepsvermeldingen. Overheidsfunctionarissen en –dienaren (leden van het stadsbestuur, schulten, collecteurs, rentmeesters, drosten en dergelijke) en aanverwante vaak vrije beroepen (landmeters, deurwaarders), militairen (zowel die van het burgerlijke regiment als die van de Generaliteit), academici (tot deze categorie rekenen we advocaten, artsen, predikanten) en zelfs ruim 100 renteniers (die overigens ook wel weer lid van een gilde konden zijn) vielen er op deze wijze buiten. Het stadspatriciaat had afgaande op het 280-tal inschrijvingen voor het groot-burgerrecht in 1666 een omvang van zo'n 300 personen (exclusief zonen en andere aanhang).³⁶⁸ Overigens bestaat de indruk dat slechts weinig militairen – uitgezonderd die welke tot de stadsmilitie, het 'borgerlijcke regiment' behoorden en het kader van het vaste garnizoen – het burgerrecht verwierven, nogmaals een aanwijzing voor het sterk vlottende karakter van deze populatie.

We hebben op basis van tabel 3.2 de onderlinge verhoudingen in de onderstaande tabel 3.3 zowel in absolute aantallen als procentueel weergegeven. De verhoudingen tussen de verschillende sectoren laten zien dat Groningen eerst en vooral een verzorgingscentrum voor en verkeersknooppunt van zijn omgeving was. Het blijkt om te beginnen uit de relatieve omvang van de sectoren diensten (economisch) en transport, die samen goed waren voor gemiddeld bijna één-derde van de werkgelegenheid in de stad. Wanneer we de handel erbij rekenen komen we ruimschoots over de helft, maar hier treedt het zo-even genoemde probleem op dat onder de kremers heel goed een aantal ambachtslieden kunnen schuilen. Ze zullen zeker niet de meerderheid hebben gevormd, hooguit een

---

Uit een herhaald (eveneens samen met het brouwersgilde) ingediend protest blijkt dat het gaat om de 'gesamentlijke Botter- en Coorencopers'. Het ongedateerde stuk dat van kort na 19 april 1660 dateert werd, behalve door de olderman en beide hovelingen van het brouwersgilde, door 66 kooplieden ondertekend (*RHC Groninger Archieven*, Toegang 1605, *Stadsbestuur van Groningen 1594-1816*, Verz. van Stukken nr. 637).

³⁶⁶ Bos, 'Gild en Stapelrecht na de Reductie', 329.

³⁶⁷ Het mooiste Groninger voorbeeld hiervan is de in de 18de eeuw belangrijke kousenbreiderij, waarbinnen in 1765 een 60-tal wolkammers naar schatting 8.000 spinners en breiers in Stad en Ommelanden aan het werk hield! (Biesta, 'Geschiedenis van de Groninger brei-industrie').

³⁶⁸ *RHC Groninger Archieven*, Toegang 1605, *Stadsbestuur van Groningen 1594-1816*, inv. nr. 596r, Resolutieboek 1666.

vijfde van de in de handel actieven, waardoor we het percentage in de handel actieven op circa 18% stellen. Het een en ander betekent dat nagenoeg één-derde van de Groninger beroepsbevolking werkzaam was in handel en verkeerswezen. Voor de grotendeels verzorgende nijverheid houden we vervolgens ongeveer 51% actieven over. Tenslotte zal circa één-vijfde van de bevolking werkzaam zijn geweest in maatschappelijke dienstverlening, waartoe we ook de hier niet opgenomen sectoren overheid en onderwijs kunnen rekenen.

Tabel 3.3 De beroepsbevolking naar sectoren in Groningen (absoluut en relatief) op basis van de inschrijvingen (admissiegelden) van nieuwe gildebroeders, 1634-1795

	Aantal	%
Kleding	946	12,7
Bouw	379	5,1
Voeding	1303	17,5
Gebruiksgoederen	621	8,4
Textiel	114	1,5
Luxe	68	0,9
Handel	1711	23,0
Diensten	1293	17,4
Transport	1002	13,5
Totaal	7437	100

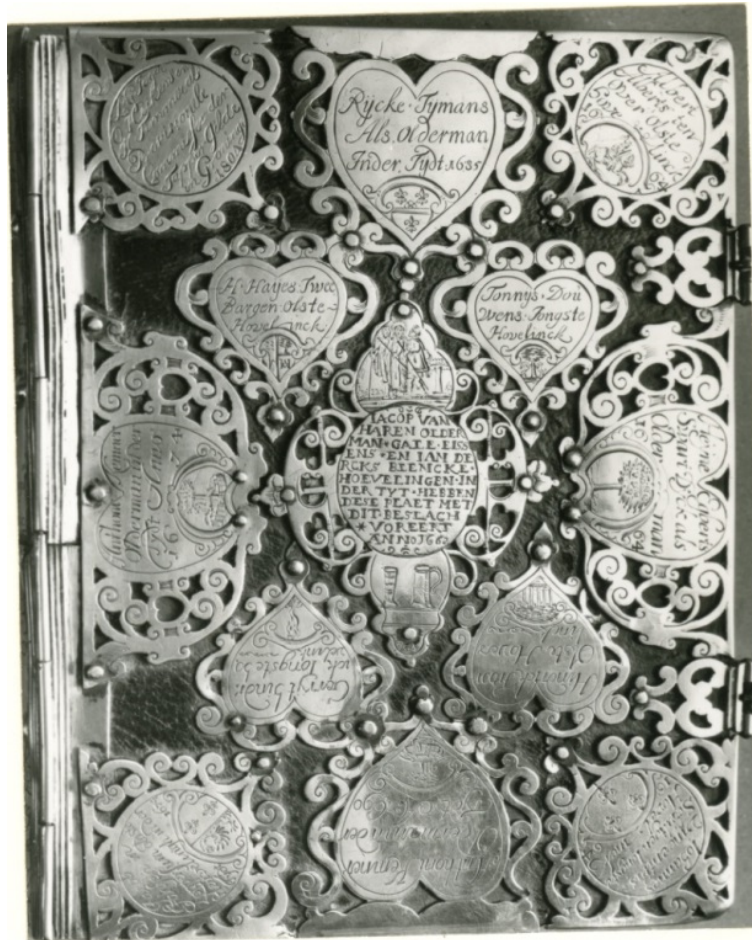
Bron: tabel 3.2.

In hoeverre zijn deze uitkomsten reëel? We kunnen weinig meer doen dan om te beginnen een vergelijking te maken met gegevens uit een latere periode van de Groninger geschiedenis. In 1860 was 45% van de beroepsbevolking in de stad werkzaam in de industrie en 52,1% in de diensten.³⁶⁹ Uitgesplitst viel de werkgelegenheid in de dienstensector uiteen in handel en vervoer (25,7%), huishoudelijke diensten (16,8%) en overige diensten (9,5%).³⁷⁰ Met de voorbehouden die we hebben gemaakt (onder andere de samenstelling van de sector handel) in ons achterhoofd, springt op het eerste gezicht een opmerkelijke continuïteit in het oog wat de samenstelling van de werkgelegenheid naar sector betreft. De nijverheidstakken komen op basis van de gilde-inschrijvingen in de zeventiende en achttiende eeuw bij elkaar opgeteld uit op ruim 46% van het totaal. Dat is een nagenoeg eender percentage als door Kooij voor het midden van de negentiende eeuw werd gevonden. Ook de diensten komen qua percentage in elkaars buurt, hoewel daarbinnen vooral de sector handel en vervoer ten tijde van de Republiek (ook na aftrek van het cohort ambachtslieden dat tegelij-

³⁶⁹ Kooij, 'Peripheral cities', 37.

³⁷⁰ Kooij, 'Central place and peripheral city', 53.

kertijd vensternering dreef) een hoger aandeel had dan in 1860 het geval was. Dit laatste kan te maken hebben met een eerder gesignaleerde overregistratie in respectievelijk de vervoersgilden en het kremergilde. In het eerste geval ging het om personen die feitelijk buiten de stad woonachtig waren (met name schippers) en toch deel uitmaakten van het betreffende vervoersgilde, teneinde te kunnen varen en handelen tussen Eems en Lauwers. Onder het kremergilde vermoeden wij een aantal ambachtslieden en hieronder zal blijken dat dit waarschijnlijk ook het geval is.

Afb. 19 Voorzijde gildeboek herbergiers- en tappersgilde 1662 (Gron. Arch. 1325-0110).

Migranten en beroepen

Na ons onderzoek in de gildenregisters vormen – opnieuw – de burgerboe-

ken een bron waaraan wij aanvullende gegevens over de beroepenstructuur van Groningen en eventuele regionale specialisaties daarin kunnen ontleen. Het is duidelijk dat het qua geografische herkomst brede scala van migranten zeker ook zijn weerslag moet hebben gehad in de vorm van een rijk geschakeerd tableau aan beroepen dat door de nieuwkomers werd uitgeoefend. Kennelijk had Groningen aan hen emplot in hun specifieke branche te bieden of zagen zij daarin zelf mogelijkheden. Dit alles roept om te beginnen de vraag op in hoeverre sprake was van een dergelijk verband tussen enerzijds het herkomstgebied van migranten en anderzijds de door hen uitgeoefende beroepen. Een mooi voorbeeld van een dergelijke regionale beroepsspecialisatie zijn de aan het begin van de twintigste eeuw vooral uit Noord-Italië en het Zwitserse Ticino afkomstige schoorsteenvegers en ijsbereiders of, om in de omgeving te blijven, het werkvolk uit Lippe dat – zij het als seizoenarbeiders – in de steenbakkerijen in de provincie Groningen werkzaam was, met name in de negentiende eeuw.³⁷¹

Naar dergelijke zogeheten regionale specialisaties van migranten werd eerder onderzoek verricht. Zo verdiepten Knotter en Van Zanden zich in de regionale beroepsspecialisatie van migranten in het zeventiende-eeuwse Amsterdam. Op basis van een combinatie van beroepen en hun gebied van herkomst kwamen ze tot een globale driedeling in de migrantenstroom naar de handelsmetropool aan het IJ. Om te beginnen onderscheiden zij de nieuwkomers uit België en Frankrijk die vooral werkzaam waren in het voortbrengen van relatief luxe en hoogwaardige producten (zijdewerkers, passementwerkers, hoedemakers, maar ook drukkers, kooplieden en chirurgijns). Ze waren merendeels afkomstig uit het vanouds belangrijkste textielproducerende gebied in West-Europa: Vlaanderen. Een tweede categorie migranten was afkomstig uit de maritiem-commerciële kustgebieden van de Nederlanden, het Duitse Rijk en Scandinavië. Uit hun gelederen waren, behalve de op havengebonden activiteiten en de bouwnijverheid gerichte beroepsgroepen als zeelieden, vooral de scheepstimmerlieden en timmerlieden afkomstig. De laatstgenoemde kwamen behalve uit Amsterdam zelf met name uit het Noorderkwartier en Friesland. Tenslotte onderscheiden zij het agrarisch-ambachtelijke achterland, waaruit met name beoefenaars van consumptieverzorgende beroepen en ambachtlieden als bakkers, kleermakers, schoenmakers en smeden afkomstig waren.³⁷² Hier springen vooral Overijssel, Gelderland en de aangrenzende delen van Duitsland eruit als de belangrijkste centra van dit agrarisch-ambachtelijke gebied.

Voor Groningen is het nodig een iets andere methodiek toe te passen. Om te beginnen zijn niet de huwelijksproclamaties tot uitgangspunt genomen maar ben

³⁷¹ Bovenkerk, Eijken en Bovenkerk-Teerink, *Italiaans ijs*; De Lipper steenbakkers kwamen vooral tussen 1780 en 1890 naar de provincie Groningen (zie: Lourens en Lucassen, *Lipser op de Groninger tichelwerken*, 26–27, 52–56).

³⁷² Knotter en Van Zanden, 'Immigratie en arbeidsmarkt', 413–417.

ik uitgegaan van de nieuw ingeschreven burgers. De belangrijkste reden daarvoor is dat de beroepen in de huwelijksproclamaties zeer onregelmatig, anders gezegd willekeurig en lacuneus, zijn opgetekend. Daarbij – dat moet uit het vorige hoofdstuk duidelijk zijn – gaat het om zeer grote aantallen huwendens. Het is voor een individuele onderzoeker te tijdrovend om de verschillende beroepsbeoefenaren in het kader van dit onderzoek uit de gegevens te peuren. Nu bieden de burgerboeken op dit punt uitkomst. We zagen in het vorige hoofdstuk dat van een flink percentage nieuwe burgers niet alleen de herkomst, maar ook hun beroep uit de burgerboeken en de bijlagen van de stadsrekeningen kunnen worden achterhaald, met name in de beide laatste decennia van de zeventiende eeuw en verder over vrijwel de gehele achttiende eeuw. Van 4.238 van de 5.193 nieuwe burgers (zowel uit de stad zelf als van elders afkomstig) die in Groningen tussen 1681 en 1795 werden ingeschreven kennen we zowel het beroep als de herkomst, dat is 81,6%. De periode 1595-1680 is wat dat aangaat aanzienlijk lacuneuzer. Hier weten we van slechts 570 van de in totaal 4.104 nieuwe burgers zowel hun beroep als waar ze vandaan kwamen, met andere woorden van slechts 13,9%.

Over de periode 1681-1795 hebben we qua combinatie van herkomstgebieden en beroepen waarover aanstonds meer, een redelijk compleet beeld. Om de vergelijking met andere onderzoeken te vergemakkelijken hanteer ik hieronder bovendien een enigszins afwijkende gebiedsindeling, waarin een aantal van de in deze studie onderscheiden gebieden is samengevoegd.³⁷³ Daarbij is overigens niet uitgegaan van individuele beroepen, maar van beroeps categorieën. Dat levert het in tabel 3.4 weergegeven beeld op.

We hebben getracht deze cijfers te vergelijken met de uitkomsten van de door Knotter en Van Zanden voor het zeventiende-eeuwse Amsterdam onderzochte beroepsgroepen en herkomstgebieden, op basis van de door Hart c.s. verzamelde huwelijksproclamaties (in casu de beroepen van de bruidegoms).³⁷⁴ Om een enigszins zinvolle vergelijking te kunnen maken hebben we eerst de beide ‘Groninger’ perioden (d.w.z. tabel 3.4 en 3.5) onderling vergeleken op overeenkomstige meer dan gemiddelde uitkomsten (vet cursief weergegeven in de tabellen) voor de verschillende sectoren.

---

³⁷³ resp. Overig Groningen (Gorecht, Veenkoloniën, Oldambt-Westerwolde, Ommelanden); Kustprovincies (Friesland, West-Nederland); Landprovincies (Drenthe, Oost-Nederland, Zuid-Nederland); Duitsland (Oldenburg-Bremen, Ostfriesland, Emsland, Bentheim, Münsterland-Westfalen, Rijnland, Overig Noord-Duitsland, Overig Midden- en Zuid-Duitsland); Overig Europa (België, Frankrijk, Britse eilanden etc.).

³⁷⁴ Met name Tabel 3. De herkomstgebieden van de beroepsgroepen naar scholingsgraad (Knotter c.s., ‘Immigratie en arbeidsmarkt’, 414). Deze auteurs konden over de periode 1601-1700 van 82.416 bruidegoms het beroep vaststellen.

Tabel 3.4 Groningen, herkomstgebieden van beroeps categorieën nieuwe burgers in percentages, 1595-1680

	Groningen-stad	Overig Groningen	Kustprovincies Nederland	Landprovincies Nederland	Kustprovincies Duitsland	Landprovincies Duitsland	Overig Europa
Overheid	100,0	0	0	0	0	0	0
Academici	17,6	11,8	23,5	17,6	10,7	18,8	0
Kleding	31,9	22,3	0	12,8	8,5	24,5	0
Bouw- scheepsbouw	25,0	17,9	14,3	14,3	10,7	17,9	0
Gebruiks- goederen	18,6	23,7	1,7	17,0	13,6	25,4	0
Voeding	26,4	31,1	2,8	30,2	3,8	5,7	0
Textiel	12,5	6,3	2,1	18,8	16,7	39,6	4,1
Handel	17,9	32,1	7,1	22,6	4,8	10,7	4,8
Diensten	24,7	19,5	7,8	26,0	6,5	11,7	3,8
Transport	33,3	25,0	11,1	30,6	0	0	0
Luxe goederen	40,0	0	40,0	0	6,7	13,3	0
Totaal bekende beroepen	25,1	22,6	6,1	21,1	7,4	16,1	1,6
Absolute aantal- len	143	129	35	120	42	92	9

Bron: RHC Groninger Archieven OAG, inv.nr. 596er; 596^{ar/hr}.

Waar sprake is van een duidelijke oververtegenwoordiging qua herkomst van beroepssectoren in zowel de periode 1681-1795 (tabel 3.5) als het daaraan voorafgaande tijdvak 1595-1680 (tabel 3.4) is de in beide perioden 'oververtegenwoordigde' sector hieronder door ons cursief en onderstreept weergegeven.

Stad:	<u>overheid</u> , academici, <u>kleding</u> , bouw- en scheepsbouw, textiel, <u>transport</u> .
Overig Groningen:	overheid, <u>voeding</u> , <u>transport</u>
Kustprovincies Nederland:	<u>academici</u> , <u>diensten</u> , <u>transport</u> , <u>luxe goederen</u>
Landprovincies Nederland:	<u>voeding</u> , textiel
Kustprovincies Duitsland:	<u>academici</u> , <u>gebruiksgoederen</u> , diensten, luxe goederen
Landprovincies Duitsland:	<u>kleding</u> , <u>gebruiksgoederen</u> , <u>textiel</u>
Overig Europa:	<u>textiel</u> , luxe goederen

De uitkomsten van tabel 3.4 zijn een moeilijk met de Amsterdamse uitkomsten te vergelijken geheel. Dat komt – het ging in totaal om slechts 570 burgers waarvan we beroep en herkomst hebben weten te achterhalen – vooral vanwege de zeer geringe aantallen, hoewel de gegevens ongeveer dezelfde periode beslaan. Toch is opmerkelijk dat van het 24-tal oververtegenwoordigde combinaties herkomst-beroep in de periode 1681-1795 (tabel 3.5) en berekend op basis van ruim 4.200 nieuwe burgers, een zestiental sectoren ook al in de zeventiende eeuw (tabel 3.4) oververtegenwoordigd was. Hoe dan ook waren alle hiervoor vermelde gebieden in de daarachter geplaatste sectoren oververtegenwoordigd in de achttiende eeuw.

Tabel 3.5 Groningen, herkomstgebieden van beroeps categorieën nieuwe burgers in percentages van het totaal, 1681-1795

	Groningen-stad	Overig Groningen	Kust provincies. Nederland	Landprovincies Nederland	Kustprovincies Duitsland	Landprovincies Duitsland	Overig Europa
Overheid	48,5	34,6	3,5	6,4	3,0	3,0	1,0
Academici	47,8	23,9	6,2	6,2	7,1	5,3	3,5
Kleding	39,5	19,7	3,7	7,3	6,1	20,0	3,6
Bouwscheepsbouw	41,3	20,1	4,9	9,9	6,0	17,3	0,4
Gebruiksgoederen	29,0	24,9	2,8	10,3	8,1	22,5	2,4
Voeding	17,0	43,8	3,0	24,4	6,6	4,8	0,3
Textiel	32,2	10,2	4,2	20,3	5,9	20,3	6,9
Handel	21,9	30,3	6,9	15,6	6,4	15,1	3,8
Diensten	24,7	30,5	8,3	11,2	8,5	14,8	2,0
Transport	37,9	46,0	6,5	5,6	2,4	1,2	0,4
Luxe goederen	11,2	18,5	33,3	6,2	9,9	4,9	16,0
Totaal bekende beroepen naar herkomst	28,9	30,0	5,6	13,2	6,4	13,3	2,6
Absolute aantallen	1227	1270	236	559	273	563	110

Bron: RHC Groninger Archieven OAG, inv.nr. 596^{ar/br}.

Wanneer we de voorgaande verhoudingen onder de Groninger migranten vergelijken met de resultaten van het Amsterdamse onderzoek, kan dat alleen met een aantal fikse slagen om de arm, met name waar het de hier weergegeven

verhoudingen tijdens de periode 1595-1680 betreft. Voorts wijkt ook de hier gehanteerde indeling naar werkgelegenheidssector af van de door Knotter cum suis gebruikte indeling, die veeleer langs lijnen van sociaal-economische status (respectievelijk proletarisch, ambachtelijk en specialistisch) is ingericht.

Met deze relativeringen in ons achterhoofd stellen we zowel opmerkelijke overeenkomsten als verschillen vast, zij het - ietwat gechargeerd - soms met een eeuw tijdsverschil. Wat de sector overheid en een min of meer *angehauchte* sector academici betreft is de zaak duidelijk. Dat het gewest Stad Groningen en Ommelanden in bestuurlijk-politiek opzicht gedurende de gehele onderzochte periode een voor vreemden vrijwel gesloten bolwerk was, weerspiegelt zich in de hoge percentages Stadgers en plattelanders onder overheidsdienaren, advocaten en andere academisch geschoolden.

Dat gold uiteraard niet of althans veel minder voor de andere bedrijfstakken, om te beginnen die van de gebruiksgoederen, waartoe we naast veel andere beroepen, smeden, pottenbakkers en kuipers rekenen. Deze branches scoorden qua uit de stad zelf afkomstige beroepsbeoefenaren, ik noem ze gemakshalve autochtone beroepsbeoefenaren, in zowel Amsterdam als Groningen gedurende de zeventiende eeuw iets benedengemiddeld. De Amsterdammers onder de beroepsgroepen kuipers en smeden hadden een in doorsnee iets lager aandeel (24,3%) dan het gemiddelde van alle uit Amsterdam zelf afkomstige beroepsbeoefenaren (28,2%). In Groningen was het aandeel van de Stadgers onder de ambachtslieden die gebruiksgoederen vervaardigden in de achttiende eeuw precies gelijk aan het aandeel van het totaal aan nieuwe burgers dat uit Groningen afkomstig was, waarvan we het beroep kennen. Wat de sector kleding betreft waren in Groningen naar verhouding veel meer beroepsbeoefenaren in deze sector uit de stad zelf afkomstig, dan op grond van het aandeel van de Groningers onder de nieuwe burgers mocht worden verwacht. Een en ander in tegenstelling tot Amsterdam dat juist heel weinig kleermakers (7,8 %) en schoenmakers (18,6 %) telde die uit de stad zelf afkomstig waren.³⁷⁵

Een vergelijking tussen beide eeuwen toont een overeenkomstige oververtegenwoordiging van kleermakers en schoenmakers en dergelijke uit de Duitse landprovincies ('primaire specialisaties van een *subsistence* economie'). Een en ander wijst in de richting van een reeds lang bestaand migratiepatroon waarin eenvoudige ambachtslieden zich vanuit het Noordwest-Duits/Westfaalse achterland in Groningen vestigden. Amsterdam had eveneens een oververtegenwoordiging van deze beroepen, afkomstig uit dezelfde contreien. Toch wijst het geringe aantal Amsterdammers in deze branche in de richting van een recenter op gang gekomen trek van dit type ambachtsman naar Amsterdam. Deze veronderstelling wordt bevestigd doordat we in de loop van de zeventiende eeuw een

---

³⁷⁵ Knotter en Van Zanden, 'Immigratie en arbeidsmarkt', 414.

toenemend aantal Amsterdammers in deze sector aantreffen.³⁷⁶ Een vergelijkbare ontwikkeling lijkt zich in de bedrijfstak voeding (in het Amsterdamse onderzoek slechts door de bakkers vertegenwoordigd) te hebben afgespeeld. Aanvankelijk waren de bakkers uit Amsterdam zelf en het Nederlands-Oostfriesse kustgebied sterk vertegenwoordigd, maar later in de zeventiende eeuw stegen de percentage bakkers uit de Nederlandse landprovincies en het aangrenzende Duitsland fors. In Groningen kwamen de beroepen in het hier veel breder gedefinieerde segment voeding vooral uit het platteland rondom Groningen en de Nederlandse landprovincies, Drenthe voorop. Gebieden die hier gedurende de zeventiende en achttiende eeuw de belangrijkste leveranciers van migranten met deze consumptieverzorgende beroepen bleven.

Een min of meer tegenovergestelde beweging lijkt zich in Groningen bij de sector bouw en scheepsbouw te hebben voltrokken. De – overigens groeiende – autochtone overrepresentatie die Amsterdam hier in de zeventiende eeuw laat zien, vinden we in Groningen pas in de achttiende eeuw terug.³⁷⁷ Tabel 3.4 wekt de indruk dat de expertise op het gebied van de scheepsbouw in Groningen – gezien de oververtegenwoordiging van timmerlieden (lees: bouwvakkers) en sloopstimmerlieden uit de kustprovincies – aanvankelijk met name uit Friesland afkomstig was. De scheepsbouw was een sector die mede dankzij de openlegging van de veenkoloniën in en rond de stad tot grote bloei kwam. Ook in de transportsector waren de Groningers in tegenstelling tot de Amsterdammers oververtegenwoordigd. In Amsterdam kwamen de schippers en varenslieden verhoudingsgewijs veel vaker van buiten de stad, aanvankelijk met name uit Hollands Noorderkwartier, Friesland en van de Waddeneilanden. In Groningen – waar pas in 1605 een grootschippersgilde voor de vaart op de Kleine Oost (Duitse Bocht), Holland en de IJsselsteden was opgericht – lag het accent in tegenstelling tot Amsterdam op de binnenvaart en die was bovendien zeer strak gereguleerd.

Evenals in de scheepsbouw had Amsterdam ook wat de beoefenaars van luxe ambachten betreft een voorsprong op Groningen.³⁷⁸ Groningen haalde zijn goudsmiden, passementwerkers, kunstschilders, zijdewerkerf (en omstreeks 1600 ook de boekdrukkers) vooral uit Friesland en Ostfriesland (Emden) en in mindere mate uit Holland.³⁷⁹ In de jaren 1681–1710 waren het de uitgenodigde Franse Hugonoten, van wie velen de invitatie en het gratis burgerschap aangeboden

³⁷⁶ Knotter en Van Zanden, 'Immigratie en arbeidsmarkt', 416.

³⁷⁷ In Amsterdam kwamen 68,5% van de sloopstimmerlieden en 43,8% van de timmerlieden tegenover een gemiddelde van 28,2% van alle beroepen uit de stad. Het 17de-eeuws aandeel in Groningen is wat deze sector betreft gemiddeld.

³⁷⁸ De 17de-eeuwse (1595–1680) resultaten voor Groningen zijn op een zodanig gering aantal (t.w. 15) beroepsbeoefenaren gebaseerd dat we op basis daarvan nauwelijks algemene uitspraken kunnen doen.

³⁷⁹ Over de Emders goudsmiden en de stilistische overeenstemming tussen Oost-Friesland en Groningen: Stracke, 'Goldschmiede in Emden'.

door het stadsbestuur aan hun bekwaamheden in het luxe ambacht dankten.³⁸⁰ Deze beroepsmatige *gentrification* speelde zich al eerder en op veel grotere schaal in Amsterdam af, dankzij de komst van talloze gespecialiseerde ambachtslieden uit de Zuidelijke Nederlanden. Hun nazaten vinden we in de zeventiende eeuw terug in de hoge percentages Amsterdammers in deze beroepsgroepen. Juist hier lag de belangrijkste afzetmarkt voor hun producten, hetgeen de hoge vertegenwoordiging van de (ex-Zuidelijke Nederlanders, maar inmiddels gezeten) Amsterdammers onder deze specialistische beroepsgroepen verklaard.³⁸¹ De textielsector (meer bepaald de wevers) tenslotte laat in het zeventiende-eeuwse Amsterdam een oververtegenwoordiging zien van zowel Amsterdamse wevers als wevers uit de Nederlandse als de Duitse landprovincies en in mindere mate Vlaanderen. Eenzelfde verschijnsel constateren we in Groningen (1681-1795) waar de textielwerkers niet alleen onder de nieuwe burgers van stad-Groninger origine, maar ook die uit de landprovincies van Nederland en Duitsland oververtegenwoordigd zijn. Een fenomeen dat behalve op een reeds langer bestaande migratiestroom van deze ambachtslieden naar Groningen wijst in de richting van een toenemende specialisatie op deze sector in de stedelijke economie.³⁸²

Hoe dan ook hadden immigranten in Groningen een overwicht in bepaalde sectoren. Nabije immigranten, zoals die uit de Ommelanden en Drenthe, waren het sterkst vertegenwoordigd in zowel de voeding- als de transportsector. Dit benadrukt nogmaals het sterk agrarische karakter van de streken rondom de stad Groningen. De immigranten van verder uit Oost-Nederland en Duitsland waren oververtegenwoordigd in de productie van gebruiksgoederen, textiel (wevers enzovoorts) en in mindere mate de kledingproductie (kleermakers, schoenmakers en dergelijke). Het duidelijkst kwamen migranten uit de bus die zich in hun levensonderhoud voorzagen met de vervaardiging van luxe goederen. Zij kwamen met name uit de kustprovincies van Nederland en uit Ostfriesland, dus de welvarende streken in dit deel van West-Europa.

Een ander, door Knotter en Van Zanden voor Amsterdam geconstateerd verschijnsel was een in de loop van de zeventiende eeuw toenemende importantie van perifere gebieden als leveranciers van migranten. Zij schrijven deze ontwikkeling onder meer toe aan het toenemende tekort aan zeelieden die uit de kustprovincies van de Republiek afkomstig waren. De vraag naar arbeid in deze

³⁸⁰ Vgl. de opmerkingen over de Friese migratie naar de stad Groningen in Schroor, 'Friese of Duitse stad', 16-17.

³⁸¹ Voor wat betreft herkomst, opkomst en aandeel van de vooral op de handel in nijverheidsproducten als textiel gespecialiseerde Zuidnederlandse kooplieden in Amsterdam: Gelderblom, *Zuidnederlandse kooplieden*, 242-249.

³⁸² Iets vergelijkbaars trad op grotere schaal op in de Leidse kamwolnijverheid: 'Halverwege de zeventiende eeuw was deze tak al ruim 50 jaar stevig in Leiden verankerd en zal recrutering van arbeid deels uit de autochtone bevolking, vermoedelijk de tweede generatie Vlamingen, hebben plaatsgevonden' (Lucassen en De Vries, 'Leiden als middelpunt', 154-155).

sector werd in belangrijke mate opgevuld door varende volk uit Noord-Duitsland en Scandinavië. De recrutering van arbeidskrachten uit de landgewesten van Nederland en het Duitse binnenland werd daarnaast, met name voor de verzorgende beroepen, steeds belangrijker.³⁸³ Een vergelijkbare verschuiving trad – zo zagen we in het vorige hoofdstuk – in Groningen op. Zij deed zich onder de burgers voor, maar wordt bevestigd door het toenemend aantal verre migranten onder de bruidegoms vanaf 1685. Dit fenomeen was deels een (in)direct gevolg van de oorlogsomstandigheden (met name de Spaanse Successieoorlog), wat op zijn beurt werd ondersteunt door de oorlogstoestand van de jaren 1672–1678, waarin – zoals we in hoofdstuk 1 constateerden – aanzienlijke percentages hertrouwende weduwen en huwende soldaten samenvielen met een toename van het percentage bruiden van verre (eerder dan de toename van ‘perifere bruidegoms’). Niettemin constateren we vanaf de jaren 1680 tot in de jaren 1720 een constante, zij het lichte toename van burgers uit de verder van de stad Groningen gelegen met name Noordwest-Duitse gebieden. Deze valt niet direct aan een bepaalde beroepscategorie toe te schrijven.

Rechtstreekse rurale migranten

Is het hiervoor geschetste Groninger en Amsterdamse patroon van regionale beroepsspecialisaties als determinant van migratie algemeen geldend? Dat is de vraag waarmee een aantal auteurs zich inmiddels heeft bezig gehouden, onder hen Lucassen en De Vries (Leiden), Trompetter (Twente-Amsterdam), Schrover (Utrecht) en Kuijpers (Amsterdam).³⁸⁴ Uit hun studies komt naar voren dat meer sprake was van kettingmigratie dan van regionaal gebonden beroepsspecialisaties als voornaamste determinant van migratiestromen. Het eerste kwam hooguit voor in het geval van beroepen die zeer gespecialiseerde vakbekwaamheden vereisten, maar ook dan – zoals voor Leiden is aangetoond – leidde tot een trek van andere minder gespecialiseerde migranten uit dezelfde specialistische regio’s (voor Leiden: West-Vlaanderen, Noord-Frankrijk) naar die stad. In feite waren de niet-textielarbeiders als het ware met de grote stroom uit dezelfde gebieden afkomstige textielwerkers meegetrokken.³⁸⁵ Lesger gaat uitgebreid in op de uitkomsten van deze onderzoeken. Daarnaast releveert hij de (idealiter) inverse relatie tussen afstand en aantallen migranten en de complicaties die tussen afstand en migratie optreden.³⁸⁶ Als voorbeeld van dat laatste signaleerden we in het vorige hoofdstuk de relatieve oververtegenwoordiging van migranten uit gebie-

³⁸³ Knotter en Van Zanden, ‘Immigratie en arbeidsmarkt’, 420–421.

³⁸⁴ Naast Lucassen en De Vries, ‘Leiden als middelpunt’ voorts: Trompetter, ‘De migratie van Twente naar Amsterdam’; Schrover, ‘Potverlopers, vijlenkappers, winkeliers en stukadoors’; Schrover, *Een kolonie van Duitsers*; Kuijpers, *Migrantenstad*.

³⁸⁵ Lucassen en De Vries, ‘Leiden als middelpunt’, 160–161.

³⁸⁶ Lesger, ‘Informatiestromen’, 7.

den die niet onmiddellijk in de buurt van de stad Groningen liggen, zoals de Duitse graafschappen Bentheim en Ostfriesland. Lesger komt daarbij tot de slotsom dat vooral informatiestromen bepalend waren voor de richting waaruit de migranten kwamen en die informatie is het meest beschikbaar in plaatsen met een stedelijk karakter, vandaar het overheersen van steden en stadjes als herkomstplaatsen van nieuwe burgers.³⁸⁷ Dat informatiestromen een sterkere rol speelden dan regionale beroepsspecialisaties is in de voorgaande, zeer uiteenlopende studies wel aangetoond. Met het voorgaande hangt het concept van getrapte migratie samen. Plattelanders die aanvankelijk naar de dichtbijgelegen marktplaats trokken en vervolgens rechtstreeks of via een aantal tussensteden in de grote stad (Amsterdam, Leiden of Groningen) terechtkwamen. In de op Groningen gerichte migratiepatronen lijkt het, voorzichtig uitgedrukt, toch allemaal wat anders te zijn geweest. Hier heeft het er alle schijn van dat naast het gangbare cohort migranten uit steden als Leeuwarden of Emden, of de grotere steden elders, het vooral mensen met een rurale achtergrond te zijn geweest die rechtstreeks de stad opzochten. Alleen vanuit Ostfriesland en Friesland lijkt ten dele sprake te zijn geweest van een vorm van getrapte migratie. Van de 343, resp. 388 attestanten die als lidmaten van de Gereformeerde Kerk tussen 1594 en 1660 te Groningen werden ingeschreven waren 184, resp. 129 personen afkomstig uit Emden, resp. Leeuwarden.

Laten we de cijfers eens nagaan. Van de 5.446 nieuwe burgers die aan een stad of dorp van herkomst konden worden gekoppeld, waren 1.646 personen uit de stad Groningen zelf afkomstig.³⁸⁸ De 3.800 vreemdelingen – en daar gaat het in dit geval om – kwamen uit 754 verschillende nederzettingen, waarvan 189 in de provincie Groningen zijn gelegen, 72 in Drenthe, 55 in Ostfriesland, 45 in Emsland en 191 elders in Duitsland. Deze grote spreiding wijst niet in de richting van getrapte migratie met allerhande tussenstadia van stadjes en grotere steden. Alleen al onder de nieuwe burgers treffen we een zeer groot scala aan herkomstplaatsen aan. In totaal 195 plaatsen leverden vijf of meer nieuwe burgers aan de stad (samen 2.926 personen, ofwel 77% van de 3.800 vreemdelingen); waarvan een 123-tal plaatsen in Groningen of Drenthe gelegen. Onder deze bijna 200 nederzettingen bevindt zich een 55-tal stadjes en steden, waaruit 1.058 migranten afkomstig waren, met andere woorden ‘slechts’ 36,2% van het geheel. Als we een zestal veenkoloniale nederzettingen (die pas tegen het midden van de achttiende eeuw een enigszins urbaan karakter kregen: Hoogezand, Sappemeer, Veendam, Wildervank en de beide Pekela’s) erbij tellen dan komen we uit op

---

³⁸⁷ *ibidem*, 18, m.n. de tabel met de herkomstplaatsen van nieuwe Amsterdamse burgers uit de Nederlandse en Duitse ‘agrarisch-ambachtelijke’ gebieden.

³⁸⁸ Daarvan 29 uit de Stadstafel.

1.226 migranten (41,9%)³⁸⁹. Wanneer we alle stedelijke migranten (1.370 personen uit 225 stadjes en steden) – dus ook uit plaatsen waaruit slechts een migrant afkomstig was – delen op het totaal, levert een en ander een nagenoeg gelijke verhouding op, waarbij de stedelingen wederom slechts 36,3% van het geheel uitmaken (incl. veenkoloniale: 40,8%). Daarbij moeten we bedenken dat onder deze stedelijke nederzettingen, met name wat Noordwest-Duitsland betreft – uitgezonderd plaatsen als Emden, Münster, Osnabrück, Oldenburg of Bremen en een handvol in de grootteklasse 3 à 6.000 inwoners zoals Leer of Warendorf – zich meest zeer kleine ‘Ackerbürgerstädte’ met 2.000 inwoners of minder bevonden.³⁹⁰ Van die laatste waren – om er eens enkele te noemen – plaatsen als Weener (2.345), Aurich (2.310), Lingen (1.729), Aschendorf (1.331), Haselünne (1.634), Meppen (2.063), Fürstenau (1.008), Quakenbrück (2.077), Bentheim (1.802), Rheine (2.356) of Burgsteinfurt (1.200) nog de grootste³⁹¹

Het achttal plaatsen dat de meeste – dat wil zeggen elk meer dan 50 – migranten aan Groningen leverde was in totaal goed voor 520 nieuwe burgers, met andere woorden nog geen 14% van het totaal. In volgorde van belangrijkheid (zie kaart 2,1 in hoofdstuk 2, hier met aantallen nieuwe burgers tussen haakjes) waren dat Emden (94), Leeuwarden (80), Appingedam (76), Sappemeer (63), Winschoten (53), Noordbroek (52), Delfzijl (51) en Leer met inbegrip van de vesting Lieroord (Leerort) (51). Tenminste een tweetal van de voorgaande nederzettingen kan nauwelijks als stedelijk worden gekenmerkt.

Wanneer we, zoals in tabel 3.6 is gebeurd, de aantallen migranten naar deelgebied delen door het aantal herkomstplaatsen, dan lijkt het stedelijk aspect van de migratie eerder het sterkst te zijn opgetreden in de nabijheid van Groningen, met name in Oost-Groningen en in veel mindere mate Emsland en Drenthe. In deze in de nabijheid van de stad gelegen oorden en – zeker in het geval van de Veenkoloniën – wordt het beeld, behalve door de nabijheid van dit gebied vooral door het, vergeleken met de Ommelanden veel geringere aantal nederzettingen vertekend.

Het voorgaande laat onverlet dat Groningen – mede door zijn afzijdige ligging in een dunbevolkt gebied – veel meer rurale migranten rechtstreeks aantrok dan de steden in Holland, Amsterdam voorop. Voorts bestaat de indruk dat het argument dat steden als ‘knooppunten’ van informatienetwerken fungeerden ten aanzien van de migratie naar Groningen nauwelijks als zodanig lijken te hebben

³⁸⁹ Zelfs de 22 migranten uit noordelijke veenkoloniën als Hoozevee, Heerenveen en Drachten helpen nauwelijks mee het percentage ‘stedelingen’ te verhogen.

³⁹⁰ De meest op de jaren 1808-1821 betrekking hebbende bevolkingsaantallen werden ontleend aan Uelschen, *Bevölkerung in Niedersachsen*, passim. en Keyser, *Bibliographie Städtegeschichte*, passim. De resp. steden met hun inwonertallen: Emden (1816: 11.251); Bremen (1812: 35.806); Osnabrück (1816: 9.000); Münster (1818: 15.158); Oldenburg (1816: 6.278); Leer (1811: 5.426); Warendorf (1818: 3.818)

³⁹¹ Uelschen, *Bevölkerung in Niedersachsen*; Keyser, *Bibliographie Städtegeschichte*.

Tabel 3.6 Groningen: nieuwe burgers per herkomstplaats

	aantal migranten	aantal plaatsen	% aandeel in migran- ten	% aan- deel in plaatsen	gemiddeld aantal mi- granten per plaats
Gorecht	139	16	3,65	2,12	8,7
Veenkoloniën	187	10	4,92	1,33	18,7
Oldambt/ Westerwolde	449	38	11,81	5,04	11,8
Ommelanden	841	125	22,13	16,57	6,7
Drenthe	509	72	13,39	9,54	7,1
Friesland	216	55	5,68	7,29	3,9
Oost-Nederland	162	44	4,26	5,84	3,7
West-Nederland	122	34	3,21	4,51	3,6
Zuid-Nederland	59	20	1,55	2,65	3,0
Oldenburg- Bremen	36	15	0,94	1,99	2,4
Ostfriesland	306	56	8,05	7,42	5,5
Emsland	344	47	9,05	6,23	7,3
Bentheim	91	18	2,39	2,39	5,1
Münsterland- Westfalen	148	56	3,89	7,43	2,6
Rheinland	56	39	1,47	5,17	1,4
Overig Noord- Duitsland	57	43	1,50	5,70	1,3
Overig Duitse Rijk	20	20	0,53	2,65	1,0
België	17	14	0,45	1,86	1,2
Frankrijk	20	16	0,53	2,12	1,3
Overig	21	16	0,55	2,12	1,3
Totaal	3800	754	100	100	5,0

Op basis: *RHC Groninger Archieven*, toegang nr. 1605, *Archief Stadsbestuur 1594-1815*, inv. nr. 596^r, *Cleyne Borgerrecht 1544-1798* (i.e. 1594-1635); Inv.nr. 596^r, *Register (...) klene borgerrecht 1671-1770*, resp. inv. nr. 596^b, 1771-1798 (i.e. 1671-1798).

gefungeerd.³⁹²

Anders en plastischer gezegd: in de wijde omgeving van de stad Groningen functioneerde een andersoortige 'tam tam' en een die – getuige onder meer het dagboek van de gevluchte, uit Burgsteinfurt afkomstige Groninger gildeleider Gerard Udinck – niet minder efficiënt werkte.³⁹³ In elk geval wijzen de hier gepresenteerde gegevens op een meer rechtstreekse wijze van migreren, waar

³⁹² Lesger, *Informatiestromen*, 19.

³⁹³ Niebaum en Veldman, *Tot tijdverdrif in ballingschap*, passim.; Vgl. Schroor, 'Wad tot Warendorf', 19-20.

elders – bijvoorbeeld in Holland veeleer sprake lijkt van getrapte migratie. Propografisch onderzoek zou hier nader inzicht kunnen verschaffen. Wel lijkt een clustering van migranten te zijn opgetreden langs een aantal routes, als een ware ruimtelijke, dat wil zeggen letterlijke pendant van kettingmigratie. Eén zo'n voor de hand liggende route was die over de Hondsrug met concentraties rond Coevorden en Dalen, voorts uiteraard de route door en vanuit het achterland van het Oldambt over de landwegen via Noordbroek, Scheemda en Winschoten (met daarin begrepen het Veenkoloniale gebied langs kanalen en vaarten), beide echter met uitlopers naar Bellingwolde, Vlagtwedde en Bourtange. Daarnaast en gedeeltelijk op deze routes aansluitend het Eemsdal van Rheine naar Emden. In de Ommelanden zelf is het cluster Loppersum–Appingedam–Delfzijl/Farmsum de belangrijkste leverancier van nieuwe burgers. Vast staat dat de meeste migranten de voor de hand liggende en hier beschreven routes volgden en dat daar dan ook de belangrijkste plaatsen van herkomst lagen. Dat waren niet zozeer steden, maar veeleer nederzettingen, waaronder meest dorpen, langs reeds eeuwen gebaande land- en waterwegen.

Enkele vergelijkingen met incidentele bronnen

Naast zowel de in het beginnende betrokken vergelijking met de veel latere, 19de-eeuwse beroepstellingsgegevens, als ook met de hiervoor uit de gilderegistraties en de burgerboeken afgeleide verhoudingen tussen de verschillende beroepssectoren onder de nieuwe burgers, zowel de Groningers als de vreemdelingen, rijst de vraag in hoeverre er meer bronnen zijn waarmee de uitkomsten kunnen worden vergeleken. Zoals in hoofdstuk 2 weergegeven is van 79% (7.337 personen) van de nieuw ingeschreven burgers bekend welk beroep zij uitoefenden. In tabel 3.7 hebben we ze naar sector ingedeeld. Nogmaals, in beide gevallen gaat hem om zowel van elders afkomstige personen als inwoners van Groningen die het burgerrecht verwierven of het admissiegeld betaalden.

Zoals gezegd zijn de uitkomsten niet geheel vergelijkbaar. Om te beginnen was 6% van de nieuwe burgers werkzaam in sectoren als de overheid, het onderwijs en in vrije, waaronder academische beroepen. Het percentage in de nijverheid werkzaam stijgt onder de nieuwe burgers van 46 naar 58%. Het een en ander bevestigt ons vermoeden dat veel leden van het kremergilde in feite ambachtslieden waren die thuishoorden in de sectoren kleding, voeding, luxe- en gebruiksgoederen. Ruwweg de helft van het verschil in percentages tussen de sectoren van nijverheid kan uit dit verschil worden verklaard. De grote verschillen bij diensten en transport lijken behalve aan de stringente gildebepalingen rond met name de scheepvaart en de horeca waarschijnlijk eveneens toe te schrijven aan de hogere vertegenwoordiging van autochtone Stadgers in deze sectoren. Dat is mede een uitvloeisel van het feit dat in tabel 3.7 onder hen die admissiegeld (rechter kolom) betaalden zich ook personen bevinden die het bur-

Tabel 3.7 De procentuele verhouding van de verschillende sectoren van werkgelegenheid onder nieuw ingeschreven burgers in Groningen, 1595-1795. Tussen haakjes de percentages gildebroeders op basis admissiegelden (tabel 3.3)

Overheid	3,6	n.v.t.
Juristen/Academici	2,4	n.v.t.
Kleding	15,8	(12,7)
Bouw (incl. scheepsbouw)	6,5	(5,1)
Voeding	17,1	(17,5)
Gebruiksgoederen	12,0	(8,4)
Textielproductie	5,0	(1,5)
Luxegoederen	2,1	(0,9)
Handel	18,6	(23,0)
Diensten	9,5	(17,4)
Transport	7,4	(13,5)

Bron: *Burgerboeken*: RHC Groninger Archieven, toegang 1605, inv. nr. 596^c, Cleyne Borgerrecht 1544-1798 (1594-1635); Inv.nr. 596^a, Register (...) klene borgerrecht 1671-1770; resp. inv. nr. 596^b, 1771-1798 (1671-1798); inv. nr. 332^b. Bijlagen Stadsrekening.

Tabel 3.8 Beroepenstructuur Groningen op basis van alle bekende beroepen uit de Burgerboeken, 1595-1795 en qua herkomst uitgesplitst naar nieuwe burgers uit de stad en nieuwe burgers van elders, 1681-1795

	Stad	Elders	1681-1795	1595-1795
Overheid	8,0	3,5	4,7	3,6
Academici	4,4	2,0	2,6	2,4
Kleding	20,0	12,4	14,4	15,8
Bouw en scheepsbouw	9,5	5,5	6,6	6,5
Voeding	10,0	19,9	17,1	17,1
Gebruiksgoederen	10,8	10,8	10,7	12,0
Textiel	3,1	2,7	3,0	5,0
Luxe goederen	0,7	2,4	2,0	2,1
Handel	17,7	25,8	23,3	18,6
Diensten	8,1	10,0	9,7	9,5
Transport.	7,7	5,0	5,9	7,4
Totaal	100	100	100	100

Op basis: RHC Groninger Archieven, toegang nr. 1605, Archief Stadsbestuur 1594-1815, inv. nr. 596^r, Cleyne Borgerrecht 1544-1798 (i.e. 1594-1635); Inv.nr. 596^r, Register (...) klene borgerrecht 1671-1770, resp. inv. nr. 596^r, 1771-1798 (i.e. 1671-1798).

gerrecht reeds door geboorte bezaten. Men vinden we uiteraard evenmin in tabel 3.8, waarin ook uitsluitend nieuw ingeschreven burgers zowel uit Groningen zelf als van elders afkomstig staan.

Zoals eerder in dit hoofdstuk beschreven – maar toen met het oog op de samenhang tussen beroepen en herkomst – trekken we in de bovenstaande tabel 3.8 een vergelijking tussen de beroepenstructuur van zowel de Groningers als de nieuwkomers onder de nieuw ingeschreven burgers. Weinig verrassend is het aandeel van autochtonen het hoogst in de sectoren overheid, academici en vrije beroepen, kleding, bouw (incl. scheepsbouw) en transport. In de sector voeding zaten daarentegen bijna tweemaal zoveel nieuwelingen als Groningers, onder hen veel bakkers en molenaars uit met name de Ommelanden en Drenthe. De meeste beoefenaren van luxe ambachten waren uit Friesland en gedurende de jaren 1681-1710 uit Frankrijk afkomstig. Ook in de grootste sector (handel) waren de vreemdelingen aanzienlijk sterker vertegenwoordigd dan de Stadgers, maar de summiere vermelding ‘koopman’ of ‘koopman en kremer’ verhindert het doen van gedetailleerde uitspraken over de aard van het uitgeoefende bedrijf en de herkomst van de uitbater.

Karige kohieren: een gebrek aan statische bronnen

Naast de burgerboeken en de gilderegistraties beschikken we in Groningen nauwelijks over statische bronnen. Dat zijn bronnen – doorgaans belastingkohieren – die ons in doorsnee op een bepaald tijdstip in hun totaliteit een inzicht verschaffen in de structuur van de gehele beroepsbevolking of op zijn minst een substantieel en representatief deel daarvan. Een aantal kohieren uit respectievelijk 1659, 1710 en 1765, waarvan een enkele (nagenoeg) alle gezinshoofden in de stad bevat, heeft als bezwaar dat daarin niet of nauwelijks de beroepen van de bewoners zijn opgenomen.³⁹⁴ De enige enigszins bruikbare bron is de over de jaren 1730-’31 aangelegde taxatielijst waarin 2.232 Groningers zijn opgenomen; naar schatting iets minder dan de helft van alle gezinshoofden. Van dit aantal is van ruim 78% (1.745 personen) het beroep vermeld en opgenomen in tabel 3.9. Dat de allerarmsten in de lijst ontbreken blijkt uit de sterke oververtegenwoordiging van de sectoren overheid en academici/vrije beroepen. Ook bij uitsluiting van het flinke percentage militairen geeft dat een sterke vertekening van de onderlinge verhoudingen.

Een enigermate vergelijkbare vertekening treedt op wanneer we de twee belangrijkste denominaties, de lidmaten van de officiële gereformeerde (hervormde) kerk over de periode 1594-1660 naast de lijst van ongeveer 400 katholieke gezinshoofden, weduwen en klopjes, in 1688 opgesteld om – naast de andere in-

---

³⁹⁴ bv. Doombos en Kuiken, *Burgervaaandelen*; Doombos en Hartog, *Bewonerslijst 1710*; Elema, *Huiseigenaren 1765*.

woners van de stad – geld in te zamelen ten behoeve van het herstel van de protestantse Martinikerk. De resultaten daarvan zien we in tabel 3.10. Dat katholieken uitgesloten waren van openbare ambten en ook onder academici en militairen nauwelijks vertegenwoordigd waren valt direct op.

Tabel 3.9 Beroepenstructuur Groningen op basis van de Taxatie van 1730/1731 en op basis van de beroepen uit de Burgerboeken, 1595-1795

	1730	%	% (excl. militair)	Burgerboeken 1595-1795
Overheid	250	14,3	16,4	3,6
Kleding	99	5,7	6,5	15,8
Bouw en scheepsbouw	36	2,1	2,4	6,5
Academici	110	6,3	7,2	2,4
Voeding	324	18,6	21,2	17,1
Gebruiksgoederen	152	8,7	9,9	12,0
Textiel	53	3,0	3,5	5,0
Luxe goederen	40	2,3	2,6	2,1
Detailhandel	257	14,7	16,7	18,6
Diensten	104	5,9	6,8	9,5
Transport	104	5,9	6,8	7,4
Militair	216	12,5	---	---
Totaal	1745	100	100	100

Bron: Doornbos en Elema, *Taxatielijst 1730/1731*, 75-79.

Tabel 3.10 Beroepen lidmaten Gereformeerde Kerk 1594-1660, resp. katholieken 1688 in absolute aantallen en percentages

	Gereformeerden	%	Katholieken	%
Overheid	228	10,4	1	0,4
Kleding	170	7,4	32	11,1
Bouw en scheepsbouw	92	4,2	17	5,9
Academici	224	10,2	9	3,1
Voeding	140	6,4	54	18,8
Gebruiksgoederen	135	6,1	31	10,8
Textiel	139	6,4	2	0,7
Luxe goederen	52	2,4	14	4,9
Detailhandel	67	3,1	76	26,5
Diensten	172	7,9	21	7,3
Transport	50	2,3	24	8,4
Militair	719	32,9	6	2,1
Totaal	2188	100	287	100

Bron: Doornbos en Veldhuis, *Register lidmatenboek Gereformeerde Kerk Groningen*, 133-140 (de in totaal 1470 *studiosi* zijn buiten beschouwing gelaten) en Doornbos, *Rooms-katholieke bewonerslijsten*. NB: detail- en groothandel samengenomen bij gereformeerden 3,1% en bij katholieken 26,5%.

Omgekeerd leert een vergelijking tussen de beroepsverhoudingen van de gereformeerde lidmaten en de nieuwe burgers (onderaan tabel 3.9) eerstgenoemden bij overheid en academici – de bestuurselite kortom – sterk oververtegenwoordigd waren. In sectoren als de bouw, textiel en luxe goederen waren de gereformeerden in geringere mate oververtegenwoordigd. De katholieken waren daarentegen vooral in de handel en de vervaardiging van luxe goederen relatief oververtegenwoordigd. In het algemeen ontliepen de percentages actieven in zowel de nijverheidssectoren als handel, diensten en transport elkaar niet significant.

Ontwikkelingen in de tijd

Na het voorgaande rijst de vraag of de gevonden resultaten omtrent de samenstelling van de verschillende sectoren van werkgelegenheid bruikbaar zijn. Bij gebrek aan bevolkingslijsten waarin alle inwoners met hun beroep zijn opgenomen, bieden de door ons op basis van uiteenlopend bronnenmateriaal samengestelde lijsten (nieuwe burgers en hun beroepen enerzijds, inschrijvingen van nieuwe gildebroeders anderzijds) inderdaad enig houvast in de omvang van de verschillende sectoren en daarmee in de economische structuur van de stad Groningen.

De bouwmeester (voorman, M.S.) van de gilden, Gerrit Harmens Warendorp, had een bezending van de Staten-Generaal er al eens – op 9 september 1648 – op gewezen dat ‘Groningen is gefundeert op de neringe van de stapel over het lant, wesende een lantstadt, de sonder deselvige neringe, niet kan bestaan noch leeven’.³⁹⁵ Ruim een decennium later, in 1660, traden, zoals we al zagen, de brouwers, boter- en graankooplieden in het geweer tegen de aantasting van de stapel. Een tijdgenoot, de Groninger hoogleraar Martinus Schoock, meldt in zijn in Amsterdam verschenen *Belgium Federatum*, dat overal in de Nederlandse steden vrije weekmarkten worden gehouden, behalve in Groningen. De oorzaak daarvan waren de bierbrouwerij en de boterhandel die, afhankelijk van grondstoffen uit de naaste omgeving van de stad, de voornaamste takken van welvaart uitmaken in Groningen. Hij noemde de macht van de brouwers en de boterhandelaren die met kracht hun monopolie in Ommelander producten (graan en zuivel) die zij nodig hebben, handhaven. Zouden er vrije weekmarkten komen dan zou er een grotere toestroom van vreemdelingen zijn en zouden de prijzen stijgen, aldus Schoock.³⁹⁶ Hij had bij zijn betoog ook de onvrije turfwinning, handel en transport kunnen betrekken, waarover een uitgebreid proces werd gevoerd tussen de stad Groningen contra Friesland, Drenthe en de Ommelanden. Dat ging in het bijzonder over de vrije vaart op de Hunze of Ooster-

³⁹⁵ Bos, ‘Gild en Stapelrecht na de Reductie’, 329. Warendorp zou als een van de leiders van het gildeoproer in januari 1663 worden terechtgesteld. (Schroor, ‘Ontwrichting en oligarchisering’, 240-241).

³⁹⁶ Schoock, *Belgium Federatum*, 114-115

moerse Vaart in de jaren 1664-1668.³⁹⁷

De samenhang tussen burgerrecht en gildedwang (en de invloed van de gilden op het stapelrecht als spil van de stedelijke en deels de gewestelijke economie) maakt dat de vrijwel complete gildegewijze registratie van nieuwe leden, zoals bijgehouden in de Stadsrekeningen, ons een goed inzicht geeft in 85 tot 90% van de economische bedrijvigheid in de stad Groningen.³⁹⁸ Het valt te betwijfelen of een verdergaand en veel uitgebreider onderzoek naar de beroepen in de huwelijksproclamatieboeken ons meer inzicht kan verschaffen, of wellicht leidt tot andere inzichten dan de hier gepresenteerde gegevens, anders dan in de eerder aangehaalde wisselende, veelal hoge percentages militairen.³⁹⁹ De door ons gereconstrueerde beroepsstructuur wijst om te beginnen op het ontbreken van een dominante sector in de Groninger economie. De verschillende verzorgende nijverheden kleding, bouw, voeding en gebruiksgoederen verschaften aan gemiddeld 40 à 45 % van de beroepsbevolking emplooi; tussen 35 en 40% van de bevolking was werkzaam in de handel, in diensten en de transportsector.

Het is de vraag in hoeverre Groningen in dit opzicht van andere steden afweek. In Leeuwarden blijkt dat – althans gedurende de periode 1530-1700 – de nijverheid verhoudingsgewijs wat belangrijker (49,7%) was en daarnaast de sectoren handel, diensten en transport (25,1%) navenant wat minder omvangrijk waren dan in Groningen.⁴⁰⁰ In Emden was, evenals in Groningen, naar schatting 40% van de volwassen beroepsbevolking werkzaam in *Handwerk und Gewerbe* (ambacht en nijverheid).⁴⁰¹ Münster, waar de linnenweverij in de zestiende en zeventiende eeuw de belangrijkste nijverheid was, zag deze nijverheid door concurrentie en spreiding over de dorpen in de omgeving teruglopen. Tussen 1685 en het einde van de achttiende eeuw liep het aandeel van de ambachten in de Münsterse werkgelegenheid terug van één-derde naar iets meer dan één-kwart van de beroepsbevolking.⁴⁰²

Dit laatste gegeven brengt ons op ontwikkelingen in de samenstelling van de beroepsbevolking gedurende de hier onderzochte periode. Rommes stelde in Utrecht na 1670 een afname vast van de exportnijverheid en de lokaal verzorgende industrie ten gunste van de handels- en dienstensector. Daarbij nam de categorie huishoudelijk dienstpersoneel, waaronder uiteraard veel vrouwen, sterk toe en ontstond geleidelijk aan een middenstand van winkeliers die de pro-

³⁹⁷ Coert, 'Het schuitenschuiversgilde en de vrije vaart', 165-186.

³⁹⁸ De verschillen schuilen in de goeddeels onbekende, maar schommelende aantallen militairen.

³⁹⁹ Een peiling in de proclamatieboeken van 1610-1611 wees uit dat van de in totaal 472 bruidegoms van 329 (69,7%) bekend is welk beroep zij uitoefenden, zie bijlage 3.4. Beroepsstructuur bruidegoms 1610-1611

⁴⁰⁰ Nijboer, 'New citizens in Leeuwarden 1530-1700', 21-29.

⁴⁰¹ Kappelhoff, *Emden*, 426-428. Deze auteur geeft ook enkele ledenaantallen van gilden. Zo telde Emden in 1629 evenveel bakkers (49) als Groningen en voorts eenzelfde getal (12-15) goudsmiden

⁴⁰² Johanek, 'Handel und Gewerbe', 677.

ducten uit andere plaatsen verkocht.⁴⁰³ Een vergelijkbare verschuiving lijkt zich eveneens in Groningen te hebben voltrokken. Vooral in de typische ambachtelijke beroepen in de sectoren kleding en gebruiksgoederen is de teruggang in de achttiende eeuw zeer duidelijk waarneembaar, zoals uit tabel 3.11 valt op te maken.

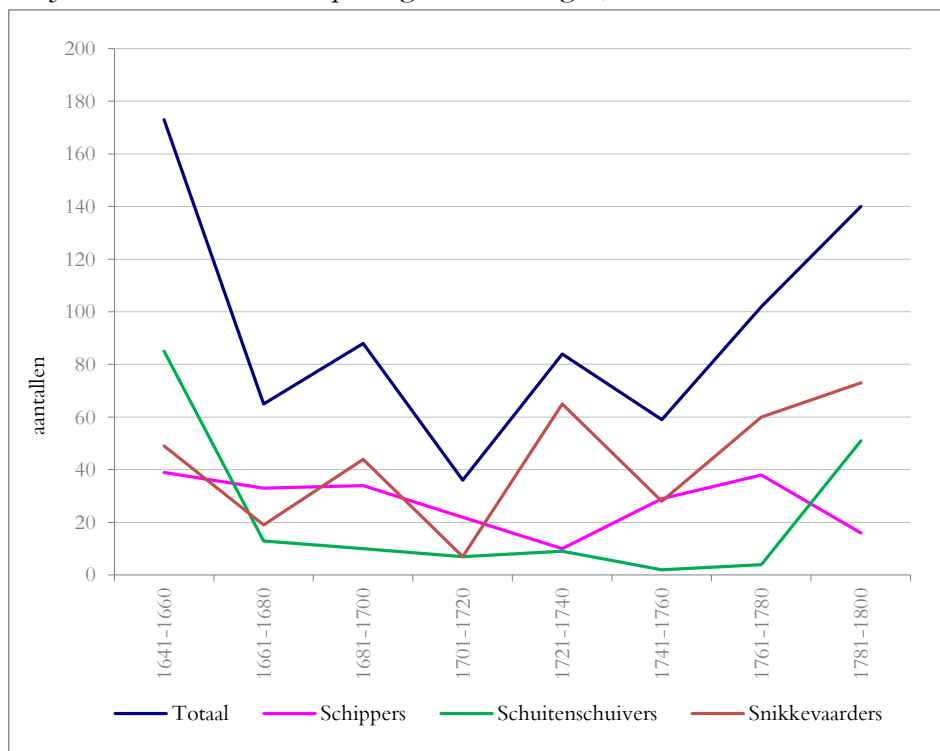
Afb. 20 In 1684 vervaardigde Ludolf Tjarda Starckenborgh en Nicolaas Visscher deze kaart van Stad en Land welke in deze vorm vanaf 1719 door Petrus Schenck werd uitgegeven (Groninger Archieven 817-1972).

Ook de sector voeding laat een relatieve terugval zien van zijn aandeel. Daarentegen waren het met name de handel (waaronder zich eerst en vooral een toenemend aantal winkeliers zal hebben bevonden) en diensten die sterk groeiden, terwijl ook de sector transport na 1760 weer in de lift zat. Die laatste sector

⁴⁰³ Rommes, *Oost West*, 169.

was in een met wateren dooraderd gewest, gespecialiseerd in de productie en handel in landbouwproducten en een grootschalige turfwinning en –handel wellicht de beste graadmeter van de conjunctuur. Grafiek 3.2, waarin de toelatingen (admissies) tot de verschillende scheepvaartgilden op een rij zijn gezet, spreekt wat dat aangaat boekdelen. Na 1660 ging het met de scheepvaart in en rond Groningen tientallen jaren bergafwaarts en was sprake van stagnatie. Ruim een eeuw na de omslag (1760) zat de scheepvaart in en rond de stad opnieuw in de lift. De wereld eromheen was veranderd, zoveel is duidelijk.

Grafiek 3.2 Admissies scheepvaartgilden Groningen, 1641-1800

Bron: tabel 3.2.

Maar, nog steeds was Groningen het centrum van zijn ommeland. En, meer dan voorheen was de stad een verzorgend centrum en dat weerspiegelt zich bovenal in de sterke groei van de sector handel, zoals blijkt uit tabel 3.11 en het lichte herstel van de diensten en transportsectoren. Dat het bij deze sector vooral zal zijn gegaan om een groeiend getal winkeliers, lijkt te worden bevestigd door de gilde-inschrijvingen.

Tabel 3.11 Beroepen nieuwe burgers in percentages 1595-1795

Periode	Overheid incl. militair	Kleding	Bouwen en Scheepsbouw	Academici	Voeding	Gebruiks-goederen	Textiel	Luxe goederen	Handel	Diensten	Transport	Totaal
1595-1600	2,8	19,4	7,4	0	14,8	22,2	16,7	0,9	10,2	4,6	0,9	100
1601-1620	2,0	21,1	7,8	0,3	17,3	18,5	17,7	1,4	6,1	3,6	4,2	100
1621-1640	2,3	17,7	6,0	2,0	13,3	14,6	6,5	1,6	7,8	9,3	18,8	100
1641-1660	1,8	17,7	6,5	2,6	18,6	10,6	4,4	3,4	14,9	9,8	9,7	100
1661-1680	1,3	15,6	5,2	3,4	19,8	11,3	4,5	2,6	16,3	13,9	6,1	100
1681-1700	4,4	16,9	3,9	2,7	18,3	12,4	4,5	3,3	15,9	11,6	6,0	100
1701-1720	1,9	15,8	4,8	2,0	20,7	12,4	2,9	1,4	24,5	8,7	5,0	100
1721-1740	4,1	13,9	8,3	2,5	18,6	11,7	0,9	1,4	28,5	6,7	3,6	100
1741-1760	4,9	11,9	7,6	1,8	17,5	9,9	3,4	1,5	27,6	8,5	5,4	100
1761-1780	6,6	14,5	9,6	3,7	10,8	8,2	3,4	2,5	23,6	8,2	8,8	100
1781-1795	7,8	11,8	6,9	3,2	13,9	8,0	2,7	1,7	20,2	15,8	8,0	100
1595-1795	261	1160	478	176	1255	878	368	154	1363	700	544	7337
%	3,6	15,8	6,5	2,4	17,1	12,0	5,0	2,1	18,6	9,5	7,4	100

Op basis: RHC Groninger Archieven, toegang nr. 1605, *Archief Stadsbestuur 1594-1815*, inv. nr. 596^r, Cleynce Borgerrecht 1544-1798 (i.e. 1594-1635); Inv.nr. 596^r, Register (...) kleine borgerrecht 1671-1770, resp. inv. nr. 596^b, 1771-1798 (i.e. 1671-1798).

De piek aan inschrijvingen die – getuige tabel 3.2 – in de jaren 1720-1740 werd bereikt, kwam met name voor rekening van een record aantal nieuwe leden van het koopman- en kremergilde, in een economisch gezien zware tijd. Het lijkt geen twijfel dat daaraan ook de economische malaise debet zal zijn geweest, zoals het een algemeen verschijnsel is dat in tijden van crisis overlevingsmechanismen als schaalverkleining of verkeutering en vergelijkbaar uitwijkgedrag plaatsvindt in sectoren als de landbouw en de (detail)handel. Een sector als de bouw, waaronder de scheepsbouw, wist zich na 1720 redelijk goed te handhaven, maar overigens laten ook de gildeinschrijvingen na 1720 forse dalingen zien, met name in het traditionele ambacht, ten faveure van de eerdergenoemde sectoren.

Tenslotte: meer verzorgend dan producerend

Hoofdzakelijk aan de hand van de migratiegegevens uit de burgerboeken en de admissiegelden die nieuwe gildebroeders moesten betalen hebben we in dit hoofdstuk getracht een beeld te schetsen van de beroepsstructuur van de stad Groningen. Tussen beide reeksen data bestond een formeel verband in die zin dat gildebroeders verplicht waren het burgerrecht te verwerven. Omgekeerd waren echter niet alle nieuw ingeschreven burgers verplicht lid te worden van een gilde. Bestuurders, ‘(semi-)overheidsdienaren’ (onder wie predikanten, onderwijzers), militairen en de meeste academische beroepsbeoefenaren vielen buiten de gildplicht. Wat de nieuwe burgers betrof omvatten deze laatste categorieën bij elkaar opgeteld vrijwel nooit meer dan 10% van de bevolking, waardoor de uit de opbrengsten van de admissiegelden globaal gereconstrueerde beroepsbevolking een redelijke afspiegeling is van de werkgelegenheidsstructuur in Groningen. Tussen de procentuele verhoudingen van de werkgelegenheidssectoren op basis van de burgerboeken en de admissiegelden bestaan wel enkele verschillen. Ze zijn behalve op het ontbreken van de hierboven genoemde beroeps-categorieën terug te voeren op het feit dat beide bronnen niet precies dezelfde perioden (1595-1795, respectievelijk 1634-1795) bestrijken. Toch zijn de onderlinge verschillen te overzien, zeker wanneer we die vergelijken met de taxatielijst van 1730. Dat is een van de weinige synoptische bronnen die ons een inkijkje geven in de stadsbevolking, maar dan wel op de welvarende – bijna – helft van de stedelijke bevolking. Daarin zien we uiteraard een oververtegenwoordiging van bestuurders en overheidsdienaren, academici, van de sector voeding (met name dankzij de rijke brouwers) en van militair kader.

In Groningen waren de gilden vanouds de steunpilaren van en drijfveren achter het stapelrecht dat de stad (deels) pretendeerde en uitoefende over haar omgeving. Ook toen hun invloed op het stadsbestuur in de loop van de zeventiende eeuw (eerst in 1601, vervolgens in 1658 en 1663) werd teruggedrongen en uiteindelijk vrijwel verdween, bleven ambacht en economie in en rondom de stad

– met name ook in de transportsector – vergeleken met elders in de Republiek strak gereguleerd. Weliswaar zouden in de eerste helft van de achttiende eeuw de teugels van het stapelrecht wat worden gevierd, waarover meer in het volgende hoofdstuk. Toch bleven nering en ambacht gedurende de gehele onderzochte periode onderworpen aan de gildeplicht. De hier gepresenteerde gegevens daaromtrent bieden ons dan ook een redelijk betrouwbaar inzicht in de sectorale structuur van de werkgelegenheid. Daarin waren de sectoren handel, diensten en transport sterk vertegenwoordigd. Uit het geheel valt af te leiden dat deze een aandeel hadden van naar schatting 40% in de werkgelegenheid. Een nagenoeg even groot aandeel vormde het verzorgende ambacht, waarvan bedrijfstakken als kleding, voeding en gebruiksgoederen bij elkaar opgeteld goed waren voor eveneens circa 40% van de werkgelegenheid.⁴⁰⁴ De uitkomsten bevestigen het beeld van het verzorgende karakter van Groningen voor een wijde omgeving.

Zoals gezegd hebben we de migratie eveneens naast de beroepsstructuur gelegd. Daaruit kwam naar voren dat vooral in de ambachtelijke sectoren sprake was van een oververtegenwoordiging van migranten uit het Duitse achterland. Stad-Groningers waren zoals te verwachten veel oververtegenwoordigd in de sectoren overheid, academici, transport, maar eveneens in de kleding en de (scheeps)bouw. De Ommelanders waren – vanwege het met de stad gedeelde gewestelijke bestuur – uiteraard eveneens goed vertegenwoordigd in het openbaar bestuur, maar daarnaast vooral in de voedingsbranche (evenals de Drenten) en in de strak gereguleerde en gesloten transportbranche. Een en ander accentueert hetgeen nogmaals het agrarische karakter van de omgeving van Groningen, waarin de productie en het transport van granen, boter, turf en bouwmaterialen uit klei en kalk overheerste. Het overwicht van Friesland en Frankrijk vinden we terug in het segment luxe goederen. Migranten uit Friesland en Holland waren verhoudingsgewijs ook tamelijk actief in de sector diensten en transport. De Duitse immigranten waren vooral vertegenwoordigd in de productie van gebruiksgoederen en textiel/kleding; de eerste sector wat meer afkomstig uit de kustgebieden van Ostfriesland en Oldenburg, beide laatste veeleer uit het achterland, zoals het Emsland, Bentheim en kern-Münsterland. De overeenkomstige relatieve oververtegenwoordiging van de textiel en kledingbranche van nieuwe burgers uit zowel de stad zelf als uit het Noordwest-Duitse binnenland wijst wat dit betreft in de richting van oude banden tussen de stad en haar zuidoostwaarts gelegen achterland, temeer waar dit verschijnsel ook al voor 1680 door ons kon worden vastgesteld.

Omdat migratie, herkomst en beroep dikwijls nauw samenhangen werd in dit

---

⁴⁰⁴ Vergeleken met de cijfers uit tabel 3.7 lijken de sectoren handel, diensten en transport te laag ingeschat. We moeten echter bedenken dat een fors aantal leden van de transportgilden niet in de stad Groningen woonachtig was.

hoofdstuk een vergelijking getrokken met eerdere onderzoeken naar kettingmigratie en getrapte migratie, zoals die tussen enkele Nederlandse steden en recruiteringsgebieden van migranten zouden hebben bestaan. Dit onderzoek geeft aan dat vanuit een zeer omvangrijk agrarisch ommeland en achterland naar Groningen werd gemigreerd. Dat gebeurde niet getrapd, maar rechtstreeks. Waar over de omvang en de richting van de handel met het *Umland* van Groningen bij gebrek aan voldoende gegevens slechts in algemene zin uitspraken zijn te doen, blijkt de stad ten tijde van de Republiek – en naar wij eerder aannemelijk maakten daarvoor eveneens – in migratoir opzicht centrum en brandpunt te zijn geweest van een omvangrijk en ver oost- en vooral zuidoostwaarts reikend achterland. Daarmee werd nog lang voortgebouwd op veel oudere ruimtelijke relaties, die echter in de loop van de achttiende eeuw gaandeweg gingen verzwakken.⁴⁰⁵

Een enigszins buiten het thema werkgelegenheid vallend aspect van deze oude banden, welke daar niettemin nauw mee samenhangt, is de taalkundige verdringing van het Fries in Groningen (en Oost-Friesland) door het Nedersaksisch, zoals dat is beschreven door onder andere Heeroma en Naarding. In hun dialectgeografische studies wezen zij op de taalkundige expansie van Westfaalse dialecten in de richting van Groningen en de taalkundige ontfriësing van deze stad (uitgangspunt van de ontfriësing) en haar ommeland.⁴⁰⁶ ‘Hondsrug-weg’ en ‘Eems-weg’, aan weerskanten van het grote zuidoostgroningse veengebied, voerden de “zuidtaal”, aldus Heeroma naar het noorden.⁴⁰⁷ Een taal die door in de stad Groningen geconcentreerde handel en werkgelegenheid, maar vooral ook door een voortdurende migratie uit het ten oosten en zuiden van de stad gelegen achterland nog ieder moment verbaal uiting geeft aan sterke commerciële en migratoire relaties zoals die tot ver in de tijd van de Republiek bestonden.

Terugziend op het voorgaande hoofdstuk blijkt Groningen – als centrale plaats – ook qua werkgelegenheidsstructuur een voorafspiegeling te tonen van zijn toenemend Nederlandse karakter, waarin het accent meer op de verzorgende, distribuerende (handel- en transport) aspecten van de economie dan op de nijverheid lag en nog ligt. De nijverheid zou overigens nog, zij het bijna een eeuw later (1860), tot grote bloei komen, uitgerekend in dat deel van de provincie Groningen, dat ooit onder regie van de gelijknamige stad tot ontwikkeling was gebracht.

⁴⁰⁵ Vgl. Schroor, ‘Van Wad tot Warendorf’, *passim*.

⁴⁰⁶ Heeroma en Naarding, *Ontfriesing van Groningen*, 37 laat deze Westfaalse expansie mooi zien aan de hand van de verdringing van het Friese woord voor meisje (famke, faam, foon) door het Westfaalse wicht (zie Heeroma, *Taalatlas van Oost-Nederland*, 98-107). Naarding schrijft (Heeroma en Naarding, *Ontfriesing*, 59-61) de ontfriësing toe aan het voortdurende contact tussen Friese mercatores, handwerkers en boeren met de ‘Frankisch-Utrechtse’ ministeriales en de hunnen.

⁴⁰⁷ Heeroma, *Perspectief*, 73.

4.

Pilaren, Peerlen en Penningen. De financiële huishouding van de stad Groningen

*De finances zijnde de senuen van den Staat ende oock van een Stadt, ende soo ergens een Stadt die van noden heeft ende in het begin het verloop van deselve finances tegen gegaen ende voorgewoonen behoort te werden, soo is het in de Stadt Groningen.*⁴⁰⁸

In een recent overzichtsartikel dat diende als inleiding op een themanummer over stedelijke financiën in de Nederlanden wordt door de auteurs onderscheid gemaakt naar een drietal hoofdtrends, respectievelijk specialisaties in dit onderzoeksveld. Om te beginnen is dat het institutionele aspect, het terrein waarop de relatie tussen de stad en de centrale staatsorganen, kortom hogere bestuurslagen, aan bod komt. De tweede trend is economisch en richt zich op zaken als lonen, prijzen, economische ontwikkeling, levensstandaard en stedelijk entrepreneurschap. De derde trend onderzoekt de sociaaleconomische relaties tussen burgers onderling, en houdt zich met name bezig met de samenstelling van stedelijke elites en collectief handelen.⁴⁰⁹ In dit hoofdstuk, dat naast een inventariserend vooral een verkennend karakter heeft, komen beide laatstgenoemde aspecten in meer of mindere mate aan bod. Het accent zal daarbij liggen op de relatie tussen de economische ontwikkeling en het collectief handelen in een verregaand autonome stad. Deze is in eerdere bijdragen door anderen en mijzelf nadrukkelijk als stadstaat gekenschetst en had vanuit dat perspectief in institutioneel opzicht weinig bemoeienis met hogere overheden.

Na een kort overzicht van de literatuur over de financiën van de stad Groningen, volgt een verhandeling over de complexe stedelijke financiële administratie. Daarin komt in eerste instantie het beheer van de stadsfinanciën en de wijze waarop het stadsbestuur dit vooral via de stadsrentmeesters uitoefende aan de orde, één en ander met name aan de hand van verschillende instructies en redressen (herzieningen). Vervolgens wordt ingegaan op de samenstelling van de stadsrekening. Daarna komt de verhouding tussen de inkomsten en uitgaven en de daartoe behorende uiteenlopende inkomstenbronnen en kostenposten aan bod, als ook de verhouding tussen de 'gewone rekening' en de 'kapitaalreke-

⁴⁰⁸ Het citaat dateert uit 1690 en is afkomstig uit *RHC Groninger Archieven*, Toegang 2041, *Verzameling Losse Stukken na de Reductie*, inv. nr. 887, fol. 218-221.

⁴⁰⁹ 't Hart en Van der Heyden, 'Het geld van de stad', 3.

ning'. Hierna wordt de relatie met de omgeving van de stad behandeld, voor zover één en ander uit de financiële administratie valt af te leiden. Ook het wie en waar van de kapitaalvoorziening passeert de revue. We eindigen met de vraag in hoeverre uit het verloop van de inkomsten- en uitgavenposten iets valt af te leiden over de economische ontwikkelingen in en rond Groningen.

De stand van zaken met betrekking tot het onderzoek

Ondanks het feit dat Wijnne al in 1865 in zijn economische geschiedenis van de provincie Groningen een hoofdstuk wijdde aan de financiën van de stad en in 1896 de oudste stadsrekeningen van Groningen door Blok als bronnenpublicatie werden uitgegeven, is over de stedelijke financiën van deze stad tot dusverre weinig gepubliceerd.⁴¹⁰ In 2008 werd de Stadsrekening van 1540/41 zonder noemenswaardig commentaar uitgegeven.⁴¹¹ Als vroege uitzondering noemen we het uit 1903 daterende werk van Gosses over stedelijke bezittingen in de late middeleeuwen. Daarin werd Groningen naast een groot aantal andere Nederlandse en Duitse steden behandeld. Dat gebeurde vanuit het laatmiddeleeuwse perspectief van steden die poogden zich door middel van hun onroerende bezittingen en/of rechten op de grond vrijheid van vreemde invloeden te verschaffen. Daarnaast trachtten zij zich van 'eene oeconomische onafhankelijkheid' te verzekeren.⁴¹² Aan Groningen werd een aparte paragraaf gewijd als zijnde 'een Nederlandsche (sic!) stad [die] tegenover haren omtrek, (...) met geen landsheerlijk gezag rekening te houden' had.⁴¹³ Tegen de achtergrond van de veelbeschreven autonomie van Groningen schetste Gosses een beeld van de wijze waarop onroerende goederen, rechtspraak en stapelrecht bijdroegen aan de welvaart van de stad en hetgeen daaromtrent in de zoëven genoemde oudste stadsrekeningen viel terug te vinden. In 1548 werd ruim 58% van de stedelijke inkomsten ontleend aan diverse, op basis van het stapelrecht geheven, accijnzen op bier, wijn en vette waren; ruim 14% aan waaggelden en bijna 11% aan de pachtbrenghen van landerijen in het Oldambt, de Ommelanden en het Gorecht. De voorgaande op basis van het stapelrecht en het biermonopolie geïnde bedragen leverden volgens Gosses Groningen bij elkaar opgeteld 84% van zijn inkomsten. Daarbinnen waren vooral de accijnzen en retributies van belang, die bovendien voor een belangrijk deel door de Ommelanders werden opgebracht.⁴¹⁴

Na Gosses' bijdrage en de eerder aangehaalde, eveneens in het eerste decen-

⁴¹⁰ Wijnne, *Handel en ontwikkeling*, 111-117, resp. Blok, *Rekeningen der stad Groningen*.

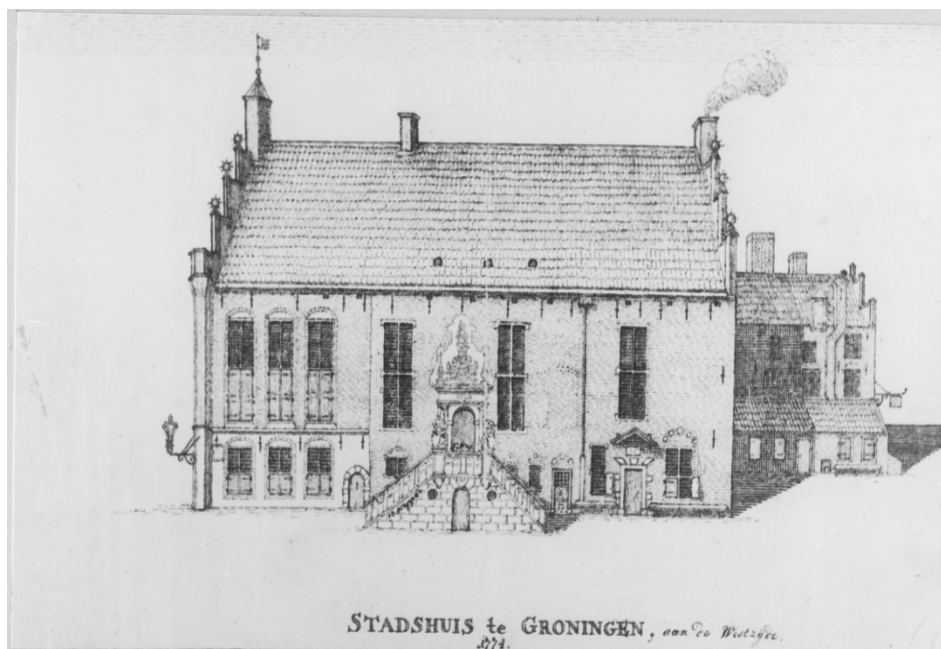
⁴¹¹ In de korte inleiding werd tevens aangekondigd dat de drie andere overgeleverde rekeningen uit resp. 1541/42, 1542/43 en 1547 zouden worden uitgegeven. Dat is tot op heden nog niet gebeurd (Kuiken c.s. *Stadsrekening*, 3).

⁴¹² Gosses, *Stadsbezit in grond en water*, 4.

⁴¹³ Een en ander uiteraard vanuit de nationale c.q. nationalistische benadering van de geschiedschrijving die m.n. in de 19^e eeuw in zwang was.

⁴¹⁴ Gosses, *Stadsbezit in grond en water*, 154.

nium van de twintigste eeuw verschenen, belangrijke studies over het gild- en stapelrecht van Groningen van de hand van Bos, bleef het zo'n driekwart eeuw stil.⁴¹⁵ In zijn in 1974 verschenen monografie over de 'geografisch-economische geschiedenis' van de regio Groningen ging Keuning aan de hand van de stadsrekening van 1641, zij het op basis van wat Wijnne ruim een eeuw eerder had opgeschreven, zeer beknopt in op het financiële beleid van de stad. Schuitema Meijer besteedde in zijn hoofdstuk over de sociaaleconomische ontwikkeling van de stad twee verspreide alinea's aan de financiële staat van Groningen. Daarin legt hij de nadruk op de voortdurende financiële problemen, met name die in de jaren 1614-1619, toen veel geld moest worden geleend ten behoeve van de stadsuitleg, de aankoop van Westerwolde en de aankoop en ontsluiting van de veengebieden ten zuidoosten van Groningen.⁴¹⁶ Verderop in zijn uit 1976 daterende bijdrage aan de *Historie van Groningen. Stad en Land* releveert Schuitema Meijer de zorgelijke financiële staat van de stad omstreeks 1666, maar overigens bleef het bij deze losse, zij het nuttige observaties.⁴¹⁷

Afb. 21 Westgevel Raad- en Wijnhuis in 1774 (Groninger Archieven 1785-05013).

⁴¹⁵ Bos, *Gild- en stapelrecht tot de Reductie*, resp. dez. 'Gild- en stapelrecht na de Reductie'.

⁴¹⁶ Schuitema Meijer, 'Sociaal-economische aspecten', 345-346.

⁴¹⁷ Schuitema Meijer, 'Sociaal-economische aspecten', 348-349.

Van den Broek was in 1983 de eerste die specifiek aandacht besteedde aan de stedelijke financiën in een bundel, gewijd aan de befaamde vogelvluchtk kaart welke Egbert Haubois in 1637-1643 van Groningen vervaardigde. In zijn bijdrage over de economische ontwikkeling van de stad, waarvan Haubois' kaart als het ware de visuele expressie is, geeft Van den Broek een beknopte analyse van de ontwikkeling van de stedelijke financiën gedurende vooral de eerste helft van de zeventiende eeuw. Zijn conclusie is dat de financiële armslag van de stad Groningen vooral tussen 1610 en 1635 fors toenam, vooral dankzij de groei van de inkomsten uit de accijnzen en uit haar zogeheten buitenbezittingen. Daarnaast werd een sterk beroep gedaan op de kapitaalmarkt, om de stadsfortificatie en –uitleg (1615-1624) te financieren en ook de aankoop van gronden en de openlegging van de latere Veenkoloniën. Het gevolg was dat binnen een tijdsbestek van vijftien jaar het financiële beleid tot driemaal toe moest worden herzien.⁴¹⁸ In de begeleidende tekst op het zogeheten *Groot Caarteboek* (1724-1729) van de boerderijen en landerijen in de Ommelanden en het Oldambt werd door mij voor het eerst ingegaan op de inkomsten uit deze buitenbezittingen en de positie van de stadsrentmeester.⁴¹⁹ Aansluitend daarop ben ik in het kader van het onderzoek naar de Groninger stadsrechten en buitenbezittingen zowel in de tijd als in de breedte verder gegaan met een globale analyse van de ‘penningen van de stad’ gedurende de gehele periode van de Republiek. Daarin lag het accent – afgezien van de investeringen in onroerende goederen en infrastructurele werken in met name het zuidoosten van het gewest – vooral op het verloop van de opbrengsten uit de beide belangrijkste structurele inkomstenposten: de door de stad geheven accijnzen en de inkomsten uit de buitenbezittingen, zowel de eerdergenoemde landerijen in de Ommelanden en het Oldambt als de diep- en verlaatsgelden uit de kanalen en sluispassages en voorts de opbrengsten van de vierde turf als ook het zogeheten stadsmeierrecht.⁴²⁰ Aan het uitgavenpatroon, met name de kapitaalsinvesteringen van de stad in de fortificatie en stadsuitleg, in de aankoop van onroerende goederen, de ontwikkeling van de infrastructuur in de Veenkoloniën, werd aansluitend in een bijdrage over de economisch-geografische politiek van de stad in de eerste decennia na de Reductie (1594-1630) aandacht besteed.⁴²¹ In dit hoofdstuk wordt voortgebouwd op de hiervoor genoemde bijdragen.

Over de stadsfinanciën van Groningen verscheen tot dusverre geen samenvattende studie. Vanzelfsprekend komen in de serie *Gewestelijke Financiën ten tijde van de Republiek* in het anachronistisch als Groningen 1594-1795 aangeduide deel (met andere woorden het gewest Stad Groningen en Ommelanden, waarvan

---

⁴¹⁸ Van den Broek, ‘Het Groningen van Egbert Haubois’, 62-63.

⁴¹⁹ Schroor, *Atlas der Stadslanden*, 14-19.

⁴²⁰ Schroor, *Stadstaat Groningen*, 90-104.

⁴²¹ Schroor, ‘Vlucht voorwaarts’, 51-54.

Westerwolde als generaliteitsland destijds geen deel uitmaakte) louter de gewestelijke financiën aan bod. Daarin vormden de meest ten behoeve van de defensie van de Republiek der Verenigde Nederlanden geheven generale middelen en de verponding de hoofdmoot. De provinciale uitgaven behelsden vooral de aflossing van obligaties en de betaling van renten, het dijkonderhoud, de aanleg en onderhoud van trekwegen, alsmede de provinciale traktementen (bestuurders, ambtenaren, schoolmeesters en predikanten). En, hoewel in de administratie van de generale middelen in Stad en Lande van meet af aan onderscheid werd gemaakt tussen het drietal klassieke Ommelander kwartieren (Hunsingo, Fivelingo, Westerkwartier), het Oldambt en een 'stadsgebied', werd in de bedoelde bronnenpublicatie de kans gemist de cijferreeksen niet alleen van jaar op jaar te publiceren, maar ze daarbij ook naar deelgebied te splitsen.⁴²² Een en ander had overigens dit onderzoek slechts trendmatig verder geholpen omdat ook het rondom de stad gelegen Gorecht en de 'stadskoloniën' onder Sappemeer in fiscaal opzicht tot het zogeheten 'stadsgebied' werden gerekend en Groningen en zijn directe omgeving niet altijd goed te scheiden zijn. Dit stadsgebied was in de zeventiende eeuw overigens goed voor gemiddeld een derde (32,9%) van de gebiedsgewijs verpachte generale middelen.⁴²³

Tabel 4.1 Verhouding tussen de gewestelijke en stedelijke belastinginkomsten en uitgaven ten tijde van de Republiek, 1601-1795

	Stad 1601-1800	Gewest 1601-1795
Inkomsten	40.298.740	251.855.000
per jaar	201.494	1.291.564
Uitgaven totaal	40.433.081	260.659.000
per jaar	202.165	1.316.460 *)
Afdrachten aan de Generaliteit	n.v.t.	157.788.000 *)
Provinciale uitgaven	n.v.t.	102.871.000 *)
per jaar	202.165	519.551

*) gedeeld door 198 jaren, want totalen 1642 en 1677 ontbreken.

Bron: Van der Ent en Enthoven, *Gewestelijke financiën 3*, 91-95 en deze studie.

De financiën van de stad Groningen ten tijde van de Republiek zijn van groot belang, op de eerste plaats vanwege de soevereine macht die de stad over de 'helft' van het gewest uitoefende. Daartoe behoorden het Gorecht en de daarvan in 1633 afgescheiden jurisdictie Sappemeer, de beide Oldambten en in zekere zin ook het hiervoor genoemde generaliteitslandje Westerwolde. Inkomsten en bestedingen van het stadsbestuur beliepen qua bedragen ongeveer een

⁴²² Duijvendak, 'Portret van het gewest', 109; vgl. Schroor, 'Heroriëntatie', 162-164.

⁴²³ Schroor, 'ibidem', 163.

zesde deel van de gewestelijke financiën. Het stadsbestuur had deze middelen echter geheel ter eigen beschikking en hoefde daarin geen – zoals het geval was met de gewestelijke middelen – rekening te houden met de Ommelanden. Daarbij komt dat meer dan de helft van de door de provincie geïnde belastingen (ruim 60%) als zogeheten ‘generale middelen’ ten goede kwamen aan de Generaliteit, hoofdzakelijk ten behoeve van de defensie van de Republiek. Ter vergelijking hebben we de provinciale lasten (uitgaven), die circa 40% van de totale gewestelijke uitgaven/afdrachten beliepen, afgezet tegen die van de stad. Uit de laatste kolom van tabel 4.1 valt af te leiden, dat de uitgaven van de stad jaarlijks een kleine 40% (38,9%) beliepen van het bedrag dat het gewestelijk bestuur spendeerde aan zijn eigen huishouding en taken. Daarmee is voor het gebied tussen Eems en Lauwers het belang aangegeven van de stedelijke financiën van Groningen.

Belastingen: verpachten of collecteren

Terwijl slechts weinig bekend is over de structuur van de stedelijke financiën is niettemin voldoende serieel bronnenmateriaal beschikbaar. Waar haalde de stad haar geld vandaan en hoe besteedde zij het? Kortom wat deed de stad met deze ‘extraatjes’. Een veel genoemd nadeel van het belang van de belastingopbrengsten voor het economisch historisch onderzoek naar de Republiek en het gewest Stad en Lande in het bijzonder is dat de meeste belastingen op gewestelijk niveau tot het midden van de achttiende eeuw (1749) werden verpacht. En hoewel de belastingpachters bij de inning en administratie van de Generale Middelen sinds 1631 buiten spel stonden en de Staatboeken ons inlichten over de hoogte van de pachtSom, het zogeheten collectgeld en het stuivergeld, kennen we doorgaans winst noch verlies van de pachters en hebben we slechts indirect een idee van de belastingopbrengsten.⁴²⁴ Een uitzondering daarop vormden de zogeheten niet-verpachte of gecollecteerde middelen als de directe belastingen op personen (kapitaal of hoofdgeld), onroerende goederen (verponding, haardstedengeld), overdrachtsbelastingen (collaterale successie, vrijwillige verkopen) en vermogensbelastingen (400ste penning). We weten ten aanzien van de verpachte belastingen veelal niet hoeveel de belastingpachters daadwerkelijk binnenhaalden. Het verloop van de pachtprizen geeft immers slechts een indirecte indicatie van de economische conjunctuur. Vergeleken met de generaliteits- en provinciale belastingen, die meest alle werden verpacht, komen we in de stedelijke belastingheffing, waar de verpachting minder sterk overheerste naar verhouding vaker gecollecteerde belastingen tegen, met name in de zeventiende eeuw.

Naast de zogeheten oude stadsaccijnzen, dat wil zeggen de accijnzen die voor

---

⁴²⁴ Van der Ent en Enthoven, *Gewestelijke financiën Stad en Lande*, 35–38.

1569 al werden geheven en verpacht⁴²⁵, werden in dat jaar nieuwe accijnzen ingevoerd door het stadsbestuur.⁴²⁶ Ze werden merendeels geheven in de toen opgerichte accijnskamer, vanaf 1602 pondkamer geheten. Deze accijnzen bestonden uit heffingen op in-, uit- en doorgevoerde waren, op granen (gemaal) en vlees (geslacht of beestiaal) en op bier. Steeds meer accijnzen werden overgeheveld naar de pondkamer en gecollecteerd in plaats van verpacht. Toen de opbrengsten van de pondkamer terugliepen werd deze in 1618 voor een drietal jaren verpacht, wat overigens nogmaals in 1665-1668 en 1676-1677 gebeurde. Na het laatstgenoemde jaar werden de toen nog in de pondkamer geheven accijnzen afzonderlijk verpacht en bleven alleen de in- en uitgaande waren in de pondkamer. De oude accijnzen waren al vanaf het begin van de door ons bestudeerde periode verpacht. Tabel 4.2 geeft een overzicht van de wijze van belastingheffing door het stadsbestuur ten tijde van de Republiek.

Met de door de stad geïnde accijnzen werd in 1665 een hoogtepunt bereikt, toen bijna een ton aan deze indirecte belastingen door het stadsbestuur werd binnengehaald. Daarna volgde als reactie op een ingezette daling van deze uiterst belangrijke stadsinkomsten een periode waarin afzonderlijke belastingen nu eens verpacht (doorgaans voor een periode van drie jaar) en dan weer door het stadsbestuur zelf werden gecollecteerd (geïnd). Uiteindelijk werden zo goed als alle stadsbelastingen verpacht, maar bijvoorbeeld in de jaren 1784-1786 schakelde het stadsbestuur korte tijd over op het zelf innen van gemaal, beestiaal, manufacturen en tabak. Tegenvallende resultaten maakten dat men vervolgens weer tot verpachting overging.

Stadsfinanciën zijn uiteraard meer dan louter belastingheffing. Zijn de wijze van heffing, invordering en de uiteenlopende opbrengsten en uitgaven al complex, meer nog geldt dit voor de organisatie die de stedelijke financiële huishouding maken tot een uiterst gecompliceerd, steeds veranderend geheel. Aan de inkomstzijde hebben we te maken met uiteenlopende belastingen, inningsmethoden, stedelijke verpachtingen, inkomsten voortvloeiende uit stedelijke rechten (burgergeld, admissiegeld gilden), verschillende vormen van precario (voor het gebruik van de openbare stedelijke ruimte) en de daarmee samenhangende retributies, kapitaalvoorziening, subsidies en verdere opbrengsten uit bijvoorbeeld boeten en verkopen. Aan de uitgavenzijde gaat het om aflossingen en rentebetalingen op geleende kapitalen, om personeelskosten voor bestuurders en ambtenaren, om onderhouds- en materiaalkosten, gerechtelijke kosten, uitgaven voor de aankoop van onroerende goederen en de aanleg van infrastructuur. Dit laatste aspect telt in het geval van de stad Groningen zeer zwaar.

---

⁴²⁵ Daaronder vielen de accijnzen op eigen (Groninger) en vreemde (Hamburger) bieren, het waaggeld, de wijnaccijns en pacht Wijnhuis, kraangeld, turf (in 1555 voor het eerst in de Stadsrekening), schuitemaat (in 1542 voor het eerst in de Stadsrekening) en vette waren.

⁴²⁶ Schuitema Meijer, *Historie archief Groningen*, 73.

Tabel 4.2 *Wijze van inning stedelijke belastingen ten tijde van de Republiek, i.c. 1595-1800*

	<i>verpacht</i>	<i>gecollecteerd</i>		
Oude accijnzen				
Wijnaccijns	1609-1747	1595-1608; 1748-1800		
Waaggeld	1595-1800 (m.u.v. 1729)	1729	1738-1742 onder manufacturen	
Kraangeld	1595-1748; 1750-1800	1749	1738-1742 onder manufacturen	
Verlaatsgeld	1605-1646;	1647-1654; 1672-		
Damsterdiep	1655-1672; 1691-1697; 1713-1800	1690; 1698-1713		
Schuitemaat	1595-1685			1685 afgeschaft
Turfaccijns	1630-1800	1595-1629		
Andere accijnzen				
Klapgeld	1662-1694			1695 afgeschaft
Visaccijns	1595-1729; 1742-1800	1730-1741		
Tabak	1647-1719; 1726-1748; 1761-1783; 1787-1800	1720-1725; 1749- 1760 (m.u.v. 1754); 1784-1786	1646 ingevoerd	
Boekweit	1656-1658		1656 ingevoerd	1658 afgeschaft
Pondkamer	1619-1621; 1665-1668; 1676-1677	1595-1618; 1622-1664; 1669-1675; 1678-1800	vanaf 1678 alleen in-, uitgaande en doorgevoerde waren	1670 bier uit de pondkamer; 1678 geslacht en gemaal uit de pondkamer
Inkomende en uitgaande waren	-	1595-1795		
Gemaal	1665-1668; 1678-1719; 1721; 1744; 1761-1783; 1787-1800	1595-1664; 1669-1677; 1720; 1722-1760 (m.u.v. 1744); 1784-1786		
Geslacht of Bees- tiaal	1665-1668; 1678-1715; 1742-1745; 1761-1783; 1787-1800	1595-1664; 1669-1677; 1716-1741; 1746-1760; 1784-1786		
Bier	1665-1668; 1670-1748	1595-1664; 1669	1738-1742 onder manufacturen	1751 stilgezet
Manufacturen	1647-1719; 1722-1748; 1761-1783; 1787-1800	1621-1646; 1720-1721; 1749-1760; 1784-1786		

(vervolg tabel 4.2)

	<i>verpacht</i>	<i>gecollecteerd</i>		
Wijnen in de pondkamer		1595-1645		
Gerst (100 ^{ste} penning)	1693-			
Retributies die feitelijk buiten accijnzen vallen				
Kalkgeld		1595-1634		
Lantaarngeld		1705-	1681 ingevoerd	
Moddergeld		1705-		
Reiniging der straten (drekgeld)		1766-	1655 ingevoerd	repartitie over ingezetenen
Havengeld		1762-	1762 ingevoerd	
Ratelwacht		1705-	1681 ingesteld	

Bron: *Stadsrekeningen; Resolutieboeken*.

Het grote belang ervan was een uitvloeisel van zowel haar rol als eerstverantwoordelijke overheid in de stad en haar jurisdicties, maar ook in haar rol als grooteigenaresse van boerderijen en landerijen in de Ommelanden, het Gorecht en het Oldambt, alsmede van kilometerslange kanalen en wijken en de daarin en daarlangs gelegen kunstwerken, 'stegen en wegen' en gronden in de veengebieden ten zuidoosten van de stad.⁴²⁷ De stadsrentmeester was de eerstverantwoordelijke voor het financiële beheer van deze stedelijke eigendommen en de stedelijke financiële huishouding in het algemeen. Hij was daarvan de voornaamste uitvoerder; de stadsrekeningen de papieren neerslag van het financiële beleid.

Stadsrekeningen en financiën in de zestiende eeuw

Naast de ambten van de syndicus (stadsadvocaat) en stadssecretaris(sen) behoorde dat van stadsrentmeester tot de zogeheten hoge stedelijke ambten. Die classificatie lag gezien de financiële verantwoordelijkheid van deze functionaris ook voor de hand. Hij was immers niet alleen verantwoordelijk voor de inkomsten en uitgaven, maar ook voor het beheer van de onroerende goederen van de stad Groningen. Van een en ander legde hij verantwoording af in de stadsrekeningen. Daarvan is de stadsrekening uit de jaren 1526-'27 de oudste. Een doorlopende reeks rekeningen begint echter eerst in 1548. Uit het Stadboek van 1425 kan worden opgemaakt dat Groningen ook toen al zijn stadsrentmeesters moet hebben gehad.⁴²⁸ Aan het einde van de vijftiende eeuw blijkt sprake van een tweetal rentmeesters en in de jaren omstreeks 1520 traden wel eens vier van dergelijke functionarissen tegelijkertijd op. Het Gildenoproer van 1525-'26 werd niet in de laatste plaats veroorzaakt door de onduidelijkheid rond de financiële positie van de stad, met name ten aanzien van

⁴²⁷ Voor een overzicht van de omvang en historische achtergrond van dit grote, aan het einde van de 20ste eeuw afgestoten stadsdomein: Schroor, *Stadstaat Groningen*, 19-40.

⁴²⁸ *Stadboek*, boek I, art. X, waar sprake is van 'rentheesters'.

haar voornaamste bron van inkomsten, de accijnzen. Dit waren belastingen op allerhande levensmiddelen. Schuitema Meijer veronderstelt op goede gronden dat de gewone Stadters er toen van uit gingen door de bestuurselite te worden bedreven.⁴²⁹ Het was in dit verband niet toevallig dat de oproerlingen vier oud-rentmeesters als eerdergenoemde borggen aanwezen. Zij werden kennelijk als zakenvullers gezien, die zich ten koste van de gemeenschap hadden verrijkt. Sicke Benninge, de belangrijkste chroniqueur uit en over deze tijd, was een van hen. Het viertal werd aansprakelijk gesteld voor een kapitaal bedrag van 5000 rijnguldens en 633 goudguldens. Ook in latere tijden konden rentmeesters en hun erven door het stadsbestuur persoonlijk aansprakelijk worden gesteld voor bepaalde tekorten.⁴³⁰ De Gelderse hertog Karel deed als toenmalig heer van Groningen en Ommelanden op 28 januari 1526 uitspraak in deze kwestie. Daartoe behoorde de oproep om jaarlijks een schriftelijke rekening, de stadsrekening op te stellen, zoals die in Gelre en het aangrenzende Oversticht al meer dan een eeuw in gebruik waren.⁴³¹

Gelet op het voorgaande zal de Groninger stadsrekening uit 1526-'27 de eerste schriftelijke financiële verantwoording zijn geweest. De historicus Blok gaf hem, tezamen met de rekeningen van 1535-'36 en 1548 aan het einde van de negentiende eeuw in druk uit.⁴³² Met deze stadsrekening werd gedeeltelijk tegemoet gekomen aan het opstandige volk, dat voortaan althans enig zicht zou krijgen op de inkomsten en uitgaven van de stad. Vanaf Johan van Metelen (1526-1529), de opsteller van de oudste stadsrekening, werd het rentmeestersambt steeds door één persoon bekleed.⁴³³ Bij zijn aanstelling in 1535 blijkt dat rentmeester Joachim Canter een jaartratement van 80 rijnsse guldens (van 30 Groninger stuivers) had en over een dienaar (*dener* of assistent) beschikte.⁴³⁴ De directe belastingen, zoals belasting op schepen (roertol) en huizen (schot), werden door de leden van de gezworen gemeente huis aan huis geïnd en vervolgens aan de stadsrentmeester afgedragen. Daarnaast kende de stad indirecte belastingen, de zogeheten accijnzen op doorgaans eerste levensbehoeften. Ze werden zoals we hiervoor aangaven ook toentertijd al

⁴²⁹ Schuitema Meijer, *Historie Archief Groningen*, 70-71

⁴³⁰ Zo bijvoorbeeld in de jaren 1682-1688 de weduwen van de rentmeesters Rembt de Mepsche en Eppo de Veencamp (vgl. *RHC Groninger Archieven*, Toegang 1605, *Archief Stadsbestuur 1594-1815*, inv. nr 428^r, *Resolutieboek der Stads Reecken Kaemer*).

⁴³¹ Van Arnhem en Nijmegen zijn ze vanaf 1353, resp. 1382 bewaard gebleven (zie Graswinckel, *Oud-Archief Arnhem I*, 72 (inv. nrs. 1240-1626, met bijlagen vanaf 1380), resp. Jong, De, *Oud-Archief Nijmegen I*, 34 (inv. nrs. 655-1118 met bijlagen vanaf 1511/12) en het overzicht van de publicatie van deze rekeningen door Bosch, 'Gelderse stadsrekeningen', 23. Ook de steden in het Oversticht hadden al vroeg hun stadsrekening, bijvoorbeeld de Deventer 'cameraarsrekeningen' (vanaf 1337 en uitgegeven door Doorninck, de Hullu en Acquoy, *Cameraarsrekeningen*), de Zwolse maandrekeningen vanaf 1399 (overzicht bij Berkenvelder, *Burgerrecht en burgerschap*, 573-574) en de rekeningen van Kampen (vanaf 1471, cf. Don, *Archieven Kampen I*, 20, inv. nrs. 401-680, met bijlagen vanaf 1571, inv. nrs. 681-764).

⁴³² Blok, *Rekeningen der stad Groningen*.

⁴³³ Voor een lijst van stadsrentmeesters van 1500-1793 zie: Schroot, *Atlas der Stadslanden*, 14-15

⁴³⁴ Rentmeester Joachim Canter ontving in 1540 100 Emderguldens van 30 Groninger stuivers elk (Kuiken, *Stadsrekening*, 173).

verpacht. Behalve als inningskantoor voor de nieuwe ingevoerde belastingen richtten men in 1569 ook ten behoeve van een betere controle de pondkamer ('accijskamer') op. Zij was gevestigd in een van de vertrekken van het raadhuis.

Behalve uit de belastingen trok de stad Groningen ook toentertijd al inkomsten uit haar stadsbezittingen, die overigens nog lang niet die omvang hadden welke ze in de zeventiende eeuw en later kregen. Om een beter overzicht van de landerijen te krijgen werd in 1548 het opstellen van een legger verordonneerd.⁴³⁵ Ook de stadsrenten werden secuur in boeken bijgehouden. In 1584 – de Ommelanden waren van het Spaanse gezag afgefallen en de stad was zo goed als omsingeld – waren blijkens de *Staett der Stadt Groenningen jaerlycke vpkumsten ende vth geuentt* de inkomsten uit de verschillende accijnzen flink teruggelopen, van een gemiddelde van circa 30.000 rider (f. 33.750,-) in 1578 naar slechts 24.000 rider (f. 27.000,-). Tegenover een totaal aan uitgaven dat jaar van 33.232 rider (f. 37.386,-) stonden slechts 26.787 rider (f. 30.135,-) inkomsten, hetgeen een tekort van 6.445 rider (f. 7251,-) opleverde.⁴³⁶

De sterke geldontwaarding gedurende de zestiende eeuw en de fluctuerende koersen maken het moeilijk vergelijkingen te maken over lange reeksen van jaren met betrekking tot de eindtotalen van deze stedelijke huishoudboeken. In de jaren 1541-1549 beliepen de jaarlijkse inkomsten en uitgaven een gemiddelde van circa 11.000, resp. circa 10.400 Emders gulden.⁴³⁷ In 1548 waren de ridergulden of rider en de Emders gulden elk 30 Groninger stuivers waard, zodat ze in ieder geval nominaal dezelfde waarde hadden.⁴³⁸ Uit het voorgaande is in ieder geval duidelijk dat de inkomsten in een tijdspanne van circa dertig jaar toenamen van gemiddeld 11.000 rider naar 30.000 rider.⁴³⁹

Ondanks de zogeheten Groninger schansenkrijg (1580-1594), de geleidelijke omsingeling van het 'Spaanse' Groningen door Staatse troepen, die tot een sterke teruggang van de inkomsten uit de accijnzen leidde, waren deze in 1584 niettemin nog goed voor circa 90% van de netto inkomsten (leningen en buitengewone schattingen niet meegerekend). Helaas ontbreken de directe belastingen in deze opgave uit 1584. Die vinden we wel in de oudste rekeningen terug. Met dergelijke

⁴³⁵ Blok, *Rekeningen der stad Groningen*, 393. De heerden en landen stonden toen uiteraard wel in de Stadsrekeningen met hun oppervlakte, huurbedragen en meiers. Het ging voornamelijk om het Gockingagoed in het Oldambt en zo'n 300 jukken bij Eenrum, Warfhuizen, Den Andel en op het Ruigezand (vgl. Schroor, *Atlas der Stadslanden*, 8-9).

⁴³⁶ RHC *Groninger Archieven*, Toegang 2100, *Archief Stadsbestuur 1246-1594*, inv. nr. 999.1 (*Staett der Stadt Groenningen jaerlyckse vpkumsten ende vthgeventt*, dd. 5 oktober 1584).

⁴³⁷ Blok, *Rekeningen der stad Groningen*, XX. In 1540/41 overigens respectievelijk 14.230-2½-1½ Emders gulden aan inkomsten tegenover 13321½-½- 2½ Emders gulden aan uitgaven (Kuiken, Doombos en Hartog, *Stadsrekening 1540/41*, 41, 194). De hogere inkomsten waren een gevolg van een dat jaar opgelegde schatting (Alma en Doombos, *Zestiende-eeuwse bevolkingslijsten*, 4-5; Kuiken, Doombos en Hartog, *Stadsrekening 1540/41*, 40).

⁴³⁸ Aan het begin van de Stadsrekening van 1548 worden de rijder en de Emders gulden elk op 30 stuivers gesteld (Blok, *Rekeningen der stad Groningen*, 296).

⁴³⁹ Feith, *Groninger Beklemrecht II*, 262-263 (noot aldaar), merkt op dat sedert 1540 de munten in de Stadsrekeningen tot Emders gulden en Groninger stuivers werden omgerekend. Uit die noot valt af te leiden dat de Emders gulden ook aan het einde van de zestiende eeuw nog 30 stuivers 'deed'.

omslagen meegerekend beliep het aandeel van de accijnzen in de stadsinkomsten nog altijd ruim de helft (ca. 54 %). Hierin zijn met andere woorden (extra)ordinaris (buitengewone) schattingen ten behoeve van de verdediging bij de totale inkomsten meegerekend.

Aan de uitgavenkant waren het vooral de renten en aflossingen en de arbeidslonen die de voornaamste kosten met zich mee brachten. Veel van deze kosten vloeiden direct of indirect voort uit de verdediging van de stad. Dat was in de onrustige zestiende eeuw geen sinecure. In de jaren 1540 bestond ruim één-kwart (28 %) van de uitgaven uit renten en aflossingen. In 1584 bedroeg het werkelijke tekort aan 'nhastallige' renten, 'setpenningen' (zogeheten binnenrenten, d.w.z. hoofdelijke omslagen over de burgers in de stad en haar jurisdicties) en arbeidslonen 43.095 rider!⁴⁴⁰ Ook de van Peter en Azinge Ripperda in 1578 en 1584 aangekochte landen en plaatsen, de zogeheten Ripperdaborgen te Winsum waren nog goeddeels onbetaald, hoewel ze voor een spotprijs waren aangekocht.⁴⁴¹ De tekorten bleven, ook na de Reductie van Groningen in 1594, structureel. In 1605 bedroeg het tekort op de lopende stadsrekening 2.566 rider (f. 2887,-).⁴⁴² Enkele decennia later in 1633 was het jaarlijkse tekort opgelopen tot 13.318 Car. guldens.⁴⁴³

Redressen tegen 'confusie' der financiën

Nadat Groningen bij de zogeheten Reductie in Staatse handen kwam en met de Ommelanden als zevende gewest tot de Republiek der Verenigde Nederlanden toetrad was in korte tijd (d.w.z. in de jaren 1615-1618, vergeleken met de periode 1595-1600) sprake van een verdrievoudiging van de inkomsten en uitgaven van het stadsbestuur.⁴⁴⁴ De opgenomen kapitalen waren (op jaarbasis) tezelfdertijd verzesvoudigd (van f. 9.365,- naar f. 56.250,-), de daaropvolgende aflossingen en rentelasten voorlopig verdubbeld van f. 11.300,- naar f. 22.000,-. Geld dat nodig was om de kostbare uitleg en fortificatie van Groningen te financieren, als ook de tezelfdertijd aangevatte openlegging van het veengebied tussen Foxhol en Sappemeer.⁴⁴⁵ In de periode 1609-1618 waren de tekorten opgelopen tot ruim f 138.000,- en dat gaf aanleiding tot het eerste redres (herziening met het oog op verbetering) van de financiën.⁴⁴⁶ Op oudejaarsdag 1618 werden de belangrijkste aanbevelingen van de

⁴⁴⁰ Vgl. *RHC Groninger Archieven*, Toegang 2100, *Archief Stadsbestuur 1246-1594*, inv. nr. 999.1 (Staett der Stadt Groenningen jaerlyckse vpkumsten ende vthgeventt, dd. 5 oktober 1584).

⁴⁴¹ Schroor, *Atlas der Stadslanden*, 10. 40-41 (kaarten 31 en 32)

⁴⁴² Als resultaat van inkomsten ter waarde van 49.806 en uitgaven ter waarde van 52.373 rider (*RHC Groninger Archieven*, Toegang 1605, *Archief Stadsbestuur 1594-1815*, inv. nr. 332, *Stadsrekening 1605*)

⁴⁴³ De uitgaven en inkomsten beliepen resp. 121.826 Car. guldens en 108.508 Car. guldens (vgl. Feith, *Groninger Beklemt II*, 271)

⁴⁴⁴ De inkomsten stegen van een jaarlijks gemiddelde van f. 51.442,- (1595-1600) naar f. 145.260,- (1615-1618). De jaarlijkse uitgaven tezelfdertijd van f. 52.740,- naar f. 148.975,-.

⁴⁴⁵ Schroor, 'Vlucht voorwaarts', 51-53.

⁴⁴⁶ In ruim een eeuw tijd zouden zouden een zevental redressen van de financiën plaatsvinden: te weten op 31.12.1618; 8.7.1623; 11.1.1634; 2.4.1652; 14.3.1666; 19.2.1682 en 23.3.1722.

daartoe aangestelde commissie door Burgemeesteren en Raad overgenomen. Tot de belangrijkste maatregelen behoorden het ‘negocieren’ (opnemen) van f. 24.000,- kapitaal tegen de hoge rente van 7% om de schulden van dat moment af te betalen. Deze penningen werden gescheiden gehouden van de stadskas, met andere woorden van de gewone lasten, waarmee in feite kapitaaldienst en gewone dienst werden gescheiden, alles *omme bij dese grote negociatie van penningen den staet der finantien buiten confusie te holden*. Teneinde de inkomsten te vermeerderen en de uitgaven te verminderen werd onder meer voorgesteld de Pondkamer te verhuren. Van deze verhuring werd per jaar f. 8.000,- aan extra inkomsten verwacht.⁴⁴⁷ Verdere voorstellen behelsden de verpachting van de verlaten in het Damsterdiep, de verhuur van de venen en de verkoop van de vierde turf te Foxhol-Sappemeer⁴⁴⁸, de invoering van vaste boetes (‘breuken’) voor overtredingen van het gild- en stapelrecht, het inschakelen van de stadsmeiers (pachters van stadslanden) bij de kapitaalvoorziening⁴⁴⁹, het uitbesteden van de stadsreiniging en het zoveel mogelijk vervangen van loonarbeid (daghuren) door aanbesteding bij openbare werken.

In 1619 toen deze voornemens, ten dele althans, werden uitgevoerd kocht het stadsbestuur de heerlijkheid Westerwolde, waarover het tot 1498 de soevereiniteit had uitgeoefend, voor een bedrag van ruim 141.000 gulden van de Amsterdamse remonstrantse koopman Willem van den Hove.⁴⁵⁰ In dit jaar en in 1620 was mede dankzij deze aankoop sprake van een verdubbeling van het stadsbudget en moesten spoedig nieuwe maatregelen worden getroffen om de financiën op orde te brengen. Een van de eerste was het aanstellen van een nieuwe stadsrentmeester, de op 23 maart 1622 in het geheim benoemde Peter Folckers tho Lellens. Hij was afkomstig uit de Provinciale Rekenkamer en kennelijk vanwege zijn vakbekwaamheid in het geniep aldaar weggekocht. Het jaar daarop (1623) werd al een tweede ‘redres’ van de stedelijke financiën aangekondigd, daarin kwam veel terug dat bij het eerste redres was aangekondigd, maar kennelijk niet ten uitvoer was gebracht. De uitgaven à raison van 100.713 caroligulden bleken op dat moment de inkomsten met 19.759 caroligulden te overstijgen.⁴⁵¹

Een van de voornaamste maatregelen was om nieuwe projecten voortaan uitsluitend aan te gaan en te financieren uit het overschot op de rekening. Daaruit zouden behalve deze projecten, uitgaven ten behoeve van de defensie van de stad als ook tot het aflossen van de opgenomen kapitalen moeten worden bekostigd.

⁴⁴⁷ Dit bleek inderdaad te kloppen. Over de jaren 1611-1618 leverde de pondkamer gemiddeld f. 31.392,- op, de verpachting die overigens na drie jaar werd beëindigd levert jaarlijks f. 40.000,- op.

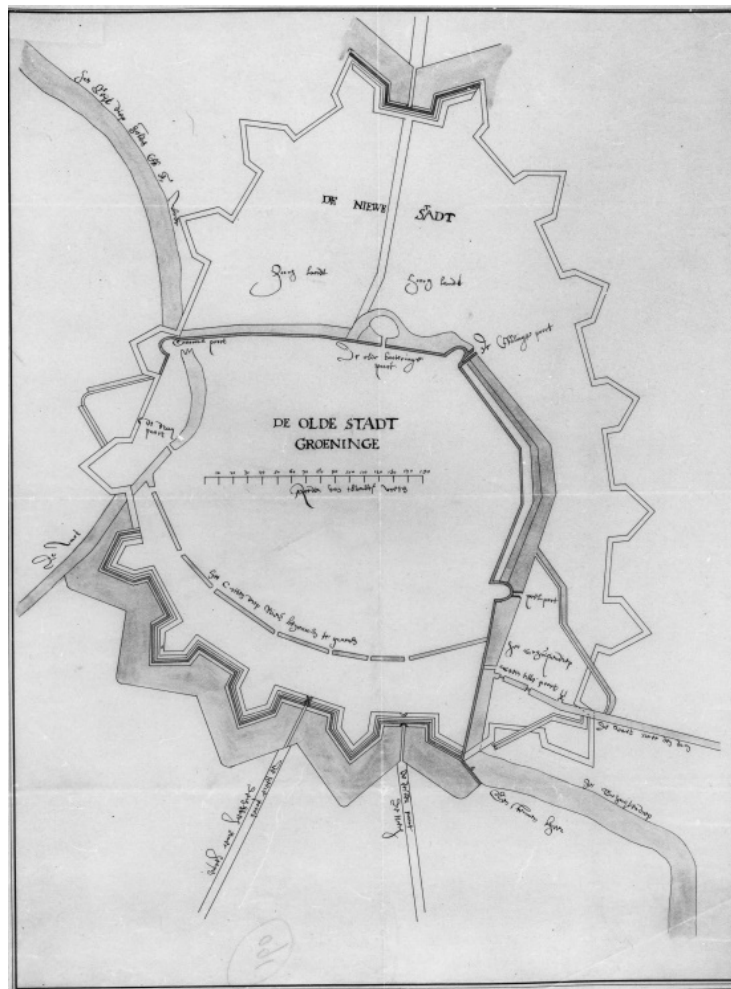
⁴⁴⁸ Bij resolutie van B & R van 4 januari 1619 werd de stadsrentmeester met een raadsheer en ir. Garwer Peters naar Foxhol gezonden om een tol op de turf en de verhuur van de venen aldaar voor te bereiden.

⁴⁴⁹ Deze kregen een lening van 83.890 gulden à 4% opgelegd (Schroor, ‘Vlucht voorwaarts’, 51).

⁴⁵⁰ Schroor, *Stadstaat*, 46. Willem van den Hove was ook dijkgraaf van de Zijpe en de Wieringerwaard. Den Tex, *Oldenbarnevelt III*, 751 (voorts V 121-122) citeert Van Winter die vermeldt dat hij een neef was van Hugo de Groot en de ‘heerlijkheid Wedde’ verkocht onder de verse indruk van Oldebarnevelts dood en daarop naar Holstein uitweek.

⁴⁵¹ Resolutie d.d. 8 juli 1623 RHC *Groninger Archieven*, Toegang 1605, *Archief Stadsbestuur 1594-1815*, inv. nr. 319.

Geldleningen zouden voortaan alleen worden aangegaan ter vervanging van opgezegde kapitalen die uit het overschot op de gewone rekening niet konden worden betaald. In een 38-tal punten werd aangegeven hoe de inkomsten zouden kunnen worden vermeerderd.

Afb. 22 Deze handschriftkaart met de half voltooiden dwingers van de Boteringepoort dateert uit het begin van de stadsuitleg in 1615 (RHC Groninger Archieven).

Tot de belangrijkste daarvan behoorde het voorstel om de helft van alle boeten in het Gorecht, het Oldambt en de door de stad bezeten rechtstoelen in de Ommelanden in de stadskas te doen vloeien. Daarnaast werd wederom voorgesteld om de

venen onder Foxhol en Sappemeer verder te ontsluiten en te verhuren. Besparingen werden vooral gezocht in het verlagen van de traktementen van stedelijke ambtenaren of het verleggen van hun salariskosten naar de betreffende instantie, zoals het geval was met de torenwachter van de Martinitoren en de hondenslagers in de kerk.⁴⁵² Ook kon de turf waarmee het stadsbestuur zijn gebouwen verwarmde voortaan uit Foxhol worden gehaald. Eveneens herhaald werd het voornemen om de stadsreiniging uit te besteden en daartoe stalling ('voerhuijs'), paarden en karren in de verkoop te doen.⁴⁵³

Naar een vaste indeling van de stadsrekening

Het spreekt voor zich dat deze maatregelen nauwelijks toereikend waren, want Groningen stond destijds voor enorme uitgaven in verband met de grootschalige uitleg van de stad, de ruime aankoop van venen, de aanleg van het Winschoterdiep, de participatie in de West-Indische Compagnie (november 1621) en de aankoop van aanwassen bij Finsterwolde. Op velerlei wijzen werd derhalve op het aanboren van nieuwe inkomstenbronnen gezonden. Zo werd daadwerkelijk tot de verhuring en de verpachting van de Foxholster en Sappemeester venen overgegaan.⁴⁵⁴ Nadat door de Brede Raad begin april 1626 de rekening van het voorgaande jaar was ingenomen, werd aansluitend een commissie benoemd. Deze had tot taak de rekeningen van de beide voorgaande jaren 'de novo te visiteren en voorts omme voor den Rentemester voors. te maeken een pertinente Instructie ende forme, warnae hij sich, in 't stellen van zijne rekeninge, voortan zall reguleren, ten einde nae gedaene rapport, daerop enteliken weerde gedaen, sulcx als, tott miesten voordeel der stat ende verbetering van de finances, bevonden zall worden te behoiren'.⁴⁵⁵ In de herfst van hetzelfde jaar was men eruit.

Op 13 oktober 1626 stelde de Brede Raad een instructie vast voor de rentmeester, die tot 1782 praktisch ongewijzigd van kracht zou blijven.⁴⁵⁶ De rentmeester zou de stadsgoederen administreren, de inkomsten ('d'opcomsten') in ontvangst nemen, de schulden betalen en daarvan verantwoording afleggen in een 'pertinent Register offte Staet'. Die laatste bestond uiteraard al een eeuw in de vorm van de

⁴⁵² Vanaf 9 juni 1698 weer ten laste van de stad gebracht tot 1722 (vgl. *Rapport der Gecommitteerden tot het redres der Stads Finances (...) 23 Marty 1722*, 36).

⁴⁵³ Redres 1623, i.e. Besoignes der Heren Borgemesteren Abel Coenders, Raetsheren Johan Drews, Sicko Eissinghe ende Johan Huningha, mitsgaders des Secretarij Winshemij op i. der Stadt finances, ii. Nedergerecht, iii ende Ordre op de Keur van de Raedt ende geswoorne Meente volgens commissie in daten den 18 Aprilis 1623 ende 14 Junij volgende (*RHC Groninger Archieven*, Toegang 1605, *Archief stadsbestuur 1594-1815*, inv. nr. 314r, Resolutieboeken 1605-1808. Zie bijlage 5.6 achterin).

⁴⁵⁴ Resolutie Burgemeesteren en Raad dd. 13 maart 1624. De condities voor de verpachting werden op 23 oktober van dat jaar vastgesteld.

⁴⁵⁵ Feith, *Groninger Beklenregt II*, 283

⁴⁵⁶ Van deze is de op 15 februari 1665 aangenomen versie integraal opgenomen (bijlage 5.7). Slechts de redactie van de artikelen nrs. 25 & 26 ondergingen in 1665, vergeleken met de oorspronkelijke instructie uit 1626 een kleine wijziging, die ter plaatse is aangegeven in de tekst. (vgl. Feith, *Beklenregt II*, 549). Voor in de Stadsrekening van 1680 werd een gedrukte versie van deze instructie mee ingebonden.

stadsrekeningen, maar de instructie stelde tot in detail vast hoe zo'n document eruit moest zien en op welke wijze het diende te worden ingedeeld. De eerste stadsrekening volgens de nieuwe, duidelijke instructie is die van het jaar 1627. Hij bestond uit 44 rubrieken, te weten 23 ontvangst- en 21 uitgaveposten, die alle als bijlage in de Excelsheet op CD-rom zijn opgenomen.⁴⁵⁷ Bovendien moest dit register, de stadsrekening met andere woorden, voortaan in tweevoud worden opgemaakt. De instructie bevatte summiere bepalingen over het in ontvangst nemen van penningen, maar ook tegen omkoping door middel van het aannemen van giften. De rentmeester mocht evenmin rentebrieven, obligaties of los- en lijfrenten trekken op de stad, behalve dan reeds bestaande lijfrenten op het leven van eventuele kinderen ten laste van de stadskassa. Uiteraard was de uitoefening van dit gewichtige ambt onverenigbaar met andere publieke functies.

Over het verantwoorden en goedkeuren van de rekening bevatte de instructie uitgebreide bepalingen. Het innemen van de stadsrekening was dan ook een belangrijk moment, waarvan het belang door een vast omschreven, in onze ogen sterk ritueel proces werd onderstreept. Dat rituele karakter school op de eerste plaats in de wijze waarop de stadsrekening door de verantwoordelijke bestuurders volgens vastomlijnde procedures in de maanden maart en april, enkele weken nadat de nieuwe stadsbestuurders hun post hadden ingenomen, werd behandeld. Dat ging als volgt. Om te beginnen moest de rentmeester de maandag na Palmпасen twee exemplaren van de stadsrekening, gefolieerd (genummerd) en compleet met een borderel of verkorte rekening bij de Raad inleveren. Buiten zijn aanwezigheid zou de magistraat zich vervolgens over de rekening buigen. Dat deed hij door plaats te nemen aan de zogeheten 'tafel van reekeninge', waaraan de vier burgemeesters, drie raadsleden en zes gezworenen met de secretaris plaatsnamen. Zij hoorden zoals dat heette de rekening af, bestudeerden haar, namen haar vervolgens in en sloten de rekening. De rentmeester (of de Rendant zoals hij dikwijls wordt genoemd) kreeg vervolgens de stadsrekening met het dubbele exemplaar ('het dubbelt') voor décharge terug. Vanaf 1666 verdween het dubbelt ter bewaring in de Stadsrekenkamer. Daar werden naderhand ook de betalings- en ontvangstbewijzen bewaard. Zij vormen vanaf 1627 als bijlagen van de Stadsrekening een moeilijk te overschatten bron van informatie over het dagelijks leven in de stad en de door haar beheerste omgeving⁴⁵⁸. Met het tekenen door de verantwoordelijke magistraten was de rentmeester vrijgesteld, maar het zogeheten 'afhoren van de rekening' ging op een minutieus vastgestelde wijze.⁴⁵⁹ Het rituele karakter kwam wellicht nog sterker tot uiting in de

⁴⁵⁷ De instructie voor de rentmeester, zowel die van 1626 als van 1665 bevat slechts 20 ontvangstposten, maar de inkomsten uit Sappemeer (aanvankelijk incidenteel vermeld) werden met ingang van 1636 als afzonderlijke inkomstenposten opgenomen. Ook het saldo van het voorgaande jaar was niet in de instructie vermeld, maar werd wel als eerste post onder de inkomsten opgenomen.

⁴⁵⁸ *RHC Groninger Archieven*, Toegang 1605, *Archief stadsbestuur 1594-1815*, inv. nr. 332^r, *Bijlagen van de rekeningen van de stadsrentmeester, 1627-1815*.

⁴⁵⁹ Zie de artikelen nr. 100-124 in de als bijlage 4.7 opgenomen instructie voor de stadsrentmeester.

indeling van de stadsrekening, waar wij elders in dit hoofdstuk nader op in zullen gaan.

Het ritueel van het controleren van de rekening

Bij resolutie van 13 januari 1666 werd een Rekenkamer als stedelijk college ingesteld. Ook hier komen we weer vaste, bijna rituele procedures tegen. Het belang ervan werd in de eerste plaats onderstreept door het feit dat vertegenwoordigers uit alle geledingen – dat wil zeggen burgemeesters, raad, taalmannen en gezworen gemeenten – van het stadsbestuur in dit college zitting hadden. In de instructies van de stadsrentmeester uit 1626 en 1665 is eveneens sprake van een ‘Stads Reeckenkamer’, maar daarmee wordt nog het vertrek bedoeld waar de rekeningen werden afgehoord in plaats van het controlerend orgaan.⁴⁶⁰

Naast de rekestafel hielden de presiderende burgemeester en de burgemeester die naast hem had plaatsgenomen de oude rekening bij zich. De beide andere burgemeesters hielden op eendere wijze het ‘dubbelt’ (dubbele exemplaar) van de oude rekening. Het viertal vergeleek vervolgens tekstueel de oude stadsrekening met de nieuwe. Aan de rekestafel namen aan de oostzijde van noord naar zuid plaats, een taalman, een raadsheer en twee gezworenen. Tegenover hen gingen achtereenvolgens een andere taalman, een gezworene, een raadsheer en een gezworene zitten. Op het noordelijke en zuidelijke hoofd van de tafel betrokken een raadsheer en de secretaris hun zetels. De raadsheer aan het noordeinde van de tafel had de instructie van de rentmeester bij zich om in geval van twijfel uitspraak te doen over de te volgen procedure en de goede gang van zaken te waarborgen. De vier heren aan de oostzijde van de tafel hielden zich bezig met het tellen en rekenen. Het kwartet aan de westzijde van de tafel zittende, nam vervolgens de behoeften (noodzakelijke uitgaven) door, waarbij de gezworene, die ten zuiden naast de raadsheer het bewuste katern uit de rekening haalde ('uitrijet'), dit met de naast hem zittende raadsheer doornam ('visiteert') en vervolgens aan de naast hen zittende gezworene en taalman overbracht. Na visitatie door deze beide heren deed de taalman het geheel in een nieuwe lias die op zijn beurt weer bij de rekening werd ingebonden. Aan de zuidzijde van de tafel las de secretaris de posten uit de nieuwe rekening aan alle aanwezigen luid en duidelijk voor. De secretaris aan de rekenkamer hield daarbij het dubbelt van de nieuwe rekening en voegde daarbij de aanvullende correspondentie en notities (apostillen), alsmede de memories tot verbetering van de stedelijke financiën. De andere aanwezigen hadden op het verloop van dit alles toezicht. Aan het einde van de bijeenkomst stelde de presiderende burgemeester gewoontegetrouwde vraag of een der aanwezigen nog op- of aanmerkingen had. Nadat aldus de rekening was gecontroleerd werd de rentmeester op de hoogte gebracht van de genomen beslissingen en naar voren gebrachte bezwaren, waarna zoals boven ver-

---

⁴⁶⁰ Vgl. Schuitema Meijer, *Historie archief Groningen*, 120-121.

meld, de daartoe aangewezen vier burgemeesters, drie raadsleden en zes gezworenen de rekening voor goedkeuring tekenden.

Verbetering van de financiën

Uiteraard was het louter op papier reguleren van het rentmeesterschap en de stadsrekening niet voldoende voor een verbetering van het stedelijke huishoudboekje. De nieuwe instructie ging dan ook spoedig vergezeld van een reeks aanvullende maatregelen, die ertoe dienden de stadskas ook daadwerkelijk een ruimere financiële armslag te bezorgen. Op 16 december 1626 namen Burgemeesteren en Raad het besluit om met ingang van 13 februari (Gregorij) van het komende jaar de huur van alle vrijkomende landen op te zeggen, deze opnieuw te verhuren en de stadslanderijen die op dat moment vrij van behuizing waren onder beklemming te brengen. Bij het ingaan van iedere zesjaarlijkse verhuring moest daarbij een geschenk aan de verhuurder worden betaald. Het daardoor voor de stad beschikbaar komende geld zou gebruikt worden om de op rente staande geleende kapitalen af te lossen. Alleen al het onder beklemming brengen van de vrije stadslanden onder het dorp Winsum leverde de stad ruim 14.287 gulden op.⁴⁶¹ De gunstige conjunctuur was uiteraard behulpzaam bij deze poging om aan meer inkomsten te komen. Het stadsbestuur nam deze maatregel overigens in navolging van het gewestelijk bestuur dat in maart 1625 tot een onder beklemming brengen van haar vrije en onbehuide, merendeels uit kloosterbezit afkomstige landerijen was overgegaan.⁴⁶² In 1628 volgde een reeks verdere maatregelen, waaronder op 19 mei de uitbreiding van het stapelrecht over het Oldambt, waarbij vrijwel tezelfdertijd tollen werden ingesteld op de wegen en wateren bij Foxhol.⁴⁶³

Op 8 december 1628 stelden Burgemeesteren en Raad de zogeheten *Conditien van Sappemeer* vast, die maatgevend werden voor nagenoeg de gehele vervenings- en ontginningsgeschiedenis van de Groninger Veenkoloniën.⁴⁶⁴ Terwijl de vier jaar eerder vastgestelde zogeheten eerste of primitieve verhuring van de Foxholster en Sappemeerster venen zich nog beperkte tot het eigenlijke vervenen en de levering van de vierde turf als huurprestatie, gingen de nieuwe bepalingen veel verder. Het ontginnen na vervening – met andere woorden de huur van de ondergrond – en de alsdan aan de stad af te dragen huur werden daarin nauwkeurig bepaald, evenals het zogeheten recht van de 'Huyr-certer', de basis van het latere stadsmeeierrecht. Met voorlopig voorbijgaan aan de juridische inhoud en de historisch-geografische gevolgen van de nieuwe bepalingen, stellen we vast dat de magistraat zichzelf met dit document wel degelijk een nieuwe, substantiële bron van inkomsten wenste te ver-

⁴⁶¹ Feith, *Groninger Beklemrecht II*, 262

⁴⁶² Formsma, *Beklemrecht en landbouw*, 41

⁴⁶³ *Resolutie B & R* dd. 19 juli 1628 (vgl. 10 mei 1628).

⁴⁶⁴ Voluit: *Conditien vande Verhuyringe der Veenen in Sappemeer ende Foxhol beraempt bij den Heeren Borgemeesteren ende Raedt in Groningen* (zie Schroor, *Stadstaat Groningen*, 245, bijlage nr 1).

schaffen. In feite maakte de Groninger magistraat zich met deze bepalingen een van de aanbevelingen tot de hare, die reeds tien jaar eerder was gedaan, namelijk het verpachten van de venen.⁴⁶⁵ Alszodanig betaalden de verveners de vierde turf als pacht.

Maar daarnaast leverden de tollens op de scheepvaart (passagegeld en verlaats- of sluisgeldens) en de accijnzen de nodige geldmiddelen op. De turfaccijns bestond overigens al jaren en werd geheven door de Stadspontkamer.⁴⁶⁶ In december 1600 waren bijvoorbeeld nieuwe bepalingen vastgesteld op de accijns van turf en hout, die alleen in de stad mochten worden aangevoerd en aangebracht.⁴⁶⁷ Die bepalingen werden alleen maar stringenter naarmate de jaren vorderden. Alle goederen, of ze nu door eigen schippers of vreemde vaarluiden werden aangevoerd, dienden te worden aangegeven aan de Pontkamer. Regelmatig werd deze bepaling uit het stapelrecht door Burgemeesteren en Raad onder de aandacht gebracht.⁴⁶⁸ De bepalingen omtrent de landen onder Foxhol en Sappemeer bevatten ook voor het eerst de verplichting aan de huurders om bij het in cultuur brengen van de ondergrond gebruik te maken van stratendrek (vuilnis en beer) uit de stad Groningen.⁴⁶⁹ Daarmee sloeg men meerdere vliegen in een klap. In haar jurisdicties beperkten de accijnzen zich tot de accijns op bier, die onderdeel uitmaakten van een scala aan inkomsten en heffingen van het stadsbestuur in haar onderhorigheden. Daarop gaan wij in de paragraaf over de indeling en methodiek van de stadsrekeningen nader in. In 1631 werd ook de administratie van de kerkelijke goederen, de zogeheten 'Praedicantengoederen' - bestemd voor het onderhoud kerken en predikanten - onder het beheer van de stadsrentmeester gebracht.⁴⁷⁰ Hiervan bracht het stadsbestuur de

⁴⁶⁵ *Rapport van de gecommiteerden uit de Brede Raad in gevolge opdracht van 16 december d.a.v. over de verbetering van de stadsfinanciën* (op 31 december 1618 uitgebracht in de Raad).

⁴⁶⁶ De verpachting van de turfaccijns was goed voor circa 10 % van de inkomsten uit deze bron van indirecte belastingen (om precies te zijn 9,8% gedurende de jaren 1601-1650).

⁴⁶⁷ Borgemeesteren ende Raedt ordineren dat van een schuete torvus onns soe voele axcijs gegeven sal worden als bessheer gescheen es. Van enen schuete holdts dat geen taller holdet (talhout) es 12 stuvers brabant. Van jeder hondert schentsen 1 stuver brabant. Van jede wagen ofte slede voll holdt ofte torff inkomende met een peerdt onder der stadt Groningen 1 grauwe stuver Des sal Ider gehalten wesen den axcijs voerschr. vande torff ende holdt tho betalen, voert ende alleene in datselve sal moegen vpvoeren ladten ofte inder Stadt brengen ende dat bij verboerte vande torffende holdt voerschr. 19 december 1600 (*RHC Groninger Archieven*, Toegang 1605, *Archief stadsbestuur 1594-1815*, inv. nr. 12).

⁴⁶⁸ 'Voer ende alleer se deselue (goederen) in deser Stadts pontkamer aangegeven ende een sedel in deselve geschreven daer van ontfangen hebben (*RHC Groninger Archieven*, Toegang 1605, *Archief stadsbestuur 1594-1815*, inv. nr. 12, dd. 15 augustus 1612). Op 23 september 1633 werden de bepalingen hieromtrent bij Raadsresolutie aangescherpt in een order op de aangifte van pakken, manden, vaten 'ofte kuffers daer in eenige waeren accijsculdich zijn van buijten inkomende, te openen anders dan in presentie van een Dienaer uyt de Pont-kamer'.

⁴⁶⁹ De bepalingen omtrent het gebruik van stratendrek werden in vrijwel alle volgende verhuurcondities herhaald. Voor een overzicht: 'Over den Vervoer en Verkoop van Stads Stratendrek naar de Veenkoloniën 1628-1852' (*RHC Groninger Archieven*, Toegang 1468, *Rentmeester van de stadsbezittingen (Veenkantoor)*, inv.nr. 34).

⁴⁷⁰ Tot 1652, toen wederom een aparte rentmeester voor deze goederen werd aangesteld. (vgl. Schuitema Meijer, *Historie Archief Groningen*, 127-128). Voor dit rentmeesterschap bestond een aparte in 1631 vastgestelde instructie. De Rentmeester der 'Praedicantengoederen' werd in de aanhef administrateur genoemd (*RHC Groninger Archieven*,

vrije landen eveneens onder beklekking, net als overigens de vrije landerijen van de Groninger gasthuizen. De landhuren werden vervolgens verhoogd van 3 tot 4,25 %, boven op het zogeheten geschenk van anderhalf jaar huur bij aanvaarding of voortzetting van de inhuring.

Ondanks al deze maatregelen bleef de stadskas tekorten vertonen. Na aftrek van de uitgaven resteerde bijvoorbeeld in 1633 een tekort van 13.318 guldens en 15 stuivers.⁴⁷¹ Om die reden stelde de Raad ten derde male een commissie tot redres van de stadsfinanciën in.⁴⁷² Haar voorstellen werden op 11 januari 1634 goeddeels door Burgemeesteren en Raad overgenomen. Dit saldo was overigens wel bereikt door het weglaten van gemiddeld ruim een ton aan extra inkomsten uit de verkoop van goederen en f. 120.000,- aan opgenomen kapitalen ('negotieerde penningen'), en gemiddeld ruim f. 186.000,- aan aflossingen over de jaren 1630-1632, waarvan zo te zien slechts de rentebetalingen à raison van gemiddeld f. 58.615,- waren opgevoerd. Kennelijk werd ook hier, evenals bij vorige redressen uitgegaan van de tekorten op de 'gewone dienst'.⁴⁷³

Een van de belangrijkste, overigens niet uitgevoerde voorstellen was – om naar analogie van hetgeen de provincie in 1631 had doorgevoerd – de Pondkamer (na een periode van dertien jaar waarin werd gecollecteerd) opnieuw te verpachten, maar daarbij de inning van deze indirecte belastingen door de bestaande collecteurs (ontvangers) te laten uitvoeren. Andere opmerkelijke maatregelen waren de verplichting aan de kerken, gasthuizen, wees- en armeninstellingen in de stad om hun kapitaal niet langer buiten de stad, maar op of in de stad te beleggen en de elders belegde kapitalen, met uitzondering van die welke op de provincie Stad en Lande waren belegd, 'op dese Stadt te transporteren'. Deze gedwongen internalisering van de kapitaalvoorziening behelsde uiteraard ook het kapitaalverkeer dat onder de rechtstreekse verantwoording van de stadsrentmeester viel. Hem werd opgedragen om alle kapitalen die buiten de stad tegen 5% of hoger waren opgenomen af te lossen en zonodig van 'binnen luijden' weer op te nemen. Naast kortingen op traktementen behoorde ook het repareren (omslaan) van eerder gemaakte kosten voor infrastructurele werken (zoals kademuren van A en Turfsingel, de aanleg van de Nieuweweg van de Poelebrug naar de nieuwe Steentilpoort en de aanleg van de kanalen en wegen in de stadsjurisdicties) op aanwonenden en andere belanghebbenden tot de voorgestelde maatregelen. Curieus was voorts het intrekken en af-

---

Toegang 1605, *Archief stadsbestuur 1594-1815*, inv. nr. 622, nr. 9). Stadsrentmeester Gerhard de Mepsche kreeg voor deze taakverzwaaring een extra tractement van 200 Caroliguldens.

⁴⁷¹ Feith, *Beklemmng II*, 271 noot.

⁴⁷² Volgens resolutie d.d. 30 maart 1632 werden 'Taelman Hindrik Harckens met de Gesworens Bavinck ende Iddickinga (...) gecommiteert om neffens de vorige H.H. Gecommitteerden te besoigneren over het redres der Stadts finances.

⁴⁷³ De bij resolutie van 11 januari 1634 aangenomen redresvoorstellen zijn behalve in het betreffende resolutieboek (*RHC Groninger Archieven*, Toegang 1605, *Archief stadsbestuur 1594-1815*, inv. nr. 314, te vinden in inv.nr. 1381).

wentelen op 'eenige Gasthuijsen bes ter tijdt hij een appointement vande Provincie becompt ofte verstervet' van de drie jaar eerder (1630) aan Adam Hindricx, 'de eerste anlegger der Vosholder venen', gegunde weektoelage van twee daalder.⁴⁷⁴ Hindricx 'vp Voxholl' werd voor de helft (à raison van een daalder) onderhouden door het Pelstergasthuis dat hem tot zijn overlijden op 8 januari 1635 deze toelage verstrekte.⁴⁷⁵

Met Hindricx komen we op het terrein waar de opgelegde internalisering van de stedelijke financiën het sterkst tot uiting kwam en waar het beleid, ingezet sinds het redres van 1623, nadrukkelijk werd voortgezet, te weten het verhogen van de inkomsten uit de stadsbezittingen. Een van de eerste maatregelen die de stadsbestuurders op basis van het rapport namen, was het in kaart laten brengen van alle stadslanden. Vaak wist men nauwelijks waar deze lagen, laat staan hun precieze oppervlakte, hetgeen van belang was voor het bepalen van de huurwaarde. De vraag speelde temeer, omdat het stadsbestuur in de jaren daarvoor, dankzij toewijzing van 'provinciale', voormalige kloosterlanderijen (1618), maar ook vanwege de aankoop van Trimunter landerijen, heide en venen (1629) zijn bezit sterk had kunnen uitbreiden.⁴⁷⁶ Daarbij voegden zich de Ter Apeler bezittingen. Dit klooster lag in Westerwolde, maar sinds de stad Westerwolde in 1619 had gekocht, vervreemde zij de onroerende kloostereigendommen, waarvan een belangrijk deel in de Ommelanden lag.⁴⁷⁷ De Groninger magistraat had bovendien het toezicht op de goederen van het in de stad gevestigde Klerken- of Fraterhuis. Al met al betrof het een oppervlakte van 3.692 grazen, jukken en deimten cultuurgrond en ruim 6.100 grazen veen- en heidegronden, anders gezegd circa 4.400 hectare grond die qua eigendom en/of beheer aan de bestaande stadslanden werden toegevoegd.⁴⁷⁸ De befaamde kaartmaker Egbert Haubois, die reeds eerder (1632) enig land van het Fraterhuis op kaart had gebracht, karteerde vervolgens ook Ter Apeler landerijen onder Garrelsweer en Beswerd.⁴⁷⁹ Maar het karteringswerk bleef, voorzover valt na te gaan tot 1690, voornamelijk beperkt tot de bovengenoemde landerijen en de veengebieden van Pekel A en Sappemeer.⁴⁸⁰

⁴⁷⁴ Vgl. Schroor, 'Vlucht voorwaarts', 43 en noot 27 aldaar.

⁴⁷⁵ RHC Groninger Archieven, Toegang 1605, *Archief stadsbestuur 1594-1815*, inv. nr. 53, deel 4, rekening 1634. Voor zijn begrafenis werd volgens apostille 'der Edele Mogende Hoogwijze Heeren Borgemesteren ende Raedt'd.d. 14 januari 1635 zes gulden betaald.

⁴⁷⁶ Hierover: Schroor, *Atlas der Stadslanden*, 11.

⁴⁷⁷ Blijkens Resolutie van Burgemeesteren en Raad nam Groningen deze goederen op 21 oktober 1626 possessie van de Ter Apeler goederen. Voor een overzicht van deze landen en hun aankomsttitels: *Beschrijvinge der Goederen int Convent ofte Gasthuis ter Apell den 25 Julij 1614 unt folgende dagen bij die Edelen Edsert Rengers ten Post en Droste en Coppes Jarges Rentemeistem gedaen van alle Convents goederen soo Mobilen als immobilien gelijk in Spetie hijr na volget* (RHC Groninger Archieven, Toegang 1468, *Rentmeester van de Stadsbezittingen(Veenkantoor)*, inv. nr. 433)

⁴⁷⁸ Feith, *Beklemregt II*, 271.

⁴⁷⁹ Schroor, *Atlas der Stadslanden*, 12 (Garrelsweer e.a.p.), 16 (Westerbroek) en kaart 21 (Korte Woerden onder de Stadstafel)

⁴⁸⁰ In 1647 vervaardigde Egbert Haubois een fraaie kaart van 'de Peeckel ende Peeckel veenen' (vgl. Kuil, 'De Peeckel ende Peeckel-veenen', 50-51). Stadsbouwmeester Herman Clasen Wils, die een fraaie kaart van Foxhol

De stadsrentmeesters aansprakelijk gesteld

De rapporteurs zagen voorts een vermeerdering van inkomsten in het verschiet in Wedde en Westerwoldinger land, waar de 'cley-landen, door aenwas (en aankoop, M.S.) ende de boulanden, door nije aenbreeck (ontginningen), sedert den jaere 1536 seer vermeerderd' waren.⁴⁸¹ Allerhande kleine grond- en garfpachten (oorspronkelijk een pacht in natura) zoals de schultmudde, die nog immer in het Gorecht werden geheven, konden, 'soo duijr, als men tot der Stadts mieste prouffijf zal kunnen' bewerkstelligen, eveneens worden afgekocht. Om de hand aan de knip te houden werden ook de kerke- en gasthuislanderijen ten overstaan van gecommiteerden uit de Raad, in het bijzijn van hetzij voogden, drost (Oldambten, Westerwolde), ambtman (Gorecht) of de stadsrentmeester verhuurd. Hiervoor gaven we aan dat dat eveneens het geval was met de opengelegde veencomplexen die volgens de in 1628 terzake Foxhol en Sappemeer geformuleerde voorwaarden in de verhuur gingen. De laatstgenoemde functionaris kreeg eveneens het toezicht over de Sappemeester venen en werd ontvanger voor het klooster Ter Apel en tenslotte bracht men de revenuen uit de door de stad bezeten redgerrechten en schepperijen in de Ommelanden in de stadsrekening.⁴⁸²

De maatregelen resulteerden geleidelijk aan in een overschot op de stadsrekening.⁴⁸³ Lang zou de gunstige toestand van de stedelijke financiën overigens niet aanhouden. Vanaf 1640 trad stagnatie op, die in de jaren 1650 omsloeg in een recessie, als onderdeel van een meer algemene Westeuropese trend. In de jaren 1640 was de stad bovendien ruim twee ton kwijt aan proceskosten met betrekking tot haar omstreden jurisdicties over het Oldambt, alsmede grens- en onderhoudskwesties die in en rond het gebied speelden. Op jaarbasis ging het om ruim 12% van de netto uitgaven. Een nieuw, veel beperkter redres in 1652 stelde voor het rentepercentage op lijfrenten op een maximum van 10% te zetten en er werd voorgenomen om de renten op obligaties te verlagen naar 4%.⁴⁸⁴ De belastingopbrengsten liepen sterk terug, met name ook de turfaccijns.⁴⁸⁵ Daarbij voegden zich de ermee samenhangende gildeoproeren die Groningen in 1657 en 1663 meemaakte. De stad had intussen tonnen geld aan leningen opgenomen, waartegen een verzwaring van

---

vervaardigde (Schroor, *Atlas der Stadslanden*, kaart 23), tekende in 1657 een eenvoudige schetskaart an de 'Limiet-schijdinge' van Sappemeer, ingevolge Resolutie van 16 mei van dat jaar (*RHC Groninger Archieven*, *Inw. Kaarten en Plans*, nrs. 1003-1004). De kaart van Haubois is afgebeeld in Schroor, *Stadstaat Groningen*, 126-127.

⁴⁸¹ Feith, *Beklemregt II*, 271.

⁴⁸² Volgens Resoluties B & R, dd. 16 februari 1640, resp. 20 april 1641 en 22 mei 1647. De stadsrentmeester genoot voor het 'opzig' der Sappemeester venen vrije turf en kaarsen en voor de administratie van de Ter Apeler goederen 50 guldens jaarlijks. In 1652 werd een aparte rentmeester voor de venen en Ter Apel aangesteld.

⁴⁸³ In 1640 beliepen ontvangsten en uitgaven resp. 304.925 en 215.455 gulden, waardoor een positief saldo van 89.469 gulden resteerde (*RHC Groninger Archieven*, Toegang 1605, *Archief stadsbestuur 1594-1815*, inv. nr. 332, stadsrekening 1640).

⁴⁸⁴ Vlg. besoignes over 't Redres der stadsfinances (*RHC Groninger Archieven*, Toegang 1605, *Archief stadsbestuur 1594-1815*, inv. nr. 1337, oud nr. RF 1651.49).

⁴⁸⁵ Fornsma, *Historie van Groningen*, 313, 326.

belastingen gaandeweg ook nauwelijks soelaas meer bood. In oktober 1658 verlaagde de magistraat de stadsrenten van vijf naar vierenhalf procent en een half jaar later (31 maart 1659) van vierenhalf naar vier procent.

De problematiek werd verergerd toen in 1665 de Tweede Engelse oorlog uitbrak en de bisschop van Munster het oosten van de Republiek en ook Stad en Lande binnenviel en zijn troepen in het najaar oprukten tot Foxholsterbrug.⁴⁸⁶ De rentelasten drukten zwaar op de stadskas. Terwijl de stadsrekening, die in feite het karakter van een begroting had, op papier nog ruim sluitend leek liepen de restanten snel op.⁴⁸⁷ Eind 1665 beliepen zij f. 78.361,-, maar ze waren nog geen anderhalf jaar later (1 juli 1667) al gestegen naar een bedrag van f. 223.296,-. Het ging daarbij om achterstallige landhuren, geschenken, huis- en steepachten, maar ook om accijnzen en verpachtingen. Van dit bedrag was op die datum nog maar f.59.464,- binnengekomen, zodat de stadskas op die datum nog f.163.832,- moest ontvangen.⁴⁸⁸ Reeds bij Resolutie van 29 april 1665 kreeg een commissie uit de magistraat de opdracht om de aftredende rentmeester Gerhard de Mepsche aan te sporen 'des Stadscassa nevens alle cherters en papieren daer toe specterende' over te dragen aan zijn opvolger.⁴⁸⁹ De scheidende rentmeester moet kennelijk flink met deze tekorten in de maag hebben gezeten. Op 30 december van dat jaar bleek hoezeer de 'rentmeesters cassa in (...) schaersheijt was vervallen'. Zodanig dat de aflossing van renten al geruime tijd stil had gestaan en nu ook tractementen en daghuren (dagloners) niet langer konden worden betaald, zodat 'het credijt van de Stadt daer door verswackt (was) ende de finances eer lange geheel in ruïne soude lopen'. Dat laatste was welhaast het ergste wat een vrijwel soevereine stad kon overkomen. Het stadsbestuur zon derhalve op 'promte en suffisante middelen' om aan deze toestand een einde te maken. De rentmeester werd opgedragen om de registers van de voorafgaande jaren en de bewijzen van uitstaande vorderingen 'met alle ijver' boven water te halen en de debiteuren op hun schulden aan te spreken. 'Gebruijkende daertoe sonder ijemants verschooninge ofte dilaj (uitstel), de executorialen en andere rechtsmiddelen'.

De stadsrekenkamer in bedrijf

De hiervoor genoemde commissie tot redres der financiën kreeg de opdracht snel naar middelen te zoeken om 'verder confusie en verloop van de Finances ende Stadts credijt' te voorkomen. De belangrijkste maatregel was zoals gezegd de instelling van een stadsrekenkamer in 1666. Deze werd bemand door de jongste burge-

⁴⁸⁶ Formsa, *Historie van Groningen*, 348.

⁴⁸⁷ De 'slutten' (saldo's) van de stadsrekeningen van 1664 en 1665 vertoonden een meerdere ontvang dan uitgave van resp. f. 60.786,-, f.132.454,-. (*RHC Groninger Archieven*, Toegang 1605, *Archief stadsbestuur 1594-1815*, inv. nr. 1033).

⁴⁸⁸ *Ibidem*.

⁴⁸⁹ Die werd aangesteld op een nieuwe, per 15 februari 1665 – in wezen ongewijzigde – instructie van 1626 (zie bijlage 4.7).

meester, twee raadsheren, een taalman en een gezworene, namens het stadsbestuur en voorts een der beide stadssecretarissen, de syndicus en de stadsrentmeester. De magistraatspersonen werden per jaar benoemd ingaande 22 februari (Petri ad Cathedram). Het college kwam iedere zaterdagmiddag om 14.00 uur bijeen op de Nieuwe Kamer ten stadhuisse. 'Ende dat op een breuke van tijt stuivers voor den absenten en 5 stuivers voor die geene die een half uir na 't slaan van de klock komt', uitgezonderd de syndicus, wanneer die elders 'weegens de Stadt en Provincie affairen' moest afhandelen. De heren dienden alle rekeningen van leveranciers en aannemers van werken te controleren en bovendien de declaraties van dagloners, verteringen en vacatiegelden, ja, eigenlijk alles 'waar van betalinge van de Stadt wordt versogt'. De gesprekken daarover dienden overigens geheim te blijven. De door de Rekenkamer uitgevaardigde ordonnanties zouden door de aanwezige burgemeester en de beide raadsheren worden ondertekend. Zonder een extra vergoeding kregen de leden van de Rekenkamer tevens het algemene toezicht op alle werken in de stad en in de stadstafel in samenwerking met de stadsbouwmeester. Die mocht bovendien geen personeel meer inhuren zonder permissie van de toezichthouders. Daglonen zouden voortaan na het fiatteren van de loonkosten op zaterdagmiddagen in het bijzijn van de rentmeester, of bij diens afwezigheid een lid van de Rekenkamer worden uitbetaald. De stadsrentmeester moest bovendien elke zaterdag een weekjournaal ter Rekenkamer inleveren en voorts een maandjournaal op straffe van een boete van zes Caroliguldens per dag, 'van Dag tot Dag te verdubbelen'. Het doel van de journalen of blafferts blijkt uit artikel 15 van het Reglement op des Stads Rekenkamer. De leden van dit college kregen daarmee zicht op hetgeen de pachters van de pondkamer en het wijnhuis, net als alle andere pachters en stadsmeiers aan de stad schuldig waren. Zij mochten niet langer dan een half jaar in de huur achterblijven en indien de rentmeester hun langer uitstel zou verlenen, dan werd hij daarvoor persoonlijk financieel aansprakelijk gesteld.⁴⁹⁰ Met de gevolgen van deze laatste bepaling zouden de opvolgers van rentmeester De Mepsche en hun weduwen en/of erven enkele jaren later kennis maken. Wel werd, op verzoek van de stadsrentmeester, de bepaling omtrent het inleveren van een maandstaat spoedig veranderd in de verplichting een halfjaarlijkse staat in te leveren.⁴⁹¹ Zelfs op de drukkosten van affiches, plakaten en ordonnanties trachtte men te bezuinigen.⁴⁹²

Binnen het geheel van financiële maatregelen viel ook de eerder genoemde instelling van het groot- en klein-burgerrecht op 14 maart 1666. Deze maatregel was op de eerste plaats een uitvloeisel van de gilde-oproeren van 1657 en 1663. Bur-

---

⁴⁹⁰ *Reglement op des Stads Rekenkamer (RHC Groninger Archieven, Toegang 1605, Archief stadsbestuur 1594-1815, inv. nr. 1281 (dd. 13 januari 1666).*

⁴⁹¹ *Resolutie Burgemeesteren en Raad*, dd. 10 maart 1666. Rembt de Mepsche had daarom verzocht vanwege het feit dat het leveren van een maandstaat 'hem ondoenlijk ten opsigt van de onsekere ontfangh en andere difficulteiten meer' was.

⁴⁹² *Resolutie Burgemeesteren en Raad*, 12 maart 1666.

gers-ambachtslieden werden voortaan als kleinburgers uitgesloten van functies in het stadsbestuur en daarmee sloot de heersende regentenoligarchie haar gelederen. Tegelijkertijd trachtte men de stadskas te spekken door het instellen van dit nieuwe grootburgerrecht met het erbij horende nieuwe admissiegeld en door de bestaande admissiegelden, zoals het burgerrecht en het lidmaatschap van de gilden, fors te verhogen.⁴⁹³ Een ander facet van de oligarchisering was een nog verdergaande internalisering van de kapitaalvoorziening van de stad. Die kwam het sterkst tot uiting in de – als het ware verplicht-vrijwillige – lening die op 13 januari 1666 van alle (d.w.z. 56) stadsregenten werd vereist. Zij leenden op die datum voor in totaal f 31.200,- aan kapitaal aan de stad.⁴⁹⁴ Op dezelfde dag dat Burgemeesteren en Raad het besluit namen tot het instellen van een groot- en klein-burgerrecht leverde de Raadscommissie tot Redres der Stadsfinanciën haar rapport bij het stadsbestuur in. Van de adviezen werd een groot aantal door Burgemeesteren en Raad overgenomen. Een daarvan was een verbeterd toezicht op de aangifte van ontgonnen, zogeheten 'nieuwe groene landen' in de veenkoloniën van Sappemeer en de Pekela.⁴⁹⁵ Ook 'malitiuselijcken' (opzettelijk) verzwegen stadslanden, waarvan de pacht wederrechtelijk niet werd voldaan moesten bij en door de rentmeester worden geregistreerd. Zij die daaraan niet voldeden zouden 'in vierdubbele Pacht worden gecondenneert'.⁴⁹⁶

De zaak op orde

De op papier fraaie voornemens liepen intussen vast op de weerbarstige praktijk, zoals in januari 1672, toen de overdrachtsgelden in Sappemeer moesten worden gereduceerd van de 8ste op de 10de, respectievelijk van de 20ste op de 30ste penning, vanwege ongunstige opbrengsten waarmee de stadsmeiers aldaar kampten. Een nieuwe inval van de Munsterse bisschop Bommen Berend datzelfde jaar droeg evenmin bij aan een verbetering van de financiële positie van Groningen en zijn schuldenaren. In het voorjaar van 1682 waren de nog in te vorderen restanten zodanig gegroeid dat de leden van de Stadsrekenkamer speciaal werd opgedragen om deze achterstallige betalingen te 'suiveren'.⁴⁹⁷ De rekenmeesters gingen daartoe ver

⁴⁹³ Het reglement 'hoopende het anneemen van het groote ofte volle ende kleine ofte gemeene Borger regt deeser Stadt Groningen' in: *RHC Groninger Archieven*, Toegang 1605, *Archief stadsbestuur 1594-1815*, inv.nr. 1314, no.77

⁴⁹⁴ Resp. de vier burgemeesters (elk 800 gulden), de twaalf raadsheren (elk 600 gulden), syndicus, stadsrentmeester en beide stadssecretarissen (elk 600 gulden), de vier oud-burgemeesters in de Hoofdmannenkamer (elk f 800,-), de 'perpetuele' hoofdman (f. 600,-), de vier stadsgedeputeerden, drie rekenmeesters, drie leden Staten-Generaal, een raad van state, twee admiraliteitsheren te Harlingen en de generaliteitsrekenmeester (elk f 600,-), de drosten van het Wold-Oldambt en Wedde (f 800,-, resp. f 600,-), de ambtmannen van het Gorecht en Klei-Oldambt (elk f 600,-), de twee richters van Westerwolde, Bellingwolde en Blijham (elk f 400,-). Verder de landschrijver van het Oldambt (f 600,-), secretaris Gorecht (f 400,-), assessor krijgsgerecht (f. 300,-), stadsadvocaat (f 400,-), rentmeester van de venen, resp. predikantengoederen (f 400,-, resp. f 300,-) en de administrateur van de Pondkamer (f 400,-).

⁴⁹⁵ *Resolutie Burgemeesteren en Raad*, dd. 2 februari 1667.

⁴⁹⁶ *ibidem*, dd. 22 juni 1667.

⁴⁹⁷ *Resoluties van Burgemeesteren en Raad* van 22 februari en 13 mei 1682.

terug in de tijd, tot en met de rentmeesters Johan en Gerhard de Mepsche⁴⁹⁸ en hun opvolgers.⁴⁹⁹ Over de jaren 1651-1664 beliepen de restanten een totaal van circa 31.000 gulden. Van de jaren 1665-1671, de periode van rentmeester Rembt de Mepsche, resteerde nog circa 52.400 gulden. Van het laatste bedrag bleek per saldo f. 8.230,- niet te innen. Dergelijke bedragen werden tenslotte afgeschreven in het zogeheten doodboek. De erven van rentmeester Gerhard de Mepsche werden uiteindelijk aansprakelijk gesteld voor een bedrag van f. 1.540,-. De weduwe van rentmeester Eppo de Veencamp (1672-1679) moest daarnaast over een tweetal jaren nog 185 gulden betalen. De restanten liepen gaandeweg verder op naarmate de Rekenkamer, die zich nota bene zes jaren (1682-1688) met deze zaak bezighield, dieper in de materie doordrong. Op 18 februari 1688 was men eruit. De dames Titia van Waltha, weduwe de Mepsche en de weduwe de Veencamp moesten nog f. 6.935,-, respectievelijk f. 3.414,- betalen, terwijl de toenmalige rentmeester Hendrik Veldman voor f. 661,- werd gedechargeerd. Van de drie rentmeesters die de stad vanaf 1664 hadden gediend werden uiteindelijk f. 16.425,- afgeschreven, in het doodboek aangetekend en derhalve voor uitgaven in rekening gebracht ten laste van de stad.⁵⁰⁰ De stadsfiscaal kreeg de opdracht tegen de beide rentmeestersweduwen te procederen.⁵⁰¹ Door ook deze naaste familieleden van rentmeesters mede aansprakelijk te maken hoopte het stadsbestuur potentiële financiële avonturen van stadsrentmeesters op voorhand zoveel mogelijk te ontmoedigen.

Uit het voorgaande blijkt hoezeer op de meest uiteenlopende wijzen het stadsbestuur trachtte de kosten binnen de perken te houden. Aansprakelijkheden werden daarbij zoveel mogelijk - op papier althans - bij derden gelegd. Als voorbeeld waren stadsambtenaren en huurders van 'dienstwoningen' zelf verantwoordelijk voor het onderhoud daarvan. Die moesten ze bij vertrek in dezelfde staat achterlaten als waarin zij ze destijds hadden betrokken.⁵⁰² Pas in 1699 slaagde rentmeester Rudolf Emmen erin de stedelijke financiën zo gezond te maken dat ze twee decennia lang in goede orde bleven. Hij wist de restanten terug te brengen van f. 200.000,- op slechts f. 20.000,-, waarvoor hij door de magistraat met een bedrag

⁴⁹⁸ Stadsrentmeester Gerhard de Mepsche nam voor 1652 toen een rentmeester voor de venen werd aangesteld tevens het 'rentambt van de Veenen' waar.

⁴⁹⁹ De volgende passages en gegevens zijn ontleend aan het *Resolutieboek der Stads Reeckenkaemer 1666-1694 (RHC Groninger Archieven, Toegang 1605, Archief stadsbestuur 1594-1815, inv.nr. 428)*.

⁵⁰⁰ In de Stadsrekening van 1688 mede verantwoord onder de post remissen.

⁵⁰¹ In 1722 waren de afgaande rentmeesters van de venen, blijkens het toen gemaakte *Rapport der Gecommitteerden tot Redres der Stads Finances*, nog steeds verantwoordelijk voor de restanten en werd voorgesteld dit naar 'de practijcq van andere comptoiren' door hun opvolgers over te laten nemen,

⁵⁰² Aldus de Resolutie van 22 februari 1688 luidende: 'verstaen ende geresolveert dat alle des Stads Officianten ende huijrders de (die) alhijr Stadsbehuijsingen bewoonen, gehouden sullen sijn deselve, nae datse bevoorens an haer duchtich, dack, deur en vensterdicht sullen sijn geleverd 't onderhouden ende bij haer affvaeren - uijtgesondert dat Godsweder en wint komt te vergaen (de stormramp van 1686 zat nog vers in het geheugen) - in diervoegen wederom over te leveren, sonder dat des Stads bouwmester ofte jemant haerentwegen jeets daer van hoedaenigh het oock soude moogen wesen tot laste vande Stadt in reeckeninge sal moogen brengen bij verlies des Ambts'.

van 100 ducaten werd beloond.⁵⁰³ Het was – even vooruitlopend op een analyse van inkomsten en uitgaven van de stad verderop in dit hoofdstuk – tevens het jaar waarin voor het eerst meer inkomsten uit de buitenbezittingen dan uit de accijnzen werden geboekt.

‘BV Groningen’

Dat de politiek verantwoordelijken zelf als eersten tegen de regels van zuinigheid en voorzichtigheid zondigden is van alle tijden en gebeurde ook hier. De nieuwe financiële armslag, die, dankzij het op orde brengen van de stadsfinanciën door rentmeester Emmen, rond de eeuwwisseling was ontstaan, bracht het stadsbestuur ertoe om in aansluiting op de succesvolle bedijking van de Kroonpolder (1696) – welke ertoe leidde dat de jaarlijkse inkomsten uit het Wold-Oldambt met gemiddeld 50% (!) toenamen – nog meer land aan te kopen langs de Dollard. Waren deze grondaankopen – in een korte periode van relatieve economische stabiliteit – potentieel weinig riskant; financieel gevaarlijker was de poging van het stadsbestuur om zijn politieke invloed te vergroten door middel van de verdere aankoop van redgerrechten in de Ommelanden. In het kader van die laatste ambitie liet het stadsbestuur zich vanaf 1709 meeslepen in de politieke escapades van de Ommelander jonker Johan Willem Ripperda.⁵⁰⁴ Met Ripperda als stroman en het geld van de stad als kapitaal pleegde Groningen een coup in Middagsterdeel (Westerkwartier) tegen de machtigste edele aldaar, Evert Joost Lewe van Aduard. Daartoe verkocht het zijn laatste bezittingen in Drenthe (Anner- en Eexterveen) en leende het voor bijna twee ton op de kapitaalmarkt. Deze uitgaven, met daarbij gevoegd de kosten voor het herstel van de in 1710 ingestorte toren van de A-kerk en de gevolgen van de rampzalige Kerstvloed van 1717, leidend tot kostbaar dijkherstel en vele kwijtscheldingen van huren aan gedupeerde meiers, maakten in 1722 een nieuw redres nodig. De daartoe ingestelde commissie diende een uitvoerig, naderhand gedrukt rapport in dat vooral aandrong op een verbeterde registratie van de stadsmeiers, als ook op een verlaging van de renten van 4½ op 4%. Een ander aangenomen voorstel was om de opgenomen losrenten (obligaties) van houders buiten de provincie als eerste zoveel mogelijk af te lossen en verder om de kerkvoogden, gasthuizen en weesmeesters in de stad voortaan te dwingen hun kapitalen niet op de stad te beleggen maar in militaire obligaties of provinciale waardepapieren.⁵⁰⁵ Dit laatste voorstel stond haaks op de wil tot een versnelde aflossing van schulden en al in 1723 werd door de stad voor f 360.000,- aan obligaties afgelost, het hoogste bedrag dat ooit in een jaar werd geredimeerd. Om ineens deze enorme som op het kleed te brengen moest het stadsbestuur, ondanks het door een jaar eerder aangenomen voorstel,

⁵⁰³ Schroor, *Stadstaat Groningen*, 102.

⁵⁰⁴ Pauw, *Strubbelingen*, 144-190, m.n. 164-187; Voor de financiële gevolgen voor de stad: Schroor, *Stadstaat Groningen*, 103-104.

⁵⁰⁵ *Rapport der Gecommitteerden tot Redres der Stads Finances 23 Marty 1722*, 29-33.

toch de onder zijn oppertoezicht fungerende stedelijke colleges inschakelen. Bij deze instellingen werd tegen 4% voor f 264.000,- aan losrenten opgenomen.⁵⁰⁶ Er werd blijkens het schuldregister in 1811 nog steeds rente (jaarlijks f 10.557,-) over betaald.⁵⁰⁷

Afb. 23 Het in 1770 aangelegde Hof van Iddekinge of Boumanshof stond tot 1913, toen het plaats moest maken voor de W.A. Scholtenstraat aan de Turfsingel. Eigenaar van dit landhuis in de stad was Berend Iddekinge, broer van de machtigste man in Groningen, luitenant stadhouder Anthony Adriaan van Iddekinge (1711-1789), en gehuwd met Johanna Maria, dochter van de schatrijke Jan Albert Sichterman (Gron. Arch. 1785-13838).

⁵⁰⁶ RHC Groninger Archieven, Toegang 1605, *Archief stadsbestuur 1594-1815*, inv. nr. 1025, B – Penningen bij de Stadt Groningen genegotieert op losrente, geheel uitgezet bij een 18-tal.

⁵⁰⁷ RHC Groninger Archieven, Toegang 1605, *Archief stadsbestuur 1594-1815*, inv. nr. 1264, Schuldregister 1746-1811.

De huishouding van de stad werd daarmee nog geslotener dan die al was en dit beeld nodigt als het ware uit Groningen te typeren als een besloten vennootschap *avant la lettre*. De kapitaalopnames namen sterk af, met als uitzondering de jaren 1740-1741, toen veel geld nodig was ten behoeve van de aanleg van de (overigens vrijwel direct winstgevend) Stadspolder in de Dollard en voor het aanzuiveren van de tekorten van de Predikantenkassa. Bij die gelegenheid leende de stad uitsluitend op lijfrenten tegen ten hoogste 12% rente, als uitvloeisel van het besluit om losrenten waar mogelijk in (uitstervende) lijfrenten te converteren. Onvoorziene uitgaven, als gevolg van de schuld van ruim f. 130.000,- waarmee rentmeester Arnold Hendrik Berghuijs de stad na zijn vlucht in 1782 achterliet, als ook de bouw van het Stadhuis noopten tot nieuwe kapitaalopnames.⁵⁰⁸ Ook was de stad lankmoedig jegens huurders, wanneer die door misoogsten of ten gevolge van de veepest in de problemen kwamen en onder de post remissen huurpenningen werden teruggestort of onder onzekere uitgaven werden afgeboekt. Los daarvan heerste op het terrein van het kapitaalverkeer in de stedelijke boekhouding een serene rust. Een en ander past in het algemene beeld – we zullen er bij de behandeling van de uiteenlopende inkomsten en uitgaven nader op ingaan – van een toenemende internalisering van de kapitaalvoorziening. Het past eveneens bij het beeld van een stad die streefde naar een stabiele inkomsten- en uitgavenstroom uit een door haar beheerste omgeving.

De indeling van de stadsrekeningen

Na hiervoor aan de hand van instructies en redressen het financieel beheer van de stad Groningen gedurende de tijd van de Republiek te hebben behandeld, komen in deze paragraaf de methodiek van de stadsrekening en de verhouding van de stadsrekening tot de andere financiële administraties aan de orde, die onder het oppertoezicht vielen van het stadsbestuur. Samen met de resolutieboeken vormen de stadsrekeningen (met hun bijlagen) het hart van de stedelijke huishouding. Dankzij de laatste seriële bron krijgen wij een inzicht in de omvang van de stedelijke competenties en hun financiële consequenties. Indirect bieden ze ons ook zicht op de economische ontwikkeling van de stad Groningen en een belangrijk deel van haar omgeving.

In de loop van de zestiende eeuw ontwikkelde zich een min of meer vaste indeling van de verschillende inkomens- en uitgavenposten. In de rekening van 1535-’36 vinden we althans aan de inkomenszijde reeds een volgorde die – al hoe eenvoudiger nog – globaal vooruitloopt op de gedurende het grootste deel onder de

---

⁵⁰⁸ Schroor, *Stadstaat Groningen*, 186-187. Arnold Hendrik Berghuijs was op 14 augustus 1731 gedoopt als zoon van provinciaal rekenmeester Johannes Berghuis en Engelina Dronrijp. Hij was in 1757 stadsrentmeester geworden (139, 193) na een rechtenstudie 1748-1754 en promotie. Hij was gehuwd met Cornelia van Iddekinge, de dochter van burgemeester Pieter Rembt van Iddekinge en zuster van de machtige Anthony Adriaan van Iddekinge (Feenstra, *Spinnen in het web*, 139, 193, en bijlage).

Republiek gehanteerde indeling van de stadsrekening⁵⁰⁹. Na een opsomming van de restanten en hetgeen daarvan was ingevorderd begon de rekening met de inkomsten uit de buitenbezittingen. Die waren destijds nog beperkt tot een handvol boerderijen en wat losse landerijen in de Ommelanden en de voormalige Gockingabezittingen in het Oldambt.⁵¹⁰ Hierop volgden de stedepachten en huishuren in de stad en haar directe omgeving, de Stadstafel, de hamrikken en het Gorecht. Daarna kwamen de opbrengsten van de accijnzen, zoals de Groninger en Hamburger bieraccijnzen, de pacht van de Waag, de 'vettewaeraxcijs ofte bottertol', de wijnaccijn met de pacht van het Wijnhuis, de stadskraan en de schuitemaat. Vervolgens de breuken (boetes), meest in het kader van de overtreding van de bepalingen van het gildrecht, de gelden die nieuwe burgers en inwoners voor het 'winnen' van het burgerrecht en het zogeheten buurmaal.⁵¹¹ Een post 'overige ontvangsten' en een taxatielijst voor de betaling van 'landsknechten' (huursoldaten) compleetden de innamezijde.

Aan de uitgavenzijde was de volgorde een andere dan de later gehanteerde. Er werd begonnen met de betalingen aan arbeiders, naderhand als bouwmeestercedelen aangeduid en overeenkomend met de in de zeventiende en achttiende eeuw in de rekeningen als daghuren aangegeven uitgavenpost. Hierop volgden de rentebetalingen en aflossingen van de zogeheten buitenrenten, dat wil zeggen aan personen en instellingen woonachtig of gelegen buiten de huidige provincies Groningen en Drenthe. Achter de buitenrenten kwamen de binnenrenten en de 'verdenst der officianten' (salarissen van stadsambtenaren), gevolgd door de traktementen van de stadsbestuurders en bouwmeesters der gilden, de uitgaven ten behoeve van de defensie, de poortwachters (die naderhand tot de stads-officianten worden gerekend), de aan de stadsbestuurders uitgeschonken wijnen, verstrekte kleding ('dat laken') aan de stadsambtenaren, bouwmaterialen, brandstof en verlichting ('turf ende keersen') eindigend met een post andere, diverse, naderhand meer gespecificeerde, maar ten dele in elk geval als onzekere aangeduide uitgaven.

In het begin van de zeventiende eeuw kwam langzamerhand meer structuur en differentiatie in de indeling van de stadsrekening. Zo begonnen ook dan (en later) de rekeningen met de inkomsten uit de buitenbezittingen – naast land-, steepachten en huishuren, inmiddels ook accijnzen en breuken – in de volgorde Oldambt (met ingang van 1627 onderscheiden in Wold- en Klei-Oldambt), Ommelanden, Gorecht, de Stadstafel en de stad zelf.⁵¹² Dan volgden de opbrengsten van de verpach-

⁵⁰⁹ Blok, *Rekeningen van de stad Groningen*, 101-292.

⁵¹⁰ Vgl. Schroor, *Atlas der Stadslanden*, 8-10.

⁵¹¹ De breuken vielen uiteen in een drietal categorieën: Breuken in de stad: 1. judiciële breuken, 2. Extrajudiciële breuken; Olderman van het Gildrecht: 1. Overtredingen van het stapelrecht, 2. Overtredingen van het buurrecht; Olderman van het Brouwersgilde en oldermans van de gilden: 1. Gilden onder de Bouwmeester, 2. andere buiten gilden en tenslotte Oldambtster mandaat breuken (vgl. Stadsrekening 1641, fol. 79).

⁵¹² Volgens *Resolutie van Burgemeesteren & Raad* van 24 februari 1623 kreeg het Klei-Oldambt (Termunten e.o.) op zijn verzoek een eigen ambtman, Ailko Huninga, die op 15 maart van dat jaar door twee geëmmiteerden

tingen van publieke stadsbezittingen en terreinen zoals de stadswallen en –poorten, de wateren (visserij), het kalkgeld van gebrande kalk en de huren van huizen en kamers als stedepachten van gronden die het eigendom waren van de stad. Admissiegelden in het kader van de verwerving van het burgerschap en het gildelidmaatschap werden gevolgd door de opbrengsten van verschillende accijnzen.

Teneinde een beter zicht te krijgen op de uitgaven werd, in het kader van het opstellen van de eerder aangehaalde instructie voor de stadsrentmeester uit 1626, met ingang van 1627 overgeschakeld op een nieuwe, vaste indeling die tot het begin van de negentiende eeuw vrijwel ongewijzigd bleef en alleen hier en daar enigszins werd aangevuld.⁵¹³ Zij was grotendeels gebaseerd op de bestaande, al in de zestiende eeuw gehanteerde indelingspraktijk van de stadsrekeningen. Daarin werd eveneens begonnen met de inkomsten ('upkomste') uit het Oldambt, gevolgd door die uit de Ommelanden ('Landen ende renten buyten der stadt tafel in de om-liggende Vreeslande gelegen'), het Gorecht en de Stadstafel. Daarna kwamen de grondpachten in de stad en de inkomsten uit de verpachting van publieke goederen in de stad ('stadsgrafften und vysschenyen', 'vyschbanke', 'calckgelt') en tenslotte de inkomsten uit burgerschap en buurmaal (onderdeel van het latere 13^e capittel), breuken, accijnzen en de opkomsten uit (eventueel) opgenomen leningen of uitgeschreven schattingen.⁵¹⁴

Aan de uitgavenkant was de indeling aanvankelijk een iets andere, hoewel ook deze zo nu en dan varieerde. Er werd begonnen met de zogeheten bouwmeesters- en artilleriecedelen, een verzamelnaam voor declaraties van arbeids- en materiaal-kosten, de latere 12^e (daghuren) en 13^e capittelen (materialen). Hierop volgden de uitgaven aan aflossingen en rentebetalingen (1^e capittel) verdeeld in buitenrenten (d.w.z. afdrachten aan geldschietters buiten de stad, de Ommelanden en Drenthe, gevestigd of woonachtig) en binnenrenten. Vervolgens kwamen aanvankelijk de betalingen aan ambtenaren in dienst van de stad ('officianten') en daarna de raadstekenen of 'loetkens', maar in 1548 was deze volgorde reeds omgedraaid tot de in onze periode gebruikelijke. Dat gold ook voor de wijnen, die als een soort emolument aan personen en functionarissen in de ruime kring in en rond het stadsbestuur werden uitgereikt.⁵¹⁵

---

uit de Raad van Groningen werd geïnstalleerd. In mei 1803 werden beide Oldambten opnieuw onder één drost verenigd.

⁵¹³ Aan het einde van de 18de eeuw werden de opbrengsten van de 40e penning van de zogeheten vrijwillige uitgemijnde (verkochte) en de 10e penning van de executoriaal uitgemijnde goederen niet langer onder het 12de capittel, maar als een apart 25e capittel geadministreerd. Eerder (in 1716) waren de zogeheten equivalenten (koopsommen voor politieke en militaire functies) als afzonderlijk (24^e capittel) toegevoegd.

⁵¹⁴ Vgl. Blok, *Rekeningen van de stad Groningen*, 107–171, 295–344.

⁵¹⁵ In de oudste bijlagen van de stadsrekening bevindt zich een lijst (d.d. 5 juli 1628) met 167 personen aan wie in de maand april (op de derde vrijdag na Paschen ten huise van de E. Allert Kuninge int Heeren Winhuis) in totaal 240 quaerten werden uitgereikt. (*RHC Groninger Archieven*, Toegang 1605, *Archief stadsbestuur 1594-1815*, inv. nr. 332b/2). Een quaerte was een halve kan (2 liter) (vgl. Cleveringa, *Revisie en beroep*, 198 (aldaar noot 7)).

Overzicht van inkomsten en uitgaven naar capittelen en de daartoe behorende subposten in de stadsrekeningen van Groningen

Inkomsten
<u>1° Capittel:</u> Saldo van de rekening van het voorgaande jaar
<u>2° Capittel:</u> Inkomsten uit het Wold-Oldambt, bestaande uit:
huur bekleemde landerijen ('onder behuisinge')
huur vrije landerijen ('vrij van behuisinge')
blinken in de Dollard
huur van huizen en hofsteden
renten
breuken (boetes)
bieraccijns
octrooien
Verlaten bij Stootshorn
Verlaten bij Zuidbroek
Subsidies
<u>3° Capittel:</u> Inkomsten uit het Klei-Oldambt, bestaande uit:
huur bekleemde landerijen
huur vrije landerijen
huur van huizen en hofsteden
renten
breuken
bieraccijns
veren te Oterdum
subsidies
<u>4° Capittel:</u> Inkomsten uit Wedde en Westerwoldingerland (Westerwolde), bestaande uit:
jaartaxen
boterrente
boterwaag, tolbrug en hoendergeld
Andere gerechtigheden waarvan 'niet comt'.
breuken
renten
Landen omtrent d'Ackerschans (= Nieuweschans)
huizen en heemsteden
<u>5° Capittel:</u> Inkomsten uit de Pekel (Pekel A), bestaande uit:
Land-, heemhuren en overdrachten
<u>6° Capittel:</u> Inkomsten uit Sappemeer, bestaande uit:
land- en heemhuren (via veenmeester)
turf bij uitmijninge (opbod) verkocht (via veenmeester/zgn. vierde turf)
breuken
bieraccijns
verlaten bij Martenshoek c.a.
stedegeld van turf

(6^e Capittel vervolg)

diep- of passagegeld van onvrije turf
 stedegegeld van plaatsen
 levaijgeld
 octrooien
 weg- en bruggeld
 visserij & jacht
 molenberg etc.
 subsidies
 Gaarvenen

7^e Capittel: Inkomsten uit 't Gericht van Selwerd (Gorecht), bestaande uit:

beklemden landen
 vrije landen
 pachten van huizen en hofsteden
 tienden te Haren
 tienden te Helpman en Kropswolde
 schuldmudde en schuldhaver
 precario
 bieraccijns
 breuken
 visserij
 Zwijgende tol
 Punterbrug
 renten en subsidies

8^e Capittel: Inkomsten uit de Ommelanden, bestaande uit:

beklemden landerijen
 vrije landerijen
 pachten en heemsteden
 huizen
 renten
 Nije brugge (tussen Hoogemeeden en Leegkerk)
 heerlijkheden en gerechtigheden

9^e Capittel: Inkomsten uit de Landschap Drenthe, bestaande uit:

beklemden landerijen

10^e Capittel: Inkomsten uit de Stadstafel, bestaande uit:

beklemden landerijen
 vrije landerijen
 wegen en stegen
 pachtsteden
 visserijen

11^e Capittel – Inkomsten uit grondpachten in de stad12^e Capittel: Inkomsten uit publieke goederen in de stad, bestaande uit:

stadspoorten
 stadswallen
 stadsgrachten
 huizen in de stad

(12^e Capittel vervolg)

renten in de stad
 visbanken
 Ossenmarkt
 trekpad naar Winschoten
 tolhekken
 bank van lening
 octrooien
 recht van issue
 verlotingen
 uitgemijnde goederen

13^e Capittel: Inkomsten uit penningen komende van personen, ambten en beroepingen, bestaande uit:

nieuwe grootburgers
 nieuwe burgers, kleinburgerrecht
 admissiegeld gilden
 schuttengilde
 mennonieten
 watermenders
 achttien burgerv aandelen 'waaronder papisten'

14^e Capittel: Inkomsten uit breuken (boetes) in de stad

15^e Capittel: Inkomsten uit (het stilzetten) van het recht van de Munt

16^e Capittel: Inkomsten uit accijnzen en verpachtingen de stad toekomende, bestaande uit:

Wijnhuis, verhuur en wijnaccijns
 waagaccijns
 kraanaccijns
 schuitemaat
 verlaten Damsterdiep
 turfaccijns
 visaccijns
 klapgeld
 Pondkamer
 manufacturenaccijns
 tabakaccijns (1646 ingevoerd)

17^e Capittel: Inkomsten uit geleende kapitalen (penningen op lijf- en losrente genomen), bestaande uit:

lijfrenten
 losrenten (onderscheid in buiten- en binnenrenten)
 zetpenningen
 leningen op de stadsmeiers genomen

18^e Capittel: Inkomsten uit de verkoop van gronden

19^e Capittel: Inkomsten uit de zogeheten fortificatiepenningen

20^e Capittel: Inkomsten uit subsidies

21^e Capittel: Inkomsten uit de West-Indische Compagnie

22° Capittel: Inkomsten uit gerepeteerde penningen (over belanghebbenden van publieke werken op repartitie teruggevorderde voorschotten, bv. t.b.v. publieke werken)

23° Capittel: Inkomsten uit diverse respecten en buiten de voorgaande capittels vallende.

Uitgaven

1° Capittel: Uitgaven aan aflossingen en renteaftochten van lijf- en losrenten, bestaande uit:

- lijfrenten
- losrenten (buitenrenten)
- losrenten (binnenrenten)
- binnenrenten van zetpenningen
- stadsmeiers

2° Capittel: Uitgaven aan traktementen van raadspersonen.

3° Capittel: Uitgaven aan traktementen van stadsofficianten (stadambtenaren)

4° Capittel: Uitgaven aan wijnen 'soo bij occasie sijn vereert en verteert'.

5° Capittel: Uitgaven aan lakenen en kleding voor stadsdienaren

6° Capittel: Uitgaven aan turf en kaarsen (verwarming en verlichting)

7° Capittel: Uitgaven t.b.v. stadsmagazijn

8° Capittel: Uitgaven aan zogeheten 'misen van justitie' (rechtspleging)

9° Capittel: Uitgaven aan reiskosten

10° Capittel: Uitgaven aan graafwerkzaamheden in de jurisdictie Sappemeer

11° Capittel: Uitgaven aan onderhoud fortificaties en reparatiekosten

12° Capittel: Uitgaven aan daghuren (arbeidskosten dagloners)

13° Capittel: Uitgaven aan materialen

- steen
- hout
- ijzer
- kalk en glas

14e Capittel: Uitgaven aan honoraria en recompensen (vergoedingen)

15° Capittel: Uitgaven aan rechtskosten

16° Capittel: Uitgaven aan remissen en abuizen

17° Capittel: Uitgaven aan vergoeding van gronden

18° Capittel: Uitgaven aan comptabele personen (rekenmeesters) over het sluiten van hun rekeningen

19° Capittel: Uitgaven in het kader van de aankoop van vaste (onroerende) en andere goederen

20° Capittel: Allerlei onseker (diverse onvoorziene uitgaven)

21° Capittel: Traktement stadsrentmeester en klerk

Daarnaast behoorden de raadstekenen tot de emolumenten. Ze bestonden in de vorm van loden, vandaar 'loetkens' en naderhand koperen, messing of zilveren penningen welke aanvankelijk werden uitgereikt aan degenen die raadsvergaderingen bijwoonden. Omstreeks het midden van de zestiende eeuw ging het om de vier burgemeesters, de twaalf overige raadsleden, de drie taalmans en 21 overige leden van de Gezworen Meente, de twee bouwmeesters van de gilden en de stadssecretaris.⁵¹⁶ De penningen kon men in de door Van der Wis zowel plastisch als anachronistisch aangeduide 'kantine van het stadhuis', het Wijnhuis, inleveren tegen een roemer of een kan wijn. Gaandeweg breidde het aantal ontvangers van deze 'metalen tegoedbonnen' zich uit tot een bredere kring rond het stadsbestuur, zoals de vier kluft- of wijkmeesters, de leden van het gildrecht en de bevelvoerders van de twaalf burgervandelen, de als 'borgerlicke regement' aangeduide stadsschutterij. Ook werd het gebruikelijk dat de penningen niet meer uitsluitend tegen drank, maar tevens tegen geld werden ingewisseld bij de stadsrentmeester. In 1609 werden de penningen door een vaste uitkering vervangen – die overigens voor de vier burgemeesters, twaalf raadsheren en vier hoofdmannen al in 1548 bestond als 'pensie'⁵¹⁷ – en was sedertdien sprake van uitgaven aan traktementen van raadspersonen (2^e capittel). In de oude rekeningen volgden dan de kosten van 'bodeloën, slupers ende liggelt' (reis- en verblijfskosten e.d.). In 1548 was de volgorde reeds omgedraaid en volgden wijn, lakens en kleding, turf en kaarsen direct op de afrekeningen aan bestuurders en ambtenaren. Deze rekening sloot met de later als oude aangegeven en verpachte accijnzen (wijnaccijns⁵¹⁸, waaggeld, kraangeld, schuitemaat en de visserij in de stadsgrachten), de onkosten voor gevangenen (later onder rechtskosten, 15^e capittel), marrimissen (oorspronkelijk kermisgeschenk ter gelegenheid van de Vrijmarkt beginnende op de dag voor Maria's geboorte op 8 september) aan de gerechtsdienaren en als laatste de post allerhande onzekere uitgaven.

De stadsrekening was gedurende het grootste deel van de in deze studie bestreken periode op de hierboven aangegeven wijze ingedeeld in 23 capittelen (hoofdstukken of posten) aan de ontvangtzijde en in 21 capittelen aan de uitgavenkant. Een vluchtige blik op de voorgaande kolommen maakt duidelijk hoezeer deze bron een weergave is van de veelzijdige invloed van Groningen op zijn omgeving. Los van het saldo van het voorgaande jaar, zijn de eerste negen posten aan de inkomstzijde rechtstreeks gewijd aan inkomsten die buiten de stad werden geïnd. Aan deze inkomstzijde is het 23-tal posten onderverdeeld in ruim 100 subposten. De uitgavenzijde kent minder onderverdelingen, maar beslaat doorgaans meer dan de

⁵¹⁶ Deze alinea is gedeeltelijk ontleend aan Van der Wis, 'Raadstekens', passim.

⁵¹⁷ Vgl. Blok, *Rekeningen van de stad Groningen*, 369–370.

⁵¹⁸ De wijnaccijns was verdeeld in de eigenlijke accijns op wijn, daarnaast de accijns op brandewijn en de accijns op gedistilleerd. In de loop van de 18de eeuw veranderde het consumptiegedrag en daarmee de verschillende opbrengsten van deze accijnzen. In de jaren 1740 bracht de wijnaccijns gemiddeld f 5300,- en in de jaren 1790 gemiddeld nog maar f 1800,-, bij gedistilleerd waren de bedragen f 5600,-, resp. f 7500,-.

helft van de in kloeke perkamenten banden ingebonden financiële jaaradministratie. Dat laatste is een gevolg van de vele, individueel verantwoorde obligaties en rente-uitkeringen daarop, als ook de uitgekeerde lijffrenten en voorts de betalingen aan leveranciers aan de stad van de meest uiteenlopende materialen, variërend van bezems en riemen papier tot turf, kaarsen, stenen, spijkers en mantels. Daarnaast zijn de daghuren veelal per aannemer en periode vermeld.

De vele duizenden afzonderlijke afrekeningsbewijzen en kwitanties van rentetrekkingen, leveranciers, aannemers, verkopers enzovoorts vinden we terug in de bijlagen van de stadsrekeningen. Betalingsbewijzen en bewijsstukken die het grootste deel van deze bijlagen beslaan en samen een nog vrijwel onontgonnen (ook in deze studie nauwelijks aangerorde) 'Fundgrube' vormen voor het verkrijgen van inzicht in lonen en prijzen en in niet mindere mate het dagelijks leven in het algemeen⁵¹⁹. De op de individuele bewijzen aangegeven paginanummers (folionummers, recto en verso) corresponderen met dezelfde paginanummering in de jaarrekeningen. Deze jaarrekeningen, ingebonden als folianten en vanaf de jaren 1638-1642 als groot-folianten, zijn de ruggegraat van de stedelijke financiële administratie. Vanaf 1627 hebben we de opbrengsten van alle posten (capittelen) als bijlagen in deze studie opgenomen en waar mogelijk ook enkele ter zake belangrijke subposten, met name voor wat betreft de accijnzen. Ze vormen de ruggegraat van dit hoofdstuk.

De inkomsten

In eerste instantie lijkt de opzet, ondanks de vele posten, lucide, met name dankzij de indeling die vrijwel de gehele door ons onderzochte periode bestrijkt. Toch is de stedelijke administratie zeker voor ons 21ste-eeuwers nogal ondoorzichtig, om te beginnen voor wat betreft de inkomsten. In de loop van twee eeuwen komen we herhaaldelijk vaste posten tegen waar jaren, soms decennialang geen duit op werd ingeboekt. Niettemin bleven ze, net als de gehele indeling van de stadsrekening tot aan het einde van de Franse Tijd gehandhaafd. Immers, in de volgorde van in- en uitgaveposten van de stadsrekening weerspiegelde zich het zelfbeeld van de stad als centrum van een wijde omgeving en de pretenties die haar bestuurders hadden. Een zelfbeeld dat voor de meeste mensen werd gevisualiseerd door de stadswapens die her en der in de stad en haar jurisdicties op door haar bestuurde (kerkgebouwen) of gebruikte (waag, sluiswachterswoningen, tolhuizen tot en met de Groninger kaap op Schiermonnikoog) gebouwen en op stadspublicaties (plakkaaten, ordonnanties e.d.) voorkwamen.⁵²⁰ In het financiële kwam zij het meest tot

⁵¹⁹ Deze bijlagen waren tot 1953 geliasseerd tot ze in dat jaar werden losgemaakt en in kartonnen dozen werden overgepakt (Schuitema Meijer, *Historie archief Groningen*, 121). In de jaren 1990-2005 werden ze herverpakt in zuurvrije dozen en grondig geherinventariseerd door A.A. Idema.

⁵²⁰ Zie in zijn algemeenheid: Schuitema Meijer en Van der Veen, *Zegel, wapen en vlag*. M.b.t. het stadswapen in de vroegere Waag: Schroor, 'In depot, uit depot', *Hervonden stad 2009*, 132-133.

uiting in de volgorde van de inkomstenposten, die beginnen met alle stadsjurisdicties. Niet alleen de indeling van de rekening, ook de controle erop en de verdere afhandeling ervan hadden, getuige de hiervoor gemaakte opmerkingen en de instructies voor de rentmeester en stadsrekenkamer een sterk ritueel karakter, hetgeen in wisselwerking met het hiervoor opgemerkte, bepalend was voor het onveranderlijke van de indeling. In deze eerbied voor de traditie werd de verbondenheid met en de gepretendeerde dominantie van de stad over haar omgeving onderstreept. Daartoe dienden de hiervoor genoemde vaste procedures en indelingen, traditioneel voorgeschreven handelingen, rituelen kortom.

De eerste acht inkomstenposten (met uitzondering van capittel 1, het saldo of 'slut' van het voorgaande jaar, zijn dat de capittelen 2 tot en met 9) hebben betrekking op ontvangsten uit de zogeheten buitenbezittingen. Als eerste (2 t/m 7) zijn de buitenbezittingen opgenomen die lagen in de zogeheten stadsjurisdicties, delen van de latere provincie Groningen waar Burgemeesteren en Raad van de stad Groningen in enigerlei vorm als overheid de scepter zwaaiden.⁵²¹ Hier komt echter meteen een complicatie om de hoek. De verschillende inkomstenposten onder deze jurisdicties beginnen alle (met uitzondering van Westerwolde dat er mee eindigt⁵²²) met de huurpenningen van de onroerende goederen, onderverdeeld in bekleemde landerijen, vrije landerijen, huizen en hofsteden. Daarna volgen de uiteenlopende renten, breuken (boetes), accijnzen, retributies en door de stad verleende octrooien. De accijnzen in de Oldambten en Sappemeer beperkten zich tot de bieraccijnzen, in Gorecht kwamen daar nog oude belastingen en tolleren bij als de schuldmodde, tienden in een drietal dorpen, bruggeld voor de brug over de Drentsche Aa bij De Punt en de zogeheten Zwijgende Tol. Deze tol bij Kropswolde heette zwijgend omdat de passant zelf aangifte moest doen op straffe van in beslagname van de goederen door de tolgaarder⁵²³. Veel van de voorgenoemde heffingen komen we echter ook onder andere hoofdstukken in de rekening tegen. Zo vormen de breuken en accijnzen eveneens aparte capittelen (resp. 14^e en 16^e) maar in dit laatste geval gaat het om inkomsten uit deze indirecte belasting die uitsluitend in de stad zelf werden geïnd. In deze studie hebben we de accijnzen die in de stadsjurisdicties

⁵²¹ Voor een overzichtkaart: Schroor en Meijering, *Golden Raand*, 32.

⁵²² In 1613 kocht het stadsbestuur het aanwasrecht van (de kerkvoogden van) het onder Westerwolde ressorterende Bellingwolde, ter plaatse van de later (1628) aldaar aangelegde Nieuwe of Langackerschans (Smedes, *Nieuwe- of Langackerschans*, 41-42). Pas in 1636 werden de onderlinge aanspraken tussen de graaf van Oost-Friesland en de Stad geregeld; in de Stadsrekening van 1637 werd de verhuur van deze landerijen voor het eerst opgetekend, vandaar dat het onder het kapittel Westerwolde de laatste subpost is. Een en ander i.t.t. het Wold-Oldambt waar de post 'blinken in de Dollard' direct achter de verhuurde landerijen komt, en waar de stad blijkens de opdracht aan Otto van Farmsum in januari 1557 al heen zond om toe te zien op haar rechten daarop (Formsma en Van Roijen, *Diarium Alting*, 72, vgl. De Blécourt, *Oldambt en Ommelanden*, 339). Op vergelijkbare wijze werden de in 1626 uit kloosterbezit afkomstige Gaarvenen onder Kolham als laatste post onder Sappemeer toegevoegd, hoewel ze formeel in de Ommelanden lagen. De heerlijkheid Scharmer was al volgens Resolutie B & R d.d. 28 maart 1621 voor f 14.000,- aangekocht.

⁵²³ Deze tol werd bij Resolutie van Burgemeesteren en Raad d.d. 11 oktober 1656 afgeschaft, de slagboom verwijderd, maar van de vreemde wagens en paarden zou in plaats daarvan 1 stuiver meer worden geheven.

werden geheven net als de andere gewoon als inkomsten uit de buitenbezittingen beschouwd en niet bij de in de stad geheven accijnzen ingedeeld.

Onder het 8^e en 9^e capittel zijn op een vergelijkbare wijze met de andere ‘buitengebieden’ inkomsten – geen door de stad geheven accijnzen – opgenomen uit merendeels onroerende goederen uit de Ommelanden en Drenthe. Daarnaast bezat de stad enkele (delen van) rechtstoelen in de Ommelanden. De oudste daarvan, het halve redgerrecht van Eenrum had het stadsbestuur al in 1456 door middel van de aankoop van Herathemaheerd⁵²⁴ verworven en dit werd in 1664 met enkele andere rechten (redgerrechten en schepperijen) in de Ommelanden verkocht.⁵²⁵ De inkomsten uit de Drentse, onder Zuidlaren en Annen langs de Hunze gelegen, stadsveenlanden vervielen door verkoop ervan na 1710.⁵²⁶ Na de buitenbezittingen (jurisdicties) kwamen achtereenvolgens de inkomsten uit de Stadstafel, die op een eendere wijze waren ingedeeld als de voorgenoemde gebieden, de grondpachten in de stad en als een omvangrijk capittel de verhuur van publieke goederen in de stad. Deze varieerden van precario voor het gebruik van stadswallen en grachten tot en met de verhuur van woningen die eigendom waren van het stadsbestuur. Voorts waren uiteenlopende zaken als de verhuur van de visbanken, de Ossenmarkt, de in 1628 opgerichte Bank van Lening, maar ook zaken als het zogheten recht van issue of exue, op grond waarvan uit de naar andere ‘op Uytheemsche Liedden buyten de Eems, Lauwers ende Coeverden geseten’, dus naar buiten de provincie verervende boedels, een kwart van de waarde in de stadskas vloeide. Het recht werd door Groningen met andere steden en enkele dorpen in en buiten de Republiek gaandeweg over en weer afgeschaft.⁵²⁷ Ook zaken als verlotingen en aanvankelijk eveneens de 40^e, dan wel 10^e penning op vrijwillige of executoriaal verkochte (uitgemijnde)

⁵²⁴ Schroor, *Atlas der Stadslanden*, 9, 41–42 en kaarten 35–38.

⁵²⁵ In 1723 was het stadsbestuur eigenaar van de staande schepperijen van Scharmer (sinds 1621), Woltersum (1619/1684), Garnwerd en Oostum (sinds 1686) als ook Leegkerk en Dorkwerd (sinds 1686). Voorts van een staande schepperij bestaande uit twee halve schepperijen in de staande schepperij van Aduard (zes jaren) en Wierum (acht jaren), het overste schepperschap van Aduarderzijlen. Qua rechtstoelen bezat het zes van de veertien jaren en vijf plus twee halve ommegangen in 20 ommegangen in Hoogkerk (4^e omgang in 1699 gekocht), drie ommegangen in Winsum (vanwege Vrouw Amkensheerd 2 x en Jan Atens Heerd 1 x). (1578–1584). In Obergum, Saaxumhuizen en Maarslag, Half Mensingeweer en Lutkesaaxum had de stad 22 van de 33 ommegangen (1586) en in Warfhuizen, een van de zes ommegangen. In Bedum en Onderwierum had de stad de 3^e (Amkema en Blincke Onnema) en 9^e (Vrouw Siallema, dus met de 3^e twee) van negen ommegangen (sinds 1625) en in Noordwolde bezat zij een, dat wil zeggen de vijfde van zes ommegangen. Appingedam, Tjamsweer en Tuikwerd hebben 15 ommegangen, waarvan 14 aan de stad. Ulrich Willem Polman had daarvan op 27 juni 1718 zes aan de stad verkocht, maar mocht acht achtereenvolgende jaren achtereen namens de stad het redgerrecht bedienen. Voor recognitie f 75,- jaarlijks aan de stad betalend. Voorts zeven ommegangen in het redgerrecht van Leermens, Zeerijp, Eenum en 't Zandt met nog zes mandelige ommegangen. We hebben de redgerrechten van gasthuizen en de Huiszittende armen buiten beschouwing gelaten. Dit alles bracht de stad in het voornoemde jaar f 1345,- op.

⁵²⁶ Deze verkoop hield verband met het vrij mandaat door het stadsbestuur aan Johan Willem Ripperda om voor de stad ‘an te handelen al 't geene (in de Ommelanden) tot desselfs dienst en Hoogheyd’ kon strekken. De Drentse landen gingen in het voorjaar van 1710 voor ruim f 34.000,- van de hand (Schroor, *Stadstaat*, 103).

⁵²⁷ Cf. *Corpus der Groninger Rechten*, hoofdstuk 14, artikel XXIV. Vgl. Brood, *Oude Groninger recht*, 46; Sickenga, *Geschiedenis der belastingen*, 458.

goederen in de stad (naderhand het 25^e en laatste capittel van de ontvangsten) werden hier ingeboekt.

Onder het 13^e capittel werden de opbrengsten van de verschillende admissiegelden in het kader van het burgerrecht en het gildrecht genoteerd, alsmede de wachtgelden die doopsgezinden (mennonieten) sinds 1635 jaarlijks aan de stadsrentemeester afdroegen om te zijn vrijgesteld van het met wapens wacht te lopen.⁵²⁸ Ook de sinds 1668 door de achttien burgervandelen (hier in de betekenis van stadswijken) ten behoeve van de stadsreiniging op te brengen retributie onder de naam dreggelden werd onder deze post geïnd. Tenslotte werden ook de ‘papistengelden’, door rooms-katholieken in eerste instantie (1665) als compensatie voor hun verwijdering – in verband met de inval van de bisschop van Münster in dat jaar – uit de burgerwacht opgebrachte gelden (en daarmee in feite een recognitie), maar ook latere aan hen opgelegde heffingen onder het 13^e capittel ingeboekt. In de beide volgende capittelen (14, 15) werden de breuken verantwoord, meestal boetes die werden opgelegd in het kader van overtredingen van de bepalingen van het gild- en stapelrecht. Een apart hoofdstuk vormde ook het vaste bedrag van f 2000,- dat Groningen vanaf 1606 jaarlijks ontving uit de Generale Middelen namens de Staten-Generaal als compensatie voor het stilzetten van de stadsmunt die overigens pas in 1693 definitief werd gestaakt, waarna jaarlijks voortaan f 4000,- werd ontvangen.⁵²⁹

Onder het 16^e capittel werden de voor de stad uiterst belangrijke inkomsten uit de accijnzen en de verpachting daarvan ingeboekt. De stedelijke accijnzen bestonden uit de zogeheten oude accijnzen, die voor de instelling van de Accijns- of Pondkamer in 1569 reeds werden geheven, en de accijnzen welke – hoewel niet voortdurend – (doorgaans) werden gecollecteerd in de Pondkamer (zie voor het overzicht van verpachtingen of collecten tabel 4.2). Tot de oude accijnzen, die vanouds werden verpacht, rekende men de accijns op koele- en gebrande wijnen (waarbij veelal de verpachting van het Wijnhuis was inbegrepen), de waagaccijns, de kraanaccijns, de zogeheten schuitemaat en de turfaccijns.⁵³⁰ De voornaamste accijnzen die in de Pondkamer werden gecollecteerd waren de accijnzen op gemaal (granen), geslacht (vlees), bieren en op de inkomende en uitgaande waren. In 1621 werd daartoe een lange tarieflijst opgesteld.⁵³¹ Onder het 13^e Capittel vinden we de opbrengsten, hetzij van de Pondkamer als geheel, dan wel de afzonderlijk verpachte

⁵²⁸ Resolutie Burgemeesteren en Raad van 20 februari 1635 (vgl. de resoluties van 31 oktober 1635, 9 november 1637, 10 februari 1644 en de order op het innen van het Mennoniten wachtgeld van 26 maart 1656).

⁵²⁹ De stad liet overigens tot 1693 voor het gerief van haar burgers wel tot ongenoegen van de Staten-Generaal kleine pajjementen slaan (Feith, ‘Groninger Stad en Provinciale Munt’, 89-90).

⁵³⁰ De vette waren (boter, kaas en ‘ongel’) waren in 1570 op ‘memoria’ gezet en later onder uitgaande waren in de Pondkamer gecollecteerd.

⁵³¹ In 1676 toen de Pondkamer werd verhuurd, maar de pachter de bestaande collecteurs in dienst moest houden, met enkele wijzigingen gedrukt als Poincten ende Articulen waer op De H. Heeren Borgemeesteren ende Raadt, door hare E.E. Gecommitteerden de Stadts Pundt-kamer gedencken te verhuijren (*RHC Groninger Archieven, Portef. Losse Stukken na de Reductie* (V.v. St. 13), losse stukken, nr. 700 (oud nummer: RF 1676.33)).

accijnzen zoals in de lijst aangegeven, als subposten vermeld, met daarbij de naderhand ingevoerde accijnzen op vis, manufacturen en tabak. Als afzonderlijke subposten zijn ook de verpachtingen van de in 1573 tot stand gekomen verlaten (schutsluizen) in het Damsterdiep buiten de (oude) Steentilpoort opgenomen plus het zogeheten klapgeld dat schippers moesten betalen voor het passeren van de ophaalbrug (Rode brugge) over het Schuitendiep bij Volenkamers buiten het Klein Poortje.

Het 17^e capittel behelsde de inkomsten uit door de stad op rente geleende kapitalen, waarop we onder de paragraaf kapitaalvoorziening elders in dit hoofdstuk terugkomen en onder het 18^e capittel was de opbrengst uit de verkoop van (on)roerende goederen door de stad opgenomen. Daarnaast genoot de stad zeer incidenteel inkomsten uit subsidies (20^e capittel) en uit haar deelname, vanaf de oprichting in 1621, aan de West-Indische Compagnie. In het 22^e capittel werden inkomsten uit gerepeteerde penningen genoteerd. Dat waren min of meer teruggevorderde gelden, een soort heffingen die de stad als overheid over belanghebbenden (dorpen of aanwonenden) omsloeg, teneinde althans een deel van de door haar gemaakte kosten van het baggeren van kanalen en vaarten, de aanleg van wegen en straten of kademuren terug te verdienen. Onder het 23^e capittel vielen de meest uiteenlopende, onregelmatige ontvangsten, zoals de hiervoor vermelde verkoop van enkele redgerrechten en andere zaken in de Ommelanden.⁵³²

Het 19^e capittel omvatte de zogeheten fortificatiepenningen. Subsidies die het stadsbestuur ten behoeve van de grote stadsuitleg en –fortificatie sedert 1616 had genoten, in eerste instantie (1616-1632) op voorschot ten bedrage van bijna f 96.000,- van de provincie Stad en Lande en daarna tot 1638 en vanaf 1666 uit de Generale Middelen.⁵³³

De uitgaven

De financiële afdrachten van het stadsbestuur waren minstens zo divers als de inkomsten en eveneens verdeeld over een groot aantal posten. Evenals dat bij de inkomsten het geval is, zegt de volgorde ons iets over het belang dat aan de verschillende uitgaven werd gehecht, zij het als het ware op omgekeerde wijze. Dit laatste komt tot uiting in de eerste post. Dat hier de betalingen aan aflossingen en renten onder het eerste capittel vielen zal, gezien de fel verdedigde autonome positie van de stad geen verbazing wekken. Men kon nooit geheel zonder vreemd kapitaal, hield uiteraard het liefst zoveel mogelijk de handen vrij, maar omdat de ren-

⁵³² Een zo'n voorbeeld is de ruim f. 32.393,- die de stad uit de verkochte effecten en 'mobilia' van de gewezen boekhouder van de Pondkamer J. R. Piccardt na aftrek van onkosten kon terugboeken van de f 50.000,- waartoe hij op 18 maart 1767 was veroordeeld (*RHC Groninger Archieven*, Toegang 1605, *Archief stadsbestuur 1594-1815*, inv. nr. 332, *Stadsrekening 1769*, fol. 190r).

⁵³³ Vgl. *RHC Groninger Archieven*, Toegang 1605, *Archief stadsbestuur 1594-1815*, inv. nr. 332b (bijlage stadsrekening 1632, nr. 1224, behorend bij folio 324).

tebetalingen en aflossingen direct raakten aan de kredietwaardigheid van de stad en daarmee aan haar onafhankelijke status en statuur was het geen wonder dat deze post als eerste onder de uitgaven was opgenomen. Schulden moesten daarom het liefst zo snel mogelijk worden weggewerkt, vooral in geval van buiten de provincie aangegane financiële verplichtingen, zoals de aflossing van de kapitalen die in Holland ten behoeve van de aankoop van Westerwolde waren opgenomen.⁵³⁴ Direct daarna echter waren de stadsbestuurders zelf aan de beurt met hun traktementen en emolumenten. In het 2^e capittel staan ze verantwoord voor het viertal burgemeesters, de twaalf raadsleden en de 24 leden van het Gezworen Meente; onder het 3^e capittel op de voet gevolgd door de stadsofficianten of ambtenaren. In 1678 ging het om circa 100 functionarissen.⁵³⁵

De daarop volgende drie capittelen hadden eveneens rechtstreeks betrekking op het stadsbestuur en de daarmee samenhangende activiteiten en instellingen. In het 4^e capittel⁵³⁶ werden de zowel in de raadsvergaderingen als bij verpachtingen genuttigde wijnen verantwoord. In het laatste geval bevatte artikel 82 van de instructie van de stadsrentmeester de bijzondere bepaling dat er behalve de uitgeschonken wijnen bij de verpachtingen voortaan geen maaltijden meer op stadskosten mochten plaatshebben. Op christelijke feestdagen kregen de stadsbestuurders, weesheren, kluftheren, predikanten, officieren en ander kader van de burgerwacht, stadsspeellieden, stadspander, de twee deurwaarders en vijf gerechtsdienaars en de heren van het Gildrecht geregeld een of twee halve kan (2 of 4 liter) wijn.⁵³⁷ Bepaalde stadsambtenaren hadden bovendien – meestal eenmaal in de drie jaar – recht op werkkleding of uniform, waarvan de kosten van materiaal en vervaardiging onder het 5^e capittel als lakenen werden ingeboekt. Onder het 6^e capittel werden de kosten van verwarming en verlichting van het raadhuis, de stadsvlees- en lakenhal en de andere

⁵³⁴ Aflossingen die naast andere (zoals ten behoeve van de stadsuitleg en verveningen opgenomen kapitalen) vooral in de jaren 1625-1635 plaatsvonden, toen door de stad in totaal f 2.083.957,- aan aflossingen en rente werd betaald.

⁵³⁵ Om een – overigens onvolledig – idee te geven. Het ging behalve de syndicus, de secretarissen, de stadsrentmeester en de rentmeester der venen met hun klerken om een zevental portiers, twee stadsspeellieden, verschillende rechtsdienaren, een havenmeester van de Steentilpoort, opzichters van het stapelrecht in de O(mmelanden, opzichters van de Korreweg en de Nieuwe brug (Aduard), drie dienaars van de Pondkamer, bouwmeesters, oldermannen en busheren van het Gildrecht etc. etc.

⁵³⁶ Uit een van de talloze voorbeelden, deze uit de bijlagen van de stadsrekening (*RHC Groninger Archieven*, Toegang 1605, *Archief Stadsbestuur 1594-1815*, inv. nr. 332^b, *Bijlagen van de rekening van de stadsrentmeester 1646*: nr. 1377 – behorende bij fol. 394 –) 'Declaratie van kosten ende vacatien gevallen op verscheijden reijsen, soo nae Punterbrugge als nae Haeren ende daeromtrent omme volgens commissie van den 13. Junij 1646 ordre te stellen, ende vervolgens het ooge daerover te holden, dat de Heeren Wegh wel werde gemaect,' 'Den 22 October sijn uijtgeweest om dese commissie te exerceren de Heere Borgemester Eysinghe, Raadsheren Tiasens, van Hulten, secretaris Robers ende Ambtman Canter.'

Volgen bedragen, o.a. 'des tijdes voor verteeringe ten huijse van de scholtinne tot Haren bij de secretaris Robers uijtgelecht negen gulden, sestien st. Ende bij Claes Eijssens ses st. aen arme personen – 10-2-0 gulden'.

⁵³⁷ Een kan was vier liter wijn (vgl. Cleveringa, *Revisie en beroep*, 198, noot 7). Volgens de bijlagen van de stadsrekening van 1636 werd dat jaar aan de stadsbestuurders en –officianten wijn uitgereikt op 17 april (Pasen), 7 mei, 28 mei (Pinkster), 18 juni, 8 september (OLV-dag) en 25 december (Kerst).

stedelijke gebouwen verantwoord. Ook nauw samenhangend met bestuurlijke activiteiten waren de onder het 9^e capittel opgesomde reis-, verblijf- en transportkosten voor en van stadsbestuurders, ambtenaren en goederen ten behoeve van de stad. De duurste reizen waren de vaak meerweekse reizen naar de generale regeringscolleges en de daarmee samenhangende logieskosten in Den Haag. De grootste uitgavenpost betrof de talloze inspectiereizen naar de stadsjurisdicties en bezittingen. In het 7^e capittel werden de uitgaven ten behoeve van het in 1628 aangekochte artillerie- of ammunitiehuis (het Magazijn) aan de westzijde ongeveer halverwege de Pelsterstraat. Hier was het geschut (kanonnen, mortieren), munitie en ander wapentuig ten behoeve van de verdediging van de stad ondergebracht en vond onderhoud daaraan plaats onder leiding van de stadsartilleriemeester.⁵³⁸

Belangrijke uitgaveposten waren daarnaast die welke (merendeels) met de uitvoering van publieke werken in en buiten de stad samenvielen. In het 10^e capittel werden de uitgaven in het kader van de ontsluiting van Zuidoost-Groningen (de latere Veenkoloniën) verantwoord. Deze post was in 1612 letterlijk begonnen onder de titel 'graven in Foxhol', en toen bij de bouwmeestercedelen ondergebracht. Het graven in Foxhol breidde zich uit tot de in 1633 ingestelde jurisdictie Sappemeer en uiteindelijk ook naar het Pekelder veengebied en de gebieden langs het Stadskanaal, die aanvankelijk werden aangeduid als Boven-Wildervank. De bouwmeesterscedelen werden vanaf 1627 als het ware verdeeld over het 11^e capittel (uitgaven voor het onderhoud van de fortificaties), dat zich gaandeweg uitbreidde tot de post onderhoud van publieke werken in de meest brede betekenis en het 12^e capittel, waar de daghuren, de uitgaven aan aannemers en hun personeel of individuele werklieden en dagloners werden verantwoord. In de stadsrekeningen gebeurde dat meestal per week of maand als verzamelpost. De daaronder liggende blijken (bewijzen), zoals specifieke dagstaten, vinden we veelal terug in de bijlagen van de stadsrekeningen en juist zij geven ons een scherpe inkijk in lonen, prijzen en werktijden. Datzelfde geldt voor de in het 13^e capittel verantwoorde uitgaven aan materialen, die in de stadsrekeningen zijn gespecificeerd naar steen, hout, ijzer, kalk, glaswerk en overige materialen.

Dan was er nog een aantal posten dat samenhang met de plaatselijke rechtspleging (8^e capittel) of met de juridische verdediging van (al dan niet pretense) Groninger stedelijke rechten voor rechtscolleges en staatsinstellingen elders, met name in Den Haag (15^e capittel). Laatstgenoemde rechtskosten overschreden in de jaren 1641-1650 ruimschoots de f. 100.000,-, als gevolg van de strijd rond de rechten die de stad pretendeerde op het Oldambt en met succes verdedigde. De overige posten spreken voor zich, zoals het 14^e capittel, waaronder honoraria en vergoedingen voor bepaalde geleverde, veelal luxe goederen en diensten aan de stad, waarbij

---

⁵³⁸ Feith, *Wandelingen door het oude Groningen*, 394-395. Niet te verwarren met het provinciale artilleriehuis of Arsenaal (1627-1879) ter plaatse van het huidige Praediniusgymnasium en de Stadsschouwburg. Eerder, op 28 januari 1624, had het stadsbestuur besloten om jaarlijks vier halve kartouwen in de stad te gieten.

vooral valt te denken aan werkzaamheden die buiten de juridische sfeer of die van publieke werken en/of onderhoudssfeer vielen. Onder het 16^e capittel werden de kortingen of restituties op pachtsommen van belastingen door bijvoorbeeld tegenvallende inkomsten voor de belastingpachters of tegenvallende oogsten voor boeren en moeskers en stadsmeyers die gronden, tuinen of bijvoorbeeld (ontgonnen) veengronden van de stad pachtten.⁵³⁹ Bij de aankoop van onroerende goederen werd onderscheid gemaakt naar goederen die rechtstreeks ten behoeve van de stad werden aangekocht, meestal grond, huizen of molens in de stad (17^e capittel) en de aankoop van onroerende en andere goederen ten behoeve van andere, dikwijls grote projecten buiten de stad (19^e capittel). Daarnaast was er het 18^e capittel dat de voor ons enigszins onduidelijke aanduiding 'uitgaven aan comptabele personen' behelsde. Hiermee werden de verantwoordelijke rekenmeesters (rentmeesters en boekhouders) bedoeld van de onder rechtstreekse of indirecte supervisie van het stadsbestuur opererende instellingen en colleges, zoals de rentmeester der Stadsvenen en het klooster Ter Apel, de rentmeester van de predikantengoederen, van Vrouw Menoldaconvent en de boekhouders van de kerken, gasthuizen, het Arme-huiszitten Convent in de stad en de kerken in de stad en haar jurisdicties.

Het 20ste capittel (onvoorziene uitgaven) en 21ste capittel (salarissen van de stadsrentmeester en diens klerk) besloten de uitgavenzijde van de stadsrekeningen. Onvoorziene uitgaven konden flink oplopen en daartoe behoorden vaak afschrijvingen van oninbare restanten uit de zogeheten doodboeken, met als dieptepunt de bijna f 120.000,- die in 1782 vanwege de achterstallen en de vlucht van stadsrentmeester Arnold Hendrik Berghuijs moest worden afgeboekt.

---

⁵³⁹ Uit een van de vele voorbeelden nemen we het remis dat de pachters van de Pondkamer in 1666 van het stadsbestuur kregen op grond van hun navolgende verzoek: *Mercurij den 10en January 1666: Is ter vergaderinge van Borgemesteren ende Raedt samt Taelmans en Geswooren Meente geproponeert hoe dat de huijders van des Stadts Pont Camer, deselve aen haer gehandelt hebbende voor den tijdt van drie jaeren voor 70.000 Gl jaerlijx, door verscheijden remonstrantien aen den Raedt waeren dachtich gevallen, dat hun onmogelijck was de belooffde pachtpenningen te connen opbrengen als hebbende de boecken in den verleden jaere in alles maer aengebracht 54.000 gls. Twelck zij sustineerden geauseert te zijn, soo door stillestant generalick vande negocie met die Engelschen Oorlogh, als besonderlijck door de swaere toevallen pestilentialie sieckte, Munstersche invasie, verbot van uijtvoer der inlantsche goederen, affbreecken der huijsen en tapperijen bujten de poorte als meede der jongst geemaneerde placcaten, waer door offwel de licentie van drinckgelaegen en andere debauches heijlsamlijck waeren ingebonden, nochtans de consuntie en daar door de opcomsten van de Pont Camer merckelick wierden verswackt. Weshalven zijhuijden versochten van hun contract aengaende de huijr vande Pont Camer geheelijck ontslagen te wesen.*

Waerover gehoort het Rapport der Heeren soo uijt de Raadt als Geswooren Meente (...) hebben Borgemesteren ende Raedt samt Taelmans en Geswooren Meente verstaen ende geresolveert dat sy volgens contract gehouden zullen zijn in haere jaermaelen te continueren, edoch dat om besondere reden, wegens geleden schaede vant verleden jaer ande noch achterstallige huijrpenningen, monterende nae het slot van de pontcamers boecken tot 16.405 gl 3-5 hun geremitteert wert de somme van 6405 gl. sullende de overige 10.000 gl. bij hun huijden moeten worden betaelt ofte haere goederen daervoor worden geexecuteert.

De 6,405 gulden werden op 16 maart 1667 teruggestort. (RHC Groninger Archieven, Toegang 1605, Archief stadsbestuur 1594-1815, inv. nr. 332b (bijlagen stadsrekening 1666, bij fol. 381v).

Externe financiële lusten en lasten: de buitenbezittingen en kleine kassen

Met dit laatste aspect bevinden we ons op het terrein van de belangrijke, min of meer parallelle financiële administraties die mede onder de eindverantwoordelijkheid van het stadsbestuur vielen. De belangrijkste nevenadministratie was die van de rentmeester der venen. We zagen hoe een deel van de inkomsten uit de veengebieden rechtstreeks in de door de stadsrentmeester beheerde kas vloeide (zie ook bijlage 4.8). Daartoe behoorde als eerste de turfaccijns die per schuit werd aangeslagen. De pachter van de accijnzen moest evenals die van de Generale Middelen 5% van en bovenop de pachtsom als stuivergeld (in feite een soort leges) aan de stad betalen.⁵⁴⁰ Ook de opbrengst van de verlaten bij Martenshoek en de diep- of passagegelden die voor het vervoer door de stadskanalen en -sluizen van de zogeheten onvrije turf (de turf in andere dan de stadsvenen gegraven) moesten worden betaald, kwamen rechtstreeks in de stadskas.⁵⁴¹ In die laatste vloeiden ook de inkomsten uit Sappemeer en de Pekela's, zoals boetes en de bieraccijns, weg- en bruggelden, vis- en jachtrechten. Deze inkomsten hielden geen rechtstreeks verband met de verveningen en ontginningen, dat wil zeggen met de exploitatie van de stedelijke eigendommen in de venen.

Over deze laatste voerde de rentmeester van de venen (veenmeester) een eigen afzonderlijke administratie. De veenmeester inde de opbrengsten van iedere vierde turf van de op het veld verkochte, gegraven turf en voorts de landhuren (het eigenlijke stadsmeierrecht) voor de groene, ontgonnen landen en eventuele heemhuren. Daarnaast droeg hij zorg voor de invordering van de 8ste penning die over elke executoriale verkoping aan de stad moest worden afgedragen, als ook de 20ste penning over elke vrijwillige verkoop.⁵⁴² De jaarwinst van de veenrekening werd afgedragen aan de stadsrentmeester die het bij de andere, hiervoor genoemde inkomsten uit Sappemeer en Pekela boekte. Hoewel een niet onbelangrijk deel van de inkomsten uit de veengebieden van Sappemeer en Pekela tot de zogeheten accijnzen kunnen worden gerekend (evenals die uit de andere stadsjurisdicties met name de beide Oldambten en het Gorecht) – en rechtstreeks door de stadsrentmeester werden geïnd (zie voorts het eerdere overzicht van inkomsten en uitgaven naar capittelen en subposten) – hebben we ze, zoals gezegd, toch met de andere opbrengsten tot de revenuen uit de buitengebieden gerekend.⁵⁴³ Dat doen we niet

⁵⁴⁰ Vgl. Schroor, *Stadstaat Groningen*, 93, Van der Ent en Enthoven, *Gewestelijke financiën*, 38, 233-234.

⁵⁴¹ De inkomsten uit de verlaatsgelden te Stootshorn en Zuidbroek vloeiden rechtstreeks onder het 2^e capittel Wold-Oldambt in de stadskas. Die uit de verlaten in de Pekel A ('op de Ulsta' alias Bulsterverlaat) en het Rensselverlaat werden daartegen door de veenmeester (i.e. rentmeester der venen) verpacht (sinds 1668) en onder zijn inkomsten uit de Pekela in de veenrekening geboekt. De pachter van het Rensselverlaat (sinds 1669) betaalde alleen voor het Westerverlaat aan de stad, het Oosterverlaat in de Rensel behoorde aan Winschoten. Hij pachte tevens de meer stroomopwaarts gelegen verlaten in de Pekel A. (*RHC Groninger Archieven*, Toegang 1605, *Archief stadsbestuur 1594-1815*, inv. nr.81, Rekeningen van Sappemeer en Pekela).

⁵⁴² De voorgaande passages zijn ontleend aan Schroor, *Stadstaat*, 99-102.

⁵⁴³ In de periode 1660-1700 vloeide gemiddeld 30 à 40% van de totale stedelijke inkomsten uit Sappemeer rechtstreeks in de kas van de stadsrentmeester.

alleen omdat het toenmalige stadsbestuur ze blijkens de inrichting van de stadsrekening als zodanig opvatte, maar zeker ook omdat zij ons inziens een uitvloeisel waren van de bijzondere duale positie van Groningen als enerzijds landsheer (anders gezegd als overheid), anderzijds landheer (privaat eigenaar) en ondernemer. Over de differentiatie van de inkomsten, uitgaven en beheer van de stadsjurisdicties en de daarin gelegen stedelijke eigendommen, met name die onder Sappemeer en de Pekela's, maar ook de rechten en eigendommen in het Oldambt, Westerwolde, het Gorecht en de Ommelanden verwijzen we naar eerdere publicaties.⁵⁴⁴

Het stadsbestuur had tevens het oppertoezicht over de zogeheten kleine kassen. Deze hadden uiteraard hun eigen huishouding maar dienden hun rekeningen ter goedkeuring aan het stadsbestuur als eerstaangewezen overheid voor te leggen. Op 3 december 1677 werd daaromtrent rapport uitgebracht en op 6 mei 1678 werd vastgelegd dat de rentmeester van de stadsvenen en klooster Ter Apel voortaan zijn rekening diende in te leveren aan de raad voor 25 juli (bij verbeurte van 6 caroligulden van elke rekening per week dat 'sulcx laeter geschiet').⁵⁴⁵ De rentmeester der Predikantengoederen zou zijn rekening met het register der restanten voor 1 juni in de raad moeten inleveren, eveneens bij verbeurte van 6 Caroligulden. Deze beide rentmeesters waren bovendien verplicht om op 1 februari, 1 mei, 1 augustus en 1 november aan de gecommiteerden tot de inname van hun rekening een korte staat van hun kassen en restanten over te geven. Alle overige boekhouders – met de eerdergenoemde boekhouders eigenlijk onderontvangers – van kerken, gasthuizen of andere conventen in de stad waren gehouden hun rekening voor 1 juni aan hun mede curatoren of voogden te overhandigen. Laatstgenoemden waren verplicht op de dag van overlevering voor in de rekening na bestudering hun opmerkingen ondertekend aangegeven binnen drie weken aan de boekhouder te retourneren, op straffe van een daalder boete per voogd per week dat hij in gebreke bleef. De boekhouders moesten de getekende rekeningen binnen 14 dagen na de overhandiging bij de Raad indienen dan wel aan de oudste aanwezige raadsheer (aangewezen tot het innemen van de betreffende rekening) overgeven eveneens op straffe van een daalder per week. De rekeningen van de dorpskerken, waar B & R *supremi collatores* (oppertoezicht en recht van benoeming van de predikanten) waren, hoefden slechts eenmaal per drie jaar te worden ingenomen en op elk derde jaar voor 20 juni aan de Raad bekend te worden gemaakt dat deze waren gecontroleerd op straffe van 2 daalder voor iedere week te laat.

Uit het voorgaande blijkt dat de zaak strak was georganiseerd. Dat kon uiteraard niet voorkomen dat het af en toe uit de hand liep, zoals in 1766-1769 rond de frauderende boekhouder van de Pondkamer J.R. Piccard, of tijdens de eerderge-

⁵⁴⁴ Schroor, *Atlas der Stadslanden*, 14-19 en idem, *Stadstaat Groningen*, m.n. 81-104.

⁵⁴⁵ Extract uit het Resolutie-boeck der Stadt Groningen, nopende d'inneminge der rekeningen van alle Stadts-kleine Cassen, Lunae den 6. May 1678 (Groningen 1678) in: *RHC Groninger Archieven*, Toegang 1605, *Archief stadsbestuur 1594-1815*, inv. nr.1314 (nr. 144).

noemde affaire rond stadsrentmeester Berghuijs die met achterlating van grote tekorten de benen had genomen (1782).⁵⁴⁶ Tot die strakke organisatie behoorden onder meer de Heren Gecommitteerden die tot taak hadden de rekeningen te controleren en in te nemen. Dit laatste diende te gebeuren op de dag van de raadskeur, door middel van een rapport en schriftelijke memorie en een protocol waarin stond welke rekeningen zij het voorbijgegangene jaar op grond van hun functie hadden ingenomen. Het ging daarbij behalve de bovengenoemde rekeningen om de financiële administratie van de drosten, de ambtmannen, de rentmeester der venen, de stadsfiscaal, de olderman van het gildrecht, de stadspandkamer, het brouwersgilde, de tafelhouders (de bank van lening) en de schrijver van de uitmijningen. Een en ander werd in een apart boek ter de secretarie opgetekend. De invloed van de gilden bij de controle van deze rekeningen, zowel van de stadsrekening als in de latere (1665 e.v.) rekenkamer, in de persoon van een bouwmeester van de gilden in de zestiende eeuw nog aanwezig, verdween vanaf 1601 geheel.⁵⁴⁷

Binnen het stadsbestuur waren de taken verdeeld en ook dat gebeurde volgens vastgelegde procedures en rituelen. Al vanaf de Late Middeleeuwen vormde ieder kwartaal een zogeheten pand en op elk van deze vier panden fungeerde een van de vier burgemeesters als president. De taken per pand of departement waren verdeeld volgens een vast schema, waarin elk pand (lees, de op dat moment presidierende burgemeester) verantwoordelijk was voor de inname en het sluiten van de rekeningen van een aantal vastgestelde capittelen en instellingen volgens het onderstaande schema. We vinden er, behalve de hierboven genoemde rekeningen van de kleine kassen, waaronder de eerdergenoemde kerken in en buiten de stad en de gast- en weeshuizen, bovendien de belangrijkste posten (capittelen) uit de stadsrekening in terug, met uitzondering van de opgenomen kapitalen, waarover als regel door de Brede Raad (Burgemeesters en Raad, Taalman en Gezworen Meente) werd beslist,

⁵⁴⁶ In 1769 werd ruim f 32.393,- als extraordinaris ontvangst ingeboekt uit de verkochte effecten en mobilia van de 'gewesene boekhouder J.R. Piccard bij nevens nevensgaande criminele sententie van den 31 Januarij 1767 gepronuncieert den 18 Meert ejusdem anni gecondemneert in de restitutie van 50.000 car. gl. bij nevensgaande Raadsresolutie van den 13 Februarij 1769 op eerstgemelde summa (d.w.z. na aftrek van onkosten) bepaald, etc. (*RHC Groninger Archieven*, Toegang 1605, *Archief stadsbestuur 1594-1815*, inv. nr. 332, Stadsrekening 1769, fol. 190r). Over de kwestie Berghuijs: Schroor, *Stadstaat Groningen*, 186-187. In de Stadsrekening van 1782 (*RHC Groninger Archieven*, Toegang 1605, *Archief stadsbestuur 1594-1815*, inv. nr. 332, Stadsrekening 1782, fol. 325r) bracht de provisionele administrateur in deze ruim f 110.041,- volgens 'rapport der Heren Gecommitteerden der Stads Rekenkamer (bestaande uit) de somma van f 95.294-12-7 als zijnde het agter wesen van den ontwekenen Rentemeester (Berghuijs, M.S.), alsmede f 13.000,- zo door hem uit het Comptoir in die der koopschatten waren overgebracht, nog f 1757-16-0 zijnde de twee posten de eene à f 780,- door de drekpagters aan den ontwekenen Rentemeester hadden betaald en niet in ontvang gebracht (...) en de andere de verlaatsmeester in Martenshoek à f 977-16-0'. Volgens Feenstra, *Spinnen in het web*, bijlage Berghuis, leverde de gerechtelijke beschrijving d.d. 15.8.1782 een tekort op van de stad van ruim f 151.000,-.

⁵⁴⁷ Vgl. Schuitema Meijer, *Historie archief Groningen*, 73-75 met instructie stadsrentmeester 1626/1665, resp. het reglement op de stadsrekenkamer. Een en ander conform de resolutie van de Staten-Generaal van 13 januari 1601 dat voortaan de bouwmeesters, oldermannen en hovelingen in de stedelijke regering niet meer mochten worden gehoord. De bouwmeesters (niet te verwarren met de (stads)bouwmeesters) bemoeiden zich voortaan louter met de interne bestuursregeling van de aan hun toezicht onderworpen gilden.

alles volgens het navolgende schema:

<p><u>1^e (Pand of departement van 22 februari tot Pinksteravond).</u> Inname en sluiten van de rekeningen van:</p> <p>Fortificatiën deser Stadt</p> <p>Kerken van: Midwolda Oostwold Beerta Winschoten Sappemeer & Foxhol Kropswolde & Wolfsbarge</p> <p>A-kerk</p> <p>Aduarder Gasthuis Mepschen Gasthuis Vrouw Anna Varvers Gasthuis</p> <p>Inname rekening drost van het Oldambt Inname rekening Termunterzijlvest Inname rekening der venen (Sappemeer/Veendam)</p>	<p><u>2^e (Pand of departement van Pinksteren tot 8 september).</u> Inname vóór 1 mei en sluiten van de rekeningen van:</p> <p>Trekpaden en de stadsgronden</p> <p>Kerken van: Scheemda Eexta Meeden Heiligerlee & Westerlee</p> <p>Groene & Blauwe Weeshuis Geertruidsgasthuis Armen Huiszitten & Eenens Gasthuis Geertjen Schilts Gasthuis Ubbena Gasthuis Inname rekening Bellingwolde & Blijham Inname rekening drost Wedde en Westervoldingerland Inname grondpachten in de stad Inname opkomsten trekpad Winschoterdiep (veer van Groningen naar Winschoten) Moddergeld Schuitendiep</p>	<p><u>3^e (Pand of departement van 8 september tot 30 november, Sint Andreas).</u> Inname en sluiten van de rekeningen van:</p> <p>Diepen, straten en huizen (incl. stadsstratendrek)</p> <p>Kerken van: Noordbroek Zuidbroek Muntendam Veendam & Wildervank</p> <p>Westerwolde Pekel A</p> <p>Sint Anthony Gasthuis Heilige Geest Gasthuis</p> <p>Martinikerk Walburgkerk Noorderkerk</p> <p>Zeyltjes Gasthuis</p> <p>Inname rekening ambtman Gorecht Inname rekening richter Sappemeer Inname rekening venen in de Pekel A (naderhand ook venen Wildervank en Ter Apel) 1 x per 3 jaar koopschatten richteren Vlagtwedde & Bellingwolde</p>
---	---	--

<p><u>4° (Pand of departement van Sint Andreas tot 22 februari)</u> <i>Inname en sluiten van de rekeningen van:</i></p> <p>Materialen deser Stadt</p> <p>Gorecht</p> <p>(later kerken Woldendorp en Kropswolde)</p> <p>Fraterhuis</p> <p>Jacobi & Annen Gasthuis</p> <p>Burger- of Rode Weeshuis</p> <p>Predikantengoederen</p>	<p>Baroldi of Jan Luytjes Gasthuis</p> <p>Inname rekening ambtman Klei Oldambt</p> <p>Administratoren van de Pondkamer</p> <p>Wijnaccijns</p> <p>Brandewijnaccijns</p> <p>Verpachtingen stadsaccijnzen</p>	<p><u>Vier burgemeesteren:</u> <i>Inname en sluiten van de rekeningen van:</i></p> <p>Vrouw Menoldaconvent</p> <p>De olderman van het stapelrecht</p> <p>De Stadsadvocaat</p> <p>De olderman en hovelingen van het brouwersgilde</p> <p><u>Vier oudste raadsheren:</u> <i>Inname en sluiten van de rekeningen van:</i></p> <p>Bank van Lening over de verkochte panden</p> <p><u>Twee raadsheren:</u> <i>Inname en sluiten van de rekeningen van:</i></p> <p>Rekening van de uitmijnder, wegens goederen bij executie verkocht</p> <p><u>Gecommitteerden tot de stadsrekenkamer:</u> 1 burgemeester, 2 raadsheren, 1 syndicus, 1 rentmeester, 1 secretaris, 1 taalman en 1 gezworene.</p>
--	---	---

Bron: *Bestellinge der Generaliteyts, Provinciale ende voor yder Lidt particuliere ambten van de provincie van Stadt en Lande voor den jaer 1701, mitsgaders de namen der heeren Praedicanten, practiserende doctoren ende militaire officieren &c.* (Groningen z.j.[ca. 1700])

De inkomsten van de stad nader bekeken

Het was uiteraard vooral het uit de hand lopen van de uitgaven die aanleiding gaf tot de hiervoor gereleveerde opeenvolgende redressen. Dit financieel 'resetten' was als het ware het antwoord op tekorten of althans uit de hand lopende uitgaven op dat moment. Als remedie werd behalve aan het verlagen van de lijfrenten en de rente op obligaties vooral gezocht naar een vergroting van de inkomsten door nieuwe accijnzen, retributies en door het verhogen van de huur van boerderijen en het onder beklemming brengen van landerijen die van de stad waren. De wijze waarop dat geschiedde en de bedragen die daarmee gemoeid waren komen in de volgende paragrafen aan de orde. We beginnen met de inkomsten omdat daarvan de structuur het meest duidelijk is en deze, hoezeer zij vaak ook een afgeleide waren van de ontwikkeling van de uitgaven, voor een belangrijk deel op de door de stad gepretendeerde rechten als ook haar domeinen waren gebaseerd.

Wat was de omvang van de verschillende inkomensstromen van het stadsbestuur in de tijd van de Republiek en welke waren de ontwikkelingen daarin? Syndicus Bernhard Alting was de eerste die zich publiekelijk heeft uitgelaten over de financiën van de stad. Hij somde in zijn vermoedelijk in 1645 geschreven, nooit uitgegeven 'Beschrijvinge van Groningen, inhoudende des Stadts opcomste, voortgang ende Staet etc.' de inkomstenposten op.⁵⁴⁸ Hij plaatste de 'profiten van den Stapel' (I), in 1599 door de Staten-Generaal bevestigd, bovenaan, gevolgd door de eruit voortvloeiende, in 1621 vastgestelde lijst van de Pondkamer (II) en als derde (III) de opkomsten uit de 'huijren ende geschencken van landen'.

De inkomsten uit deze laatste eigendommen waren aldus Alting aanmerkelijk verbeterd. Dat was vooral het geval sinds een van de Ommelander vertegenwoordigers, met andere gecommiteerden uit Stad en Lande in Den Haag aan de dis gezeten, had voorgesteld om ter bestrijding van de onkosten die de stad moest maken ten behoeve van haar fortificatie en uitleg de kloostergoederen in te zetten. Aan zowel Stad als Ommelanden zouden elk voor f 5000,- aan jaarlijkse huurwaarden uit de kloostergoederen over Stad en Ommelanden worden toebedeeld. Het stadsbestuur was op 19 november 1616, aangespoord door een voorschot van f 30.000,-, op dit aanbod ingegaan. Na deze drie hoofdbronnen van inkomsten plaatste Alting nog een 28-tal posten die we hetzij als zelfstandig capittel of een van de subposten in de hiervoor besproken indeling van de stadsrekeningen terugvinden.

Uit Altings van de stadsrekening afwijkende indeling maken we op dat hij op dat moment al geen inzicht meer had in de indeling van deze administratie, laat staan in de daarbij behorende bedragen. Mogelijk was hij als stadssyndicus nimmer

---

⁵⁴⁸ Waarschijnlijk heeft Alting dit tractaat kort na zijn oneervol ontslag als syndicus op 5 december 1644 op papier gezet en werd het derhalve niet gedrukt (vgl. Bos, 'Bernhard Alting', 94-95, 102-103). Het handschrift in: *RHC Groninger Archieven*, Toegang 835, *Handschriften in folio Register Feith*, inv. nr. 445.2. Aldaar onder het hoofdstuk Van der Stadts middelen ende lasten.

IV	In huijr van des Stadts wijnhuys.
V	Recht van de munte
VI	In renten
VII	Huysen en Cameren
VIII	Huis ende hoffsteden
IX	Breucken uit de Stad, Gorecht, Oldambt
X	Bieraccijsen uyt den Gorechte ende Oldambten
XI	Verlaetgelden
XII	Vehren
XIII	Thienden
XIV	Schult-mold
XV	Precarien
XVI	Stedegelden
XVII	Venen ende Torff
XVIII	Bruggeldt
XIX	Tinsen
XX	Heerlijkheden en gerechtigheden
XXI	Vischenijen, graften, wateren ende stromen
XXII	Tafel van leninge
XXIII	Recht van nieuwe borgers
XXIV	Vanden herbergiers voor haer neringe ende admissie
XXV	Accijsen
XXVI	Wage
XXVII	Crane
XXVIII	Mate der schuyten
XXIX	Opcomsten uyt Westerwoldinger Landen
XXX	Westindische Compagnie
XXXI	Andere respecten o.a. tot voor enkele jaren 12.000 jaarlijks van de Generaliteit.

gerechtigd geweest daarin inzage te hebben. Met de accijnzen (nr. XXV) bedoelde hij vermoedelijk de oude accijnzen en niet die (gemaal, geslacht, turf e.d.) op dat moment in de Pondkamer werden geheven en waarover voortdurende commotie was tussen Stad en Ommelanden. Alting noemt er evenmin bedragen bij, maar heeft opgeschreven wat hem van de stedelijke financiële administratie was bijgebleven.

Om een beter licht te werpen op de inkomsten en uitgaven van de stad hebben we het grote aantal 'capittelen' (hoofdstukken, categorieën), waaruit de stadsrekeningen waren opgebouwd, uit een oogpunt van overzichtelijkheid en vergelijkbaarheid met andere studies, samengevoegd tot enkele hoofdcategorieën. We beginnen met de inkomsten die we op de onderstaande wijze hebben ingedeeld in grotere categorieën (de cijfers slaan op de nummers van de capittelen).

Inkomsten	
16	Accijnzen
2-9	Buitenbezittingen
17	Leningen
12	Verpachting publieke goederen
13-14	Stedelijke rechten, burgergeld
10-11	Bezit in stad en stadstafel
15-21	Subsidies
22-25	Diversen
18	Verkochte goederen

Daarmee houden we van de 23 (25) inkomstenposten het negental bovenstaande categorieën over, waarvan het eerste viertal de voornaamste inkomstenbronnen waren. We beschikken, vanwege de eerdergenoemde enigszins afwijkende indeling van de inkomsten niet over exacte gegevens voor alle categorieën in de jaren vóór 1627. Dat overzicht hebben we, decennialgewijs althans, pas vanaf de jaren 1630.

Tabel 4.3 geeft aan dat de eerste vier inkomstenposten (de tweede t/m vijfde kolom: accijnzen, buitenbezittingen, geleende kapitalen en de verpachting van publieke goederen) in die periode (t.w. na 1630, dus van 1631-1800) goed waren voor gemiddeld 81,6% van de stadsinkomsten. Wanneer we de geleende kapitalen buiten beschouwing laten is het aandeel van de drie andere belangrijkste posten overigens nauwelijks geringer: 78,9%. Ook wanneer we – opnieuw op basis van tabel 4.3 – de periode 1601-1630 nemen, blijft het drietal hoofdinkomsten (accijnzen, buitenbezittingen en geleende kapitalen) goed voor 78,3% van het stadsinkomen. We hebben hier alle stedelijke inkomsten (dus inclusief de opgenomen kapitalen) bij elkaar genomen. Tabel 4.3 geeft voorts de verhouding tussen de belangrijkste inkomstenposten per decennium.

Terwijl we het tot dusverre steeds over gemiddelden hebben, is het de vraag of door de jaren heen ook meer of minder grote schommelingen optraden en zo ja, wat daarvan de oorzaak was. Het blijkt dat slechts in een viertal decennia de vier belangrijkste inkomstenbronnen bij elkaar opgeteld het aandeel van 80% in het totale inkomen van de stad niet haalden. Dit was het geval in de jaren 1661-1670, 1711-1720, 1771-1780 en 1781-1790. In de periode 1661-1670 was het viertal goed voor ‘slechts’ 73,5% van het provenu. Om de oorzaak van deze ‘dips’ te achterhalen hebben we over de periode 1631-1800 eveneens gekeken naar de vijf andere inkomstencategorieën: opbrengsten stadseigendommen in de stad en de stadstafel (10-11), subsidies (15-21), diversen (22-25) en verkochte goederen (18). De resultaten daarvan staan in bijlage 4.2 (*Samenstelling inkomsten 1631-1800*).

In het eerstgenoemde decennium (1661-1670) werd de relatieve terugval van de vier belangrijkste inkomstenbronnen (waarvan alleen in absolute zin sprake was van een geringere kapitaalopname) veroorzaakt door een sterk verhoogd percentage

Tabel 4.3 Groningen: Inkomsten in caroliguldens per decennium naar de voornaamste inkomstenbronnen absoluut en in procenten, 1601 (1631)-1800

	Netto inkomsten	Acijnzen	Buitenbezitt ngen	Gelende kapitalen	Verpachting publieke goederen	Acijnzen %	Buitenbez. %	Gelende kap. %	Verp. %
1601-1610	663728	431606	47438	113944	*	65,0	7,1	17,2	*
1611-1620	1514553	470427	73816	551475	*	31,1	4,9	36,4	*
1621-1630	2635839	749611	174785	1157410	*	28,4	6,6	43,9	*
1631-1640	2345301	806942	347889	745916	52151	34,4	14,8	31,8	2,2
1641-1650	1713010	785634	401236	350264	58719	45,9	23,4	20,4	3,4
1651-1660	1817427	722000	377773	450415	76646	39,7	20,8	24,8	4,2
1661-1670	2469773	813993	456936	417830	164396	33,0	18,5	16,9	6,7
1671-1680	1803011	709530	405148	195512	195278	39,4	22,5	10,8	10,8
1681-1690	1699016	651586	445266	83685	202126	38,4	26,2	4,9	11,9
1691-1700	1846146	599221	475172	163578	245555	32,5	25,7	8,9	13,3
1701-1710	1827297	626539	477098	213336	195893	34,3	26,1	11,7	10,7
1711-1720	1951259	641163	580031	110743	204950	32,9	29,7	5,7	10,5
1721-1730	2383324	618147	559810	490350	280878	25,9	23,5	20,6	11,8
1731-1740	1903116	596661	624254	43020	299473	31,4	32,8	2,3	15,7
1741-1750	2143782	510673	858884	146900	263784	23,8	40,1	6,9	12,3
1751-1760	2168885	585690	853487	77750	216387	27,0	39,4	3,6	10,0
1761-1770	2258122	559700	949589	87150	207663	24,8	42,1	3,9	9,2
1771-1780	2226207	566126	966268	31388	200167	25,4	43,4	1,4	9,0
1781-1790	2345918	460072	889816	290000	154041	19,6	37,9	12,4	6,6
1791-1800	2583026	527352	963253	382225	202856	20,4	37,3	14,8	7,9
1701-1800	21790933	5692633	7722490	1872862	2226092	26,1	35,4	8,6	10,2
1631-1800	35484617	10781539	10631910	4280052	3220963	30,4	30,0	12,1	9,1

* pas in 1627 als aparte post onderscheiden, daarvoor onder de post Grondpachten (hier niet als categorie opgenomen) geïnd

Bron: Database Schroor op basis RHC Groninger Archieven, Toegang 1605, *Archief Stadsbestuur 1994-1815*, inv. nr. 332. *Stadsrekeningen 1595-1815*.

inkomsten uit de posten diversen en verkochte goederen. Wat diversen betreft was dit goeddeels het gevolg van de inkomsten uit de verkoop van een groot aantal provinciale collatiën (benoemingsrechten), waarvan de opbrengst werd verdeeld over de Stad en de Ommelanden.⁵⁴⁹ De post verkochte goederen scoorde hoog vanwege de verkoop van rechten en landerijen (m.n. in het Oldambt) door het stadsbestuur.⁵⁵⁰ In de jaren 1711-1720 werd de uitzonderlijke hoogte van de post diverse inkomsten vooral veroorzaakt door het noodzakelijke herstel van de in 1710 ingestorte toren van de A-kerk en de daartoe gecollecteerde bedragen.⁵⁵¹ Van de vijf resterende inkomstenposten haalden gemiddeld genomen alleen diversen, subsidies (fortificatiepenningen en munt) en stedelijke rechten (burger- en admissiegelden c.a.) ieder voor zich een aandeel van 4% in de inkomsten en zij brachten derhalve gemiddeld minder dan de helft op van de kleinste der vier 'grote' inkomstenposten, de verpachtingen van publieke of stadsgoederen (12) die bij elkaar opgeteld goed waren voor gemiddeld 9,1% van de jaarlijkse inkomsten. We verwijzen voor de opbrengsten van deze kleinere posten naar de eerdergenoemde bijlage 4.2 en laten ze hier verder buiten beschouwing.

In grafiek 4.1 hebben we de ontwikkeling van de belangrijkste inkomstencategorieën uit tabel 4.3 in beeld gebracht. Hij begint in 1631, omdat we zoals gezegd niet alle inkomstenposten vóór dat jaar (lees: 1627) op een met de latere periode vergelijkbare wijze in beeld kunnen brengen. Niettemin is duidelijk dat de drie van de vier voornaamste inkomstenbronnen ook toen al goed waren voor bij elkaar opgeteld bijna 80% van de inkomsten: accijnzen (34%), buitenbezittingen (6,1%) en de opgenomen kapitalen (37,9%) welke laatste post toentertijd een sindsdien nimmer geëvenaard percentage van de inkomsten vormde. Deze uitgebreide kapitaalopnames waren zoals gezegd een rechtstreeks gevolg van de verbetering en uitbreiding van de fortificaties en de daarmee samenhangende stadsuitleg (1615-1624), maar ook van de aankoop van Westerwolde.⁵⁵²

Het waren echter vooral de inkomsten uit de stadsbezittingen, zowel de buitenbezittingen als de verpachtingen van publieke goederen die vanaf 1670 een grote vlucht zouden nemen. Het luidde een tijdvak in waarin Groningen gaandeweg

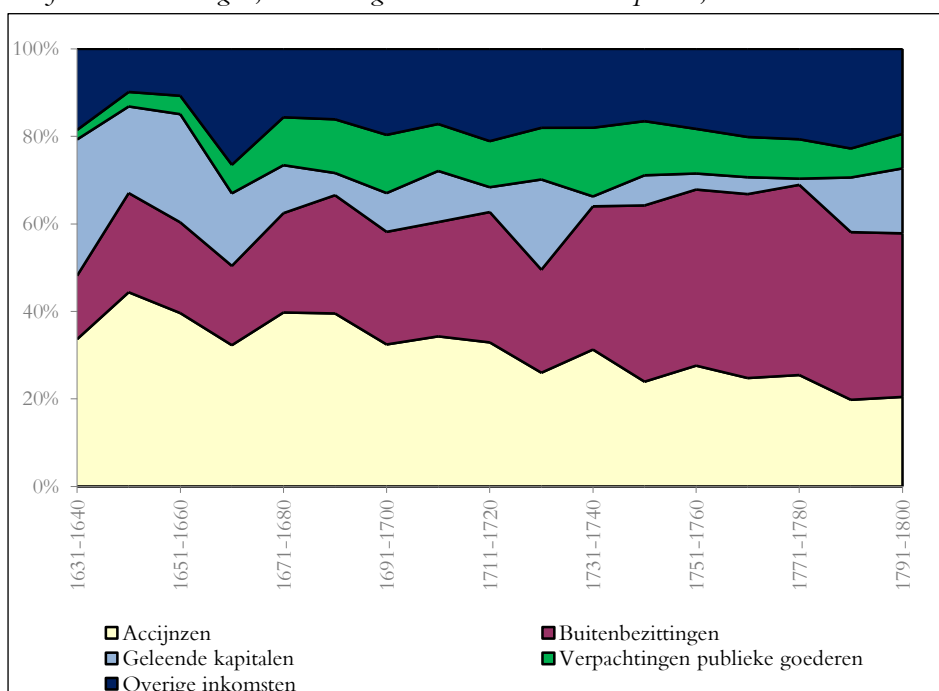
⁵⁴⁹ Roelfsema, *Klooster- en proosdijgoederen*, 87 kon de opbrengst van deze verkoping vanaf december 1659 (f. 289.000,-) niet in de rekeningen der kloostergoederen, noch in die van de ontvanger-generaal terugvinden. Ze werden volgens resolutie van B & R. d.d. 15 februari 1660 onder andere ingezet voor de bouw van de Nieuwe Kerk (f. 60.000,-), voor de diaconie (f. 10.000,-) en de bouw van een nieuwe Waag, Hoofdmannenkamer c.a. (d. 15.000,-). Wat overbleef diende tot aflossing van stadskapitalen alsmede tot 'dedommagement' van de Predikantenkas. (vgl. Westra, *Kerk voor Jan Rap en zijn maat*, 18).

⁵⁵⁰ Kracht *Resoluties van B & R* d.d. 10 april 1661 en 10 januari 1662 werd op 12 september 1662 44 deimten landen voor f. 17.119,- verkocht. Op 4 mei 1663 volgens dezelfde resoluties landerijen in het Gorecht onder Westerbroek en Kropswolde ter waarde van f. 44.670,-. In 1664 werd voor f. 100.885,- aan goederen en rechten verkocht onder andere vijf redgerrechten in Appingedam voor in totaal f. 22.965,-, drie redgerrechten te Scharmer voor f. 7.000,-, twee redgerrechten te Baflo voor f. 8.050,- en een half redgerrecht te Eenrum voor f. 1000,-. De verkoop daarvan was op 28 april 1662 aangekondigd (vgl. De Bruijn, *Plakkaten*, nr. 706).

⁵⁵¹ Vgl. Doornbos en Hartog, *Bewonerslijst 1710*.

⁵⁵² Vgl. Schroor, 'Vlucht voorwaarts', 51-53.

Grafiek 4.1 Groningen, verhouding verschillende inkomstenposten, 1631-1800

Bron: tabel 4.3.

minder afhankelijk werd van de in de stad op basis van het stapelrecht geheven accijnzen en van kapitaalopnames, vooral de grote, waarvoor meestal een beroep op kapitaalverschaffers buiten de provincie moest worden gedaan. Over de gehele, bijna twee eeuwen lange periode leverden de accijnzen en inkomsten uit de buitenlandbezittingen de stad nagenoeg evenveel (circa 30%) op, in beide gevallen bijna één-derde van haar inkomsten. Zij het dat globaal genomen de accijnzen in de zeventiende eeuw (en daarvoor zoals we zagen) en de buitenlandbezittingen in de achttiende eeuw de hoofdinkomstenbron waren. De eerlijkheid gebiedt te vermelden dat een deel van de inkomsten uit de buitenlandbezittingen ook uit de aldaar (Gorecht, Oldambten en Sappemeer) geheven bieraccijns bestond. Overigens is het in zijn algemeenheid vaak moeilijk onderscheid te maken tussen accijnzen en retributies, zoals het in de stad geheven kraangeld, dat feitelijk een retributie was, evenals de te Stootshorn en Zuidbroek geheven verlaatsgelden, dan wel de op de stedelijke vaarwegen in de latere Veenkoloniën geheven diep- of passagegelden, die ook als accijnzen kunnen worden opgevat. Zulke retributies vormen in feite de ook onder capittel 12 (inkomsten uit publieke goederen in de stad!) geheven veergelden op de trekschuiten en passagegeld aan de verpachte tolhekken langs de trekvaart naar

Winschoten.⁵⁵³ Om maar te zwijgen van de uiteenlopende posten waaronder een in wezen zelfde soort heffing werd ondergebracht, zoals het verpachte verlaatsgeld te Martenshoek dat weer niet onder capittel 12, maar onder capittel 6 (Sappemeer) werd ingebeeld, of de verlaatsgelden te Stootshorn en Zuidbroek die onder capittel 2 (Wold-Oldambt) werden genoteerd, terwijl de verlaten tussen de beide Steentilpoorten in het Damsterdiep niet onder capittel 12, maar onder het 16^e hoofdstuk (accijnzen en verpachtingen in de stad) werden opgetekend.

Afb. 24 Wal tegenover het Klein Poortje aan het begin van het Winschoterdiep, foto Kolkow, ca. 1877 (Gron. Arch. toegang 1785, nr. 13613).

⁵⁵³ Deze was samengesteld uit een stadscontingent van $\frac{1}{4}$ dat op de instapplaatsen werd geheven. We nemen als voorbeeld 1704. De trekschuiten leverden de stad toen f 3509,- op. Dit was (na aftrek van vacatiegelden) op basis $\frac{1}{4}$ van de passagiersgelden (tussen haakjes opbrengsten in guldens dat jaar) tussen Groningen-Winschoten (4664), Winschoten-Groningen (4583), Foxhol-Groningen (133,70), Martenshoek-Groningen (695,75), Sappemeer-Groningen (732,85), Groningen-Noordbroek (1386,15), Veendam-Groningen (590,40), Meeden-Groningen (60,50), Winschoten-Nieuweschans (513,95) en Nieuweschans-Winschoten (601,50). De verpachting van de tolhekken bij Roodehaan en Foxholsterbrug leverde dat jaar f 1925,- op; in 1728 f 2305,- (RHC Groninger Archieven, Toegang 1605, *Archief Stadsbestuur 1994-1815*, inv. nr. 332, *Stadsrekening 1704*, resp. 1728).

Behalve dat het uiterst tijdrovend is om exact alle inkomsten naar hun aard (accijnzen, grondpachten, retributies e.d.) te duiden is het eerlijk gezegd ook weinig zinvol. Een tweetal voorbeelden kunnen hierin als illustratie dienen. Het eerste is het hiervoor genoemde stadscontingent dat op de trekschuiten tussen Groningen en Winschoten/Nieuweschan werd geheven en onder de inkomsten uit publieke goederen in de stad werd opgetekend, terwijl minstens de helft ervan van buiten de stad uit de door de trekvaart doorsneden jurisdicties afkomstig was.

Met het tweede voorbeeld bedoelen we de accijnzen als zodanig. De meeste daarvan werden geheven in de Pondkamer op basis van het stapelrecht, een recht dat de stad deels bezat, deels pretendeerde over de Ommelanden. De accijnzen waren in zekere zin van dit economisch-juridische kader het uitvloeisel. Beide illustreren bovenal de verwevenheid tussen de stad en haar ommeland, waarin met voorbijgaan aan de mengvormen (er lagen inderdaad ook stadslanden en bepaald niet de minste in de Ommelanden en er werd omgekeerd eveneens accijns geheven in de stadsjurisdicties). Van die verwevenheid representeerden – enigszins gechargeerd – de accijnzen vooral de oude (en steeds moeizamere) relatie van de stad Groningen met de klassieke Ommelanden ten noorden en westen van de stad (Hunsingo, Fivelingo en Westerkwartier). Andersom weerspiegelden de vooral in de stadsjurisdicties gelegen buitenbezittingen de relatie met de gebieden ten zuiden en oosten van Groningen.

Zoals we in een eerdere studie beschreven werden de inkomsten uit die laatste gebieden steeds belangrijker en ze vormden vanaf 1740 circa 40% van de stedelijke inkomsten, zoals tabel 4.3 maar ook grafiek 4.1 overduidelijk tonen.⁵⁵⁴ In zijn monumentale studie over het Groninger stapelrecht na de Reductie wees Bos op de 'slappere handhaving' van het stapelrecht in het tweede kwart van de achttiende eeuw.⁵⁵⁵ Hij wees in dat verband als oorzaken ook op de slappe handel en lage prijzen. Er was ons inziens nog een andere reden waarom de stad de teugels wat dit aanging wat meer kon laten vieren.

Grafiek 4.2 visualeert wat eveneens uit tabel 4.3 valt af te leiden. Vanaf 1730 overschreden de inkomsten uit de buitenbezittingen die van de accijnzen. Het stadsbestuur kon zijn inkomen steeds meer uit een andere, minder aangevochten bron, namelijk de buitenbezittingen putten. Daarbij kwam dat het aandeel van de revenuen uit de in de Ommelanden gelegen eigendommen en rechten binnen het totaal van hetgeen uit de buitenbezittingen afkomstig was, gestaag afnam en in de achttiende eeuw, vergeleken met de zeventiende eeuw, halveerde van 27,8% naar 14,5%.⁵⁵⁶ Op aandringen van de gezamenlijke kooplieden, brouwers, schippers, voerlieden en andere in de handel en andere aan de stapel onderworpen goederen

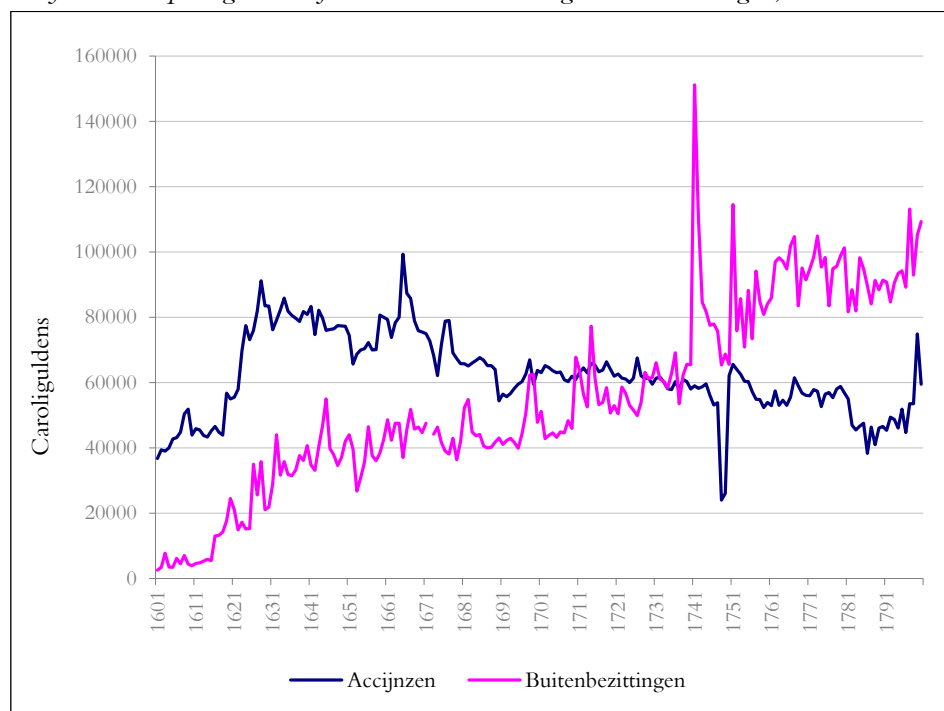
⁵⁵⁴ Schroor, *Stadstaat Groningen*, 97-98.

⁵⁵⁵ Bos, 'Gild- en stapelrecht na de reductie', 383.

⁵⁵⁶ Het totaal van de inkomsten uit de Ommelanden (tussen haakjes totaal buitenbezittingen) beliep tussen 1601 en 1700 f 889.835,- (f 3.205.459,-); van 1701-1800 waren de bedragen f 1.119.146,- (f 7.722.490,-).

werd vanaf 1746 het stapelrecht door de olderman, die daarvoor geneigd was te marchanderen, weer stringenter toegepast.⁵⁵⁷

Grafiek 4.2 Opbrengsten accijnzen en buitenbezittingen Stad Groningen, 1601-1800

Bron: Database Schroor op basis *RHC Groninger Archieven*, Toegang 1605, *Archief Stadsbestuur 1994-1815*, inv. nr. 332, *Stadsrekeningen 1595-1815*.

Dit alles kon – zo laat de grafiek 4.2 zien – de teruggang in de inkomsten niet keren. Op 9 december 1771 bogen burgemeesteren, raadsleden en oud-raadsleden zich over een door burgemeester Peter Alstorpius cum suis (waaronder de stads-syndicus en advocaat-fiscaal) uitgebracht rapport naar aanleiding van klachten over het herhaald overtreden van het stapelrecht. Een voornamste klacht was dat scheepsladingen granen uit de Ommelanden werden getransporteerd zonder in de stad ter stapel te zijn gebracht ‘alzo den opkoop en uitvoer der graenen uit de Ommelanden thans soo vrij was als of er geen staepelrecht in weesen was’. De klagers kwamen ook met cijfers., waaruit bleek dat alleen al een zekere Tijeert Jans Laubach uit Onderdendam in 1769 ruim de helft van wat er normaal door het Reitdiep werd

⁵⁵⁷ Bos, ‘Gild- en stapelrecht na de reductie’, 383-384.

uitgevoerd aan haver, gerst, rogge, koolzaad, boter etc. onbelast en uiteindelijk na betaling van een boete van 40 gulden had uitgevoerd. Uit het Westerkwartier kwam zelfs niets ter markt in de stad, dat ging rechtstreeks naar en door Friesland, terwijl Fivelingo ‘seer veel’ via Delfzijl en Termunterzijl uitvoerde, waaraan de markt in de stad evenmin te pas kwam.⁵⁵⁸ Door dit alles werden niet alleen de stadsaccijnzen benadeeld, maar ook ‘een groote meenigte particulieren direct, als sleepers, schippers, draegers, meeters en andere, maer nog meerdere indirect door het gemis van neeringen die de veelheidt van coopgoederen, cooplieden en schippers aen brengt. Jae dat hierdoor alle handel uit deeze Stadt wierde verbannen...’. De requestanten weten het ‘verval der florissance der negotie in 1750 aen geen andere oorsaek (...)’ dan aan het niet stringent vasthouden aan het stapelrecht. Op 27 maart 1772, 10 februari 1774 en nogmaals op 25 april 1777 werden plakkatens daartegen uitgevaardigd, op basis van de hiervoor geformuleerde klachten.⁵⁵⁹

Terwijl de handel in de Ommelanden gaandeweg uit het dal kroop en schippers hun vrachten meer en meer rechtstreeks – zonder Amsterdam aan te doen – uit het buitenland haalden, daalden, getuige grafiek 4.2, de door de stad geïnde accijnzen, om pas ten tijde van de Bataafs-Franse tijd een opleving te vertonen. De stad teerde inmiddels op andere bronnen en haar, in Altings bewoordingen, ‘pilaren’ waren inmiddels door de ‘peerlen’ opgevolgd.⁵⁶⁰

De uitgaven van de stad nader bekeken

De uitgaven van de stad kwamen meer nog dan de hiervoor beschreven inkomsten in de vorm van de eerder beschreven redressen voor het voetlicht. Uit de hand lopende uitgaven ten behoeve van de stadsuitleg, als ook de eerste fase van de openlegging van de Veenkoloniën en de aankoop van Westervolde waren in 1618 en 1623 aanleiding tot zulke financiële ‘resets’. In 1634 waren het de hoge kapitaalstlasten, mede als gevolg van de uitgaven in de voorafgaande twee decennia. In 1651/52 ging het met name om onvoorziene uitgaven (waaronder hoge rechtskosten rond de kwestie Oldambt) en stagnerende inkomsten (recessie) die aanleiding gaven tot het redres. Gildeoproeren, oorlogsomstandigheden, maar ook de bouw van een nieuwe Waag en de Nieuwe Kerk en mede daarom forse leningen op de kapitaalmarkt maakten in 1665 een nieuw redres en de instelling van een stadsrekenkamer noodzakelijk. Het redres van 1722 was het gevolg van de nasleep van

⁵⁵⁸ In: *RHC Groninger Archieven*, Toegang 574, *Collectie De Sitter-Schönfeld 1040-1880*, inv. nr. 245, "Samenspraak tusschen 2 cooplieden in de stad, 3 cooplieden en 2 boeren uit de Omlanden over 't recht van staapel van de stad Groningen."

⁵⁵⁹ Vgl. De Bruijn, *Plakkatens*, nr. 1992 en (*RHC Groninger Archieven*, Toegang 1605, *Archief stadsbestuur 1595-1815*, inv. nr. 308, IV).

⁵⁶⁰ Naar analogie van Bernhard Alting's boek *Pilaren en Peerlen van Groningen*, waarbij hij de privileges en voorrechten van de stad in en ten opzichte van de Ommelanden (o.a. accijnzen in het kader van het stapelrecht) als pilaren aanduidde en de stadsjurisdicties, zoals het Gorecht, de beide Oldambten en Westervolde als de peerlen beschouwde.

zowel de affaire Ripperda, als het prijzige herstel van de Akerk en de Kerstvloed van 1717 welke boeren die grond van de stad huurden in de problemen bracht. Onder deze paragraaf nemen we het verloop van die uitgaven nader onder de loep.

Evenals bij de inkomsten hebben we ook bij de uitgaven over de zeventiende en achttiende eeuw voor de duidelijkheid het 21-tal posten, waarin de uitgaven in de stadsrekeningen werden verantwoord, uit het oogpunt van overzichtelijkheid en vergelijkbaarheid, samengevoegd tot acht hoofdcategorieën.

Uitgaven

1	Aflossingen en rentebetalingen
2-6, 9, 18, 21	Stadsbestuur en ambtenaren
10	Graven Sappemeer.
11	Fortificatie en openbare werken
12	Daghuren
13	Materialen
19	Aankoop vaste goederen
7,8, 14-17, 20	Diversen

We maken daarbij het voorbehoud dat tussen de posten 10-13 de nodige overlapping zit. Een deel van de graafkosten van Sappemeer (incl. Pekela's e.d.) vinden we terug onder de daghuren (12). Een vergelijkbare overlapping bestaat er tussen de uitgaven in het kader van de fortificatie (incl. openbare werken) en die aan daghuren (12) en materialen (13).

De hierboven aangegeven uitgavenposten staan in tabel 4.4 (de tabel met de onderliggende absolute cijfers staat in bijlage 4.3: *Samenstelling uitgaven 1631-1800*). Uit een en ander kan worden afgeleid dat over de periode 1631-1800 gemiddeld 40,9% van de uitgaven bestond uit *aflossingen en rentebetalingen* op geleende kapitalen. Op de tweede plaats kwamen de uitgaven die het stadsbestuur aan eigen honoraria en emolumenten als aan de stadsambtenaren, licht en verwarming, reiskosten en dergelijke besteedde (26,9%), met andere woorden aan bestuurskosten met de daarvoor benodigde organisatie. Van dit bedrag ging ongeveer éénderde naar de stadsbestuurders (burgemeesters, raadsleden, taal mannen en gezworenen) en 45% naar de stadsambtenaren. Het grootste deel van de verstrekte wijnen verdween uiteraard ook in hun kelen. Een andere belangrijke post waren de fortificaties et al. welke gemiddeld goed waren voor 7,6% van de uitgaven. Daarnaast tekenden de posten daghuren en materialen elk voor circa 4,5% van de uitgaven. Met de deels onder deze voorgaande capitelen schuilende uitgaven aan graafwerkzaamheden e.d. onder Sappemeer en de Pekela's (afzonderlijk op 1,1% uitkomend) meegerekend, werd onder de categorieën 10-13 naar schatting circa 17,5% van de uitgaven aan de

Tabel 4.4 Uitgaven in carolligulden per decennium naar de voornaamste uitgavenposten in percentages, 1601-1800

	Uitgaven	Aflossingen en rentebetaling	Stadsbestuur en ambtenaren	Graven Sappemeer	Fortificatie, onderhoud, rep. Publieke werken	Daghuuren	Materialen	Aankoop vaste goederen	Onzeker
1601-1610	714286	23,5	18,8	-	23,2	*)	*)	0,2	22,3
1611-1620	1662416	13,7	10,8	3,0	33,6	*)	*)	3,9	18,8
1621-1630	2748313	53,5	7,4	1,8	9,7	2,5	6,7	2,9	8,3
1631-1640	2354436	51,8	15,2	1,2	9,5	4,3	2,4	6,0	9,7
1641-1650	1768169	44,4	20,3	0,7	3,4	5,0	3,8	2,9	19,3
1651-1660	1854226	49,2	20,4	1,9	11,6	3,0	3,2	0,2	10,5
1661-1670	2293881	42,4	18,7	1,5	18,3	2,8	3,0	1,9	11,5
1671-1680	1721751	48,2	27,1	0,5	5,1	2,5	2,7	0,1	13,9
1681-1690	1692396	47,1	28,9	0,6	5,1	2,5	3,7	0,8	11,2
1691-1700	1977795	49,7	25,4	0,5	4,1	3,7	5,5	2,0	9,0
1701-1710	1660581	41,8	32,1	0,5	2,4	5,6	7,0	1,4	9,2
1711-1720	2061673	40,9	26,2	3,1	1,7	4,9	5,7	10,8	6,8
1721-1730	2422001	52,7	21,2	0,1	2,9	6,4	7,0	4,5	5,2
1731-1740	1892481	41,4	27,6	1,0	6,8	6,9	5,3	4,4	6,6
1741-1750	2074567	34,2	26,0	0,4	7,1	3,4	2,0	0,7	26,2
1751-1760	2090065	40,7	28,7	1,5	11,1	2,8	2,9	0,9	11,5
1761-1770	2245162	31,7	30,0	0,8	14,0	4,4	3,7	5,8	9,7
1771-1780	2228025	29,2	34,1	0,7	9,8	6,1	7,6	0,7	11,8
			(**33,0)						
1781-1790	2401821	26,1	35,2	1,1	6,8	7,1	5,3	1,3	17,1
1791-1800	2555798	30,7	38,6	1,5	6,8	6,0	2,9	1,4	12,0
1631-1800	35294828	40,9	26,9	1,1	7,6	4,6	4,3	2,8	11,8

*) zijn inbegrepen bij fortificatie en onderhoud, rep. Publieke werken **) Stadsbestuur en ambtenaren: de posten traktementen burgemeesteren en Raad, ambtenaren, vrije wijnen, turf en kaarsen

Bron: Database Schroor op basis RHC Groninger Archieven, Toegang 1605, *Archief Stadsbestuur 1594-1815*, inv. nr. 332. *Stadsrekeningen 1595-1815*.

‘openbare werken’ besteed.⁵⁶¹ In feite was deze post nog hoger omdat de grootste uitgavepiek ten tijde van de grote stadsuitleg aan het begin van de zeventiende eeuw, dus voor 1631 viel, zoals tabel 4.4 duidelijk aantoont. De uitgaven werden van 1607 tot en met 1632 gecijferd op 1.553.674 gulden.⁵⁶² Al met al was dat circa 30% van alle uitgaven door de stad in die periode. De aankoop van vaste en andere goederen ten behoeve van de stad – een sterk variërende uitgavenpost – tekende voor 2,8% van de uitgaven en, al even variërend maar een veel aanzienlijker kostenpost: de onzekere en of onvoorziene uitgaven die goed waren voor gemiddeld 12% van de uitgaven.

Naast tabel 4.4 geeft vooral grafiek 4.3 een beeld van de relatieve verhoudingen door de tijd van de verschillende uitgavenposten. Het meest opvallend is de structurele daling van de uitgaven aan renten en aflossingen die van bijna de helft van de totale uitgaven gedurende de zeventiende eeuw terugvielen naar nog geen derde van de uitgaven na 1760, met een uitschieter in de jaren 1720 toen, zoals we eerder schreven, de stad in een keer f 360.000,- aan vooral oude obligaties afloste. In de jaren daarvoor, met name in 1710 was de stad zoals we zagen, genoodzaakt geweest om i.v.m. de aankoop van onroerende goederen in het kader van het Ripperdaavontuur en de herbouw van de ingestorte A-toren veel losrenten op te nemen.

Hoewel het om geringere bedragen ging dan de geleende kapitalen was het vooral de post onzeker (‘what’s in a name’) die het meest fluctueerde rondom een gemiddeld percentage van 12%, met uitgavenpieken in de jaren 1740 en 1780. De eerste piek was vooral het gevolg van het feit dat het stadsbestuur tijdens de jaren 1739-1743 moest bijspringen in de tekorten van de predikantenkassa, maar meer nog van de aanleg van de Stadspolder in de Dollard, die overigens vrijwel meteen daarna goed rendeerdte.⁵⁶³ Tijdens de jaren 1780 moest de stad na de eerdergenoemde vlucht van stadsrentmeester Arnold Hendrik Berghuijs onder onzekere uitgaven een verlies van f. 130.000,- afboeken.⁵⁶⁴ De gehele periode overziende valt op dat de uitgaven aan aflossingen en renten structureel afnamen, terwijl de bestuurskosten structureel toenamen en beide elkaar in geld uitgedrukt aan het einde van de achttiende eeuw ongeveer in evenwicht hielden.

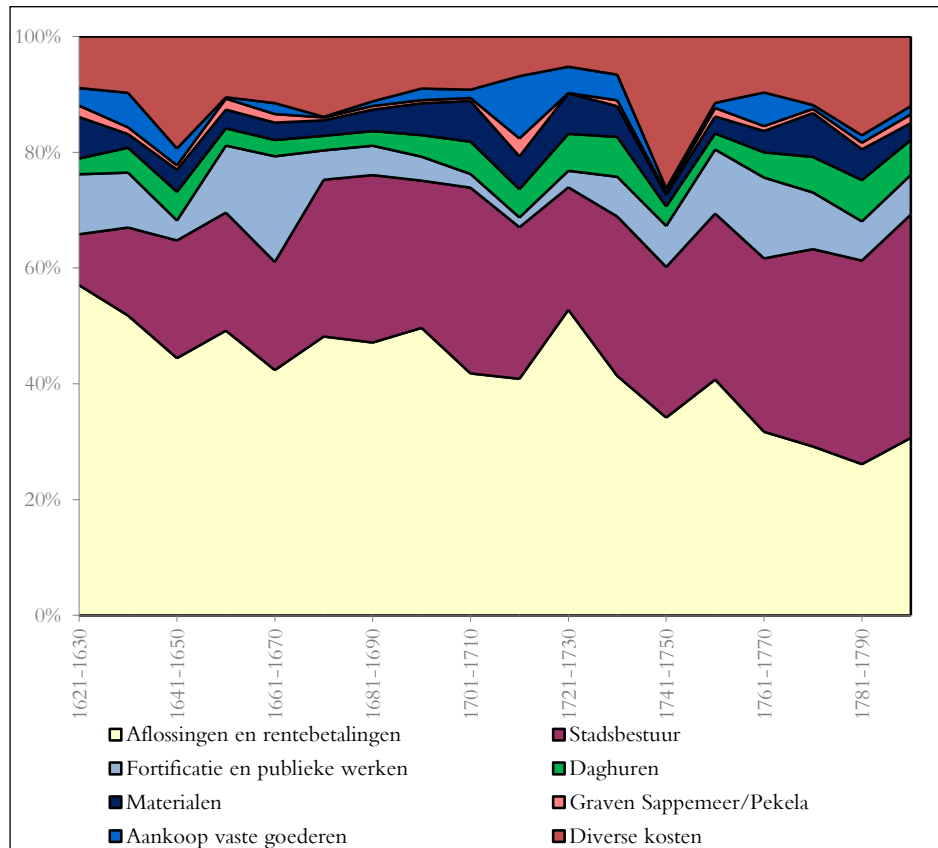
⁵⁶¹ Graafwerkzaamheden onder Sappemeer vinden we bijvoorbeeld onder daghuren terug in *Dachuren in Sappemeer*: Wegen ‘t mudderen (uitgraven, baggeren) van het diep en het slechten van de weg tot 14 maart 1635: 36-7-0 aan Tjerk Wybes, 7 personen in totaal 51 dagen à gemiddeld 15 brab. stuivers. Op 21 maart 1635 voor dito: 19-10-0 aan 5 personen die elk 6 dagen hebben gewerkt. Op 28 maart 1635: 19-10-0 voor 5 personen die tezamen 28 dagen hebben gewerkt. Op 4 april 1635: 15-15-0 aan 5 personen voor 24 dagen. Daguren van 4-11 april in Sappemeer voor het graven en graven langs de bomen: 126-8-0 (*RHC Groninger Archieven*, Toeg.1605, *Archief stadsbestuur 1595-1815*, inv. nr. 332b, *Bijlagen stadsrekening 1635*, nrs. 1263-1280).

⁵⁶² Van den Broek, ‘Het Groningen van Egbert Haubois’, 37. Het is echter zo goed als zeker dat hierin ook daghuren en materiaalkosten zijn verdisconteerd, waardoor ook andere werkzaamheden dan die t.b.v. de fortificatiewerken zijn meegeteld, maar omgekeerd daarachter uitgaven voor de fortificatie schuil gaan. De post uitgaven aan fortificatie levert in de stadsrekening over deze jaren ‘slechts’ een bedrag van f 1.060.117,- op.

⁵⁶³ Vgl. Roelofs, ‘Welgeslaagde, hazardeuze onderneming’, 130-133.

⁵⁶⁴ Schroor, *Stadstaat Groningen*, 186-187, Schuitema Meijer, *De raadhuizen*, 86.

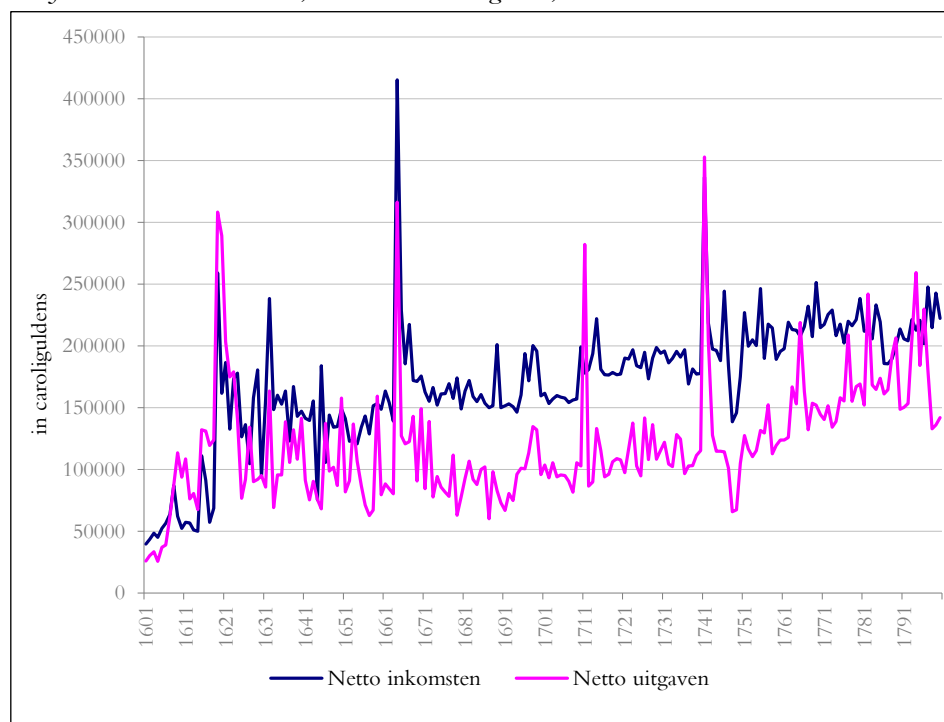
Grafiek 4.3 Groningen: samenstelling uitgaven in procenten, 1621-1800

Bron: tabel 4.4.

Het laatste lijkt een uitvloeisel van de oligarchisering. Vooral de overige kosten liepen structureel op en dat had behalve met de hierboven beschreven incidenten, bovenal te maken met de hiervoor geconstateerde blijvende stijging van de kosten van het stadsbestuur en openbare werken, waaronder de bouw van het Stadhuis (civic pride) niet in de laatste plaats opviel. Deze laatste kosten hebben wij tot het stadsbestuur gerekend en ze stelden aanvankelijk weinig voor, maar leidden in de jaren 1791-1800 tot een stijging van het percentage aan het stadsbestuur verbonden kosten met 6,8% tot ruim 38%! Het stadsbestuur was gezien de stijging van de onzekere uitgaven ook steeds meer genoodzaakt om bij te springen bij de zogeheten kleine kassen, die van de diaconie voorop. Na een lange periode van betrekkelijk lage lasten in de gewone rekening tussen pakweg 1680 tot 1770, was aansluitend sprake van geringer wordende overschotten op de gewone rekening, zoals uit grafiek 4.4 valt af te leiden.

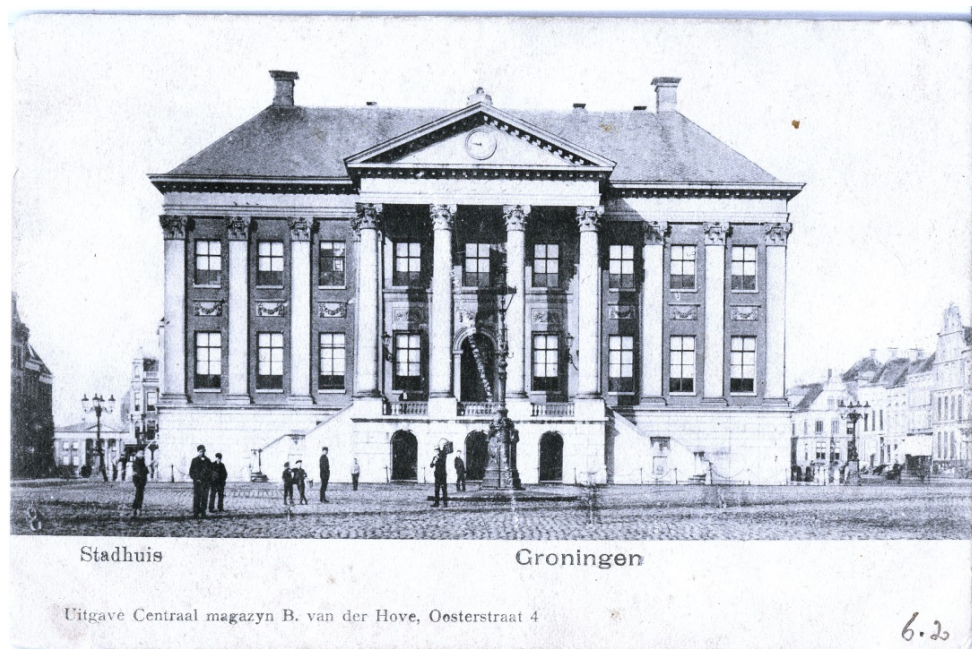
Grafiek 4.4 Gewone dienst, inkomsten en uitgaven, 1601-1799

Bron: *RHC Groninger Archieven*, Toegang 1605, Archief stadsbestuur 1595-1811, inv. nr. 332, *Stadsrekeningen 1695-1815*.

Terwijl de economie rondom Groningen aantrok, gaf een structurele stijging van de uitgaven aan dat de taken en onkosten van het stadsbestuur en de zorg voor zijn onderzaten hand over hand toenamen, min of meer als een voorbode van de negentiende eeuw, waarin de rol van stadsbesturen als autonome overheden, voorgoed zou verkeren in die van gemeenten als lokale overheidsorganen. Waar dat voorlopig althans toe had geleid, valt te lezen in een uit ca. 1820 daterende memorie aangaande de slechte staat van de financiën over de periode 1795-1819. Daaruit bleek dat de stad in de voorbije kwarteeuw aan 'eenmalige uitgaven' f 926.874,- had gependeed. Hiervan was weliswaar circa 40% besteed aan de afbouw van de pas in 1793 van start gegane bouw van het nieuwe Stadhuis, maar het merendeel van de (vooral kazernerings)kosten was de stad door hogere overheden opgelegd. Qua structurele inkomsten was Groningen door onder meer het verdwijnen van de inkomsten uit het burgerrecht en de admissiegelden voor de gilden, de afschaffing van de subsidie voor het stilzetten van de munt en een halvering van de fortificatiegelden op jaarbasis f 41.000,- kwijtgeraakt. Daartegenover stonden nieuwe uitgaven

ter hoogte van f 28.000,- aan het schoolwezen, de armenzorg en deels ook nog kazerneringskosten. De samenstellers van het rapport wezen erop dat het stadsbestuur in het verleden 'importante uitgaven (kon) hoeden', deels door zelf kapitaal op te nemen in een tijd dat 'negotiatien (...) alleen van de wil der Regering afhingen'.⁵⁶⁵ Daaraan was een einde gekomen en de stad was toen – omstreeks 1807 – veel geldschietters hun kapitalen aan de stad opzegden, genoodzaakt geweest om in januari 1810 vrijwel alle stadslanden in het Oldambt en de Ommelanden, met uitzondering van de gronden in de Veenkoloniën, de Stadspolder, het Ruigezand, Heiligerlee en Ter Apel in de verkoop te doen. Het kwam bijna zover dat Groningen zelfs ook de laatstgenoemde eigendommen van de hand deed, als niet de minister van Eredienst en Binnenlandse Zaken, mr. G.A.G.P. van der Capellen daar in november 1810 een stokje voor had gestoken. Buitenbezittingen die het stadsbestuur in elk geval een eindweegs de negentiende eeuw in hielpen.⁵⁶⁶

Afb. 25 Stadhuis, foto circa 1900 (Gron. Arch. toegang 1986-01768).

⁵⁶⁵ RHC Groninger Archieven, Toegang 1399, *Archief secretarie gemeentebestuur Groningen 1816-1916*, inv. nr. 4087, *Memorie betreffende de oorzaken van de slechte staat van de financiën over 1795-1819*. ca. 1820.

⁵⁶⁶ In 1851 waren de eigendommen en rechten van/in de buitenbezittingen (de pacht van tollens en sluisen, de stadsmeierrechten en de verkoop van stadsstratendrek) bij elkaar nog goed voor ruim 39% van de gewone ontvangsten van het gemeentebestuur (vgl. Schroor, *Stadstaat Groningen*, 190-191).

Het geleende geld

Voor belangrijke uitgaven in verband met grote projecten moest het stadsbestuur een beroep doen op externe financiering, op kapitaal van anderen. Dat was – zie hiervoor – omstreeks 1800 het geval, maar in de zestiende eeuw evenzeer. Al in de oudste stadsrekening van 1526-‘27 komen rentebetalingen voor over geleende kapitalen: lijf- en losrenten, zij het vooral de laatste. Lijfrenten werden afgesloten op het leven van een persoon, waarbij de persoon in kwestie of diens voogd afhankelijk van de leeftijd (hoe ouder des te hoger het jaarlijks uitgekeerde rentepercentage) gedurende zijn leven jaarlijks een bepaald percentage van het door hem verschaft kapitaal door de stad Groningen kreeg uitgekeerd. Daarnaast waren er de losrenten (obligaties). Doorgaans waren dit veel grotere kapitalen die door organisaties of kapitaalcrachtige personen aan de stad voor onbepaalde tijd werden verschaft, uiteindelijk moesten worden terugbetaald, maar waarvoor jaarlijks aan de kapitaalverschaffer een bepaald percentage aan rente diende te worden betaald. Het voordeel van losrenten was dat de stad daarmee in een keer een veel groter kapitaal tegen een lagere rente kon opnemen. Het nadeel was dat de rentelasten wel tientallen, soms honderden jaren bleven drukken op de stadsbegroting, totdat het kapitaal door de verschaffer of diens erven/rechtsofvolgers werd opgezegd en moest, dan wel kon, worden ingelost. Lijfrenten leverden dus meestal kleinere bedragen op, maar omdat ze vaak als het ware in een ‘collegie’ (bundel) van en op meerdere personen door een makelaar werden ingebracht, kon het totale geleende bedrag fors oplopen.⁵⁶⁷ Hoewel er meer rente – tot wel 12% jaarlijks – op moest worden betaald, stierven ze alle met de persoon, dus binnen een afzienbare tijd af.⁵⁶⁸ Het verschil is goed zichtbaar in een overzicht van de kapitaallasten die het stadsbestuur in 1811 opmaakte. De nog af te lossen losrenten ter hoogte van f 1.451.878,- brachten een gemiddelde jaarlijkse rentelast van f 57.783,- (3,98%) met zich mee; de nog uitstaande lijfrenten ter waarde van f 39.758,- deden jaarlijks f 2863,- (7,2%) aan rente.⁵⁶⁹

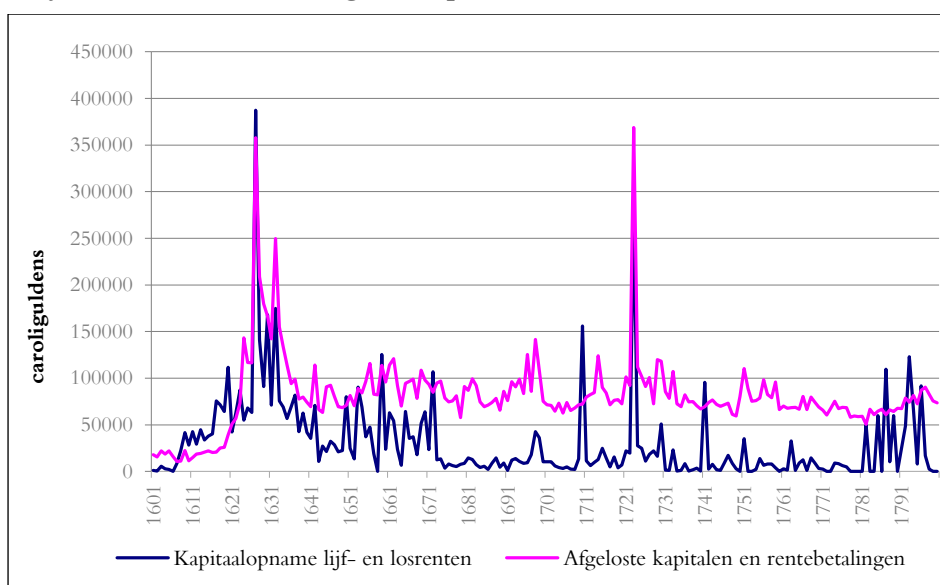
⁵⁶⁷ O.m. in 1672 toen in Holland op twee Collegien van 500 en 200 personen f 63.665-16-6 genegotieerd via de Amsterdamse makelaars Jacob van Dael en juffrouw Van de Rijp en nogmaals door dezelfde personen op een collegie van 200 personen f 40.411-7-4 (*RHC Groninger Archieven*, Toegang 1605, *Archief stadsbestuur 1594-1815*, inv. nr 332, *Stadsrekening 1672*, fol. 171v/172r). Een en ander op basis Resolutie van B & R. d.d. 12/22 december 1670, waar sprake was van het negotieren van een bedrag van f 125.000,- op een collegie van diverse personen, t.w. 500 personen van ongelimiteerde ouderdom een jaarlijkse lijfrente van f 5625,- tegen 4½ % van de voorschreven f 125.000,-. Tot onderpand dienden ‘alle onse voornoemde Stadt Demeynen, Gerechtigheden ende incomsten’, doel van de lening was de aflossing van capitalen en renten tot laste van het kerspel Beerta, betaling van de Schanskerdijk van Nieuweschans naar Stocksterhorn en het repareren van dijken en zijlen.

⁵⁶⁸ In de jaren 1623-1629 had de stad tegen de extreem hoge rente van 13% lijfrentebrieven uitgegeven. Daarvan werd over een kapitaal van f 34.006,- in 1650 nog bijna f 4421,- uitgekeerd (*Stadsrekening 1650*). Op 16 december 1629 werd bepaald dat lijfrenten op niet hoger dan 12% mochten worden aangenomen.

⁵⁶⁹ *Specefieke Staat van de Gevestigde Kapitalen ten laste der Stad Groningen plus Montant der Jaarlijksche Renten* (*RHC Groninger Archieven*, Toegang 1399, *Archief secretarie gemeentebestuur Groningen 1816-1916*, inv. nr. 4347).

In 1526-'27 waren de meeste geldschieters van buiten Groningen en omgeving afkomstig. Het 29-tal (merendeels) losrenten was vrijwel geheel verschuldigd aan kloosters, edelen en andere particulieren in Westfalen.⁵⁷⁰ Ook later in de zestiende eeuw blijkt overduidelijk de vanoudsher 'oostelijke' oriëntatie van Groningen. Er trad weliswaar een verschuiving op, maar uit een optelsom in een in 1584 opgemaakte staat van alle goederen, jaarlijkse inkomsten en lasten blijkt dat de buiten de stad en Ommelanden opgenomen kapitalen nog altijd goed waren voor circa 73% van de jaarlijkse rentelasten – van omgerekend 5.683 caroliguldens, tegenover 27% voor de zogeheten 'binnenrenten'.⁵⁷¹ Opnieuw springen vooral instellingen en personen uit plaatsen als Münster, Schüttoff, Lemgo, Keulen, maar ook Kampen en Deventer in het oog.

Grafiek 4.5 Inkomsten en uitgaven kapitaaldienst, 1601-1795

Bron: RHC Groninger Archieven, Toegang 1605, Archief stadsbestuur 1595-1811, inv. nr. 332, Stadsrekeningen 1595-1815.

Na de Reductie verandert het beeld. Het stadsbestuur ging er toe over zoveel mogelijk buitenrenten af te lossen. In 1605 bijvoorbeeld werd een groot aantal losrenten ter waarde van ruim 9.321 rider (f 10.486,-) afgelost, meer dan de helft daarvan een schuld aan 'graue Otto to Holsteyn nu de graue van der Lippe' van

⁵⁷⁰ Berekend op basis van Blok, *Rekeningen*, 46-54.

⁵⁷¹ RHC Groninger Archieven, Toegang 2100, Archief Stadsbestuur 1246-1594, inv. nr. 9 (*Ligger van alle Stadts goederen en jaerlicke vpkunsten neffens de lasten*, 1584).

5775 rider, als ook een fors kapitaal (bijna 1067 rider) aan de weduwe Emerencya te Brunswijk (Braunschweig).⁵⁷²

Toen de uitgaven ten gevolge van de verbetering van de fortificatie en stads-uitleg sprongsgewijs toenamen – in 1619 verdubbelden ze en waren feitelijk sinds 1605 vervijfvoudigd (zie grafiek 4.4) – moest opnieuw een beroep worden gedaan op de kapitaalmarkt. Tijdens de jaren 1611-1640 werd voor f 2.454.000,- geleend – meer dan gedurende de hele achttiende eeuw (f 1.872.862,-) – ergo 60% van het kapitaal dat de stad gedurende de hele zeventiende eeuw opnam (f 4.230.029,-). In de drie voornoemde decennia (met het zwaartepunt in de jaren 1620-1633) had de kapitaalrekening van al wat er aan inkomsten en uitgaven, gemakshalve de ‘omzet’, een aandeel van 40,5% (ter vergelijking 1595-1600: 18,3%) en uitgesplitst naar inkomsten en uitgaven (37,8%, resp. 43,1%). Daarmee ging er in de kapitaalrekening nauwelijks minder om dan in de gewone rekening. Ter vergelijking: gedurende de achttiende eeuw was dat nog ‘slechts’ 22,6% (8,6% van de inkomsten en 36,6% van de uitgaven). Een klein deel van de betalingen bestond in die vroege zeventiende eeuw uit op renten gezette schadevergoedingen, die het stadsbestuur moest betalen ter compensatie van de in verband met de nieuwe stadsomwalling en omsingeling onteigende landen.⁵⁷³ Het meeste ging op aan jaarlijkse rentelasten die – apart van de aflossingen – rond 1640 tot circa 100.000 gulden per jaar opliepen, met andere woorden van 40% tot de helft van de totale uitgaven, waarbij de totale belasting aan renten en aflossingen in de jaren 1620-1640 tot circa 52,5% (zie tabel 4.4) van de uitgaven stegen. Verhoudingen die overigens ook elders, bijvoorbeeld Antwerpen in de zestiende en zeventiende eeuw en Amsterdam in de zestiende eeuw werden vastgesteld.⁵⁷⁴

In de jaren 1620-1623 had het stadsbestuur zijn afhankelijkheid van buitenrenten al fors terug weten te dringen. Van de gemiddelde jaarlijkse rentelast die toen (nog) f 55.421,- beliep, werd nog geen 10% (f 4.415,-) over buitenrenten uitgekeerd; de over binnenrenten betaalde interest nam met f 40.579,- het grootste deel voor zijn rekening. Het restant bestond uit betalingen aan stadsmeiers, burgerv aandelen en andere opgelegde leningen en zetpenningen. Het lenen in de eigen omgeving had grote voordelen. Men was minder afhankelijk van vreemd geld en de renten konden gemakkelijker worden verlaagd dan bij vreemde beleggers, waar de kredietwaardigheid van de stad veel sneller in het geding dreigde te komen. Bovendien was het een voordeel dat de leden van het

⁵⁷² *RHC Groninger Archieven*, Toegang 2100, *Archief Stadsbestuur 1246-1594*, inv. nr. 10.3 (Anno 1605 heb ick (i.e. rentmeester Johan van Deest, M.S.) enige Renten ende lasten ofte swarichheijden der Stadt geloosset, gevrijet ende afgekofft als volget).

⁵⁷³ Over de jaren 1620-1632 betrof dit een bedrag van in totaal ruim f 63.984,- (*RHC Groninger Archieven*, Toegang 1605, *Archief stadsbestuur 1594-1815*, inv. nr. 780).

⁵⁷⁴ 't Hart en Limberger, 'Staatsmacht en stedelijke autonomie', 46, 59.

stadsbestuur als voornaamste geldschieters flexibel op veranderingen konden reageren. Al even behulpzaam was dat het stadsbestuur eveneens het oppertoezicht had zowel op de eerdergenoemde kerken in en buiten de stad als op de gasthuizen. Op 15 mei 1626 werden de stadsrenten van 7 naar 6% gereduceerd.

Uit de stadsrekeningen blijkt dat het hier losrenten betrof die bij de predikantenkas, bij gasthuizen en daarnaast voornamelijk bij leden van de stedelijke elite uitstonden. Onder deze 'renteniers' komen we bekende namen tegen als raadshoofd Berend Julsingha, gezworene Tobias van Iddekinge en voorts de drost van Wedde en latere burgemeester Edzard Rengers als ook Stads vertegenwoordiger in de Staten-Generaal, Gosen Schaffer.⁵⁷⁵ In 1634 werd de ordinarijs rente op obligaties op 5% gesteld en in 1658 en 1659 verlaagde het stadsbestuur de renten stapsgewijs van 5 via 4½ naar 4%. De verlagingen pasten, behalve dat ze de schuldenlast van de stad verlichtten, in een beeld van een algemene economische teruggang die omstreeks deze tijd inzette. Eerder in dit hoofdstuk wezen we op de grote en oplopende tekorten in de stadskas in 1665. Een van de maatregelen was om de Pondkamer te verpachten in plaats van de accijnzen daarin te collecteren. Het tekort bedroeg op dat moment ruim f 78.000,-. Op 13 januari 1666 viel het besluit van het stadsbestuur waarbij 52 regenten als het ware 'verplicht vrijwillig' geld leenden aan de stadskas. De vier burgemeesters elk f 800,-, dus f. 3200,-, de twaalf raadsheren elk f 600,-, dus f 7200,-, met de andere regenten kwam men uit op een totaal van f 31.200,-. Andere maatregelen waren het verkopen van rechten en grond, zoals in 1698 toen de stad voor ruim 32.000 gulden landen vrij van behuizing verkocht in het Oldambt, het Gorecht, de Ommelanden en de Stadstafel.⁵⁷⁶ De opbrengst daarvan dekte de helft van het bedrag dat in dat jaar aan het aflossen van een aantal losrenten werd uitgegeven, terwijl een vergelijkbare grondverkoop in 1714 eveneens voorzag in de helft van de kosten van de toen afgeloste obligaties.

De hiervoor geconstateerde regionale, sterk interne kapitaalvoorziening zette zich ook in de achttiende eeuw voort. Bij het grote financiële redres van 1722 werd het al op 14 februari 1698 geopperde idee om lijfrenten alleen op het leven van inwoners van de stad en de provincie uit te zetten overgenomen, waar op de laatstgenoemde datum nog was besloten tot de in de vorige alinea genoemde verkoop van gronden. Zo werd in de jaren 1720 bijna 188.000 gulden aan lijfrenten opgehaald, opnieuw met de bedoeling een groot deel van de kapitalen

⁵⁷⁵ Vgl. *Bijlagen Stadsrekening 1631*, nrs. 1954 (*RHC Groninger Archieven*, Toegang 1605, *Archief stadsbestuur 1594-1815*, inv. nr. 332b).

⁵⁷⁶ *RHC Groninger Archieven*, Toegang 1605, *Archief stadsbestuur 1594-1815*, inv. nr. 1025, opgesteld in 1750. C. Ontfang wegens Verkoft gronden &c. De opbrengst van deze verkochte landerijen werd niet onder post 18, maar onder de diverse deelgebieden verspreid over een aantal jaren geboekt, vandaar de tijdelijk sterk verhoogde inkomsten uit deze buitenbezittingen. In 1714 werd nogmaals voor f. 21.226,- aan heemsteden in Zuidbroek en stadslanden in het Oldambt en het Gorecht verkocht.

ten laste van de stad af te lossen.⁵⁷⁷ De losrenten bleven vanwege de kapitaalsbehoefte echter het belangrijkste (in hetzelfde decennium werd daartoe bijna 303.000 gulden opgehaald, daarvan f 264.117,- aan losrenten à 4% op een acht-tiental instellingen in de stad) hoewel de lijfrenten vanwege het uitsterven, ondanks de hogere rente die er op moest worden betaald, op de lange termijn voordeliger waren. De uitgaven aan renten op losbrieven en aflossingen daarvan behelsden gemiddeld het bijna zevenvoudige van het kapitaal dat ooit was opgenomen, maar het grootste deel daarvan, te weten de uitgekeerde renten, bleef in de stad omdat de kapitalen voornamelijk op stedelijke instellingen en het stadspatriciaat waren belegd.⁵⁷⁸ Bij lijfrenten lagen de rentelasten uiteindelijk veel lager, een factor tweeënhalft in plaats van zeven. De stad heeft dan ook een aantal malen geprobeerd om losrenten in lijfrenten te converteren en ze zo als het ware te laten uitsterven. Tussen 1660 en 1790 werd al met al f 1,4 miljoen aan kapitaal op deze obligaties binnengehaald, tegenover 'slechts' f 560.000,- aan kapitaal op lijfrente.⁵⁷⁹ Zoals grafiek 4.5 aangeeft liepen de kapitaallasten terug naar circa f 60.000,- per jaar, nog slechts ruim een kwart van de jaarlijkse uitgaven, waar deze gedurende het grootste deel van de zeventiende eeuw nog circa de helft daarvan uitmaakten.

De grootste kapitalen werden ingezet ten behoeve van openbare werken. Daarvan sprongen de fortificatie en stadsuitleg (1615-1624), de openlegging van de veenkoloniën, de inpoldering van Stocksterhorn (1657), en de Stadspolder aan de Dollard (1740) wel het meest in het oog. Voorts noemen we de bouw

⁵⁷⁷ Vrijwel alle houders van lijfrenten behoorden tot het stadspatriciaat. In 1740 bijv. werden lijfrenten afgesloten op – achtereenvolgens – leden van de families Muntinghe, Keiser, Lohman, Gockinga, Berchuis, Oostbroek, Sijlman, De Mepsche, Nauta, Veelker, van Hoom, Wildervanck, van Swinderen, Geertsema, Tjassens, Wichers, de Drews, de Valcke, Wychgel, Beckering en Knock.

⁵⁷⁸ In Den Bosch werden omstreeks 1760 alle losrenten naar de Bossche kerkfabrieken en charitatieve instellingen geconverteerd (Kappelhof, 'De stedelijke financiën', 109-110).

⁵⁷⁹ *Tabellarisch overzicht van lijf- en losrenten, aflossingen en rentebetalingen 1661-1790.*

	kapitaal op lijfrente opge- nomen	lijfrenten betalingen	losrenten opge- nomen	renten en aflossingen op losrenten	daarvan ingeloste losrenten
1661-1670		100.523		871.652	
1671-1680	5.500	71.207	189.152	758.244	
1681-1690	1.867	48.735	82.319	749.060	
1691-1700	25.175	48.207	138.403	934.103	230.457
1701-1710	18.736	51.409	194.600	642.747	47.996
1710-1720	24.750	54.670	88.993	787.956	114.805
1721-1730	187.658	96.860	302.692	1.181.552	521.981
1731-1740	16.817	158.099	26.203	624.585	83.953
1741-1750	144.600	174.841	13.800	533.195	11.300
1751-1760	48.450	192.372	36.600	658.880	
1761-1770	53.550	172.099	33.600	539.836	
1771-1780	32.388	138.587	0	511.453	
1781-1790	0	98.326	290.000	529.141	

van de nieuwe Waag (1660), de Nieuwe Kerk (1664) en het Stadhuis, maar kunnen we ook wijzen op de hoge kosten die gepaard gingen met het tot tweemaal toe noodzakelijke herstel van de A-kerk (1671, 1710). Grote uitgaven waren verder de aankoop van Westerwolde (1619) en die van een flink aantal boerderijen in het kader van de affaire Ripperda (1710-1711). In de jaren 1640-1652 spendeerde het stadsbestuur bovendien ruim twee ton aan rechtskosten in de processen die met betrekking tot haar omstrede aanspraken op het Oldambt werden gevoerd.

De vooral naar binnen gerichte kapitaalvoorziening komt overeen met hetgeen voor een aantal andere steden werd aangetoond. Ook in Groningen was de bestuurlijke elite zeer nauw betrokken bij de kapitaalverschaffing en de revenuen daarvan. Haar leden konden zich dat inderdaad permitteren, achtereenvolgens als bestuurders die de beslissingen namen en als overheid, niet alleen in de stad en haar omvangrijke jurisdicties, maar evenzeer als eindverantwoordelijken voor de kerkelijke en charitatieve instellingen in het aan hen onderhorige gebied. Ze konden het evengoed als thesauriers en als geldschieters die hun stad financieel steunden, niet alleen persoonlijk maar via hun zeggingsmacht ook langs de weg van de zoëven genoemde instellingen.⁵⁸⁰ Burgers en gilden hadden hierbij geen enkele inspraak. Daaraan was in 1601 voorgoed een einde gemaakt.⁵⁸¹ De gildeoproeren van 1657 en 1662 deden hieraan niets af, doch leidden integendeel tot de definitieve afronding van een al langer gaand proces van oligarchisering. Met het instellen van een groot-burgerschap en de oprichting van een rekenkamer sloot de stedelijke elite zowel politiek, als financieel organisatorisch, maar niet minder op symbolische wijze, definitief haar gelederen. Het primaat van de stad over haar – in Bernhard Altings woorden – ‘edelste peerle’, de Oldambten, had zij een decennium eerder, na jaren kostbaar juridisch getouwtrek, weten af te sluiten met de voor haar gunstige uitspraak van de Staten-Generaal in februari 1650.⁵⁸²

Tenslotte: Stadsfinanciën als spiegel van het zelfbeeld en de economische ontwikkeling van de stad

In de stadsrekeningen zien we zowel het zelfbeeld als de pretenties van Groningen en de daaruit voortvloeiende taken van het stadsbestuur als landsheer en landheer weerspiegeld. Het duidelijkst blijkt dit zelfbeeld uit de volgorde van de

⁵⁸⁰ Van der Heijden, ‘Stedelijke bestuursstructuur en geldleners’, 141.

⁵⁸¹ *Resolutie Staten Generaal* d.d. 13 januari 1601. Bouwmeesters, oldermannen en heuvelingen niet meer voortaan in de Geswoorne Meente geadmitteerd. Dat men voortaan Edelluijden ende voorname borgers in den Raedt kiese, maar geen Gildebroeders sessie in de Raedt vergunne, of sij hebben de Gilde opgeseght (*RHC Groninger Archieven*, Toegang 835, *Handschriften in folio Register Feith 1003-1984*, inv.nr. 190a1, *Regeringsboek van Stad en Lande. Lijst van de ambtenaren van de stad Groningen van 1578-1783 en die van de Ommelanden en provincie van 1595-1783*).

⁵⁸² Schroor, ‘Ontwrichting en oligarchisering’, 231-233.

inkomstenposten, die beginnen met de verschillende stadsjurisdicties en daarna de overige gebieden rond de stad bevatten. Niet alleen de indeling van de rekening, ook de controle erop en de verdere afhandeling ervan hadden, getuige de hiervoor gemaakte opmerkingen en de instructies voor de rentmeester en stadsrekenkamer, welhaast een ritueel karakter en waren bepalend voor het onveranderlijke van de indeling. Daarnaast geeft de stadsrekening jaar op jaar blijk van de trots die het stadsbestuur voelde inzake het door hem gevoerde beleid. Aan het begin van het zesde capittel (Sappemeer) werd bijvoorbeeld nog gedurende de gehele achttiende eeuw standaard het verhaal opgenomen over de voortreffelijke wijze waarop de stad vanaf 1614 dit gebied had opengelegd, doen bevolken en ontginnen. Vergelijkbare verhalen ‘openden’ de inkomstenposten van de trekpaden langs het Winschoterdiep of na 1761 de openlegging van de venen bij Trimunt en De Haar. Na 1665 werden alle stadsrekeningen geopend met de gedrukte instructie voor de stadsrentmeester uit dat jaar.

Dit alles is uiteraard niet hetzelfde als precies weten in welke financiële positie men op enig moment verkeerde. De stadsrekeningen hadden het karakter van een begroting, maar net als vandaag de dag werden stadsbestuurders met onvoorziene ontwikkelingen en dito uitgaven geconfronteerd. Het creëren van reserves in de moderne betekenis van beleggingen en aandelen of bankrekeningen, dit alles behoorde niet tot het financiële repertoire. De eigendom en het uitbaten van onroerende goederen zoals landerijen, kanalen en sluizen, venen en kwelders (huren, kanaalrechten, vierde turf e.d.) en belastingen (meest in de vorm van accijnzen), in feite de politieke en private rechten die het stadsbestuur bezat en uitoefende, zij golden in Groningen althans als de financiële pijlers en buffers. Deze *assets* waren niet altijd in staat om de grote tekorten door oorlogen, overstromingen, misoogsten of excessieve uitgaven op te vangen. Dat betekent echter geenszins dat de stadsbestuurders zich onbewust waren van hetgeen er in de stedelijke financiële huishouding omging. Zij wijzen er al evenmin op dat zij zich – bijvoorbeeld met het vooropgezette doel de politieke invloed van de stad binnen de provincie te vergroten – nimmer in een financieel riskant avontuur stortten. De wijze waarop de financiële administratie was ingedeeld en werd gevoerd duidt in overwegende mate op een welbewust beleid. Daarin werden de verantwoordelijken nu en dan geconfronteerd met ‘buitenkansjes’ en tegenslagen en in het algemeen met politieke of economische ontwikkelingen waarop zij (en bestuurders doorgaans) weinig of geen invloed hadden. De door de stad gevoerde politiek vond zijn weerslag in een financiële administratie waarvan de inrichting duidelijk was bedoeld als een weldoordacht, financieel verantwoord kader. Daarbinnen werd het beleid zoveel mogelijk gevoerd. Nu eens voorzichtig aftastend (waarvan het begin van de openlegging van de Veenkoloniën in de jaren 1612-1624 getuigt), dan weer meer ondernemend, getuige de aankoop van Westerwolde (1619) of ronduit risicovol zoals tijdens de affaire Ripperda (1708-1712).

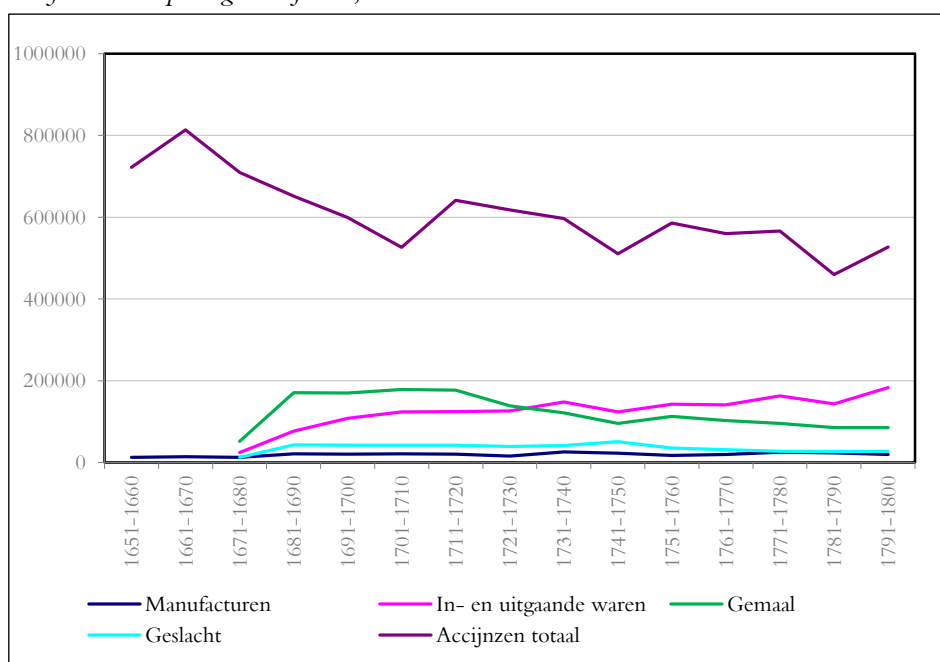
Bij de indeling van de stadsrekening stonden als eerste aan de inkomstenzijde de belastingen en pachten uit de stadsjurisdicties (Oldambten, Westerwolde, Pekela, Sappemeer, Gorecht) opgetekend, daarna uit de Ommelanden en Drenthe en via de revenuen uit de Stadstafel kwamen de inkomsten uit de stad zelf aan bod: grondpachten, precario, burger- en gildengelden, boetes en accijnzen. Aan het eind stonden de inkomsten uit de opgenomen kapitalen, de verkoop van stadseigendommen, de fortificatiepenningen plus andere subsidies en inkomsten, bijvoorbeeld die uit de deelname van Stad en Lande in de West Indische Compagnie. Een vergelijkbare volgorde zien we bij de uitgaven. Eerst de aflossingen en rentebetalingen, alsof het stadsbestuur zo snel mogelijk af wilde komen van noodzakelijkerwijs aangegane financiële verplichtingen en daarmee zijn autonomie en kredietwaardigheid naar derden toe zoveel mogelijk wenste te benadrukken. Dan volgden de salarissen en emolumenten van het stadsbestuur, de ambtenaren, wijnen, kleding, verlichting, reiskosten, vervolgens de uitgaven in het kader van de openlegging van de veenkoloniën en dan pas de uitgaven aan publieke werken in de stad, zoals daghuren en materialen. Geëindigd werd met de aankoop van vaste goederen en diverse kleinere uitgavenposten.

Uit het geheel rijst, zoals gezegd, een beeld van een voorzichtig, doorgaans weloverwogend financieel beleid, dat zoveel mogelijk speelde op zekerheden. Die waren vooral gestoeld op de al dan niet aangematigde rechten van de stad in de Ommelanden en in en over de stadsjurisdicties. De stadsbestuurders waren zich terdege bewust van hun bijzondere positie. Nergens in de Republiek bevond zich een stad die, *de jure* althans, zoveel autonomie en macht over haar omgeving bezat als Groningen. De financiële kant daarvan zien wij weerspiegeld in de indeling van de stadsrekening, zowel in de volgorde van de ontvangsten als van de uitgaven, waarin de aflossing van schulden, vooral die aan personen en instellingen buiten Stad en Lande voorop stonden. Gedurende het grootste deel van de tijd van de Republiek wisten de stadsbestuurders inkomsten en uitgaven goed in de hand te houden en de uitgaven voornamelijk vanuit het eigen gebied, door eigen onderdanen te 'dekken'.

Men kan zich de vraag stellen in hoeverre dit (over een langere periode althans) relatief gunstige financiële beeld ons iets zegt over het economische wel en wee van de inwoners van de stad en haar omgeving. We hebben het immers niet gehad over de economische ontwikkeling *in sensu stricto*, anders dan in het kader van de in de hoofdstukken 2 en 3 behandelde migratie en beroepenstructuur en de in dit hoofdstuk behandelde stedelijke financiën. Het is hier evenmin de bedoeling de economische geschiedenis van stad en gewest aan het einde van deze studie alsnog en breedvoerig uit de doeken te doen. Elders is gewezen op een aantal voorbeelden waarin de seriële data uit stadsrekeningen behulpzaam kunnen zijn bij het duiden van economische ontwikkelingen, met name van de

handel en migratie.⁵⁸³ Voor het laatstgenoemde aspect boden de stadsrekeningen van Groningen, met name de bijlagen ervan, de gelegenheid inzicht te krijgen in aantallen en herkomst van nieuwe burgers, zoals wij in hoofdstuk 2 hebben uiteengezet. Eveneens geldt, voor wat het eerstgenoemde aspect (handel) betreft, dat wie de opbrengsten van de verschillende accijnzen in de tijd op een rijtje zet (zoals in grafiek 4.6) of die van de inkomsten en uitgaven van het stadsbestuur (zoals in de tabellen 4.3 en 4.4 uiteengezet) inderdaad niet aan de constatering ontkomt dat in elk geval vanaf 1660 ook in en rond Groningen in het algemeen sprake was van economische achteruitgang of op zijn best stagnatie.

Grafiek 4.6 Opbrengst accijnzen, 1651-1800

Bron: Database Schroor, Stadsrekeningen Groningen 1595-1800.

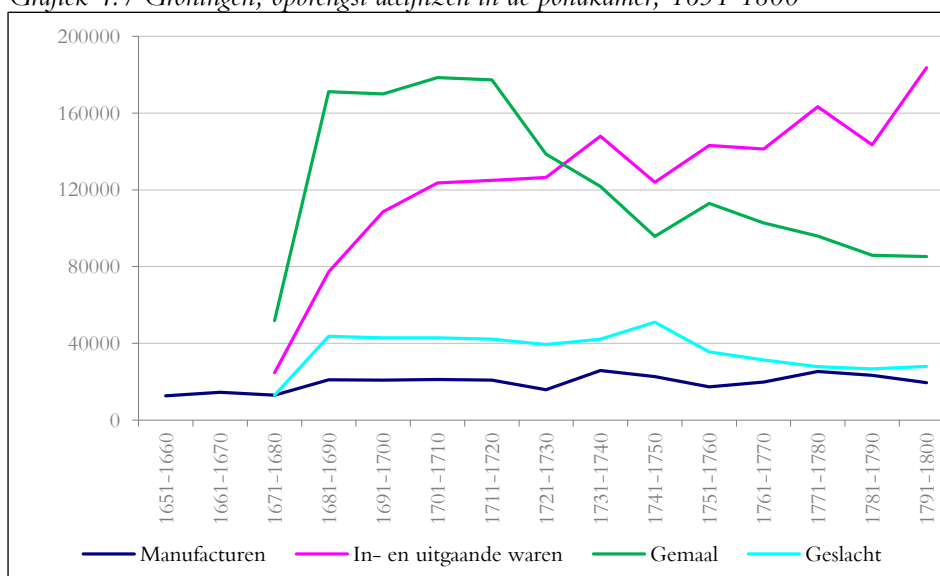
Het is echter geen eenduidig beeld, wanneer we het afzetten tegen een aantal afzonderlijke (na 1678 buiten de Pondkamer geheven) accijnzen, zoals de grafiek 4.7, waar duidelijk is dat de graanhandel en de aanvoer van geslacht vee tussen 1680 en 1720 stagneerde en vervolgens terugliep, maar terzake van de in- en uitgaande waren juist sprake was van een stijging. Ook de opbrengsten van de tolhekken op de trekweg langs het Winschoterdiep en de verlaten geven een

⁵⁸³ 't Hart en Van der Heijden, 'Geld van de stad', 19-21.

vrijwel constant stijgende lijn aan, terwijl daarentegen gedurende de jaren 1690-1710 de opbrengsten van wijnhuis en –wijnaccijns een deuk vertonen, evenals de turfaccijns. Niettemin was hier vervolgens sprake van een sterk en vroeg herstel.

Wat echter het meest opvalt zijn de inkomsten welke uit de buitenbezittingen afkomstig waren. Ze stagneerden over het geheel weliswaar tussen 1670 en 1690 (vooral door een scherpe daling van de inkomsten uit de Ommelanden), maar met name de revenuen uit de Veenkoloniën (Sappemeer, Pekela) bleven doorgroeien. Dat was ook zo in het Oldambt, na een korte inzinking gedurende het decennium 1670-1680. Het waren dan ook de Veenkoloniën, die – ofschoon aanvankelijk vrijgesteld van een aantal accijnzen – niettemin vanaf 1710 flink bijsprongen en de stad in staat stelden om bijvoorbeeld in 1722-‘23 een flink deel van haar schulden af te lossen, na een reeks fikse financiële stroppen, waaronder het noodzakelijke herstel van de Akerk en de affaire Ripperda. Allang en tot op de dag van vandaag wordt het beeld van Groningen (het gewest Stad en Lande) in de Vroegmoderne Tijd bepaald door de moeilijke periode die vooral de Ommelanden (overstromingen, veepest etc.) in de eerste helft van de achttiende eeuw doormaakten.⁵⁸⁴

Grafiek 4.7 Groningen, opbrengst accijnzen in de pondkamer, 1651-1800

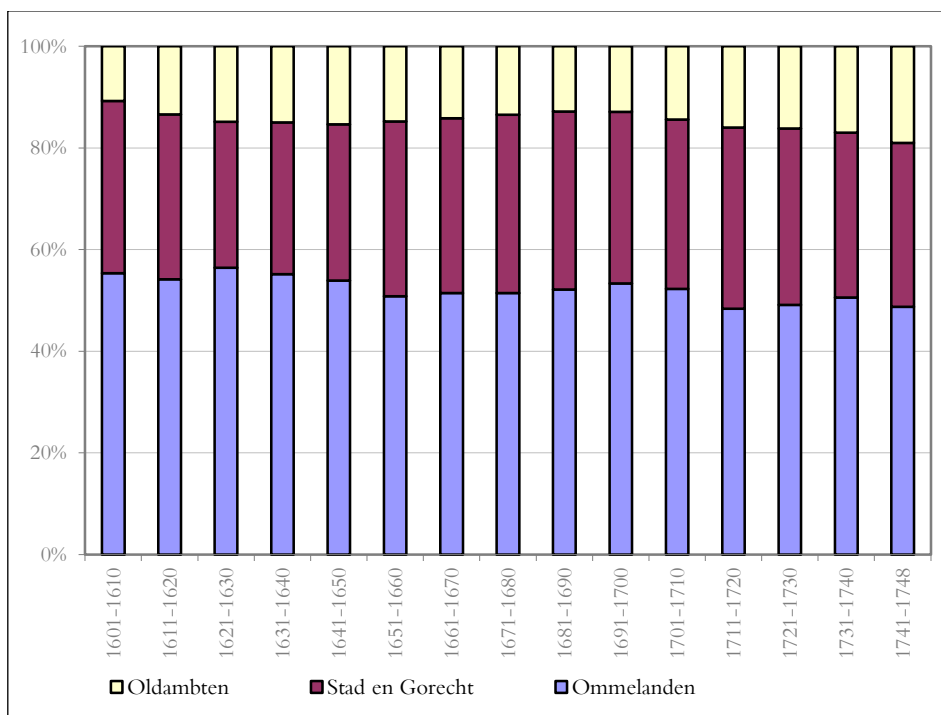

Bron: Database Schroor, *Stadsrekeningen Groningen 1595-1800*.

⁵⁸⁴ Boels en Feenstra, 'Regentenheerschappij', 292; Boels en Feenstra, 'Redres, revolutie en economische groei', 345.

Daar lijkt weinig op af te dingen, maar wel trekken we de voorzichtige conclusie dat Groningen en zijn jurisdicties daarvan minder last hadden en de stad daarbij als het ware profiteerde – zoals wij eerder constateerden – van de economische ontwikkeling in haar ‘achtertuin’. Deze absolute en relatieve groei manifesteerde zich tenslotte ook in het aandeel van de stedelijke plattelandsgebieden (het Oldambt voorop) in de opbrengsten van de gewestelijk geheven Generale Middelen per deelgebied, zoals blijkt uit grafiek 4.8.

Grafiek 4.8 *Stad en Lande: aandeel opbrengst Generale Middelen per deelgebied, 1601-1748*

Samengesteld op basis: *RHC Groninger Archieven*, Toegang 1605, *Archief stadsbestuur 1595-1811*, inv. nr. 1318ar.

Hoewel hier vanzelfsprekend meer en gedetailleerder onderzoek vereist is, bieden de stadsrekeningen van Groningen ruimte voor een nadere nuancering en verdere uitwerking van de hiervoor gestelde, voorzichtige conclusies omtrent de economische geschiedenis van het gewest Stad en Lande ten tijde van de Republiek. Deze mogelijkheid biedt zich aan omdat de stad behalve zichzelf, nagenoeg de helft van de – sinds 1814 gelijknamige – provincie bestuurde. Terwijl

deze constatering op de eerste plaats geldt voor de ontwikkeling van het onder de stad ressorterende deel van het gewest, reikte de invloed van de stad ook via haar eigendommen in de Ommelanden tot dit niet rechtstreeks door haar bestuurde deel van het gewest. De noodzakelijke detaillering geldt uiteraard vooral de analyse van de opbrengsten van de verschillende accijnzen in de stadsjurisdicties, die hier vanwege het op de stad gerichte perspectief – maar tevens gezien de bewerkelijkheid van de studie überhaupt – achterwege moesten blijven. Ze kunnen ons naast eerder gepubliceerd economisch onderzoek over Stad en Lande gedurende de Republiek nader inzicht verschaffen en een verdere detaillering opleveren voor zowel de ruimtelijke, chronologische en sectorale dimensie van de economische geschiedenis van Groningen en zijn ommeland.

De centrumpositie van Groningen komt ook in zijn financiële administratie, in de stadsrekeningen tot uiting. Alleen al uit de indeling van deze rekeningen blijkt de centrale positie van de stad. De inkomsten beginnen bij de revenuen uit de in haar omgeving gelegen eigendommen en rechten, gevolgd door die in de stad. Daarna volgen de veel omstredener inkomsten (accijnzen) die in het kader van het stapelrecht op goederen uit de Ommelanden werden geheven. Aan de uitgavenzijde is dit beeld minder duidelijk, hoewel de tractementen en emolumenten van de stadsbestuurders onmiddellijk na de aflossingen en rentebetalingen volgden. Is dit laatste nog grotendeels symbolisch, dan blijkt toch vooral uit de investeringen die Groningen in zijn omgeving deed, zijn centrale positie. De post aflossingen en rentebetalingen buiten beschouwing gelaten, kunnen we vaststellen dat op z'n minst één-derde van de uitgaven die het stadsbestuur deed aan die voor een belangrijk deel door hem gedomineerde omgeving werd gespendeerd. Daarvan getuigen thans kilometers kanalen en dijken en nog veel meer voor het oog minder zichtbare elementen.

5.

Besluit**De voordelen van een economisch-geografische insteek**

In het voorgaande hebben we de demografische en economische ontwikkeling van de stad Groningen ten tijde van de Republiek vanuit een aantal invalshoeken (natuurlijke bevolkingsontwikkeling, migratie, beroep en stedelijke financiën) in min of meer op zich zelf staande capita selecta onder de loep genomen. Dat deden we, nadat we in het inleidende hoofdstuk kort in waren gegaan op de als vanzelfsprekend aangenomen bijzondere positie van de stad Groningen in de vroegmoderne tijd (1500-1800). Deze kan, op grond van de aan haar door tijdgenoten en anderen toegedichte plaats, worden gekenschetst als die van een quasistadstaat in een dunbevolkt en uitgestrekt ommeland. We stelden verder vast dat deze blijkbaar algemeen aanvaarde bijzondere positie van Groningen in de vroegmoderne tijd tot dusverre vooral vanuit politiek, juridisch en cultureel perspectief is bestudeerd.

Nog onlangs benadrukte Van den Broek ons inziens zeer terecht de geografische dimensie van deze positie. Volgens hem had de perifere ligging van Groningen tot gevolg dat er lange tijd geen centraal gezag bestond, hoger dan dat van het stadsbestuur zelf, waarbij die omstandigheid op haar beurt weer had geleid tot een opmerkelijke gehechtheid van de Groningers aan hun autonomie, tot de uitzonderlijke dominantie van de stad over een uitgestrekte omgeving en tot het langdurig in stand blijven van pre-moderne 'communale' staatkundige structuren.⁵⁸⁵ Ten tijde van de Republiek, de periode die hier aan de orde is, waren de al dan niet schrijvende stadsbestuurders en ambtenaren zich daarvan terdege bewust. Stadssyndicus Bernhard Alting merkt in zijn *Historische Lof-rede, ter eere van Groningen* achtereenvolgens op dat 'de gelegentheyt ofte situatie van Groningen is sonderlinge bequaem (...) daerby en is geen naerder besloten Stadt als Emden over den Eems, Lewaerden voorsz. tot minder diversie van traffijcque' en ook dat aangaande '(...) de privilegiën van Groningen eenige sodane (zijn), dat gene Steden in de twee Duytslanden, Hoogh ende Neder, daer in haers gelijcke zijn (en) dat weynige sigh met haer mogen vergelijken'.⁵⁸⁶

In hoeverre weerspiegelen bevolking en bedrijf de hierboven door Alting en Van den Broek gedane observaties met betrekking tot de politiek-geografische

⁵⁸⁵ Van den Broek, 'Groningen, een stad apart', 167-168.

⁵⁸⁶ Alting, *Historische Lof-rede*, 24-25, 43.

en economisch-geografische positie van Groningen? Met deze studie, die als een eerste verkenning is te beschouwen in het rijke bronnenmateriaal, hebben we getracht daarop een antwoord te geven door middel van het schetsen van de sociaal-economische geschiedenis van Groningen aan de hand van een aantal belangrijke seriële bronnen over de natuurlijke bevolkingsontwikkeling, de migratie, de economische bedrijvigheid en het financiële beleid van het stadsbestuur.

Demografie: dynamisch en steeds gezonder

We begonnen dit onderzoek met een reconstructie van de bevolkingsomvang en het bevolkingsverloop van Groningen in de zeventiende en achttiende eeuw. De uitkomsten wijzen in de richting van een veel grotere bevolkingsdynamiek dan tot voor kort werd aangenomen, bondig samengevat: meer mensen, grotere fluctuaties. Het is aannemelijk dat vooral in de zeventiende eeuw het inwonertal van Groningen tenminste tweemaal piekte. Een eerste hoogtepunt, dat zich goeddeels gedurende het Twaalfjarig Bestand, in de jaren 1610-1630 voordeed, werpt een ander licht, dan louter een politiek-strategische, op de gedrevenheid welke het stadsbestuur ten toon spreidde met betrekking tot het doorvoeren van een door de Ommelanders en anderen als veel te ruim bestreden stadsuitleg. Deze laatste leidde uiteindelijk tot een bijna-verdubbeling van het stedelijk oppervlak. Ontegenzeglijk bepaalden zowel de noordelijke uitloper van de Hondsrug (Noordes) als ligging en vorm van de oostelijke voorstad (Schuitenschuiverskwartier) (mede) de richting en vorm van de uitbreiding van 1615-1624. Toch valt aan te nemen dat de zich op dat moment voordoende krachtige bevolkingsgroei en de verdere 'prognoses' en pretenties dienaangaande – in deze volgorde – aanzienlijk richtinggevender zijn geweest dan tot dusverre is aangenomen. Bij dit alles lijkt ook de nabijheid van het oorlogstoneel van de Dertigjarige Oorlog (1618-1648) tot een toename van het aantal vluchtelingen hebben geleid.

In de periode 1660-1675 bereikte de Groninger bevolking vrijwel zeker een nieuw hoogtepunt. Dit culminatiepunt moet enigszins anders dan de in de vorige alinea genoemde bevolkingspiek (die weliswaar gedeeltelijk samenviel met de Dertigjarige Oorlog, maar binnen de Republiek vooral in vreedstijd optrad) vooral het gevolg zijn geweest van de onveiligheid in de omgeving, als uitvloeisel van de conflicten met het nabije Münster ten tijde van de Tweede en Derde Engelse Oorlog.

Naast de uit de doopcijfers af te leiden geboorten, bleek het mogelijk aan de hand van een viertal aan de sterfte te koppelen seriële bronnen het vanaf 1729 bekende aantal overledenen door middel van regressie terug te construeren tot 1631. Uit beide reeksen valt af te leiden dat de sterke fluctuaties in de natuurlijke bevolkingsontwikkeling, zo kenmerkend voor het zeventiende-eeuwse Europa, ook in Groningen optraden. Dat geldt eveneens voor de in West-Europa na

1735 gaandeweg dalende sterfte; een patroon dat in Groningen niet alleen reeds vroeg (vanaf 1730), maar vooral ook heel duidelijk kan worden vastgesteld. Zo sloegen tijdens de jaren 1750-1770 gangbare sterfteoverschotten om in geringe geboorteoerschotten. Daarmee hebben we een getalsmatig fundament kunnen bieden aan de befaamde, in 1770 door Wouter van Doeveren gehouden rede over de gunstige gezondheidstoestand van de stad Groningen, vergeleken met andere steden. Dit viel volgens Van Doeveren vooral te verklaren uit geografische factoren en hygiënische maatregelen. Onze conclusie, zeker ook in vergelijking met de sterfte in andere noordelijke, lager gelegen plaatsen als Emden, Leeuwarden en Harlingen onderstrepen op z'n minst de geografische factor.

Afb. 26 Kaart Geelkercken – waarop het begin van de stadsuitleg Groningen 1616 – (Groninger Archieven 1536-6886).

Migratie: ruraal en vooral zuidoostelijk

De geografische component treedt zo mogelijk nog sterker naar voren in het onderzoek naar omvang en richting van de immigratie. Hier bevestigt het uitge-

voerde bronnenonderzoek de centrale positie van Groningen in een gebied dat zich globaal uitstreckte van de Lauwerszee in het noordwesten tot de omgeving van het Duitse Lingen in het zuidoosten. De stad trok vanouds een groot aantal migranten, niet alleen uit de nabije Ommelander en Drentse omgeving, waarvandaan absoluut gezien steeds de meeste nieuwelingen kwamen, maar vooral ook uit Oostfrieze en met name Westfaalse contreien, waaronder naast het overwegend protestantse Bentheim en het katholieke Emsland, het eigenlijke Münsterland en zijn Westfaalse belendingen het meest op de voorgrond traden. In totaal 754 herkomstplaatsen van nieuwe burgers konden door ons worden achterhaald, daarvan een kwart in de provincie Groningen (189, ofwel 25,1%), bijna één-tiende in Drenthe (72, ofwel 9,5%) en bijna vier op de tien (291, ofwel 38,6%) in Duitsland, behalve de in Ostfriesland (55) en Emsland (45) gelegen oorden, plaatsen die voor het merendeel in de ‘lege’ Noordwest-Duitse laagvlakte lagen.⁵⁸⁷ Ook de herkomst van ondertrouwen wijst, met de mogelijke uitzondering van hen die afkomstig waren uit steden als Emden en Leeuwarden, allesbehalve op getrapte migratie, maar op een rechtstreekse trek vanuit het stedenarme achterland naar Groningen.

Het gebied van waaruit naar Groningen werd gemigreerd laat zich aan de westzijde vrij scherp begrenzen door een lijn die globaal van Kollum naar Coevorden loopt. We kunnen er de conclusie uit trekken dat – behalve in landschappelijk of militair-strategisch opzicht – Noord-Nederland vanuit demografisch perspectief, maar ook economisch allesbehalve als één gebied kan worden beschouwd. Stad en Lande en het grootste deel van Drenthe waren dat nog wel, maar Friesland hoorde daar zeer beslist niet bij. Het aantal uit Friesland afkomstige migranten in de stad Groningen was, gelet op zijn nabijheid en zijn aanzienlijke bevolkingsomvang, ver beneden gemiddeld. Aan de oostzijde was de begrenzing veel diffuser. Uit het gehele Eemsdal van Rheine stroomafwaarts tot Emden trok Groningen grote aantallen migranten, deels uiteraard militairen uit de Nederlandse garnizoenen in de laatstgenoemde stad en Leerort (Lieroord), maar daarnaast veel niet-militairen en grote aantallen migranten uit, zoals hiervoor gesteld, een scala aan kleinere plaatsen, waaronder veel *Ackerbürgerstädte*.

De sterkste migratoire relaties had Groningen met het Oldambt en Westervolde; het laatstgenoemde gebied vooral vanwege de militaire connecties tussen de belangrijkste vestingstad van Noordoost-Nederland en de aldaar gelegen vestingen in het Noordoostelijk Frontier. De andere delen van Stad en Lande scoorden als leveranciers van migranten benedengemiddeld, ook de Veenkoloniën. Al in 1650 werden deze ‘Hoge Venen’ als ‘een fraye Colonie van de Moe-

---

⁵⁸⁷ ‘Arm an städtischen Siedlungen ist das nur randlich von größeren Städten eingefasste und einer zentralen Binnengroßstadt ganz entbehrende nordwestdeutsche Tiefland’ (Schrepfer, *Der Nordwesten*, 81).

der-Stadt Groningen' aangeduid.⁵⁸⁸ Ze trokken als kolonisatiegebied juist zelf migranten aan, van wie bijvoorbeeld in Veendam meer dan de helft uit Stad en Lande afkomstig was en waaronder zich ongetwijfeld veel Stadgers zullen hebben bevonden.⁵⁸⁹ Drenthe leverde, gelet op zijn bevolkingsomvang en afstand tot Groningen, iets meer dan gemiddeld migranten aan Groningen, maar het waren vooral lieden uit Bentheim, Ostfriesland en Eemsland die de stad opzochten. Eerder door anderen geconstateerde dialectverschuivingen lijken dit beeld te ondersteunen. Uit het westen kwamen net als uit Friesland veel minder migranten dan op grond van de bevolkingsomvang en afstand mocht worden verwacht, hoewel hun aantal gedurende de achttiende eeuw wel toenam als een van de tekenen van een toenemende integratie van Groningen in de Republiek der Verenigde Nederlanden.

Het belang van de Duitse gebieden valt voor Groningen tot ver in de achttiende eeuw nauwelijks te overschatten, vooral als herkomstgebied van mannelijke migranten. Over de gehele onderzochte periode kwamen meer bruidegoms uit de Duitse gebieden dan uit de klassieke Ommelanden (Hunsingo, Fivelingo, Westerkwartier), Drenthe en Friesland tezamen! Met inbegrip van de stadsjurisdicties (Gorecht, Oldambt, Westerwolde en Veenkoloniën) kwamen tot 1680 zelfs meer migranten uit de Duitse gebieden dan uit geheel Groningen, Friesland en Drenthe; ten opzichte van het resterende Noord-Nederlandse gebied (Ommelanden, Drenthe, Friesland) gold dit Duitse overwicht zelfs tot 1716 (èn in de jaren 1746-1750). Vooral de gebieden ten zuidoosten van de stad deden de balans in het voordeel van Nederland, met name Noord-Nederland omslaan, hoewel het aandeel van overig Nederland (Oost, Zuid en West) in het bijzonder na het midden van de achttiende eeuw groeide. Dit meer en meer opgenomen raken in het Nederlandse staatsverband, maar sterker nog de afname van de sterfte leidden met name onder de vrouwen tot een inkrimping van het rekruteringsgebied van de Groninger migranten in de achttiende eeuw. Daarnaast was het een gevolg van de verschuiving in de expulsiegebieden van emigratie naar seizoensmigratie en dus van een tijdelijk verblijf in plaats van vestiging.

De Groninger immigranten kwamen gemiddeld van verder dan de immigranten in de IJsselsteden of de Friese steden (of zelfs Emden met Aurich, Leer en Norden). Daaraan was, behalve aan het feit dat de stad Groningen ook toen 'voorbij Utrecht' reeds de grootste stad van de Republiek was, meer nog het ontbreken van *intervening opportuniteiten* in de vorm van nabijgelegen steden van enige omvang in haar achterland debet. Daarentegen lagen zowel de Friese steden als die langs de IJssel en de Vecht in elkanders nabijheid. Links en rechts van

---

⁵⁸⁸ Bij Alting, *Historische Lof-rede*, 64. Vermoedelijk was hier de eerste maal sprake van '(veen)kolonie', ruim een eeuw voordat deze term in de stadsresoluties (t.w. in 1755) werd gebezigd, en bijna een eeuw voor de kroniek van Hofsnider uit 1743 (vgl. Van den Broek, Brood e.a., *Hoogezand en Sappeneer*, 10-11).

⁵⁸⁹ Doornbos, *Parenteel Sap*, 12.

Groningen waren, zoals Alting reeds in 1650 vaststelde, Leeuwarden en Emden de enige steden van een enigszins met Groningen vergelijkbare omvang. Het rond Groningen heersende migratiepatroon valt eigenlijk het beste te vergelijken met die van de grote Duitse, eveneens in de nabijheid van de kust gelegen en door een relatief leeg achterland omringde steden Hamburg en Bremen.

Beroep: regionale specialisaties

Uit het onderzoek naar de werkgelegenheidsstructuur van Groningen kwam de functie van de stad als verzorgingscentrum en verkeersknooppunt tot uiting. Ruim een derde van de beroepsbevolking was werkzaam in de handel en het verkeerswezen; een kleine helft (45%) in de verzorgende nijverheid (ambachten). Binnen dat laatste trad vanaf 1700 enige specialisatie op in de textiel, waarin vooral migranten uit het Oost-Nederlands/Westfaalse achterland werkzaam waren. De uit de nabije omtrek afkomstige migranten waren – behalve in het openbaar bestuur – vooral werkzaam in de sectoren voeding en transport, niet toevallig die bedrijvigheden welke door het stedelijke stapelrecht strak waren gereguleerd. Onderzoek naar de relatie tussen migratiepatronen en beroepen geeft de indruk dat kettingmigratie van groot belang was en zoals eerder gesteld, getrapte migratie nauwelijks een rol speelde. In overeenstemming met de uitkomsten van andere onderzoeken blijkt daaruit dat ook hier informatiestromen belangrijker waren dan regionale beroepsspecialisaties in de herkomstgebieden van migranten, met uitzondering wellicht van de textiel, de scheepsbouw en de luxe nijverheid. In de scheepsbouw waren veel migranten uit de kustprovincies werkzaam. In de transportsector waren de Groningers zowel uit de stad als de provincie oververtegenwoordigd, uiteraard als uitvloeisel van een door de stad strak gereguleerde binnenvaart. Onder de beoefenaars van het luxe ambacht waren opmerkelijk veel representanten uit de welvarende buurprovincie Friesland en in mindere mate Holland (de grote groep tussen 1680-1710 toegelaten Franse Hugenoten buiten beschouwing gelaten); voor de andere beroepsbeoefenaren was Groningen kennelijk veel minder interessant, met uitzondering van sloopstimmerlieden en schippers. Enigszins gechargeerd kunnen we stellen dat luxe en innovaties uit het westen kwamen, verzorging (voeding en transport) uit de eigen omgeving en het ambacht uit het achterland. Voorts zien we op een indirecte wijze de culturele integratie van Groningen in de Republiek weerspiegeld.

Informatiestromen werkten in het grote rurale achterland van Groningen blijkbaar even goed als in de meer grootstedelijke netwerken. We veronderstellen in het verlengde van eerder door ons verricht onderzoek een sterk verband

met een aantal 'routes' naar Groningen.⁵⁹⁰ Routes waarlangs ketens van herkomstplaatsen lagen, zoals de Hondsrug, het Eemsdal, de route Groningen-Delfzijl-Emden en de wegen en kanalen naar en door het Oldambt en Westervolde. De invloed van de stapeldwang op de bierbrouwerij en de boter- en graanhandel vond, zoals gezegd, zijn weerspiegeling in het hoge aandeel van handel en transport en de voedingsmiddelensector, die alleen al goed was voor ruim één-zesde van de werkgelegenheid. Bij elkaar opgeteld boden deze en de andere verzorgende ambachten zoals kleding, bouw en gebruiksgoederen aan gemiddeld 40 à 45 % van de beroepsbevolking emplooi; tussen 35 en 40% van de bevolking was werkzaam in de handel, in diensten en de transportsector. In de loop van de achttiende eeuw was sprake van een teruggang in de ambachtelijke beroepen ten gunste van handel en diensten en na 1760 vooral van de sector transport, na bijna een eeuw van stagnatie. Zowel het ambacht als de handel en het transport bleven, ook nadat de gilden hun invloed in de zeventiende eeuw kwijtraakten strak gereguleerd, hoewel de druk van het stapelrecht – ook getuige de meerdere inkomsten van het stadsbestuur uit zijn buitenbezittingen en de protesten vanuit de stedelijke graanhandel en transportsector – afnam. Waar over de omvang en de richting van de handel met het *Umland* van Groningen bij gebrek aan voldoende gegevens slechts in algemene zin uitspraken zijn te doen, blijkt de stad ten tijde van de Republiek – en naar wij eerder aantoonde⁵⁹¹ ook in de Late Middeleeuwen – in migratoir opzicht centrum en brandpunt te zijn geweest van een omvangrijk en ver oost- en vooral zuidoostwaarts reikend achterland. Daarmee werd nog lang voortgebouwd op veel oudere ruimtelijke relaties, die echter in de loop van de achttiende eeuw gaandeweg zouden verzwakken.

Financiën: bijzondere buitenbezittingen

Ten slotte, de financiële huishouding van de stad. We staan er in dit besluit het langst bij stil omdat zich in het scala van inkomsten en uitgaven vooral ook de taken, pretenties, reikwijdte en gedeeltelijk eveneens de economische ontwikkeling van de stad en haar omgeving laat kennen. De financiën van Groningen weken nogal af van die in andere steden.

Hoewel niet geheel vergelijkbaar, omdat de onderzoeken elders één of enkele steekjaren betreffen, toont het aandeel van de accijnzen in de inkomsten aan dat dit in Groningen, hoewel belangrijk, geringer was dan in Breda, 's-Hertogenbosch of Antwerpen, maar hoger dan in Amsterdam, dat in de zestiende eeuw – net als Groningen trouwens – nog volstrekt afhankelijk was van deze

---

⁵⁹⁰ Zie het dagboek van de uit Burgsteinfurt afkomstige, verbannen gildeleider Gerard Udink: Niebaum en Veldman, *Tot tijdverdrijf in ballingschap*. (vgl. Schroor, 'Van Wad tot Warendorf', 19, 30).

⁵⁹¹ Vgl. Schroor, 'Van Wad tot Warendorf', passim.

inkomstenbron.⁵⁹² Met dit percentage zat Groningen eigenlijk het dichtst in de buurt van het nabije Emden, waar het aandeel van deze indirecte belastingen tussen 1620 en 1740 tussen de 40 en 53% zweefde (Groningen, getuige tabel 4.3, 25%-46%).⁵⁹³ De inkomsten uit opgenomen kapitalen waren in Emden gedurende de jaren 1620-1640 tussen 22 en 33%, iets geringer dan Groningen met 32 tot 44%. Overigens werd in beide steden na 1670 niet of althans veel minder geleend en werden in Emden de opbrengsten uit de accijnzen en de Eemstollen steeds belangrijker, in een trouwens qua bevolking en inkomsten in 1740 meer dan gehalveerde stad.⁵⁹⁴ Daarnaast werd in Groningen meer geleend dan in Amsterdam of Antwerpen, vooral aan het begin van de zeventiende eeuw. De stads-schuld was zowel in 1650 als aan het einde van de achttiende eeuw bovendien aanzienlijk groter dan in 's-Hertogenbosch en Breda, beide eveneens garnizoens-steden.⁵⁹⁵ Een ander belangrijk verschil van Groningen met bijvoorbeeld Amsterdam is dat het bestuur van de laatste stad zowel veel belasting afdroeg aan de provincie, als daaruit ontving, in percentages die tijdens de jaren 1665-1680 tussen 45 en 58% van het totale stadsinkomen zweefden. Min of meer vergelijkbare verhoudingen bestonden in de Friese steden.⁵⁹⁶

Van dit alles was in Groningen geen sprake. Wel hief het stadsbestuur hier een overdrachtsbelasting over de zogeheten uitgemijnde goederen. Maar voor het overige werd in de stad Groningen alleen door de provincie een met elders vergelijkbare belasting op onroerend goed en inkomen (i.c. hoofdgeld, verponding [in de Stadstafel en -hamrikken] en haardstedengeld) geheven, waarvan niets ten goede kwam aan de stadsbegroting.

Dit laatste moge dan ongunstig lijken voor Groningen, daar staat tegenover dat de stad wat haar inkomen betreft onafhankelijk was van de provincie, in het bestuur waarvan zij dan weer wel de 'halve' stem had. Ook hoefde de stad geen geld te lenen om bijvoorbeeld zoals Antwerpen beden en andere belastingen voor een vorst op te brengen.⁵⁹⁷ In Groningen ging meer geld naar defensie (8%)

⁵⁹² Kappelhof, 'De stedelijke financiën', 105; 't Hart en Limberger, 'Staatsmacht en stedelijke autonomie', 43, 56.

⁵⁹³ Kappelhoff, *Emden*, 335-337.

⁵⁹⁴ Het jaarlijkse inkomen van Emden nam tussen 1620 en 1740 af van f 267.353,- naar f 133.061,-

⁵⁹⁵ Groningen, Breda en Den Bosch in 1650: ca. 2.500.000, resp. 306.000 en 451.200; in 1777 (Groningen) en 1790 (Breda, Den Bosch), resp. 1.900.000, 354.366, 501.173. De gemiddelde inwonertallen bedroegen naar schatting: 22.000 (Groningen), 12.450 (Den Bosch) en 6.000 (Breda). Van een verband tussen de omvang van het garnizoen en de opbrengst van de accijnzen (cf. Kappelhof, 'De stedelijke financiën', 101) is ons niets gebleken.

⁵⁹⁶ In Bolsward bestond in 1612 bijna de helft van de afdrachten uit de plaatselijk geheven generale en gewestelijke middelen (floreerente en div. accijnzen) aan het gewestelijk bestuur. Van deze generale en particuliere verpachtingen vloeide een-derde terug in de stadskas, welke daarnaast (sinds 1581) jaarlijks kon rekenen op f 2000,- aan fortificatiepenningen (Schroor, *Tot profijt ende netreficheit der ammen*', 64-68). In Harlingen beliepen de afdrachten aan de provincie tussen 1608 en 1617 gemiddeld 17-26% en de inkomsten (excl. f 6000,- fortificatiegelden) tussen de 21 en 35% (Schroor, *Harlingen*).

⁵⁹⁷ 't Hart en Limberger, 'Staatsmacht en stedelijke autonomie', 61.

dan in Antwerpen of Amsterdam, maar daarvan werd een deel gecompenseerd door subsidies (fortificatiepenningen). Wat Groningen echter het meest van alle andere steden onderscheidde was het grote belang van zijn buitenbezittingen. Het stadsbestuur en daarmee de stad was op een onafhankelijke manier geheel afhankelijk van zijn omgeving, getuige het belang van zowel de accijnzen, als de buitenbezittingen in de inkomsten van de stad, zoals tabel 5.1 overduidelijk illustreert.

Tabel 5.1 Groningen, inkomsten en uitgaven per 50-jarige periode, 1601-1800

	1601-1650	1651-1700	1701-1750	1751-1800	1601-1800
Netto inkomsten	8872431	9635373	10208775	11582158	40298740
Geleende kapitaal	2919009	1310660	1004349	868513	6102531
	32,9%	13,6%	9,9%	7,5%	15,1%
Gewone inkomsten (excl. kapitaal)	5953422	8324713	9204426	10713645	34196209
Accijnzen	3244220	3496330	2993513	2699120	12433183
	36,6%	36,2%	29,3%	23,3%	30,9%
Buitenbezittingen	1045164	2160295	3100077	4622413	10927949
	11,8%	22,4%	30,4%	39,9%	27,1%
Uitgaven	9247620	9540039	10125465	11519957	40433081
Aflossingen	3870946	4493905	4305924	3624564	16295329
	41,9%	47,1%	42,5%	31,5%	40,3%

Bron: Database Schroor, Stadsrekening Groningen 1595-1800.

Over de gehele door ons onderzochte tijdspanne van twee eeuwen, waren ruim 27% van de stedelijke inkomsten uit de buitenbezittingen afkomstig. Geen enkele andere stad haalde een vergelijkbaar percentage. Meer dan welke andere stad voerde Groningen een eigen huishouding, schiep zichzelf de financiële ruimte om fors te lenen, zag tegelijk kans de kapitaaldruk in de loop van de achttiende eeuw aanzienlijk te verlagen en een belangrijk deel van het geleende geld aan te wenden voor de ruimtelijke inrichting van zijn omgeving. Geen stad in de Republiek lijkt bovendien – wellicht met uitzondering van het machtige Amsterdam – onafhankelijker te hebben geopereerd dan het afgelegen Groningen, dat tegelijk voor zijn inkomsten welbeschouwd vrijwel totaal afhankelijk was van zijn onmiddellijke omgeving: gedurende een groot deel van de zeventiende eeuw eerst en vooral de Ommelanden, maar in toenemende mate en in de achttiende eeuw bovenal de stadsjurisdicties. De stadsbestuurders vergaten zichzelf daarbij niet. Van hun totale uitgaven over de twee eeuwen besteedden zij 24,8% aan zichzelf en het personeel (bestuur en representatie), in relatief opzicht aanzienlijk meer dan bv. Amsterdam (6,3%) of zelfs de provincie Stad en Lande (15,6%). Daarbij moeten we wel bedenken dat dit zeer hoge aandeel ‘bestuurs-

kosten' voor naar schatting $1/3^e$ was toe te schrijven aan competenties en taken van het stadsbestuur in zijn jurisdicties. Ook het aflossen van geleende kapitalen en de rentebetalingen drukte minder zwaar op de stad (40,3%) dan op de provincie (49,2%). Het lijkt de beloning voor een eigenzinnige, tussen Eems en Lauwers voortdurend en felomstreden politiek, die echter de onder de stad ressorterende delen van het gewest in de tijd na de Republiek allesbehalve windeieren zou leggen, hoewel dat verhaal tot een ander tijdvak behoort. Nadrukkelijk wel in onze periode vallen de kapitalen die de stad in allerhande grote, veelal infrastructurele projecten stak, met als apotheose de openlegging van de Veenkoloniën. Het exacte bedrag is op basis van de gehanteerde indeling van de uitgavenposten niet meer te achterhalen. Niet alle uitgaven aan publieke werken, daghuren en materialen werden besteed aan de openlegging van het veengebied en de aanleg van kanalen en sluizen. Daarentegen schuilen onder de onzekere uitgaven en de aankoop van vaste goederen veel uitgaven ten behoeve van de openlegging van de veenkoloniën, de stadsfortificatie of inpolderingen, kortom voor grote projecten zoals de stadsuitleg (1615-1624), de bedijking van de Stocksterhorn (1657) en de aanleg van de Stadspolder (1740). Om maar te zwijgen over de aflossingen en rentebetalingen, aangegane financiële verplichtingen die voor een belangrijk deel het gevolg waren van het voorgaande. In de aanleg en het onderhoud van deze, gerust omvangrijk te noemen projecten, heeft Groningen ten tijde van de Republiek naar voorzichtige schatting minstens 7 miljoen te gelde gelegd.

Uit ons onderzoek blijkt dat de inkomsten uit de accijnzen met $1/3^e$ terugliepen tussen het hoogtepunt in de jaren 1660 en de jaren 1740. Dit past in de lijn van de ontwikkelingen elders in de Republiek en meer algemeen in West-Europa en weerspiegelt ook de terugloop van de stedelijke bevolking in die tijd met 18-25%. Tezelfdertijd verschafte het stadsbestuur zich echter een nieuwe inkomstenbron in de vorm van zijn buitenbezittingen, die al gedurende de tweede helft van de zeventiende eeuw voor bijna een kwart bijdroegen aan de stadskas. Er was vermoedelijk geen stad in de Republiek die zo'n zelfstandige financiële armslag had als Groningen, dat bovendien kans zag de geweldige kapitaalsdruk, voor een belangrijk deel in de eerste decennia van de zeventiende eeuw opgebouwd, terug te dringen. Inderdaad, vooral gedurende de achttiende eeuw toen overigens voor een aantal projecten flink geld werd opgenomen, maar waar sommige investeringen, zoals de Stadspolder in de Dollard zich met een terugverdienden.

Financiën: kapitaalvoorziening

Wat de kapitaalsdruk betreft stelden we vast dat in Groningen in tegenstelling tot bijvoorbeeld Zwolle gedurende de gehele zestiende eeuw een beperkte traditie van het lenen op losrenten bestond, die echter vooral werden afgesloten bij

kloosters in en rond Münster en bij ‘Duitse’ vorsten. Na de Reductie veranderde de situatie totaal en trad vrij spoedig een verschuiving op van de kapitaalvoorziening, van buitenrenten naar binnenrenten en van het Westfaalse gebied naar geldschietters in de Republiek. Daarvoor lijkt een aantal oorzaken aanwijsbaar. Om te beginnen was er de politiek-godsdienstige barrière welke het overwegend katholieke Westfaalse achterland van de inmiddels calvinistische stad Groningen scheidde, niet in de laatste plaats door de Dertigjarige Oorlog (1618-1648), die het gebied langs de oostgrens van de Republiek allesbehalve onberoerd liet. Daarnaast deed Groningen grote investeringen, met name defensieve, die het mede vanwege de moeizaam op gang gekomen subsidies van generaliteit en geweest, grotendeels zelf moest (voor)financieren. In het noordoosten van de Republiek gelegen, was het stadsbestuur er bovendien op gebrand zijn gedurende de zestiende eeuw sterk getaande politieke macht tussen Eems en Lauwers te herstellen, tegen de stroom in van tegenwerking uit de Ommelanden en aanslagen van derden, Friesland voorop.

Afb. 27 Joachim Alting door anonieme schilder
(Universiteitsmuseum Groningen inv. nr. 1111-0109-4).

Een en ander resulteerde onder meer in de aanvankelijk geheim gehouden aankoop van Westerwolde. Ons inziens speelden daarnaast eveneens de ervaringen mee die het stadsbestuur in de jaren 1600-1601 opdeed. Zijn astrante houding jegens de invoering der Generale Middelen moest het toen bekopen met de bouw van een ‘dwangkasteel’ door de Staten-Generaal en de gijzeling van drie van zijn leden, burgemeester Joachim Alting, raadsheer Joest van Cleve en syndicus Houfflin de la Faille in Den Haag.⁵⁹⁸

Afb. 28 Rechtsonder het dwangkasteel van de Staten-Generaal, op een uit een 1600 te Antwerpen gedrukt pamflet (Groninger Archieven 1536-6885).

Joachim Alting – voorts onder meer voorzitter van de commissie tot oprichting van de Hogeschool in 1612-1613, die leidde tot de stichting van de universiteit in 1614 – was, zoals wij in een eerdere bijdrage vaststelden, de voornaamste stuwende kracht achter de stadsuitleg en de vervening.⁵⁹⁹ De hiervoor beschreven lotgevallen van hem en enkele collega stadsbestuurders zullen zeker de wil hebben gesterkt, ook in financieel opzicht, zoveel mogelijk baas in eigen huis en tuin te zijn. Voor al deze inspanningen was veel geld vereist dat in eerste instan-

⁵⁹⁸ Wiersum, *Gedwongen vereniging*, 72.

⁵⁹⁹ Schroot, *Vlucht voorwaarts*, 51. Over Joachim Alting: Feenstra, *Spinnen in het web*, 99-100; Aa, Van der, *Biographisch Woordenboek der Nederlanden I*, 218-219; Molhuysen en Blok, *Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek I*, 98.

tie, hoezeer ook bijvoorbeeld stadsmeiers en de burgervandelen werden ingezet, niet geheel door de eigen regio kon worden opgebracht, maar ook daarbuiten, met name in Holland, moest worden geleend. Men was er steeds op gebrand dergelijke, elders uitstaande schulden zo snel mogelijk te delgen.⁶⁰⁰

De Ommelander pilaren ingeruild voor Stadse peerlen

De specialist op het gebied van het Groninger gild- en stapelrecht, Pieter Gerrit Bos, begon ruim een eeuw geleden zijn bijdrage over de economie van het zeventiende-eeuwse Groningen op sombere toon, door te wijzen op de krachtige opbloei in de eerste jaren van die eeuw die spoedig ‘verwelkte’, zodat de ‘eertitel “de gouden eeuw” voor Holland hoofdzakelijk geldt’.⁶⁰¹ Daarbij wees hij op de voortdurende politieke differenten (geschillen) tussen Stad en Ommelanden en ook op de grote rol van de stad in de veenstreken, die de stad zelf zijns inziens voorshands (dat wil zeggen in de zeventiende eeuw), evenals de grootse stadsuitleg weinig voordeel bracht. Dit negatieve beeld is lang blijven hangen, want we vinden het ook bij Schuitema Meijer terug, door hem verwoord als ‘Een (stadse; M.S.) droom over voorspoed’.⁶⁰² Het is echter maar de vraag of het, gelet op de door beide auteurs gereleveerde moeilijke politieke omstandigheden en de vele klagende memories, onder andere van de hiervoor geciteerde Bernhard Alting, echt zo erg was. Zo’n toestand zou volgens Bos, behalve uit de eerder genoemde memories ‘voor een goed deel te vernemen zijn uit een systematische behandeling van gegevens uit de stadsrekeningen bijeenverzameld’.⁶⁰³ Uit deze studie bleek dat dit negatieve beeld voor althans een aanzienlijk deel van het gewest Stad en Lande, namelijk de stadsjurisdicties, in veel mindere mate opging. Het wordt daarbij dikwijls gekleurd door rampen, waarvan de provincie evenmin bleef verschoond en politieke belangentegenstellingen. Bovendien was de economische achteruitgang, die zich na 1660 voerde, een algemeen Westeuropees verschijnsel waarin ook Stad en Lande deelden. Daarnaast raakten de traditionele politieke geschillen tussen Stad en Ommelanden gaandeweg uitgehold, of werden zij wellicht beter ingehaald door de tijd.

Zoals gezegd vestigden zich in Groningen ten tijde van de Republiek niet alleen veel nieuwkomers uit de Ommelanden en de stadsjurisdicties die thans met de stad samen de provincie Groningen vormen (42% van het totaal), maar was de stad voor haar inkomsten zo mogelijk nog afhankelijker van deze directe omgeving. Waren het in de zeventiende eeuw nog de door de Ommelanden verfoeide accijnzen die – geheven in het kader van het stapelrecht – garant stonden voor een derde tot 40% van de inkomsten; in de achttiende eeuw traden voor de

---

⁶⁰⁰ De vreemde kapitalen t.b.v. de aankoop van Westerwolde in 1619 werden in 1629 afgelost: f 120.378,-.

⁶⁰¹ Bos, ‘Aanteekeningen’, 118-119.

⁶⁰² Schuitema Meijer, ‘Sociaal-economische aspecten van de stad’, 340-349.

⁶⁰³ Bos, ‘Aanteekeningen’, 121-122.

accijnzen de inkomsten uit de buitenbezittingen in de plaats. Ze namen deze rol in gelijkwaardige aandelen, ja zelfs nog hogere percentages over. De handhaving van het door de Ommelanders fel bestreden stapelrecht kon worden versoepeld, terwijl de stad tezelfdertijd de afhankelijkheid van de opbrengsten uit haar eigendommen en rechten in de Ommelanden zag afnemen. Een en ander kunnen we afleiden uit een geleidelijk teruglopen van het aandeel van de Ommelanden in de inkomsten uit des stads buitenbezittingen, als gevolg van nieuwe en groeiende inkomsten uit Groningens jurisdicties: de Veenkoloniën (Sappemeer, Pekela, Boven-Wildervank alias Stadskanaal), de beide Oldambten plus de heerlijkheid Westerwolde.⁶⁰⁴ Om in de woorden van Bernhard Alting te blijven, werden de ‘pilaren’ (stapelrecht over de Ommelanden, Hoofdmannenkamer, preseance) vervangen door de ‘peerlen’ (de stadsjurisdicties, waaruit stadsmeierrechten, pachten, passagegelden door sluizen en kanalen e.a. heffingen, o.a. op turf) ten oosten en zuidoosten van de stad.

Tenslotte: Bescheiden, unieke plaats

Aan dit alles was een lange geschiedenis voorafgegaan. In een eerdere bijdrage constateerden we dat de erosie van de politieke positie van Groningen gedurende de zestiende eeuw (feitelijk vanaf 1498), culminerend in de politieke ontwikkelingen tijdens de jaren 1580–1606, de stad vervolgens tot een soort vlucht naar voren aanspoorden.⁶⁰⁵ Dat het aantal inwoners na 1600 sterk was gegroeid, zal mede een impuls aan dit stedelijk handelen hebben gegeven. We stelden tevens vast dat daarvoor de grondslag werd gelegd in het jaar 1614. Dat gebeurde in de vorm van de ruim opgevatte stadsuitleg, van het begin van de grootschalige openlegging van de Veenkoloniën en van de samen met de Ommelanden ondernomen oprichting van de universiteit. Zo schreef het stadsbestuur hoewel met opzet, maar geheel onbewust van de verstrekkende gevolgen, de agenda voor de toekomst van Groningen, Stad en Ommeland. Immers, welbeschouwd maakte het laatmiddeleeuwse stapelrecht over de Ommelanden, met de daaraan verbonden accijnzen, die nog in de zeventiende eeuw de stad Groningen haar voornaamste financiële pijler verschafte, in de achttiende eeuw plaats voor de revenuen uit haar Veenkoloniale bezit aan grond en kanalen. Het belang daarvan reikte tot in het begin van de twintigste eeuw, toen Groningen zich enige tijd tooide met het predicaat ‘derde handelsstad’ van ons land.⁶⁰⁶ Stapelrecht en stadsbezit maakten dat de stad kon uitgroeien tot de meest dominante provincie-

⁶⁰⁴ Westerwolde (voluit: de Heerlijkheid Wedde en Westerwoldingerland, Bellingwolde en Blijham) vormde als Generaliteitslandje strikt genomen geen stadsjurisdictie, de stad oefende er als leenman namens de Staten-Generaal het bewind uit en was eigenaresse van de heerlijke rechten.

⁶⁰⁵ Schroor, ‘Vlucht voorwaarts’, 53–54.

⁶⁰⁶ O.a. bij Schuiling, *Nederland II*, 376; Ter Laan, *Aardrijkskundig Woordenboek* 126; Mulder, *Handboek V*, 113–116.

hoofdstad van Nederland. Een imago dat alleen maar werd versterkt toen haar traditionele economische pijlers na 1960 plaatsmaakten voor de eveneens in 1614 gestichte universiteit, die met haar faculteiten en instellingen thans veruit de belangrijkste werkgever is.

Dat deze Alma Mater zo belangrijk kon worden geeft mede aan dat Groningen niet tot het formaat van de nabijgelegen en in menig opzicht verwante steden als de wereldhavens Hamburg en Bremen is uitgegroeid. Daar valt tegen in te brengen dat de stad in tegenstelling tot haar Duitse zusters evenmin aan een brede, diep landinwaarts reikende rivier ligt. Talrijke, meest door haar om/aangelegde en beheerde wateren (en wegen) verbinden haar desondanks met een wijde omgeving. Het was ten tijde van de Republiek echter vooral de nabijheid van het welvarende en vergeleken met het Westfaals-Saksische achterland (een reservoir waaruit zij naast Hamburg en Bremen rijkelijk putte) relatief rijke en dichtbevolkte Friesland, gedurende een korte tijdspanne eveneens het Oostfriese Emden, voorts van de riviersteden langs IJssel en Rijnarmen, maar bovenal van het machtige en verstedelijkte Holland die bij elkaar opgeteld de stad in de weg zaten. Groningen bleef aangewezen op zijn dominantie over een in politiek en economisch opzicht als overgangsgebied te karakteriseren dunbevolkte regio, gelegen tussen de welvarende Nederlandse kustgewesten in het westen en de grote Duitse kuststeden in het oosten. Zo behield de stad, vergeleken met haar grootstedelijke Noordduitse zusters een zeer bescheiden positie, maar binnen de Nederlandse context een volstrekt unieke plaats.

Samenvatting

Algemeen

Deze historische studie met een geografische invalshoek behelst een uitgebreid onderzoek en reconstructie aan de hand van seriële bronnen (DTB-boeken, burgerboeken) van het inwonertal (geboorten en sterfte, huwelijken), alsook de migratie (m.n. herkomst en sekse) en de beroepenstructuur (aan de hand van belastingkohieren, burgerboeken en gilderollen) van de stad Groningen ten tijde van de Republiek. Daarnaast wordt een analyse gegeven van de financiële huishouding van deze stad en de wijze waarop daarin de centrale positie van deze meest dominante provinciehoofdstad van Nederland en de economische ontwikkeling van Stad en Ommelanden zijn weerspiegeling vindt.

De demografische ontwikkeling in de zeventiende en achttiende eeuw

De uitkomsten van het demografische onderzoek wijzen om te beginnen op een veel grotere bevolkingsdynamiek in de zeventiende en achttiende eeuw dan tot dusverre is aangenomen. Aangetoond werd dat het inwonertal van Groningen in de zeventiende eeuw tweemaal een hoogtepunt bereikte. De eerste piek, van naar schatting 28.500 inwoners in 1622, viel aan het einde van het Twaalfjarig Bestand (1609-1621). Ze werpt een ander, dan een louter politiek of strategisch, licht op de gedrevenheid waarmee het stadsbestuur zijn zin wist door te zetten, met betrekking tot de destijds uitgevoerde en vooral door stadhouder Willem Lodewijk en de Ommelanden als veel te ruim bekritiseerde stadsuitleg. Deze uitbreiding behelsde nagenoeg een verdubbeling van het stedelijk oppervlak. Een snelle bevolkingsgroei en groeiverwachtingen tijdens de wapenstilstand waren, naar valt aan te nemen, de voornaamste impulsen achter de grootse stadsuitleg. Die vond overigens plaats in een periode, waarin zowel het begin van de openlegging van de Veenkoloniën (1612-1618) door de stad als de oprichting van de universiteit (1614) viel. Een toename van het aantal vluchtelingen ten gevolge van de Dertigjarige Oorlog (1618-1648) langs de oostgrens van de Republiek zal verder hebben bijgedragen aan deze bevolkingspiek. Een tweede bevolkingspiek trad op tijdens de jaren 1660-1675 en deze moet vooral het gevolg geweest zijn van de onveilige omgeving, met name door de conflicten met het vorstbisdom Münster, ten tijde van de Tweede en Derde Engelse oorlogen.

Het was voorts mogelijk om, naast de vaststelling van de nataliteit op basis van de doopcijfers, aan de hand van vier seriële bronnen het aantal in 1729 bekende overledenen door middel van regressie te reconstrueren tot 1631. Uit beide reeksen blijken zich ook in Groningen de voor heel zeventiende-eeuws

West-Europa kenmerkende sterke bevolkingsfluctuaties te hebben voorgedaan.

Naar West-Europese maatstaven tamelijk vroeg trad daarentegen vanaf 1730 een daling op van de sterfte, waarbij geboorten en sterfte tijdens het decennium 1730-1740 elkaar ongeveer in evenwicht hielden en in de periode 1750-1770 voor het eerst sprake was van een geboorteoverschot. Deze laatste ontwikkeling zal zijn opgemerkt door de hoogleraar en stadsmedicus Wouter van Doeveren, die gedurende de jaren 1754-1770 in Groningen werkzaam was. In zijn fameuze afscheidsrede over de gunstige gezondheidstoestand van Groningen vergeleek hij deze met een aantal andere steden in de Republiek. Als reden voor de lagere sterfte voerde hij, behalve een reeks ter zake doende hygiënische maatregelen en omstandigheden, met name geografische factoren aan als de gunstige ligging van de stad op een hoge zandrug en de aanwezigheid van rivieren als de Hunze en Aa met stromend water. Een vergelijking van de mortaliteit in Groningen met enkele andere noordelijke steden (Emden, Leeuwarden en Harlingen) geeft een nadere bevestiging voor Van Doeveren's observaties.

Migratie

Aan de hand van uitgebreid onderzoek naar de herkomst van nieuwe burgers en huwendes, in zowel de burgerboeken als huwelijksproclamatieregisters, kon worden vastgesteld dat de centrale positie van de stad Groningen zich in migratoir opzicht globaal uitstrekte van de Lauwerszee in het noordwesten tot aan de Duitse plaats Lingen in het zuidoosten. Het rekruteringsgebied reikte echter verder naar met name het zuidoosten. Hoewel absoluut gezien steeds de meeste nieuwe burgers uit de nabije Ommelanden en Drenthe afkomstig waren, trok de stad vele migranten aan uit Oostfriese en met name Westfaalse contreien. Daaronder traden naast het overwegend protestantse Bentheim en het katholieke Emsland, het eigenlijke Münsterland en zijn Westfaalse belendingen het meest op de voorgrond. In totaal 754 herkomstplaatsen van nieuwe burgers konden worden achterhaald. Daarvan lag een kwart in de provincie Groningen, bijna één-tiende in Drenthe en bijna vier op de tien in Duitsland.

Om meer en beter zicht te krijgen op de migratie strekte het onderzoek zich voorts uit over de veel grotere categorie ondertrouwdens. Ruim 40% van alle personen die tussen 1595 en 1795 te Groningen in ondertrouw gingen zijn geteld en verdeeld naar herkomst. Het gebied van waaruit naar Groningen werd gemigreerd laat zich aan de westzijde scherp begrenzen door een denkbeeldige lijn die van het Friese Kollum naar het Drentse Coevorden loopt. We kunnen daar globaal uit afleiden dat – afgezien van landschappelijke en militair-strategische maatstaven – Noord-Nederland in demografisch opzicht, maar ook economisch allesbehalve als één gebied kon worden beschouwd. Stad & Lande en het grootste deel van Drenthe kunnen nog wel als een noordelijke eenheid worden beschouwd, Friesland hoorde daar beslist niet bij. Het aantal uit Fries-

land afkomstige migranten in de stad Groningen was, gelet op de nabijheid van dit gebied en zijn aanzienlijke bevolkingsomvang, ver beneden gemiddeld. Aan de oostzijde was de begrenzing van het migratiegebied van Groningen veel diffuser. Uit het gehele Eemsdal van Rheine stroomafwaarts naar Emden trok de stad grote aantallen migranten, deels uiteraard militairen uit de Nederlandse garnizoenen in Emden en Leerort, maar daarnaast veel niet-militairen, afkomstig uit een scala aan kleine plaatsen, waaronder veel *Ackerbürgerstädte*. Ook de herkomst van ondertrouwden wijst op een rechtstreekse, in plaats van getrapte trek vanuit het stedenarme achterland naar Groningen.

Het aantal uit Friesland afkomstige migranten bleef ver achter ten opzichte van bijv. Duitsland en Drenthe. De sterkste migratoire relaties had Groningen met het Oldambt en Westerwolde, niet in de laatste plaats vanwege de militaire betekenis van dit grensgebied en zijn relatie met Groningen als belangrijkste vestingstad in het noordoosten van de Republiek. De andere delen van Stad en Lande scoorden als leveranciers van migranten beneden gemiddeld, ook de Veenkoloniën, die als kolonisatiegebied aanvankelijk juist zelf migranten aantrokken. Drenthe leverde iets meer dan gemiddeld migranten aan Groningen, maar het waren vooral lieden uit Bentheim, Ostfriesland en Emsland die meer dan gemiddeld de stad opzochten.

Het belang van de Duitse gebieden valt voor Groningen tot ver in de achttiende eeuw moeilijk te overschatten, vooral als herkomstgebied van mannelijke migranten. Over de gehele onderzochte periode kwamen meer bruidegoms uit de Duitse gebieden dan uit de klassieke Ommelanden (Hunsingo, Fivelingo en Westerkwartier), Drenthe en Friesland tezamen. Wanneer we heel Noord-Nederland, dus met inbegrip van het Gorecht, de Veenkoloniën en het Oldambt c.a. nemen kwamen vóór 1680 zelfs meer Duitse dan Noordnederlandse mannen naar Groningen! Wel nam het aandeel van nieuwe inwoners uit overig Nederland na het midden van de achttiende eeuw toe als uitvloeisel van een voortschrijdende sociaaleconomische integratie van Groningen in het Nederlandse staatsverband. Dit fenomeen, maar meer nog de afname van de sterfte, leidden in de achttiende eeuw vooral onder de vrouwen tot een inkrimping van het rekruteringsgebied van de Groninger immigranten. In de expulsiegebieden trad een verschuiving op van emigratie naar seizoensmigratie.

De nieuwkomers in Groningen kwamen gemiddeld van verder dan die in de IJsselsteden of de Friese steden. Daaraan was vooral het ontbreken van steden rond Groningen debet, waardoor het rond deze stad heersende migratiepatroon zich het beste laat vergelijken met die van de grote Noordduitse steden, Hamburg en Bremen. Beide steden liggen net als Groningen in de nabijheid van de kust en worden omringd door een eveneens relatief leeg achterland.

Beroep

Uit deze studie blijkt voorts de betekenis van Groningen als verzorgingscentrum en verkeersknooppunt. Van de beroepsbevolking was ruim een derde werkzaam in de handel en/of verkeerswezen; bijna de helft in de verzorgende nijverheid (i.e. ambachten). Uit de nabije omtrek afkomstige migranten waren – behalve in het openbaar bestuur – oververtegenwoordigd in de sectoren voeding en transport. Uit onderzoek naar de relatie tussen migratiepatronen en beroepen is de indruk ontstaan dat kettingmigratie van groot belang was. Daarentegen was er, zoals eerder gesteld, nauwelijks sprake van getrapte migratie. In de scheepsbouw waren relatief veel migranten uit de kustprovincies werkzaam; in de sector transport veel Groningers uit zowel de stad als uit de provincie, als gevolg van de door de stad strak gereguleerde binnenvaart. Migranten uit het welvarende Friesland en (in mindere mate) uit Holland waren oververtegenwoordigd in de luxe ambachten. Samengevat valt op dat luxe en innovaties uit het westen kwamen, verzorging (voeding en transport) uit de eigen omgeving en het ambacht uit het achterland.

Informatiestromen werkten in het grote rurale achterland van Groningen even efficiënt als in de meer grootstedelijke netwerken. We veronderstellen een sterk verband met een aantal migratieroutes naar Groningen, routes waarlangs snoeren van herkomstplaatsen lagen, zoals de Hondsrug, het Eemsdal en de wegen en kanalen naar en door het Oldambt en Westerwolde.

Andere – verzorgende – ambachten dan transport, zoals kleding, bouw en gebruiksgoederen boden aan 40-45% van de beroepsbevolking emplooi, terwijl 35-40% werkzaam was in de handel in diensten en de transportsector. In de loop van de achttiende eeuw gaven de ambachtelijke beroepen terrein prijs aan handel en diensten en na 1760 vooral aan de sector transport, na bijna een eeuw van stagnatie. Hoewel de gilden hun invloed in de zeventiende eeuw kwijtraakten en de druk van het stapelrecht afnam, bleven ambachten als handel en transport desondanks strak gereguleerd.

Financiën

In het scala van inkomsten en uitgaven weerspiegelen zich de taken, pretenties, reikwijdte en deels eveneens de economische ontwikkeling van Groningen en zijn omgeving. De financiën van deze stad weken nogal af van die in andere steden. Hoewel niet helemaal vergelijkbaar, was het aandeel van de accijnzen in de inkomsten in Groningen geringer dan in Breda, 's-Hertogenbosch of Antwerpen, maar hoger dan in Amsterdam, dat in de zestiende eeuw – net als Groningen – geheel afhankelijk was van deze bron van inkomsten. Groningen zat met het aandeel van 25-46% dat de accijnzen in de inkomsten hadden eigenlijk het dichtst in de buurt van Emden (aldaar 40-53% tussen 1620 en 1740). De inkomsten uit opgenomen kapitalen zweefden in Emden in die periode tussen de

22-33%; iets minder dan in Groningen (32 tot 44%). Overigens werd in beide steden na 1670 minder geleend en werden in Emden de opbrengsten uit de accijnzen en de Eemstollen van steeds groter belang.

In Groningen werd meer geleend dan in Amsterdam of Antwerpen en de schuld van de stad was zowel in 1650 als aan het einde van de achttiende eeuw aanzienlijk groter dan die van steden als 's-Hertogenbosch of Breda, beide eveneens garnizoenssteden.

Groningen onderscheidde zich het meest van andere steden door zijn grote belang in de buitenbezittingen. Het onafhankelijke stadsbestuur was daarmee geheel afhankelijk van zijn omgeving. Ruim 27% van de stedelijke inkomsten was afkomstig uit de buitenbezittingen. Groningen voerde een eigen 'huishouding' en schiep financiële ruimte om fors te lenen. Tegelijk zag de stad kans de kapitaaldruk in de loop van de achttiende eeuw te verminderen. Een belangrijk deel van het geleende geld werd gebruikt voor de ruimtelijke inrichting van zijn omgeving.

De stadsbestuurders vergaten zichzelf overigens niet: van hun totale uitgaven over de twee eeuwen besteedden ze 24,8% aan zichzelf en het personeel (bestuur en representatie). Relatief meer dan bijv. Amsterdam (6,3%) of de provincie Stad en Lande (15,6%). We moeten daarbij bedenken dat 1/3 deel van deze bestuurskosten waren toe te schrijven aan competenties en taken van het stadsbestuur in zijn jurisdicties. Ook het aflossen van geleende kapitalen en de rentebetalingen drukten minder zwaar op de stad (40,3%) dan op de provincie (49,2%).

In deze periode stak de stad veel kapitaal in infrastructuur, waarvan de ontsluiting van de veenkoloniën het meest bekend is. De exacte uitgaven zijn niet meer te achterhalen, want niet alle uitgaven aan publieke werken, daghuren en materialen werden besteed aan de ontwikkeling van het veengebied. Onder de onzekere uitgaven schuilen daarentegen weer posten ten behoeve van aankoop van vaste goederen, de fortificatie en stadsuitleg (1615-1624) of van inpolderingen, zoals de bedijking van Stocksterhorn (1657) en de aanleg van de Stadspolder (1740). Aan al deze grote projecten heeft de stad Groningen naar schatting tenminste 7 miljoen gulden te gelde gelegd. Er was geen stad in de Republiek die zo'n zelfstandige financiële armslag had als Groningen, dat bovendien kans zag de geweldige kapitaalsdruk, voor een belangrijk deel in de eerste decennia van de zeventiende eeuw opgebouwd, te verminderen.

Financiën: kapitaalvoorziening

Aanvankelijk (zestiende eeuw) bestond in Groningen een traditie van beperkt lenen op losrenten, die voornamelijk op kloosters in en rond Münster en bij 'Duitse' vorsten werden afgesloten. Na de Reductie veranderde de situatie m.b.t. de kapitaalvoorziening geheel. De kapitaalvoorziening verschoof van buitenrenten naar binnenrenten (opgenomen in Stad en Ommelanden) en van Westfaalse

kapitaalverschaffers naar geldschieters in de Republiek. Naast verschillende andere ontwikkelingen, zoals een scherpe politiek-godsdienstige scheiding met Westfalen, was het stadsbestuur, met de in 1600-1601 in Den Haag gegijzelde burgemeester Joachim Alting op de eerste plaats, erop gebrand zijn gedurende de zestiende eeuw sterk getaande politieke macht tussen Eems en Lauwers te herstellen. Groningen zag kans dit streven in korte tijd succesvol af te ronden. In dat kader pasten de stadsuitleg, de opening van de veenkoloniën en de stichting van de universiteit. Ook de in het geheim gedane aankoop van het generaliteitsland Westerwolde droeg bij aan een versterking van de strategische en politieke positie en daarmee aan de economische potentie van Groningen als onmisbaar steunpunt in het noordoosten van de Republiek.

Joachim Alting was zoals gezegd de voornaamste kracht achter de stadsuitleg en vervening, en zal zeker de wil - tezamen met enkele collega-bestuurders - hebben gehad, ook in financieel opzicht, zoveel mogelijk baas in eigen huis te willen blijven. Daarvoor was veel geld vereist, dat in eerste instantie niet geheel door de eigen regio bijeen kon worden gebracht. Er moest buiten de provincie, met name in Holland, worden geleend. Men was er echter op gebrand om dergelijke vreemde schulden zo snel mogelijk af te lossen.

Ommelander pilaren ingeruild voor stadse peerlen

Uit deze studie blijkt dat het negatieve economische beeld over een groot deel van de zeventiende eeuw, zoals geschetst door P.G. Bos en A.T. Schuitema Meijer, zeker ten aanzien van de stadsjurisdicties maar zeer gedeeltelijk opging. Het negatieve beeld met betrekking tot Stad en Lande wordt dikwijls gekleurd door rampen en politieke tegenstellingen, die inderdaad ook aan Groningen niet voorbij gingen.

Geleidelijk aan versoepelde echter de gespannen relatie met de Ommelanden. Terwijl de stad in de zeventiende eeuw nog voor één-derde tot 40% afhankelijk was van de in het kader van het stapelrecht over de Ommelanders geheven stadsaccijnzen; traden voor die accijnzen in de achttiende eeuw de inkomsten uit de merendeels in de stadsjurisdicties (met name de Veenkoloniën) gelegen buitenbezittingen in de plaats. Daardoor was een versoepeling mogelijk van het door de Ommelanders fel bestreden stedelijke stapelrecht. Met het aanboren van deze nieuwe inkomsten uit haar buitenbezittingen nam de financieel-economische druk die de stad vanouds op de Ommelanden legde af. De in de woorden van de zeventiende-eeuwse stadsadvocaat Bernard Alting als 'peerlen' aangeduide stadsjurisdicties (waaraan inkomsten als stadsmeierrechten, passagegelden en heffingen op turf werden ontleend) traden daarmee in de plaats van de 'pilaren' van welker, met andere woorden van de als drukkend en onredelijk ervaren rechten en inkomsten van de stad uit de Ommelanden.

Bescheiden, unieke plaats

Stapelrecht en stadsbezit maakten dat Groningen kon uitgroeien tot de meest dominante provinciehoofdstad van Nederland. Een positie met bijbehorend imago die alleen maar verder werd versterkt toen haar traditionele economische pijlers na 1960 plaatsmaakten voor de weliswaar in 1614 gestichte, maar pas na het eerstgenoemde jaar sterk uitgebreide universiteit, die momenteel met haar faculteiten en instellingen veruit de grootste werkgever is. Dat deze Alma Mater zo belangrijk kon worden geeft mede aan dat Groningen niet tot het formaat kon uitgroeien als steden als Hamburg en Bremen. Uiteindelijk bleef de stad aangewezen op haar dominantie over een in politiek en economisch opzicht als overgangsgebied te karakteriseren dunbevolkte regio, gelegen tussen het welvarende westen van Nederland en de grote Duitse kuststeden. Zo behield Groningen daarmee vergeleken een zeer bescheiden positie, maar binnen de Nederlandse context een volstrekt unieke plaats.

Abstract

Rural metropolis. Population, migration, profession and town finances of Groningen during the Dutch Republic (1595-1795)

In the Netherlands Groningen for centuries has been and – together with Maastricht – still is the remotest among the bigger towns of the Netherlands, besides being one of the most dominating over its surroundings. As a peripheral centre in the North-eastern corner of the Netherlands it holds a unique place. Whereas this rather isolated central position can hardly be called a recent geographic phenomenon, as it already existed in the Late Middle Ages, it has not been subject of much study, apart from extensive surveys into the political, cultural and legal aspects of this town's history. The geographical dimension of Groningen's status during the Late Middle Ages and 16th century have only recently been evoked by Van den Broek. In his opinion Groningen's aloofness meant that centralizing authorities in this part of North-western Europe were hardly able to control this city and its surroundings. Therefore a municipality developed, very much attached to its autonomy. As a result Groningen had an exceptional dominance over a large area in which pre-modern autonomous communal political structures were able to persist for a long time. The government of Groningen (Burgomasters and Councilmen) not only reigned supreme in the town itself, but also in its jurisdictions, an area of about 1000 square kilometres, coinciding with roughly half the territory of the present province of Groningen (during the Dutch Republic as one of the seven United Provinces called *Stad Groningen en Ommelanden*). Over the 'other half' of the province, the Ommelanden, Groningen exerted the *stapelrecht* (staple), in which certain goods produced in the Ommelanden had to be taken first to the Groningen market and furthermore were subject to a range of taxes, both being despised by the population of the Ommelanden.

In the time of the Dutch Republic the Groningen authorities were well aware of this peculiar situation as far as their town's political privileges were concerned. The object of this study is to find out in which ways the political-geographical and economical-geographical positions of Groningen were mirrored in three fields, successively its demographic development and structure, its employment structure and finally its financial policy as reflected in its city-accounts. Therefore, this tentative survey has tried to sketch the socio-economic history of Groningen during the period of the Dutch Republic (1595-1795) by means of research into and analysis of some basic serial sources on natural population growth, migration, economic activities and financial policy of the urban authorities.

Population growth

At first we have tried to reconstruct the total population of the town and its development by using baptismal registers, marriage banns and funeral registers. The enlargement of the town (1615–1624), that nearly doubled the surface of Groningen, was much more the result of a population peak – *albeit induced by the Twelve Years Truce, 1609–1621 inside the Republic and warconditions in nearby NW Germany* – and prolonged growth prospects at that moment, than a purely military induced development and operation, as has been widely assumed till now. Contrariwise a second population peak between 1660 and 1675 proved to be almost exclusively the result of unsafe conditions in the surroundings of Groningen, owing to conflicts between the Dutch Republic and the Munster bishopric during the Second and Third Anglo-Dutch Wars (1665–1667; 1672–1674).

Whereas baptismal registers were useful in reconstructing birthrates during the complete period researched; data on mortality in Groningen are lacking before 1729, but could nevertheless be reconstructed by means of regression back to 1631. Comparable heavy fluctuations in both variables of natural population growth prove that Groningen fits into the general Western-European model of demographic evolution during the seventeenth century.

The same similarity applies to the apparent decline of mortality in Western-Europe after 1735; a development Groningen not only experienced rather early (1730), but unequivocally too. Customary mortality surpluses even changed into small population increments during two subsequent decades (1750–1770). Without citing statistics it were positive developments like these, compared to other Dutch towns, that inspired the famous speech by medical professor and townphysician Wouter van Doeveren on the positive sanitary condition of Groningen in 1770. According to Van Doeveren the salubrious situation of Groningen was, apart from appropriate hygienic measures taken by the city council, mainly the outcome of favorable geographic conditions (sandy instead of marshy soils, higher grounds, running waters).

Migration

The geographic component is even more manifest as far as the volume and origin of immigration in Groningen is concerned. Extensive research into marital and civic registers confirm the towns central position in an area reaching from the former Lauwers Sea in the northwest till the German town of Lingen on the river Ems in the southeast. Groningen attracted not only migrants from the surrounding countryside (Ommelanden, Drenthe), supplying the town with the largest absolute number of migrants, but also from North-Western German areas, like protestant East-Friesland and the County of Bentheim, as much as from catholic Emsland, Münsterland and their adjacent Westphalian territories. From a number of 754 newly registered full-fledged citizens, whose place of origin

could be traced, exactly a quarter came from the nowadays province of Groningen; one-tenth from Drenthe and almost one in four from overwhelmingly rural North-Western Germany. With the possible exception of the nearest urban centres, Emden (East-Friesland) and Leeuwarden (Friesland), direct migration from rural areas, instead of stepped migration was the rule.

While Groningens migratory catchment area is sharply defined towards the west by an imaginary line that can be drawn between Kollum and Coevorden, it is clear that, although the Northern Netherlands can be considered one area from a military and physico-geographical point of view, this was hardly the case from a demographical and economical perspective. The small number of migrants from Friesland give further prove to this thesis, considering its nearness to Groningen and its populousness. On the contrary the circumscription of the Groningen migratory area is much more diffuse on its eastern side. The town attracted a lot of migrants from the Ems valley from Rheine downwards to Emden, partly military personnel from Dutch frontier fortresses and garrisons (Leerort, Emden) on German territory, but mostly non-military migrants from a host of small, rural towns, the so-called *Ackerbürgerstädte*.

Groningen had the strongest migratory ties with its so-called *stadsjurisdicties* (areas subordinate to the city) like Oldambt and Westerwolde. Migration from the last area often had a military character as a result of the Dutch frontier fortifications like Bourtange, Nieuweschans and Oudeschans. The Fen Colonies (Veenkoloniën) the other way round, were developed under the aegis of the Groningen town-council from 1612 onwards, and only started delivering substantial numbers of migrants to Groningen a century later. While nearby Drenthe, provided slightly more than the average number of immigrants, especially newcomers from the Counties of Bentheim and of East Friesland, as well as Emsland (roughly coinciding with Niederstift Münster, the northern part of the episcopal principality of the same name) were overrepresented as migrants to Groningen.

Up till the final decades of the 18th century the importance of this North-western German area can hardly be overestimated, being above all a source of male immigrants. Before 1680 Groningen even registered more grooms from Germany than from the Northern Netherlands (i.e. the provinces of Groningen, Friesland and Drenthe). Onwards from about 1750, increasing numbers of newcomers from elsewhere in the Dutch Republic indicate the progress of socio-economic integration of Groningen into the Netherlands. This development, but even more so the decline of mortality, were responsible for shrinking the area from which Groningen drew its immigrants, especially female migrants. At the same time the areas of expulsion saw a shift from emigration to seasonal migration.

In Groningen newcomers came from greater distances than was the case in

the towns along the river IJssel and those in Friesland, because the surrounding regions were practically devoid of towns of any importance. The migratory pattern around Groningen is in many similar to that of the great Northern German cities, Hamburg and Bremen, both being settlements near to the coast and surrounded by rather empty hinterlands.

Occupational structure and developments

This study corroborates the importance of Groningen as a centre of service and traffic. Broadly one third of the occupations were in commerce and traffic; nearly half of the workforce was engaged in service-like trades (i.e. crafts). Migrants from the immediate surroundings were – apart from public administration – overrepresented in areas such as food and transportation. Investigations into the relation between migratory patterns and professions show that chain migration was far more important than stepped migration. Immigrants from the coastal provinces were overrepresented in shipbuilding, while in transport townsmen and migrants from the surrounding Ommelanden were a majority, because of the traditionally strong regulation of inland navigation by the city authorities.

Immigrants from relatively prosperous Friesland (and from Holland) were overrepresented in luxury crafts like gold-, silver- and pewter-ware, glass, painting and publishing. More or less overdrawn, one can say that luxury and innovations came to Groningen from the (south)west, whereas services (food and transport) were provided by the surrounding area and craftsmen came from the (south)eastern hinterland.

Another outcome of this study is that in the extensive rural area surrounding Groningen the flow of information proved to be as efficient as it was in more urbanized areas, partly as a result of the existence of long-existing migratory tracts along the Hondsrug moraine, the Ems valley and the canals and towing paths east of Groningen.

Service occupations – apart from transportation – such as clothing, building and utility goods provided employment for 40-45% of the occupational force, while 35-40% of the workforce were active in trading and transport. During the 18th century employment in trades and crafts gave way to commercial and service occupations, whereas from 1760 onwards transportation expanded anew after nearly a century of stagnation and decline. Although, during the 17th century, the guilds lost their political influence in the town administration and the pressure of the Groningen right of staple relaxed, sectors like commerce and transport in and around Groningen remained subject to intense control by the urban authorities.

Town finances

The range of revenues and expenditures of the town treasury reflect the tasks,

pretensions, radius and in part the economic development of Groningen and its surroundings too. The finances of Groningen differ rather substantially from other towns. Excises for instance had a smaller share in the town's income than in Breda, 's-Hertogenbosch or Antwerp, but were higher than in Amsterdam. During the 16th century Amsterdam like Groningen depended almost solely on this source of income. During the 17th century, as far as the share of excises is concerned, Groningen (between 25 and 46%) and nearby Emden, where the share of excises was slightly higher (40-53%), showed many similarities, although this source of income steadily declined in the two towns. On the other hand the level of borrowing in Groningen was higher (32 to 44%) than in Emden (22 to 33%). Both towns though borrowed less after 1670, when in Emden excises and the river Ems-toll became more important.

Groningen proportionally borrowed more than Amsterdam or Antwerp and its debt – in 1650 as well as at the end of the 18th century – was much greater than for example 's-Hertogenbosch or Breda, both like Groningen, garrison towns.

It were the so-called *buitenbezittingen* (external properties like farms, fields, polders, canals, locks and moors and their rights, rents and charges) that most of all distinguished Groningen from its urban counterparts. The town administration, operating *de jure* and *de facto* more autonomously than anywhere else in the Dutch Republic (with the possible exception of commercially dominating Amsterdam), was as far as its income is concerned, totally dependent on the surrounding area. Thence the external properties and rights were responsible for 27% of the town's revenues, providing the Groningen administration sufficient financial elbow-room for borrowing extensively. At the same time the urban authorities in the course of the 18th century succeeded in easing financial pressure. A substantial part of the borrowed capital was invested in spatial structuring of the surrounding region, although at the same time the town administrators didn't forget themselves. During the two centuries this study spans, they spent 24.8% on themselves and their servants (government and representation). This was a higher share than Amsterdam (6.3%) or even the province of Stad and Lande (nowadays Groningen province) (15,6%) to which Groningen belonged, although we need to consider the fact that one-third of these governmental costs were the result of tasks and competences the town administrators had in their outlying jurisdictions. Even so the expenses on repayments of capital and interest weighed less heavily on Groningen town (40.3%) than on the province of Stad and Lande (49.2%).

During the period researched, Groningen invested a lot of capital in infrastructure, amongst which the development of the Fen Colonies was the most spectacular one. Though it is hardly possible to recover the exact amount of expenditure on public works, wages and materials, made by Groningen in its

Fen Colonies or the embankment of its coastal marshes, we have to consider the fact that among the so-called ‘unsettled expenditures’ large amounts were employed in buying realties (moors, salt-marshes and the Seignory of Westerwolde), in financing the fortification and enlargement of the town (1615-1624) and in embankments (e.g. the Stadspolder 1740). In large scale projects like the ones cited, Groningen invested an estimated amount of 7 million guilders. No town in the Dutch Republic had a financial freedom of movement comparable to Groningen. A freedom that moreover gave the town the opportunity to reduce a large financial debt, built up in the first decades of the 17th century when it had to borrow heavily, in order to facilitate the enlargement of the town, the purchase of territory and the opening of the Fen Colonies.

Supply of capital

Initially (i.e. before 1594) Groningen used to borrow capital on fixed interest from monasteries in and around Münster (Westphalia) as well as from rulers in several German territories. After Groningen was conquered by and became part of the Dutch Republic (1594) the supply of capital altered completely. It shifted from the so-called ‘buitenrenten’ (capital borrowed outside the town and its surrounding territories, the Ommelanden) to the ‘binnenrenten’ (capital borrowed in Groningen and the Ommelanden). In case large amounts of money had to be found outside the province, the balance shifted from capital providers in Westphalia to money-lenders elsewhere in the Dutch Republic. This shift was essentially the result of the strong politico-religious separation between the protestant Republic and mainly catholic Westphalia. The reluctance to borrow outside the province was also stimulated by the fact that Groningen, strongly opposed to new Republican taxes, therefore initially was punished by the Republican authorities, erecting a citadel (1600-1606) at the edge of the town as well as holding hostage presiding burgomaster Joachim Alting in The Hague (1600-1601). The town authorities in turn were especially keen on restoring their former political power (eroded during the 16th century) between the rivers Lauwers and Ems. Their intentions proved to be successful within two decades. The enlargement of the town, the opening of the Fen Colonies, the foundation of the university and the purchase of Westerwolde fitted into this design, aimed at re-strengthening the political position and the economic potential of Groningen. It was helped by the fact that the town was already an essential strategic key-point in the north-eastern part of the Dutch Republic.

It is highly probable that burgomaster Joachim Alting was the main author behind this policy. Together with his fellow principals he must have had a strong drive in restoring and maintaining the primary position Groningen had in this region during the 14th and 15th centuries. This however – at least initially – implied borrowing on a large scale, partly outside their own region, especially in

Holland. To maintain their cherished autonomy the Groningen administrators were keen about redeeming these 'foreign' debts as soon as possible.

Modest, albeit unique

In this study we were able to make some corrections to the existing perception among historians about the negative economic development of Groningen and its surroundings after 1650. The *stadsjurisdicties* (town jurisdictions) at least show a more positive picture although they, apart from economic decline, like the other parts of Groningen province were also hit by disasters and political dissensions. The 18th century nevertheless saw a relaxation of the usually tense relation between Groningen (Stad) and the Ommelanden (Lande). This development was facilitated by the fact that Groningen, being dependent on dues on trade by the Ommelanden (whose population – heavily opposed to these dues – was furthermore obliged to bring their goods to the Groningen market first, before being able to export, the so-called *stapelrecht*), had found new sources of income in its town jurisdictions (the Fen Colonies, Oldambt, Westerwolde). As a consequence the town's financial pressure on the Ommelanden diminished.

Staple and other urban rights and properties in the past have made Groningen to what it is nowadays: the most outstanding provincial capital in the Netherlands. This position and the image that has been with it for centuries was only strengthened further when, from 1960 onwards, its traditional economic foundations made way to and were succeeded by the enormous expansion of its university. Nowadays this institution (though founded already in 1614) together with its faculties, institutes and hospital is by far the largest employer in town. Meanwhile, seeing its Alma Mater expanding to such an important position, at the same time demonstrates the fact that Groningen never reached the size and importance of its German counterparts Hamburg and Bremen. Although Groningen for centuries showed great similarities to these towns, it essentially remained dependent on a rather thinly populated region, that is in many ways a transitional area between the western part of the Netherlands and the German coastal metropolises. Compared to these cities Groningen holds a modest, albeit unique place, at least from a Dutch perspective.

Zusammenfassung

Ruralmetropol. Bevölkerung, Migration und Finanzwesen der Stadt Groningen zur Zeit der Republik der Vereinigten Niederlande (1595–1795)

Allgemein

Diese geographisch-historische Studie anhand von seriellen Quellen befasst sich mit einer umfassenden Untersuchung und Rekonstruktion der Einwohnerzahl (Geburten, Todesfälle und Eheschließungen anhand von Tauf-, Trau- und Begräbnisregistern sowie Bürgerbüchern), wie auch der Migration (namentlich aufgrund von Herkunft und Geschlecht) und der Berufsstruktur (aufgrund von Steuerlisten und Zunftrollen) in der Stadt Groningen zur Zeit der Republik der Sieben Vereinigten Niederlande. Außerdem findet sich hier eine Analyse des finanziellen Haushalts dieser Stadt und eine Darlegung, in wieweit hierin die zentrale Lage dieser dominantesten niederländischen Provinzhauptstadt und die wirtschaftliche Entwicklung von Stadt und Ommelanden reflektiert wird.

Demographische Entwicklung des 17. und 18. Jahrhunderts

Die Ergebnisse der demographischen Forschung deuten zu allererst auf eine viel größere Bevölkerungsdynamik im 17. und 18. Jahrhundert hin, als bisher angenommen wurde. Es wurde nachgewiesen, dass die Einwohnerzahl Groningens im 17. Jahrhundert zweimal einen Höhepunkt erreichte. Der erste Gipfel, mit schätzungsweise 28.500 Einwohnern im Jahr 1622, trat am Ende des sogenannten Zwölfjährigen Waffenstillstandes (*Twaalfjarig Bestand* 1609–1621) auf und beleuchtet eine andere als nur politische oder strategische Seite der Leidenschaft, mit der die Stadtregierung ihren Willen durchsetzen wollte bei der damals stattfindenden, vor allem vom Statthalter Wilhelm Ludwig von Nassau und den Ommelanden als viel zu weitläufig kritisierten Stadterweiterung, denn diese Erweiterung bedeutete fast eine Verdoppelung des Stadtareals. Ein rascher Bevölkerungszuwachs und Wachstumserwartungen während des Waffenstillstandes waren, wie anzunehmen, die bedeutendsten Anstöße zur großzügigen Stadterweiterung. Letztere fand übrigens statt während einer Epoche, in die sowohl der Anfang von der Erschließung der Fehne (*Veenkoloniën*) (1612–1618) als auch die Gründung der Universität (1614) einzuordnen ist. Eine Zunahme der Flüchtlingszahl infolge des Dreißigjährigen Krieges (1618–1648) entlang der Ostgrenze der Republik dürfte weiterhin zu diesem Bevölkerungsgipfel beigetragen haben. Ein zweiter Bevölkerungsgipfel trat in den Jahren 1660–1675 ein, und dieser ist wohl vor allem als Folge der unsicheren Umgebung zu betrachten, namentlich wegen der Konflikte mit dem Fürstbistum Münster zur Zeit des sogenannten

Zweiten und Dritten Krieges mit England (*Tweede en Derde Engelse Oorlog*).

Weiter war es möglich, neben der Berechnung der Geburtenzahlen aufgrund der registrierten Taufen, auch anhand von vier seriellen Quellen die Zahl der 1729 als gestorben vermerkten Personen mittels Regression bis 1631 zurück zu rekonstruieren. Aus beiden Serien geht hervor, dass auch in Groningen die für ganz Westeuropa des 17. Jahrhunderts charakteristischen Schwankungen in der Bevölkerung auftraten.

Es setzte, an westeuropäischen Maßstäben gemessen, dagegen ziemlich frühzeitig ein Rückgang der Sterbezahlen ein, wobei Geburten und Sterblichkeit sich während des Jahrzehnts 1730-1740 etwa im Gleichgewicht hielten und für die Zeit 1750-1770 erstmals von einem Geburtenüberschuss die Rede war. Letztere Entwicklung wurde wohl von dem in den Jahren 1754-1770 in Groningen amtierenden Universitätsprofessor und Stadtmediziner Wouter van Doeveren beobachtet. In seiner berühmten Abschiedsrede über die günstigen Gesundheitsverhältnisse Groningens verglich er diesen Ort mit einer Anzahl von anderen Städten der Republik. Als Grund für die niedrigeren Sterbezahlen führte er, außer einer Reihe von hygienischen Maßnahmen, die eine Rolle spielten, namentlich geographische Faktoren an, wie z.B. die günstige Lage der Stadt auf einem hohen Geestrücken, und das Vorhandensein von Flüssen wie Hunze und Aa mit fließendem Wasser. Ein Vergleich der Mortalität in Groningen mit einigen anderen Städten des Nordens (Emden, Leeuwarden und Harlingen) bestätigt zusätzlich van Doeverens Beobachtungen.

Migration

Umfassende Forschungen nach der Herkunft von Neubürgern und Getrauten, sowohl in den Bürger- wie in den Eheproklamationsbüchern, ergaben, dass die zentrale Lage der Stadt Groningen in migratorischer Hinsicht global bestimmt wurde von einem Raum, der sich von der Lauwerssee im Nordwesten bis an die deutsche Stadt Lingen im Südosten ausdehnte. Das Migrationsgebiet erstreckte sich jedoch noch viel weiter südostwärts. Wenn auch in absoluter Hinsicht immer die meisten Neubürger aus den benachbarten Ommelanden und Drenthe stammten, zog die Stadt viele Zuwanderer aus ostfriesischen und namentlich westfälischen Regionen an. Unter denen traten neben der überwiegend protestantischen Grafschaft Bentheim und dem katholischen Emsland das eigentliche Münsterland und die angrenzenden westfälischen Gebiete am meisten in den Vordergrund. So konnten insgesamt 754 Herkunftsorte von Neubürgern ermittelt werden, von denen ein Viertel in der heutigen Provinz Groningen, fast ein Zehntel in Drenthe und an die 40% im Deutschen Reich lagen.

Um eine bessere Sicht auf die Migration zu gewinnen, wurde zudem die viel größere Kategorie der aufgebotenen Paare in die Forschung einbezogen. Gut 40% aller Personen, die in der Zeit 1595-1795 in Groningen das Aufgebot be-

stellten, wurden gezählt und nach Herkunft verteilt. Das Zuwanderungsgebiet Groningens wird nach Westen hin scharf markiert durch eine imaginäre Grenze vom westfriesischen Kollum zum drenthischen Coevorden. Daraus lässt sich pauschal herleiten dass, von landschaftlichen und militärstrategischen Maßstäben abgesehen, die Nordniederlande in demographischer wie auch wirtschaftlicher Hinsicht keineswegs eine Einheit ausmachten. Könnte man die Provinz *Stad en Lande* mit dem größten Teil von Drenthe noch als ein zusammenhängendes Gebiet des Nordens betrachten, die Provinz Friesland gehörte bestimmt nicht mit dazu. Die Zahl der aus Friesland stammenden Zuwanderer in der Stadt Groningen blieb, hinsichtlich der Nähe dieser Region mit ihrem beachtlichen Bevölkerungsumfang, weit unter dem Durchschnitt. Zur Ostseite hin war die Abgrenzung des Migrationsgebietes viel diffuser. Aus dem gesamten Emstal von Rheine stromabwärts nach Emden, zog die Stadt große Anzahlen von Zuwanderern, teilweise selbstverständlich Soldaten/Militärs der niederländischen Besatzungstruppen in Emden und Leerort, daneben auch viele Zivilpersonen, stammend aus einer Fülle an kleinen Orten, unter denen viele *Ackerbürgerstädten* waren. Auch die Herkunft der Bräute und Bräutigame weist auf eine direkte, statt gestaffelte Migration aus dem wenig urbanisierten Hinterland nach Groningen hin.

Die Zahl der aus der Provinz Friesland stammenden Zuwanderer blieb im Vergleich z. B. zum Deutschen Reich und Drenthe weit zurück. Die stärksten migratorischen Beziehungen hatte Groningen zum Oldambt und Westerwolde, nicht zuletzt wegen der strategischen Bedeutung dieser Grenzregion und deren Beziehung zu Groningen als wichtigster Festungsstadt im Nordosten der Republik. Die anderen Teile der Provinz *Stad en Lande* blieben als Zuwanderungslieferanten unterdurchschnittlich, auch die Fehne, die als Kolonisationsgebiet anfangs gerade selber Einwanderer anzogen. Aus Drenthe kamen etwas mehr Migranten als durchschnittlich, doch zog es überdurchschnittlich Personen aus Bentheim, Ostfriesland und dem Emsland in die Stadt.

Die Bedeutung der deutschen Gebiete dürfte, bis weit in das 18. Jahrhundert hinein, kaum zu überschätzen sein, vor allem als Herkunftsgebiet männlicher Migranten. Über die ganze erforschte Periode gerechnet, kamen mehr Bräutigame aus deutschen Gebieten als aus den klassischen Ommelanden (Hunsingo, Fivelingo und dem Westerkwartier), Drenthe und Friesland insgesamt. Rechnen wir die ganzen Nordniederlande, also einschließlich dem Gorecht, den Fehnen und dem Oldambt zusammen, so zogen bis 1680 sogar mehr deutsche als nordniederländische Männer nach Groningen! Jedoch wuchs der Anteil neuer Einwohner aus den übrigen Niederlanden nach der Mitte des 18. Jahrhunderts, als Folge einer zunehmenden sozialökonomischen Integration Groningens in den niederländischen Staatsverband, an. Dieses Phänomen, mehr jedoch die Abnahme der Sterblichkeit, führte im 18. Jahrhundert, vor allem unter den Frauen, zu

einer Einschränkung des Rekrutierungsraums für Groninger Einwanderer. In den Auswanderungsgebieten trat eine Verschiebung von Emigration zu Saisonsmigration auf.

Die Neuankömmlinge in Groningen stammten durchschnittlich aus weiterer Entfernung als die in den Städten des Ysselgebietes oder in Friesland (Westfriesland). Der Hauptgrund war begründet in dem Umstand, dass Städte um Groningen herum fehlten; so lässt sich das um diese Stadt herum herrschende Migrationsmuster am besten vergleichen mit dem der großen norddeutschen Städte Hamburg und Bremen. Diese Städte befinden sich wie Groningen in Küstennähe und sind von einem gleichfalls relativ leeren Hinterland umgeben.

Beruf

Aus dieser Studie zeigt sich ferner die Bedeutung Groningens als Versorgungskern und Verkehrsknotenpunkt. Von der Berufsbevölkerung war gut ein Drittel im Handel und/oder Verkehrswesen tätig und fast die Hälfte im Gewerbesektor (Handwerk). Aus unmittelbarer Nähe stammende Migranten waren – außer im öffentlichen Dienst – überdurchschnittlich vertreten in der Nahrungs- und Transportbranche. Forschungsergebnisse in Bezug auf den Zusammenhang zwischen Migrationsmustern und Berufen vermitteln den Eindruck, dass Kettenmigration dabei von großer Bedeutung war. Es war dagegen, wie vorher gesagt, kaum von gestaffelter Migration die Rede. Im Schiffsbau fanden relativ viele Migranten aus den Küstenregionen Arbeit; in der Transportbranche viele Groninger, sowohl aus der Stadt als auch aus deren Umland, infolge der von der Stadt streng regulierten Binnenschifffahrt. Einwanderer aus dem wohlhabenden Friesland und (in geringerem Maße) aus der Provinz Holland waren überdurchschnittlich vertreten im Luxusgewerbe. Zusammengefasst: Luxus und Innovation kamen aus dem Westen, der Gewerbesektor (Nahrung und Transport) aus dem eigenen Umfeld, und das Handwerk aus dem Hinterland.

Informationsströme funktionierten im großen ruralen Hinterland Groningens genauso effizient wie in den mehr großstädtischen Netzwerken. Anzunehmen ist ein starker Zusammenhang mit einer Zahl von Migrationsstrecken nach Groningen, an denen entlang sich die Herkunftsorte schnurartig reihten, wie der Hondsrug, das Emstal und die Straßen und Kanäle, die zu und durch Oldambt und Westerwolde führten. 35 bis 40% der Berufsbevölkerung war tätig in anderen gewerblichen Berufen als im Transportwesen, wie Kleidung, Bau und Gebrauchsgüter, 35-40% im Handel, im Dienstleistungs- und Transportsektor. Im Verlauf des 18. Jahrhunderts verloren die handwerklichen Berufe an Boden zu Gunsten von Handel und Dienstleistungen und nach 1760 vor allem dem Transportsektor, nach fast einem Jahrhundert der Stagnation. Wenn auch die Zünfte ihren Einfluss während des 17. Jahrhunderts verloren und der Druck vom Stapelrecht sich verringerte, blieben trotzdem die Sektoren Handel und Transport

streng reguliert.

Finanzwesen

In der Vielfalt von Einnahmen und Ausgaben spiegeln sich die Aufgaben, Ansprüche, Reichweite und teilweise auch die wirtschaftliche Entwicklung Groningens und seiner Umgebung wider. Es gab erhebliche Unterschiede zwischen dem Finanzwesen dieser Stadt und dem anderer Städte. Wenn auch nicht ganz ähnlich, war der Verbrauchssteueranteil von den Einnahmen in Groningen niedriger als in Breda, Herzogenbusch oder Antwerpen, jedoch höher als in Amsterdam, das im 16. Jahrhundert – wie Groningen – völlig auf diese Einnahmenquelle angewiesen war. Mit einem Verbrauchssteueranteil von 25 bis 46% bei den Einnahmen, war Groningen vergleichbar mit Emden (wo 40–53% in der Zeit 1620–1740). In Emden schwankten in jener Epoche die Einnahmen aus geliehenem Kapital zwischen 22 und 33%, etwas weniger als in Groningen (32 bis 44%). Übrigens wurde in beiden Städten ab 1670 die Kapitalanleihe reduziert und gewannen in Emden die Erträge der Verbrauchssteuern und Emszölle immer mehr an Bedeutung. Groningen hatte mehr Kapital geliehen als Amsterdam oder Antwerpen, und die Schuldenlast der Stadt war sowohl 1650 wie am Ende des 18. Jahrhunderts erheblich größer als die von Herzogenbusch oder Breda, beide ebenfalls Garnisonsstädte.

Groningen unterschied sich am meisten von den anderen Städten wegen seiner eigenen Beteiligung an den Außenbesitzungen. Die autonome Stadtrepublik war dadurch ganz auf ihr Umland angewiesen. Gut 27% der Einnahmen Groningens entstammte den Außenbesitzungen; die Stadt führte einen eigenen „Haushalt“ und schuf so den finanziellen Raum zu großzügigen Kapitalanleihen. Zu gleicher Zeit sah sie sich in der Lage, den Kapitaldruck im Verlauf des 18. Jahrhunderts zu verringern. Ein wichtiger Teil der Leihgelder kam der Raumgestaltung ihrer Umgebung zu Gute.

Dabei vergaßen die Stadtväter sich selbst übrigens nicht: Von den Totalausgaben über die zwei Jahrhunderte entfielen 24,8% auf Verwaltung und Repräsentation, relativ mehr als zum Beispiel in Amsterdam (6,3%) oder bei der Provinz *Stad en Lande* (15,6%). Dazu wäre noch zu bedenken dass ein Drittel dieser Verwaltungskosten Kompetenzstreitsachen und Verwaltungsaufgaben in den von der Stadt Groningen geführten Gerichtsbezirken betraf. Auch die Ablösung der Kapitalanleihen und die Zinszahlungen belasteten die Stadt (40,3%) weniger schwer als die Provinz (49,2%). Während dieser Periode investierte die Stadt viel in die Infrastruktur; als bekanntestes Beispiel sei hier die Erschließung der Fehne genannt. Die genauen Ausgaben sind nicht mehr zu ermitteln, weil nicht alle Ausgaben für den öffentlichen Dienst, Tagelöhne und Materialkosten bestimmt wurden. Doch finden sich dagegen unter den ungewissen Ausgaben Posten zwecks Erwerbung von Festgütern, Befestigung und Stadterweiterung (1615–

1624), oder für Eindeichungen, wie zum Beispiel Stocksterhorn (1657) und den Stadspolder (1740). All diese Projekte hat die Stadt Groningen mit – schätzungsweise – wenigstens 7.000.000 Gulden finanziert. Es gab keine Stadt in der Republik die über einen so eigenständigen finanziellen Spielraum verfügte wie Groningen, das sich zudem noch in der Lage sah, den riesigen, überwiegend in den ersten Jahrzehnten des 17. Jahrhunderts aufgebauten Kapitaldruck zu lindern.

Finanzwesen: Kapitalbeschaffung

Anfangs (im 16. Jahrhundert) existierte in Groningen eine Tradition begrenzter Kapitalbeschaffung mittels Obligationen, die vorwiegend bei Klöstern in Münster und Umgebung und deutschen Fürsten aufgenommen wurden. Nach der sogenannten Reduktion Groningens 1594 änderte sich die Kapitalbeschaffungsweise grundlegend; sie verlagerte sich von Außenrenten nach Innenrenten – d. h. in Stadt und Ommelanden aufgenommenen Geldern – und von westfälischen Kreditoren zu Geldgebern innerhalb der Republik. Abgesehen von verschiedenen anderen Entwicklungen, wie einer scharfen politisch-konfessionellen Trennung von Westfalen, war der Stadregierung, mit an erster Stelle der 1600-1601 als Geisel im Haag festgehaltene Bürgermeister Joachim Alting, besonders daran gelegen, ihre während des 16. Jahrhunderts stark geschrumpfte politische Macht zwischen Ems und Lauwers wieder herzustellen. Groningen nahm die Gelegenheit wahr, in kürzester Zeit dieses Vorhaben in die Praxis umzusetzen. In diesen Rahmen passten auch die Stadterweiterung, die Erschließung der Fehne und die Gründung der Universität. Auch der verheimlichte Ankauf des Generalitätslandes Westerwolde trug zur Verstärkung der strategischen und politischen Stellung, und damit zur wirtschaftlichen Potenz von Groningen als unverzichtbarem Stützpunkt im Nordosten der Republik bei.

Wie gesagt war Joachim Alting die treibende Kraft hinter der Stadterweiterung und Abtorfung bzw. Erschließung der Hochmoore; und hatte sich wohl – mit einigen von seinen Kollegen im Rathaus – als festes Ziel gesetzt, auch in finanzieller Hinsicht, so viel wie möglich Herr im eigenen Haus zu bleiben. Dazu war eine Menge Geld erforderlich, das in erster Linie nicht durch die eigene Region zusammengebracht werden konnte. So waren Anleihen außerhalb, vor allem in Holland, notwendig, doch war man fest entschlossen, derartige Fremdschulden möglichst schnell zu begleichen.

„Ommelander Pfeiler“ durch „Städtische Perlen“ ersetzt

Aus dieser Studie geht hervor dass das von P.G. Bos und en A.T. Schuitema Meijer skizzierte negative Bild, wenigstens wo es die von der Stadt Groningen verwalteten Gerichtsbezirke betrifft, nur sehr bedingt Bestätigung fand. Das negative Bild von der Provinz *Stad en Lande* wird oft von Katastrophen und politi-

schen Gegensätzen geprägt, von denen tatsächlich auch Groningen nicht verschont blieb.

Doch lockerte sich allmählich das angespannte Verhältnis zu den Ommelanden. War die Stadt im 17. Jahrhundert noch zu einem Drittel bis 40% von den im Rahmen des Stapelrechts über die Ommelande eingezogenen Verbrauchssteuern abhängig, traten im 18. Jahrhundert die Einnahmen aus den überwiegend in den Groninger Gerichtsbezirken (namentlich in den Fehnen) gelegenen Außenbesitzungen an deren Stelle. Dadurch wurde eine Lockerung des von den Ommelandern vehement bestrittenen Groninger Stapelrechts ermöglicht. Mit dem Anzapfen dieser neuen Einnahmenquelle aus ihren Außenbesitzungen verringerte sich der finanzielle und wirtschaftliche Druck, den die Stadt von alters her auf die Ommelande ausübte. Die vom Stadtadvokaten des 17. Jahrhunderts Bernard Alting als „Perlen“ angedeuteten Gerichtsbezirke ersetzten dabei, mit ihren Einnahmen wie Erbpachten („stadsmeierrechten“), Vorbeifahrtsgeldern und Torfabgaben, die „Pfeiler“ aus der Vergangenheit; mit anderen Worten: die als drückend und unbegründet erfahrenen Rechte und Einkünfte der Stadt Groningen in den Ommelanden.

Bescheiden jedoch einzigartig

Stapelrecht und städtisches Besitztum machten Groningen zur dominantesten Provinzhauptstadt der Niederlande überhaupt. Eine Stellung mit dem dazu gehörigen Image, die nur noch weiter verstärkt wurde als ihre traditionellen wirtschaftlichen Pfeiler der, bereits 1614 gegründeten doch erst nach dem Jahr 1960 erheblich gewachsenen, Universität weichen mussten. Sie ist im Moment mit ihren Fakultäten und Abteilungen die weitaus größte Arbeitgeberin. Die Tatsache, dass diese Alma Mater so bedeutend werden konnte, deutet zudem darauf hin, dass Groningen nicht zu einem mit Städten wie Hamburg und Bremen vergleichbaren Format heranwachsen konnte. Letztendlich blieb die Stadt Groningen angewiesen auf ihre Dominanz über eine in politischer und wirtschaftlicher Hinsicht als Übergangsgebiet zu bezeichnenden, dünnbesiedelten Region, zwischen dem wohlhabenden Westen der Niederlande und den norddeutschen Großstädten gelegen. So behielt Groningen, verglichen mit diesen, eine recht bescheidene Stellung, doch einen im niederländischen Kontext durchaus einzigartigen Platz.

Bijlage 1.1

Aantal geproclameerde huwelijken per – meest tienjarige – periode, 1596-1795

1596-1600	1271
1601-1610	3058
1611-1620	2582
1621-1630	3642
1631-1640	3432
1641-1650	3193
1651-1660	3426
1661-1670	4576
1671-1680	3938
1681-1690	3066
1691-1700	3299
1701-1710	3249
1711-1720	3008
1721-1730	3161
1731-1740	3036
1741-1750	3076
1751-1760	2530
1761-1770	2431
1771-1780	2584
1781-1790	2909
1791-1795	1398

Cursieve getallen: In totaal 3220 huwelijken geregistreerd, perioden 5.10.1636-18.3.1637 en 3.10.1640-31.12.1640 ontbreken en geëxtrapoleerd. Het cijfer van 1641-1650 eveneens geëxtrapoleerd vanuit de 1277 geregistreerde huwelijken over 1647-1650.

Bron: *RHC Groninger Archieven*, Toegang 124, *Ondertrouwboeken 1595-1811*, inv.nrs. 157-186.

Bijlage 1.2**Aantal gedoopte kinderen en overledenen per jaar, 1641-1800**

Jaar	Dopen	Sterfte	Jaar	Dopen	Sterfte
1641	836	830	1677	775	1172
1642	948	720	1678	821	1240
1643	955	839	1679	649	1928
1644	892	1018	1680	616	1570
1645	800	964	1681	684	1303
1646	912	989	1682	879	977
1647	869	905	1683	828	881
1648	867	884	1684	850	823
1649	867	954	1685	853	840
1650	855	1055	1686	969	895
1651	793	833	1687	862	1052
1652	801	1253	1688	850	865
1653	527	1166	1689	818	1170
1654	841	1238	1690	597	1367
1655	891	1174	1691	632	1751
1656	871	940	1692	533	1446
1657	841	971	1693	687	1303
1658	857	962	1694	616	1446
1659	916	833	1695	776	857
1660	840	885	1696	778	786
1661	900	1125	1697	768	788
1662	807	1032	1698	869	746
1663	879	925	1699	782	872
1664	948	1180	1700	760	865
1665	976	2546	1701	855	835
1666	809	3300	1702	819	1161
1667	967	1127	1703	653	1148
1668	1056	1071	1704	676	1069
1669	1195	1174	1705	645	1046
1670	1066	1433	1706	754	891
1671	878	1303	1707	693	857
1672	1198	1890	1708	670	898
1673	917	1813	1709	709	1112
1674	960	1024	1710	719	784
1675	858	915	1711	737	966
1676	863	1067	1712	841	851

Jaar	Dopen	Sterfte	Jaar	Dopen	Sterfte
1713	832	836	1751	774	674
1714	882	827	1752	870	793
1715	755	861	1753	775	1048
1716	782	932	1754	750	594
1717	881	1057	1755	791	553
1718	780	1136	1756	687	650
1719	835	1309	1757	747	649
1720	595	1136	1758	686	813
1721	621	932	1759	779	921
1722	783	1060	1760	781	634
1723	778	840	1761	796	633
1724	786	771	1762	729	757
1725	812	769	1763	767	661
1726	820	763	1764	797	662
1727	777	1256	1765	713	835
1728	542	1262	1766	804	705
1729	760	1230	1767	795	613
1730	716	1220	1768	736	686
1731	836	1101	1769	769	731
1732	791	721	1770	770	823
1733	785	823	1771	674	774
1734	908	839	1772	709	736
1735	835	769	1773	788	728
1736	878	847	1774	766	595
1737	804	1172	1775	754	771
1738	903	977	1776	718	840
1739	920	799	1777	820	714
1740	865	788	1778	808	610
1741	772	868	1779	747	1357
1742	777	940	1780	638	979
1743	845	937	1781	692	1486
1744	888	661	1782	513	1026
1745	795	874	1783	744	1079
1746	641	805	1784	697	932
1747	747	1030	1785	803	619
1748	759	744	1786	894	808
1749	787	800	1787	798	662
1750	856	724	1788	790	585

Jaar	Dopen	Sterfte	Jaar	Dopen	Sterfte
1789	819	553	1795	855	738
1790	799	568	1796	939	705
1791	846	698	1797	838	696
1792	855	763	1798	961	630
1793	866	549	1799	924	672
1794	823	769	1800	889	1268

N.B: De uitkomsten van de reconstructie van de sterfte (cf. bijlage 1.3) zijn in de jaren vóór 1651 verhoogd met een factor 1,25 om de sterfte te berekenen.

Bron: Geboorten – RHC Groninger Archieven Toegang 124, inv. nrs. 146-152, Algemene Doopboeken *Gereformeerde* (Hervormde) Gemeenten Groningen 1640-1795; inv.nrs. 157-186, Kerkenboeken *Waalse* gemeente 1686-1782 (doop, trouwen en overlijden 1686-1759, 1768-1782), resp. 1700-1811 (doop 1790-1811, trouwen 1700-1756, 1763-1796 en overlijden 1700-1705, 1711-1810); *Doopsgezinden*: inv. nr. 598, *kerkeboek* Oude Vlamingen (geboorte 1697-1809, trouwen 1724-1797 en overlijden 1764-1809), inv. nr. 599, Geboorteboek van de Waterlanders en Vlamingen 1720-1809; *Luthersen*: inv. nr. 612-613. Doopboek Lutherse gemeente, 1695-1748, resp. 1742-1796; *Roomskatholieken*: inv. nr. 625: Doop- en Trouwboek Jezüetenstatie Bij de A, (1701)1719-1811 (doop 1701, 1719-1811 en trouwen 1719-1810); inv.nr. 626-628: Kerkeboeken Carolieweg ('in platea dicta Carelswegh') 1658-1771 (doop 1680-1771; trouwen 1680-1770, overlijden 1658-1661, 1680-1689, 1734-1770); inv. nr. 629: Doopboek Carolieweg 1771-1811; inv.nr. 630: Kerkeboek Ebbingestraat 1676-1742 (doop 1676-1742, trouwen 1676-1741, overlijden 1676-1742); inv. nr. 631: Doop- en trouwboek Ebbingestraat 1742-1802 (incl. overlijden 1742-1802); inv. nr. 633: Kerkeboek Guldenstraat 1700-1811 (dopen 1700, 1709-1811, trouwen 1736-1811, overlijden 1752-1811); inv. nrs. 634-635: Kerkeboek Heerestraat 1677-1790 (dopen 1678-1727/1729-1790; trouwen 1678-1727/1730-1790; overlijden 1677-1707) inv. nr. 636: Doop- en trouwboek Oosterstraat en Pausgang 1698-1793 (Oosterstraat: doop 1698-1793, trouwen 1728-1793; Pausgang: dopen 1763-1795, trouwen 1763-1793); inv. nr. 638: Kerkeboek Pausgang 1699-1763 (dopen 1699, 1702, 1711-1763, trouwen 1716-1763, overlijden 1730-1760).

Sterfte – zie bijlage 1.4.

Bijlage 1.3

Berekening van de sterfte vóór 1729

Voor het berekenen van de sterfte staan ons twee bronnen ter beschikking. De lijst uit 1827 waarop ook de geboorten zijn aangetekend (opgesteld ingevolge missive van de gouverneur van de provincie d.d. 23 juni 1827, no. 22, *RHC Groninger Archieven*, Toegang 1399, inv. nr. 1399) en de zogeheten collectboeken van de Diaconie (*RHC Groninger Archieven*, Toegang 1329, inv. nrs. 783-792 (i.e. *Wekelijkse Collecteboeken 1728-1799*). De jaarlijkse sterfte is berekend door middel van het bepalen van de correlatie tussen een viertal aan de sterfte te relateren reeksen (resp. opbrengsten beluiden der doden, openen der graven, breuken te laat opgebrachte doden en de verhuur van lijklakens) met in eerste instantie de opgaven van het aantal overledenen uit de Lijst 1827 en in tweede instantie met die uit de zogeheten Collectboeken zoals verzameld door Trip (*RHC Groninger Archieven*, Toegang 835, *Handschriften in folio*, inv. nr 264) de zogeheten Tabellen van de sterfte in Groningen in de jaren van 1728 tot 1736 en 1742-1811, opgemaakt door jhr. mr. H.J. Trip, voortaan kortweg als Collectboeken aangeduid.

$$r = \frac{\frac{\sum a.b}{n} - \bar{a}.\bar{b}}{\sigma_a \cdot \sigma_b}$$

Daaruit blijkt (zie onder) dat de positieve correlatie tussen de opbrengsten van het *openen der graven* over de jaren 1729-1800 en de geregistreerde sterfte (volgens Lijst 1827) tijdens diezelfde jaren het hoogst was ($r = 0,9125$). De correlatie was geringer met de drie andere sterftevariabelen (t.w. correlaties sterftereeks met reeks opbrengsten *beluiden* der doden, resp. opbrengst *breukdoden* gaven, resp. verhuur *lijklakens* $r = 0,68$, resp. $r = 0,76$, resp. $r = 0,62$). Daarnaast is ook naar de correlatie gekeken tussen de opgaven van het aantal overledenen in de Collectboeken met het hiervoor genoemde reeksen. Deze bleek eveneens het sterkste te zijn met de opbrengsten van het openen der graven ($r = 0,9125$) hoger dan de correlatie op dezelfde reeks met de overledenen uit de lijst 1827. We zijn derhalve voor de reconstructie van de sterfte door middel van regressie in de jaren voor 1729 uitgegaan van de correlatie tussen reeks overledenen uit de Collectboeken met de jaarlijkse opbrengsten van het openen der graven.

Openen graven:

$\bar{a}$ (gem) = 340,5 (gemiddelde jaarlijkse opbrengst in Car. guldens van het openen der graven 1729-1800)

b (gem) = 794,2 (gemiddeld aantal overledenen per jaar 1729-1800 volgens collectboeken)

$\sigma_a = 97,31$ (standaarddeviatie openen der graven)

$\sigma_b = 199,93$ (standaarddeviatie overledenen)

n = 65 (aantal jaren waarin reeksen gelijk op lopen)

r = 0,9125 (correlatie)

$\Sigma a.b$ gedeeld door n = $18731582/65 = 288178,2$ minus

a (gemiddeld) x b (gemiddeld) = $270425,1 = 17753,1$

Dit laatste bedrag delen door 19455,19 levert een correlatie r = 0,9125

Breukdoden:

$\bar{a}$ (gem) = 855,22 (gemiddelde jaarlijkse opbrengst in Car.guldens van de breukdoden 1729-1795)

b (gem) = 797,4 (gemiddeld aantal overledenen per jaar 1729-1794)

$\sigma_a = 258,518$ (standaarddeviatie breukdoden)

$\sigma_b = 197,918$ (standaarddeviatie overledenen)

r = 0,76 (correlatie)

n = 59 (aantal jaren waarin reeksen gelijk op lopen)

$\Sigma a.b$ gedeeld door n = $42198675/59 = 715231,8$ minus

$\bar{a}$ (gemiddeld) x b (gemiddeld) = $676346,64 = 38885,14$

Dit laatste bedrag delen door 51165,37 levert r = 0,76

Beluiden der doden:

$\bar{a}$ (gem) = 358 (gemiddelde jaarlijkse opbrengst in Car. guldens van het beluiden der doden 1729-1800)

b (gem) = 793,37 (gemiddeld aantal overledenen per jaar 1729-1800)

$\sigma_a = 97,0793$ (standaarddeviatie beluiden der doden)

$\sigma_b = 203,3454$ (standaarddeviatie overledenen)

r = 0,68 (correlatie)

n = 66

$$\underline{\Sigma a.b} = 298702,67$$

$$a(\text{gemidd.}) \times b(\text{gemidd.}) = 285455,97$$

De teller wordt deze twee bedragen van elkaar afgetrokken = 13246,7

en dat delen we door 19740,629 en dat geeft r = 0,677.

Lijkklakens:

$\bar{a}$ (gem) = 297,47 (gemiddelde jaarlijkse opbrengst in Car.guldens van de lijkklakens 1729-1795)

b (gem) = 793,37 (gemiddeld aantal overledenen per jaar 1729-1800)
 σ_a = 100,1 (standaarddeviatie lijkklakens opbrengst)
 σ_b = 197,11 (standaarddeviatie overledenen)
 r = 0,62 (correlatie)
 n = 60

$\Sigma a.b$ gedeeld door n = 14805286/60 = 246754,77 minus
 a (gemiddeld) x b (gemiddeld) = 236003,77 = 10751
 Dit laatste bedrag delen door $\sigma_a \sigma_b$ = 20030,132 geeft als uitkomst r = 0,536.

Uit de voorgaande vier variabelen blijkt dat de positieve correlatie tussen de opbrengsten uit het openen der graven en het sterftecijfer het grootst is, te weten: $r = + 0,9125$

Op basis van de opbrengsten van het openen der graven en de doden uit de jaren 1729-1800 berekenen we de regressielijn, waaruit we de sterfte (i.c. het aantal overledenen) (b) in de jaren vóór 1729 kunnen afleiden:

$$b - b(\text{gem}) = r \frac{\sigma_b}{\sigma_a} (a - \bar{a}), \text{ ofwel:}$$

$$b - 794,2 = 0,9125 \frac{199,93}{97,31} (a - 340,5)$$

$$a = 1,875a - 638,44$$

$$b = 1,875x - 638,44 + 794,2$$

regressielijn is dan $b = 1,875x + 155,76$

Om de sterfte in bijvoorbeeld 1677 te berekenen. Gaan we uit van de opbrengst van het openen der graven in dat jaar is a (was 542 Car. gulden). b is dus $1,875 \times 542 = 1016,25 + 155,76$, ergo: 1172,01 is afgerond: 1172 doden.

Opbrengst openen der graven in 1654 is bijvoorbeeld 577 Car.gl. Hieruit volgt dat b is $1,875 \times 577 + 155,76$, ergo: 1230,5 = 1238 doden.

De op deze wijze gereconstrueerde sterfte is in de onderstaande tabel voor de jaren waarin wij de sterfte niet weten cursief weergegeven.

Uit een tweetal opgaven blijkt dat deze reconstructie tamelijk nauwkeurig is.

Looff (geciteerd door Trip, vgl. Feith en Lulofs 1817, 84-85) heeft voor een drietal jaren opgave gedaan van de totale sterfte: 1672, 1673 en 1727, resp. 1773, 1804 en 1306 doden. Wij komen via regressie op resp. 1890, 1813 en 1256 doden. Bij elkaar opgeteld een verschil van slechts 76, d.w.z. 1,5%.

Bijlage 1.4**Groningen: sterftevariabelen uit kerk- en diakonierekeningen, 1628-1800**

Jaar	Overledenen en sterfte (gerecon- strueerd, en vanaf 1729 volgens op- gaven Collectboek)	Openen graven (afgerond in gld)	Beluiden der doden (afge- rond in gld)	Verhuur Lijklakens (afgerond in gld)	Breukdoden (afgerond in gld)
1628				373	222
1629				240	210
1630				149	153
1631	1061	370		382	216
1632	804	260	346	345	
1633	873	289	323	294	162
1634	856	282	298	116	108
1635	725	226	315	280	96
1636	1419	522	622	230	246
1637				399	266
1638				207	266
1639	886	295	394	152	151
1640	1163	413	579	143	300
1641	830	271	341	244	170
1642	720	224	284	116	220
1643	839	275	334		
1644	1018	351	477		
1645	964	328	314		
1646	989	339	532		
1647	905	303	456		
1648	884	294	459		
1649	954	324	469		527
1650	1055	367	473	317	418
1651	833	361	491	341	579
1652	1253	585	1103	616	1330
1653	1166	539	570	517	871
1654	1238	577	578	470	1040
1655	1174	543	524	454	1100
1656	940	418	564	340	760
1657	971	435	481	343	464
1658	962	430	551	386	840
1659	833	361	384	326	724
1660	885	389	439	360	780
1661	1129	519	621	450	1112

(vervolg)

Jaar	Overledenen en sterfte (gerecon- strueerd, en vanaf 1729 volgens op- gaven Collectboek)	Openen graven (afgerond in gld)	Beluiden der doden (afge- rond in gld)	Verhuur Lijklakens (afgerond in gld)	Breukdoden (afgerond in gld)
1662	1032	467	606	406	1310
1663	925	410	536	480	1286
1664	1180	546	703	393	1112
1665	2546	1275		548	1776
1666	3300	1677	1479	775	2836
1667	1127	518	538	358	1234
1668	1071	488	411	452	974
1669	1174	543	557	467	1336
1670	1433	681	610	536	1506
1671	1303	612	480	551	1228
1672	1890	925	393	414	1212
1673	1813	884	533	626	1128
1674	1024	463	250		702
1675	915	405	263	316	636
1676	1067	486	316	373	726
1677	1172	542	302	429	672
1678	1240	578	393	465	984
1679	1928	945	799	834	1513
1680	1570	754	494	752	1482
1681	1303	612	365	630	1008
1682	977	438	225	350	678
1683	881	387	218	330	594
1684	823	356	157	279	544
1685	840	365	182	197	504
1686	895	394	244	306	728
1687	1052	478	229	448	630
1688	865	378	320		
1689	1170	541	463		
1690	1367	646	471		960
1691	1751	851	749		954
1692	1446	688	416		702
1693	1303	612	481	351	990
1694	1446	688	477	415	702
1695	857	374	350	235	516

(vervolg)

Jaar	Overledenen en sterfte (gerecon- strueerd, en vanaf 1729 volgens op- gaven Collectboek)	Openen graven (afgerond in gld)	Beluiden der doden (afge- rond in gld)	Verhuur Lijklakens (afgerond in gld)	Breukdoden (afgerond in gld)
1696	786	336	289	196	474
1697	788	337	249	145	354
1698	746	315	208	245	372
1699	872	382	259	142	528
1700	865	378	201	289	384
1701	835	362	186	232	510
1702	1161	536	461	330	774
1703	1148	529	407	406	786
1704	1069	487	327	284	654
1705	1046	475	439	321	660
1706	891	392	344	282	546
1707	857	374	265	304	552
1708	898	396	353	344	792
1709	1112	510	489	408	708
1710	784	335		274	420
1711	966	432		321	738
1712	851	371		381	432
1713	836	363		264	534
1714	827	358		315	480
1715	861	376		284	588
1716	932	414	405	348	708
1717	1057	481	465	368	738
1718	1136	523	418	348	726
1719	1309	615	494	386	1002
1720	1136	523	480	570	624
1721	932	414	286	525	888
1722	1060	482	325	405	786
1723				346	726
1724	771	328	356	286	630
1725	769	327	281	281	540
1726	763	324	282	158	660
1727	1256	587	594	674	1644
1728	1262	590	509		1272
1729	1230	588	439	171	1224

(vervolg)

Jaar	Overledenen en sterfte (gereconstrueerd, en vanaf 1729 volgens opgaven Collectboek)	Openen graven (afgerond in gld)	Beluiden der doden (afgerond in gld)	Verhuur Lijkklakens (afgerond in gld)	Breukdoden (afgerond in gld)
1730	1220	549	365	270	906
1731	1101	522	225	231	816
1732	721	359	244	527	690
1733	823	424	304	459	792
1734	839	338	254	313	642
1735	769	361	264	241	666
1736	847	369	416	444	912
1737	1172	542	341	413	1128
1738	977	438	372	313	792
1739	799	343	287	291	837
1740	788	337	338	241	774
1741	868	380	386	422	1020
1742	940	418	405	342	1095
1743	937	393	357	314	930
1744	661	277	301	275	660
1745	874	334	365	285	684
1746	805	307	336	360	984
1747	1030	422	436	340	966
1748	744	363	541	264	810
1749	800	302	377	372	714
1750	724	269	340	338	702
1751	674	256	300	338	744
1752	793	330	385	338	708
1753	1048	374	289	356	750
1754	594	262	380	240	618
1755	553	271	295	272	642
1756	600	287	368	273	750
1757	649	297	338	273	750
1758	813	349	447	365	1092
1759	921	335	371	343	666
1760	634	238	292	229	588
1761	633	283	361	314	792
1762	757	330	460	311	924
1763	661	267	336	271	666

(vervolg)

Jaar	Overledenen en sterfte (gerecon- strueerd, en vanaf 1729 volgens op- gaven Collectboek)	Openen graven (afgerond in gld)	Beluiden der doden (afge- rond in gld)	Verhuur Lijklakens (afgerond in gld)	Breukdoden (afgerond in gld)
1764	662	278	277	319	678
1765	835	326	423	319	900
1766	705	297	418	262	792
1767	613	233	264	302	762
1768	686	262	361	184	696
1769	731	247		295	696
1770	823	265	303	294	828
1771	774	278	295	286	846
1772	736	294	303	273	798
1773	728	294	300	274	900
1774	595	265	286	248	864
1775	771	262	321	341	849
1776	840	290	383	303	882
1777	714	309	330	264	936
1778	610	251	280	338	798
1779	1357	638	747	708	2040
1780	979	473	585	443	1314
1781	1486	718	707	611	1938
1782	1026	472	496	386	1152
1783	1079	387	343	384	1038
1784	932	396	344	201	904
1785	619	309	339	219	864
1786	808	324	321	204	816
1787	662	277	238	142	636
1788	585	314	350	196	846
1789	553	242	345	200	636
1790	568	290	308	198	756
1791	698	328	340	203	870
1792	763	334	306	201	702
1793	549	257	253	194	750
1794	769	352	418	191	822
1795	738	331	341	182	
1796	705	324	273		
1797	696	344	387		

(vervolg)

Jaar	Overledenen en sterfte (gereconstrueerd, en vanaf 1729 volgens opgaven Collectboek)	Openen graven (afgerond in gld)	Beluiden der doden (afgerond in gld)	Verhuur Lijklakens (afgerond in gld)	Breukdoden (afgerond in gld)
1798	630	304	343		
1799	672	350	414		
1800	1268	532	464		

N.B: Cursieve getallen zijn het resultaat van reconstructie conform bijlage 1.3. De uitkomsten van de reconstructie zijn in de jaren vóór 1651 verhoogd met een factor 1,25 om de sterfte te berekenen. De gegevens voor de bovenstaande tabel zijn wat betreft het openen der graven en beluiden der doden afkomstig uit: *RHC Groninger Archieven*, Toegang 1605, *Archief Stadsbestuur van Groningen 1594-1815*, inv. nr. 158r, Goedgekeurde rekeningen van de goederen der A-kerk, 1631-1636, 1639-1809; inv. nr. 146r, Goedgekeurde rekeningen van de goederen der Sint Walburgkerk 1631-1665; inv. nr. 147r, Goedgekeurde rekeningen van de goederen der Martinikerk 1627-1628, 1630-1663; inv. nr. 149r, Goedgekeurde rekeningen van de goederen van Sint Walburg- en Martinikerk 1664-1717, 1719-1809; inv. nr. 142r, Goedgekeurde rekeningen van de Nieuwe- of Noorderkerk 1665-1808. Voor wat betreft de breuken voor te laat opgelegde doden en de verhuur van lijklakens uit: *RHC Groninger Archieven*, Toegang 1329, *Archief Diaconie Hervormde Gemeente Groningen 1521-1968*, nrs. 514-552 e.v., Rekeningen Hervormde Diaconie 1627-1795, resp. inv. nrs. 783-791 Wekelijkse Collecteboeken diaconie 1728-1799.

Bijlage 2.1

Herkomstgebieden nieuwe burgers in absolute aantallen, 1594-1671-1795

Periode	1594- 1640	1641- 1670	1671- 1700	1701- 1750	1751- 1795	1671- 1795
Aantal nieuwe burgers	1918	1626	1799	2318	1648	5765
Onbekende herkomst	1705	1262	250	84	57	391
	(88,9%)	(77,6%)	(13,9%)	(3,6%)	(3,5%)	(6,8%)
Herkomst bekend	213	364	1549	2234	1591	5374
Alleen stad Groningen	25	103	428	576	514	1518
Stad en Lande	65	105	411	651	500	1562
Drenthe	19	49	176	244	106	526
Friesland	9	16	49	99	69	217
Overijssel/Gelderland	7	9	51	79	34	164
Overig Republiek	5	11	54	58	67	179
Ostfriesland	19	21	60	134	103	297
Emsland	22	14	88	193	75	356
Münsterland/Westfalen	16	17	57	113	23	193
Overige Duitse Rijk	16	14	52	59	69	180
Overig Europa	10	5	123	28	31	182

Bron: *RHC Groninger Archieven*, Toegang 1605, 596er, *Cleyne Borgerrecht 1544-1798* (1594-1635), resp. 596ar/br, *Register (...) klene borgerrecht 1671-1770*, resp. 1771-1808 (1671-1798). Inv. nr. 332r^b *Bijlagen Stadsrekeningen 1628-1795*.

Bijlage 2.2

Groningen overzichtstabel huwendes per vijfjarige periode naar herkomstgebied (absoluut en procentueel), 1611-1785

Huwenden	1611-1615	%	1621-1625	%	1631-1635	%
Stad	1346		2176		2280	
Subtotaal	1346	52,7	2176	67,5	2280	71,1
Gorecht & Stadst.	88		85		75	
Veenkoloniën	2		2		2	
Oldambt/Westerwolde	31		58		53	
Ommelanden	298		241		191	
Subtotaal	419	16,4	386	12,0	321	10,0
Drenthe	137		98		79	
Subtotaal	137	5,4	98	3,0	79	2,5
Friesland	59		53		35	
Subtotaal	59	2,3	53	1,6	35	1,1
Oost-Nederland	35		32		34	
West-Nederland	17		35		28	
Overig Nederland	6		11		7	
Subtotaal	58	2,4	78	2,4	69	2,2
Oldenburg-Bremen	59		46		30	
Emsland/Lingen	56		41		33	
Ostfriesland	108		90		85	
Bentheim	45		26		27	
Münsterland/Westfalen	46		102		100	
Subtotaal	314	12,3	305	9,5	275	8,6
Rijnland	39		17		15	
Overig Nrd-Duitsland	80		55		57	
Overig Duitse Rijk	50		13		12	
Subtotaal	169	6,6	85	2,6	84	2,6
Frankrijk	8		4		20	
België	17		14		6	
Groot-Brittannië	12		9		11	
Overig Europa	8		4		13	
Subtotaal	45	1,8	31	1,0	50	1,6
Koloniën	0		0		0	
Onbekend	7		14		15	
Subtotaal	7	0,3	14	0,4	15	0,5
Totaal	2554	100,0	3226	100,0	3208	100,0
Soldaten	269		503		498	
Weduwen	307		438		424	
Stad/Stad	407		785		838	

(vervolg)

Huwenden	1676-1680	%	1681-1685	%	1686-1690	%
Stad	1737		2016		1407	
Subtotaal	1737	50,2	2016	54,9	1407	55,4
Gorecht & Stadst.	71		70		60	
Veenkoloniën	11		26		20	
Oldambt/Westerwolde	110		93		89	
Ommelanden	312		353		209	
Subtotaal	504	14,6	542	14,8	378	14,9
Drenthe	239		221		145	
Subtotaal	239	6,9	221	6	145	5,7
Friesland	65		51		50	
Subtotaal	65	1,9	51	1,4	50	2
Oost-Nederland	128		108		50	
West-Nederland	53		73		48	
Overig Nederland	49		34		34	
Subtotaal	230	6,7	215	5,9	132	5,2
Oldenburg-Bremen	88		54		50	
Emsland/Lingen	72		71		54	
Ostfriesland	138		160		100	
Bentheim	42		58		31	
Münsterland/Westfalen	101		84		79	
Subtotaal	441	12,8	427	11,6	314	12,4
Rijnland	40		24		18	
Overig Nrd-Duitsland	83		62		39	
Overig Duitse Rijk	35		50		9	
Subtotaal	158	4,6	136	3,7	66	2,6
Frankrijk	23		20		27	
België	26		17		11	
Groot-Brittannië	9		3		1	
Overig Europa	19		21		5	
Subtotaal	77	2,2	61	1,7	44	1,7
Koloniën	0		0		0	
Onbekend	7		3		2	
	7	0,2	3	0,1	2	0,1
Totaal	3458	100,0	3672	100,0	2538	100,0
Soldaten	642		321		244	
Weduwen	686		612		322	
Stad/Stad	469		511		430	

(vervolg)

Huwenden	1691-1695	%	1696-1700	%	1701-1705	%
Stad	2109		1697		1479	
Subtotaal	2109	58,6	1697	56,1	1479	46,0
Gorecht & Stadst.	74		48		37	
Veenkoloniën	30		39		48	
Oldambt/Westerwolde	115		131		152	
Ommelanden	314		270		366	
Subtotaal	533	14,8	488	16,1	603	18,6
Drenthe	170		150		164	
Subtotaal	170	4,7	150	5	164	5,1
Friesland	71		54		90	
Subtotaal	71	2	54	1,8	90	2,8
Oost-Nederland	74		70		105	
West-Nederland	46		50		56	
Overig Nederland	27		24		43	
Subtotaal	147	4,1	144	4,7	204	6,3
Oldenburg-Bremen	45		47		60	
Emsland/Lingen	74		90		107	
Ostfriesland	128		98		143	
Bentheim	35		34		43	
Münsterland/Westfalen	86		85		127	
Subtotaal	368	10,2	354	11,7	480	14,9
Rijnland	31		19		37	
Overig Nrd-Duitsland	55		30		49	
Overig Duitse Rijk	10		11		16	
Subtotaal	96	2,7	60	2	102	3,2
Frankrijk	49		48		32	
België	26		16		23	
Groot-Brittannië	1		1		3	
Overig Europa	24		13		24	
Subtotaal	100	1,8	78	2,6	82	2,5
Koloniën	0		0		0	
Onbekend	6		1		16	
Subtotaal	6	0,1	1	0,1	16	0,5
Totaal	3600	100,0	3026	100,0	3220	100,0
Soldaten	444		328		586	
Weduwen	608		416		382	
Stad/Stad	631		521		365	

(vervolg)

Huwenden	1705-1710	%	1711-1715	%	1716-1720	%
Stad	1604		1601		1330	
Subtotaal	1604	49,0	1601	47,4	1330	50,1
Gorecht & Stadst.	51		51		61	
Veenkoloniën	53		70		57	
Oldambt/Westerwolde	141		143		137	
Ommelanden	322		317		288	
Subtotaal	567	17,3	581	17,2	543	20,5
Drenthe	185		209		163	
Subtotaal	185	5,6	209	6,2	163	6,1
Friesland	88		86		73	
Subtotaal	88	2,7	86	2,5	73	2,8
Oost-Nederland	86		104		45	
West-Nederland	61		48		47	
Overig Nederland	40		71		30	
Subtotaal	187	5,7	223	6,6	122	4,6
Oldenburg-Bremen	38		50		17	
Emsland/Lingen	100		98		82	
Ostfriesland	146		172		94	
Bentheim	51		56		47	
Münsterland/Westfalen	119		73		76	
Subtotaal	454	13,8	449	13,3	316	11,9
Rijnland	18		27		13	
Overig Nrd-Duitsland	52		58		29	
Overig Duitse Rijk	24		30		10	
Subtotaal	94	2,9	115	3,4	52	2
Frankrijk	35		37		18	
België	27		43		18	
Groot-Brittannië	5		5		0	
Overig Europa	25		26		18	
Subtotaal	92	2,8	111	3,3	54	2
Koloniën	0		1		0	
Onbekend	7		2		1	
Subtotaal	7	0,2	3	0,1	1	0
Totaal	3278	100,0	3378	100,0	2654	100,0
Soldaten	437		486		238	
Weduwen	392		356		246	
Stad/Stad	409		436		381	

(vervolg)

Huwenden	1721-1725	%	1746-1750	%	1751-1755	%
Stad	1681		1502		1193	
Subtotaal	1681	52,3	1502	46,9	1193	46,2
Gorecht & Stadst.	66		61		49	
Veenkoloniën	96		140		121	
Oldambt/Westerwolde	179		184		136	
Ommelanden	372		322		275	
Subtotaal	713	22,2	707	22,1	581	22,5
Drenthe	152		165		130	
Subtotaal	152	4,7	165	5,1	130	5
Friesland	90		82		90	
Subtotaal	90	2,8	82	2,6	90	3,5
Oost-Nederland	58		106		94	
West-Nederland	29		50		80	
Overig Nederland	25		57		53	
Subtotaal	112	3,5	213	6,6	227	8,8
Oldenburg-Bremen	44		24		12	
Emsland/Lingen	97		60		57	
Ostfriesland	130		146		84	
Bentheim	28		13		14	
Münsterland/Westfalen	78		42		25	
Subtotaal	377	11,7	285	8,9	192	7,4
Rijnland	9		78		45	
Overig Nrd-Duitsland	23		69		47	
Overig Duitse Rijk	9		40		33	
Subtotaal	41	1,3	187	5,8	125	4,8
Frankrijk	10		15		3	
België	12		21		18	
Groot-Brittannië	1		2		2	
Overig Europa	20		19		20	
Subtotaal	43	1,3	57	1,8	43	1,7
Koloniën	1		1		3	
Onbekend	2		7		0	
Subtotaal	3	0,1	8	0,2	3	
Totaal	3212	100,0	3206	100,0	2584	100,0
Soldaten	182		408		281	
Weduwen	395		356		212	
Stad/Stad	504		392		306	

(vervolg)

Huwenden	1781-1785	%	Totaal 1611-1785	%
Stad	1730		26887	
Subtotaal	1730	52,8	26887	52,7
Gorecht & Stadst.	100		1047	
Veenkoloniën	150		867	
Oldambt/Westerwolde	157		1909	
Ommelanden	306		4756	
Stad en Lande	713	21,8	8579	17,5
Drenthe	133		2540	
Subtotaal	133	4,1	2540	5,2
Friesland	81		1118	
Subtotaal	81	2,4	1118	2,3
Oost-Nederland	98		1227	
West-Nederland	82		803	
Overig Nederland	89		603	
Subtotaal	269	8,2	2631	5,5
Oldenburg-Bremen	13		677	
Emsland/Lingen	36		1128	
Ostfriesland	96		1918	
Bentheim	11		561	
Münsterland/Westfalen	22		1245	
Subtotaal	178	5,4	5529	11,1
Rijnland	52		482	
Overig Nrd-Duitsland	23		811	
Overig Duitse Rijk	42		394	
Subtotaal	117	3,6	1687	3,4
Frankrijk	1		350	
België	38		333	
Groot-Brittannië	1		66	
Overig Europa	8		267	
Subtotaal	48	1,5	1016	2
Koloniën	6		12	
Onbekend	1		91	
Subtotaal	7	0,2	103	0,2
Totaal	3276	100	50090	100
Soldaten	230		6097	
Weduwen	281		6433	
Stad/Stad	506		7097	

Bron: *RHC Groninger Archieven*, Toegang 124, *Ondertrouwboeken 1595-1811*, inv.nrs. 157-186

Bijlage 2.3

Huwenden per categorie (80 jaren, periode 1611-1785)

Jaar	Soldaten	Weduwen	Stad/Stad	Totaal huwelijken
1611	61	64	97	249
1612	51	51	89	240
1613	54	54	73	261
1614	49	92	80	281
1615	54	46	68	246
1621	72	55	83	258
1622	91	75	110	292
1623	124	94	171	350
1624	122	119	199	385
1625	94	95	222	334
1631	94	75	135	277
1632	100	101	174	345
1633	126	130	222	413
1634	90	60	163	302
1635	88	58	144	267
1676	200	159	93	379
1677	171	145	77	341
1678	127	120	90	313
1679	63	117	89	294
1680	81	145	120	402
1681	68	173	125	474
1682	47	126	114	371
1683	31	118	98	315
1684	91	89	75	336
1685	84	106	99	340
1686	55	77	77	295
1687	37	71	94	263
1688	40	71	95	275
1689	52	42	75	194
1690	60	61	89	242
1691	79	82	96	294
1692	93	122	120	368
1693	138	143	158	410
1694	79	110	126	342
1695	55	151	131	386
1696	28	86	113	308
1697	50	102	107	312
1698	136	108	149	373
1699	61	65	78	263
1700	53	55	74	257
1701	112	67	60	297

(vervolg)

Jaar	Soldaten	Weduwen	Stad/Stad	Totaal huwelijken
1702	114	62	69	291
1703	103	54	71	294
1704	106	91	72	355
1705	151	108	93	373
1706	151	101	94	401
1707	87	79	91	327
1708	70	65	64	295
1709	66	61	69	289
1710	63	86	91	327
1711	160	100	102	415
1712	108	84	104	358
1713	108	67	73	362
1714	56	57	75	282
1715	54	48	82	272
1716	41	48	78	278
1717	47	55	75	269
1718	69	58	82	295
1719	42	35	75	230
1720	39	50	71	255
1721	39	78	114	308
1722	47	86	104	353
1723	24	89	102	341
1724	37	80	96	328
1725	35	62	88	276
1746	56	66	72	271
1747	131	85	99	353
1748	83	67	72	309
1749	89	84	80	359
1750	49	54	69	311
1751	98	56	58	295
1752	63	43	63	244
1753	47	43	56	242
1754	38	42	68	264
1755	35	28	61	247
1781	53	49	80	300
1782	29	64	109	323
1783	38	72	100	362
1784	46	55	100	329
1785	64	41	117	324
Totaal	6097	6433	7891	25045

Bron: *RHC Groninger Archieven*, Toegang 124, *Ondertrouwboeken 1595-1811*, inv.nrs. 157-186

Bijlage 3.1

Beroepen en beroepscategorieën

Beroepscategorieën:

Overheid/Administration – stads-, provincie- en Ommelander bestuurders, ambtenaren, cherchers, schrijvers, landmeters, bodes, dienaren en leden weeskamer en andere zorginstellingen

Kleding – kleermakers, schoenmakers, hoedenmakers, knopenmakers

Bouw/Scheepsbouw – glazenmakers, schilders, leidekkers, hardhouters, schuitemakers, straatmakers, timmerlieden, metselaars, blokmakers, zeilmakers, touwslagers

Academici/Juristen – (incl. onderwijs, predikanten)

Voeding – bakkers, slagers (been- en knokenhouters), brouwers, moutmakers, koekenbakkers, molenaars, moeskers, jenever- en andere stokers

Gebruiksartikelen – smeden, spoormakers, slotmakers, stellemakers, pottenbakkers, kuiters, stoeldraaiers, zwaardvegers, kopersmeden en – slagers, tinnegieters, wioldraaiers, zadelmakers, messenmakers, ladenmakers, kistenmakers, korfmakers, busgieters, roermakers, meubelmakers, geelgieters, pijpvaarders

Textiel – wevers, wolwevers, pelsers/leerbereiders, droogscheerders, volders, linnenwevers, bombazijnwevers, hozenstikkers, blauwververs, garentwijnders.

Luxe goederen – goud- en zilversmeden, fluweelwerkers, pasementwerkers, boekbinders en – drukkers, pruikenmakers, Hollandse kabinetmakers, chocolademakers, hoveniers

Kleinhandel – kruideniers, kremers, heukers, vissers

Diensten – barbiers, apothekers, herbergiers, tappers, koks, speellieden, blekers, bierstokers, chirurgijns

Transport – tonnendragers, arbeiders(sjouwerlieden), grootschippers, schippers, schuitem-schuiers, sledemenners, watermenders, snikkevaarders,.

Groothandel – kooplieden, lakenkopers, zoutzieders, olieslagers, houtkopers, zeepzieders, wijnkopers, vellenbloters

Militairen

Bijlage 3.2

Aantallen nieuwe burgers Groningen naar herkomst en beroep, 1681-1795

	Overheid incl. mil.	Kleding	Bouw-Scheepsbouw	Academici	Voeding	Gebruiks-goederen	Textiel	Luxe goederen	Kleinhandel	Diensten	Transport	Groothandel	Totaal bekende beroepen
Gorecht	12	14	4	4	28	10	0	1	8	16	8	22	127
Veenkoloniën	7	4	17	3	36	12	0	0	5	10	24	28	146
Oldambt/Westerwolde	29	47	16	7	89	34	3	4	29	34	8	67	367
Ommelanden	22	57	20	13	163	58	9	10	40	62	74	102	630
Drenthe	10	28	20	4	152	33	3	3	26	27	11	67	384
Friesland	4	17	12	5	20	5	4	21	11	26	13	27	165
Ost-Nederland	3	6	5	2	22	7	16	1	16	8	3	39	128
West-Nederland	3	6	2	2	2	8	1	6	3	7	3	28	71
Oldenburg/Bremen	0	11	3	1	2	7	5	1	2	10	0	5	47
Overig Nederland	1	8	1	1	1	5	1	1	3	4	0	0	26
Emsland/Lingen	1	43	15	2	14	64	2	0	23	22	0	52	238
Ostfriesland	5	30	16	7	47	32	6	7	15	30	6	46	247
Bertheim	1	20	16	0	5	4	4	1	3	2	0	12	68
Münsterland/Westfalen	1	39	12	2	6	3	27	14	4	15	1	20	141
Rheinland	2	10	2	2	3	3	2	0	2	10	0	9	48
Overig Noord-Duitsland	1	5	3	0	3	4	0	1	4	7	2	11	41
Midden- en Zuid-Duitsl.	0	7	1	0	4	1	2	2	2	3	0	5	27
Frankrijk	1	13	1	4	2	6	8	12	12	3	0	15	77
België	0	5	0	0	0	3	0	0	0	1	0	2	11
Britse Eilanden	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	2
Overig Europa	1	3	0	0	0	2	0	1	1	4	0	8	20
Tot. beroepen elders	104	374	166	59	599	325	80	72	212	301	154	565	3011
Stad	98	245	117	54	123	133	38	9	173	99	94	44	1227
Tot. herkomst bekend	202	619	283	113	722	458	118	81	385	400	248	609	4238
Onbekende herkomst	4	15	9	1	28	14	13	7	9	26	13	20	159
Totaal bekende beroepen 1681-1795	206	634	292	114	750	472	131	88	394	426	261	629	4397

Bron: RHC Groninger Archieven, Toegang 1605, 596er, Cleyne Burgerreth 1544-1798 (1594-1635), resp. 596ar/br, Register (...) kleine burgerreth 1671-1770, resp 1771-1808 (1671-1798), inv. nr 332^a Bijlagen Stadsrekeningen 1628-1795

Bijlage 3.3

Beroepen nieuwe burgers in absolute aantallen, 1595-1795

Periode	Overh. incl. militair	Kleding	Bouw/Scheepsbouw	Academici	Voeding	Gebruiksgoederen	Textiel	Luxe goederen	Handel	Diensten	Transport	Totaal
1595-1600	3	21	8	0	16	24	18	1	11	5	1	108
1601-1620	12	124	46	2	102	109	104	8	36	21	25	589
1621-1640	17	131	44	15	98	108	48	12	58	69	139	739
1641-1660	13	130	48	19	136	78	32	25	109	72	71	733
1661-1680	10	120	40	26	153	87	35	20	126	107	47	771
1681-1700	41	157	36	25	170	115	42	31	148	108	56	929
1701-1720	15	127	39	16	167	100	23	11	197	70	40	805
1721-1740	33	113	67	20	151	95	7	11	231	54	29	811
1741-1760	33	81	52	12	119	67	23	10	188	58	37	680
1761-1780	43	94	62	24	70	53	22	16	153	53	57	647
1781-1795	41	62	36	17	73	42	14	9	106	83	42	525
1595-1795	261	1160	478	176	1255	878	368	154	1363	700	544	7337
%	3,6	15,8	6,5	2,4	17,1	12,0	5,0	2,1	18,6	9,5	7,4	100

Bron: RHC Groninger Archieven, Toegang 1605, 596er, *Cleyne Borgerrecht 1544-1798* (1594-1635), resp. 596ar/br, *Register (...) klene borgerrecht 1671-1770*, resp. 1771-1808 (1671-1798). Inv. nr. 332r^b *Bijlagen Stadsrekeningen 1628-1795*.

Bijlage 3.4

Beroepen van bruidegoms in Groningen, 1610-1611

Sector	Bekende beroepen	
	Aantal	Percentage
Overheid en rechtspraak	22	6,7%
Militairen	130	39,5%
Kleding	29	8,8%
Bouw en scheepsbouw	19	5,8%
Voedingsmiddelen	20	6,1%
Gebruiksgoederen	34	10,3%
Textiel en kleding	18	5,5%
Luxe goederen	5	1,5%
Kleinhandel	5	1,5%
Diensten	18	5,5%
Verkeer en vervoer	26	7,9%
Groothandel	3	0,9%
Beroep bekend	329	
Beroep onbekend	472	

Bron: *RHC Groninger Archieven*, Toegang 124, *Ondertrouwboeken 1595-1811*, inv.nrs. 158-159.

Bijlage 4.1

Groningen, voornaamste inkomstenbronnen (i.e. accijnzen en buitenbezittingen) in caroliguldens, 1601-1800

<u>Jaar</u>	<u>Accijnzen</u>	<u>Buitenbezittingen</u>	<u>Jaar</u>	<u>Accijnzen</u>	<u>Buitenbezittingen</u>
1601	36686	2542	1635	81874	31788
1602	39418	3403	1636	80596	31387
1603	38979	7744	1637	79692	33212
1604	39939	3535	1638	78718	37597
1605	42672	3388	1639	81736	36138
1606	43065	6141	1640	80893	40658
1607	44766	4500	1641	83300	34686
1608	50381	6997	1642	74658	33149
1609	51824	4332	1643	82123	40371
1610	43876	3856	1644	79718	46838
1611	45833	4570	1645	75940	54952
1612	45424	4726	1646	76248	39731
1613	43813	5231	1647	76412	37851
1614	43334	5888	1648	77457	34596
1615	45200	5427	1649	77376	37064
1616	46543	13017	1650	77222	41998
1617	44757	13186	1651	74453	43963
1618	43853	14139	1652	65674	39590
1619	56721	17613	1653	68746	26726
1620	54949	24494	1654	69927	30867
1621	55415	21072	1655	70388	35677
1622	57946	14860	1656	72186	46400
1623	69686	17195	1657	69954	37576
1624	77442	15189	1658	70057	36022
1625	73113	15265	1659	80669	38351
1626	75961	34998	1660	79946	42601
1627	81950	25564	1661	79264	48557
1628	91124	35796	1662	73816	42303
1629	83549	21058	1663	78350	47506
1630	83424	21802	1664	79958	47520
1631	76198	28885	1665	99274	37042
1632	79057	43957	1666	87317	45463
1633	82269	31670	1667	85795	51775
1634	85909	35767	1668	78932	45745

(vervolg)

Jaar	Accijnzen	Buitenbezittingen	Jaar	Accijnzen	Buitenbezittingen
1669	75812	46350	1707	60895	44610
1670	75475	44675	1708	60231	48325
1671	74999	47505	1709	61916	45965
1672	72711		1710	60937	67723
1673	68211	44162	1711	63068	63560
1674	62142	46335	1712	64496	56355
1675	71501	41671	1713	62933	52500
1676	78769	39014	1714	65933	77193
1677	78982	38118	1715	65248	61348
1678	69062	42882	1716	63287	53195
1679	67371	36382	1717	63802	53922
1680	65782	41883	1718	66391	58424
1681	65777	52364	1719	64069	50643
1682	65066	54808	1720	61906	52911
1683	65916	44868	1721	62640	50491
1684	66765	43696	1722	61380	58636
1685	67580	44072	1723	61081	56593
1686	66832	40543	1724	59967	52982
1687	65158	39960	1725	61307	51542
1688	65131	40145	1726	67543	49909
1689	64003	41766	1727	62006	53857
1690	54358	43044	1728	61145	63079
1691	56416	41067	1729	61459	61148
1692	55621	42175	1730	59529	61573
1693	56656	42945	1731	61387	66014
1694	58249	41624	1732	61652	60919
1695	59438	39839	1733	60189	60387
1696	60233	44270	1734	58146	58313
1697	62574	50649	1735	57811	62764
1698	66940	62215	1736	60289	69056
1699	59456	62547	1737	57959	53505
1700	63668	47841	1738	60967	62239
1701	63030	51179	1739	60296	65562
1702	65142	42762	1740	58025	65495
1703	64561	43791	1741	59030	151201
1704	63625	44595	1742	58208	110571
1705	63010	43247	1743	58705	84577
1706	63192	44897	1744	59620	81720

(vervolg)

Jaar	Accijnzen	Buitenbezittingen	Jaar	Accijnzen	Buitenbezittingen
1745	56081	77556	1773	57364	104917
1746	53069	77933	1774	52598	95337
1747	53810	75735	1775	56460	98310
1748	23969	65352	1776	56935	83516
1749	26010	68712	1777	55334	94901
1750	62171	65530	1778	58047	95570
1751	65570	114528	1779	58806	98767
1752	63957	75817	1780	56818	101227
1753	62506	85633	1781	54946	81676
1754	60334	70867	1782	46914	88408
1755	60238	88255	1783	45491	81974
1756	57187	73380	1784	46625	98228
1757	54917	94109	1785	47561	94885
1758	54779	84805	1786	38268	89566
1759	52344	80906	1787	46331	84089
1760	53858	84108	1788	40957	91273
1761	52951	85818	1789	46044	88403
1762	57377	96946	1790	46575	91314
1763	53048	98256	1791	45399	90743
1764	54536	97127	1792	49347	84651
1765	52968	94784	1793	48680	90449
1766	55539	101967	1794	46075	93457
1767	61444	104669	1795	51796	94180
1768	59026	83494	1796	44706	89147
1769	56767	95068	1797	53461	113137
1770	56044	91463	1798	53545	92970
1771	55934	94782	1799	74900	105219
1772	57830	98276	1800	59443	109300

Bron: Database Schroor, *Stadsrekeningen Groningen 1595-1800*.

Bijlage 4.2

Samenstelling inkomsten in resp. bedragen (linkerpagina) en percentages (rechterpagina), 1631-1800

Bedragen: Nummers corresponderen met hoofdindeling inkomstenposten, dus:.

Jaren	16 Accijnzen	2-9 Buitenbezittingen	17 Leningen	12 Verpachting publieke goederen	13-14 Stedelijke rechten burgergeld	10-11 Bezit in stad en stadstafel	15,19,20 Subsidies	21-25 Diversen	18 Verkochte goederen
1631-1640	806942	347889	745916	52151	67944	46692	198894	96764	33348
1641-1650	785634	401236	350264	58719	67403	50785	20000	27449	8489
1651-1660	722000	377773	450415	76646	65444	56339	14000	49135	10185
1661-1670	813993	456936	417830	164396	84713	57372	44000	306131	175335
1671-1680	709530	405148	195512	195278	71494	55522	80000	69579	2212
1681-1690	651586	445266	83685	202126	90101	53149	80000	36270	5672
1691-1700	599221	475172	163578	245555	94000	59474	128000	78759	2482
1701-1710	626539	477098	213336	195893	81778	48219	100000	67422	16036
1711-1720	641163	580031	110743	204950	81554	48103	100000	172042	8672
1721-1730	618417	559810	490350	280878	91817	47511	100000	172521	16862
1731-1740	596661	624254	43020	299473	82824	47462	100000	110528	2657
1741-1750	510673	858884	146900	263784	73144	47387	100000	127323	4210
1751-1760	585690	853487	77750	216387	74856	47861	100000	160355	4487
1761-1770	559700	949589	87150	207663	92236	49076	100000	199285	14030
1771-1780	566126	966268	31388	200167	109945	49131	100000	178681	21207
1781-1790	460072	889816	290000	154041	108491	49542	100000	251766	18652
1791-1800	527352	963253	382225	202586	114799	50807	101730	217310	16098
1701-1800	5692633	7722490	1872862	2226092	911444	485099	1001730	1657233	122911
1631-1800	10781539	10631910	4280062	3220963	1452543	864432	1566624	2321320	360634

Percentages: Nummers corresponderen met hoofdinndeling inkomstenposten, dus:

Jaren	Netto inkomen	16 Accijnzen	2-9 Buitenbezittingen	17 Leningen	12 Verpachting publieke goederen	13-14 Stedelijke rechten burgergeld	10-11 Bezit in stad en stadstafel	15,19,20 Subsidies	21-25 Diversen	18 Verkochte goederen
1631-1640	2396540	33,7	14,5	31,1	2,2	2,8	1,9	8,3	4,0	1,4
1641-1650	1769979	44,4	22,7	19,8	3,3	3,8	2,9	1,1	1,6	0,5
1651-1660	1821937	39,6	20,7	24,7	4,2	3,6	3,1	0,8	2,7	0,6
1661-1670	2520706	32,3	18,1	16,6	6,5	3,4	2,3	1,7	12,1	7,0
1671-1680	1784275	39,8	22,7	11,0	10,9	4,0	3,1	4,5	3,9	0,1
1681-1690	1647855	39,5	27,0	5,1	12,3	5,5	3,2	4,9	2,2	0,3
1691-1700	1846241	32,5	25,7	8,9	13,3	5,1	3,2	6,9	4,3	0,1
1701-1710	1826321	34,3	26,1	11,7	10,7	4,5	2,6	5,5	3,7	0,9
1711-1720	1947258	32,9	29,7	5,7	10,5	4,2	2,5	5,1	8,5	0,4
1721-1730	2378166	26,0	23,5	20,6	11,8	3,9	2,0	4,2	7,3	0,7
1731-1740	1906116	31,3	32,8	2,3	15,7	4,3	2,5	5,2	5,8	0,1
1741-1750	2132305	23,9	40,3	6,9	12,4	3,4	2,2	4,7	6,0	0,2
1751-1760	2120173	27,6	40,3	3,7	10,2	3,5	2,3	4,7	7,6	0,2
1761-1770	2258729	24,8	42,1	3,9	9,2	4,1	2,2	4,4	8,8	0,6
1771-1780	2222913	25,4	43,4	1,4	9,0	4,9	2,2	4,5	8,0	1,0
1781-1790	2322380	19,8	38,3	12,5	6,6	4,7	2,1	4,3	10,8	0,8
1791-1800	2576340	20,5	37,4	14,8	7,9	4,5	2,0	4,0	8,4	0,6
1631-1800	35478234	30,4	30,0	12,1	9,1	4,1	2,4	4,4	6,5	1,0

Bron: Database Schroor, Stadsrekeningen Groningen 1595-1800

Bijlage 4.3

Samenstelling uitgaven in resp. bedragen (linkerpagina) en percentages (rechterpagina), 1631-1800

Jaren	1.Aflossingen en rentebetalingen	2-6,9,18, 21 Stadsbestuur en ambtenaren	10 Graven Sappemeer/Pekela	11 Fortificatie & Reparatie Publieke werken	12 Daghuren	13 Materialen	19 Aankoop vaste goederen	7,8,14-17, 20 Onzeker
1631-1640	1219592	357973	27460	223308	101386	55481	140157	229079
1641-1650	785862	359500	13177	60908	87584	67802	51336	342000
1651-1660	912174	378069	35177	214773	55167	59935	4463	194468
1661-1670	972175	428414	34094	418786	64587	68775	43140	263910
1671-1680	829451	466311	8672	87320	43330	46076	1890	238701
1681-1690	797795	489523	10729	85915	42776	62602	13628	189428
1691-1700	982310	503000	10673	82009	73615	108835	39628	177725
1701-1710	694156	532907	8423	39227	92841	116592	23909	152526
1711-1720	842626	539916	63958	34682	100578	117075	221832	141006
1721-1730	1278412	512664	1206	69194	154639	169627	109799	126460
1731-1740	782684	521400	19431	129935	130224	100344	83926	124537
1741-1750	708036	538799	8741	146915	69767	41016	15059	543234
1751-1760	851252	599382	30954	231302	57970	61190	18465	239550
1761-1770	711935	672729	19006	313422	97901	82828	130215	217126
1771-1780	650040	759725*	15999	218105	136721	168874	15043	263518
1781-1790	627467	844808*	27273	162537	171217	127899	30866	409754
1791-1800	783870	985972*	38918	175054	154276	74310	36452	306946
1631-1800	14429837	9491092	373891	2693392	1634579	1529261	979808	4159968

Bron: Database Schroor, Stadsrekeningen Groningen 1595-1800

Bedragen: Nummers corresponderen met hoofdindeling uitgavenposten, dus:

Percentages: nummers corresponderen met hoofdindeling uitgavenposten, dus:

	Uitgaven	1. Aflossingen en rente- betalingen	2-6, 9, 18, 21 Stadsbe- stuur en ambtenaren	10 Graven Sappe- meer/Pekela	11 Fortificatie en on- derhoud, rep. publieke werken	12 Daghuren	13 Materialen	19 Aankoop vaste goe- deren	7, 8, 14-17, 20 Onzeker
1631-1640	2354436	51,8	15,2	1,2	9,5	4,3	2,4	6,0	9,7
1641-1650	1768169	44,4	20,3	0,7	3,4	5,0	3,8	2,9	19,3
1651-1660	1854226	49,2	20,4	1,9	11,6	3,0	3,2	0,2	10,5
1661-1670	2293881	42,4	18,7	1,5	18,3	2,8	3,0	1,9	11,5
1671-1680	1721751	48,2	27,1	0,5	5,1	2,5	2,7	0,1	13,9
1681-1690	1692396	47,1	28,9	0,6	5,1	2,5	3,7	0,8	11,2
1691-1700	1977795	49,7	25,4	0,5	4,1	3,7	5,5	2,0	9,0
1701-1710	1660581	41,8	32,1	0,5	2,4	5,6	7,0	1,4	9,2
1711-1720	2061673	40,9	26,2	3,1	1,7	4,9	5,7	10,8	6,8
1721-1730	2422001	52,7	21,2	0,1	2,9	6,4	7,0	4,5	5,2
1731-1740	1892481	41,4	27,6	1,0	6,8	6,9	5,3	4,4	6,6
1741-1750	2071567	34,2	26,0	0,4	7,1	3,4	2,0	0,7	26,2
1751-1760	2090065	40,7	28,7	1,5	11,1	2,8	2,9	0,9	11,5
1761-1770	2245162	31,7	30,0	0,8	14,0	4,4	3,7	5,8	9,7
1771-1780	2228025	29,2	34,1	0,7	9,8	6,1	7,6	0,7	11,8
1781-1790	2401821	26,1	35,2	1,1	6,8	7,1	5,3	1,3	17,1
1791-1800	2555798	30,7	38,6	1,5	6,8	6,0	2,9	1,4	12,0
1631-1800	35291828	40,9	26,9	1,1	7,6	4,6	4,3	2,8	11,8

Bron: Database Schroor, *Stadsrekeningen Groningen 1595-1800*.

Bijlage 4.4

Verzameltabel inkomsten en uitgaven Stad Groningen per decennium, 1601-1800

	Bruto inkom- sten	Saldo's	Netto inkom- sten	Geleende kapitalen	Bruto uitgaven	Aflos- singen en renteбет.	Netto uitgaven	Accijn- zen	Buiten- bezit- tingen
1601-1610	642597	-21131	663728	113944	714286	167901	546385	431606	47438
1611-1620	1618662	104109	1514553	551475	1662416	227117	1435299	470427	73816
1621-1630	3118636	482797	2635839	1157410	2748313	1470544	1277769	749611	174722
1631-1640	3370898	1025597	2345301	745916	2354436	1219522	1134914	806942	347132
1641-1650	2856927	1143917	1713010	350264	1768169	785862	982307	785634	401284
1651-1660	2314323	496896	1817427	450415	1854216	912174	942042	722000	377773
1661-1670	3535216	1065443	2469773	417830	2293881	972175	1321706	813993	456936
1671-1680	3728014	1925003	1803011	195152	1721751	829451	892300	709530	405148
1681-1690	3711065	2012049	1699016	83685	1692396	797795	894601	651586	445266
1691-1700	3289425	1443279	1846146	163578	1977795	982310	995485	599221	475172
1701-1710	2373408	546111	1827297	213336	1660581	694156	966425	626539	477098
1711-1720	3031275	1080016	1951259	110743	2061673	842626	1219047	641163	580031
1721-1730	3353593	970269	2383324	490350	2436589	1278412	1158177	618147	559810
1731-1740	2598929	695813	1903116	43020	1892472	782684	1109788	596991	624254
1741-1750	2907717	763935	2143782	146900	2074150	708036	1366114	510673	858884
1751-1760	4019071	1850186	2168885	77750	2089559	851252	1238307	585690	853487
1761-1770	4163691	1905569	2258122	87150	2244959	711935	1533024	559700	949589
1771-1780	4480354	2254147	2226207	31388	2228029	650040	1577989	566126	966268
1781-1790	4079275	1733357	2345918	290000	2400612	627467	1773145	460072	889816
1791-1800	4195933	1612907	2583026	382225	2556798	783870	1772928	527352	963253
1601-1800	63389009	23090269	40298740	6102531	40433081	16295329	24137752	12433003	10927177

Bron: Database Schroor, *Stadsrekeningen Groningen 1595-1800*

Bijlage 4.5

Groningen: Uitgaven in caroliguldens per decennium naar het achttal voornaamste uitgavenposten, 1601-1630

	1601-1610	1611-1620	1621-1630
Uitgaven	714286	1662416	2748313
Aflossingen	167901	227117	1470544
Stadsbestuur en ambtenaren	134461	179539	226563
Graven Sappemeer/Pekela	-	49641	50607
Fortificatie & Reparatie	165541	558236	267171
Publieke werken			
Daghuren	*	*	69965
Materialen	*	*	184814
Aankoop vaste goederen	1574	65302	78595
Onzeker	159367	312579	229233

N.B: Stadsbestuur en ambtenaren: de posten traktementen burgemeesteren en Raad, ambtenaren, vrije wijnen, turf en kaarsen.

* deze bedragen zijn inbegrepen bij fortificatie & reparatie, publieke werken.

Bron: Database Schroor, *Stadsrekeningen Groningen 1595-1800*.

Bijlage 4.6

REDRES 1623

(uit: RHC Groninger Archieven, Toegang 1605, Archief stadsbestuur 1594-1811, inv. nr. 314r, Resolutieboeken 1605-1808)

Besoignes der Heren Borgemesteren Abel Coenders, Raetsheren Johan Drews, Sicko Eissinghe ende Johan Huningha, mitsgaders des Secretarij Winshemij op

I der Stadt finances

ii Nedergerecht (hier niet opgenomen)

iii ende Ordre op de Keur van de Raedt ende geswoorne Meente volgens commissie in datis den 18 Aprilis 1623 ende 14 Junij volgende (hier niet opgenomen)

1. Van der Stadt finances te redresseren

Eerst ende alvorens dient geremonstreert te worden het verloop van de finances, ende dien volgens de grote noodwendicheit van het redres derselver.

Ende gevisiteert de rekeninge bij den Rentemr. Peter Folckerts gedaen van den jare 1622, is bevonden den staet van der stadt incomsten en lasten sodanich te zijn, dat d'ordinaris lasten den ordinaris incomsten verre te boven gaen, sulx dat deselve lasten wth de middelen niet kunnen vervallen, daerwuth dan niet anders te verwachten is, als een grote confusie ende onverwijnlijke schade van dese Stadt ende derselver Ingesetenen, bij aldien daer inne niet met ernst wierde versien.

Volget de voors. Staet

Stads incomsten voor den iare 1623

	<i>Caroli-guldens</i>	<i>Stuivers</i>	<i>Placken</i>
<i>1. Opcomsten van t'Oldampt in Lanthuren</i>	<i>2631</i>	<i>8</i>	<i>6</i>
<i>Renten</i>	<i>13</i>	<i>10</i>	<i>0</i>
<i>Broecken</i>	<i>300</i>	<i>0</i>	<i>0</i>
<i>Bieraxcijs</i>	<i>337</i>	<i>10</i>	<i>0</i>
<i>2. Opcomsten van Westerwoldinge landt -----</i>	<i>821</i>	<i>29</i>	<i>0</i>
<i>3. Opcomsten van t' Gorecht, van landen, tinden, schultmolt, precarien, werk, penningen, item van gecofte landen toe Wolde ende Trimunte</i>	<i>1542</i>	<i>18</i>	<i>7</i>
<i>Torff Memoria</i>			
<i>4. De lanthuren in den Ommelanden so van olde stadtlanden als de nijes van de provincie zijn angecomen</i>	<i>8641</i>	<i>3</i>	<i>2</i>

<i>De Ticheldobben versettet Memoria</i>			
5. Pachtsteden, huijshuiren, vischenien, visbancken end diergelijcken hijr binnen	3490	16	4,5
6. Wijnhuijs	9112	10	0
7. Wage	1603	0	0
8. Krane	585	0	0
9. Verlaten end schutemate	192	0	0
10. Torffaxcijs	4595	0	0
11. Fosholler verlaet end stedegelt	130	0	0
12. Vischen	303	0	0
13. Puntcamer	42661	0	0
14. Borgerschap ende broecken	2000	0	0
15. Die munte doet nu	2000	0	0
Somma Grossa van den Stadts incomsten	80960	6	3,5

Ordinaris lopende lasten

1. Renten			
1. Buten renten	4580	1	0
2. ordinaris binnen renten	35666	0	0
3. Meijeren renten	5246	0	0
Ticheldobben memoria			
4. setpenningen	7302	0	0
5. Papenbroeck	1750	0	0
6. renten Ao. 23 opgenomen	1400	0	0
7. Van afgraven landen te boeck	2286	0	0
8. de niet te boeck zijn ongeveer	1000	0	0
9. lijffrenten	1352	0	0
	60582	1	0

2. Tractementen			
1. Raets en geswoorenen	8430	0	0
2. Giltrechts en Cluftmrs. vacatien	436	0	0
3. Officianten verdiensten	9907	5	2
4. Iseren koen ordinaris	1360	0	0
5. Coerwinen verschuncken ende verdruncken winen	2050	0	0
6. Laken tot der dienaren kledingen	1448	12	4
7. Der Stadtdienaren nijevaren marrisimis gevangen costpenningen	200	0	0
8. Bodeloon ende nijvaren van de provincieboden	200	0	0

9. Vacatien ende reiscosten	500	0	0
10. Torff ende keersen op t'Raethuijs hallen etc.	600	0	0
	25131	17	6

i	Voorschotten en ---	memoria
ii	Oncosten tot d'artillerije	memoria
iii	Oncosten tot boecken, pampieren, drucken van placaten en ordonnantien	memoria
iiii	Oncosten tot der Stadts processen	memoria
iv	Reparatien van wallen, bruggen, poorten wateren, wegen, huisen, Zetunnen en anders	memoria

Somma grossa van der Stadts iaerlicke lasten buiten de vijf			
memorien bedraecht	85713	18	6
De lasten summonteren de ordinarijs middelen met	4753	12	2,5
Noch wegen de vijf memorien bij raminge	15000	0	0
Compt te cort iaerlix	19753	0	0

Omme nu desen staet so veel mogelijk zal wesen te redresseren en de stadt van onverwinnelicke schade daerinne deselve door confusie van de finances mitsgaerderlick moste vallen te preserven, so weerden dese voorlagen gedaen:

- i. eerst enige generalia
- ii. om d'incompsten te vermeerderen
- iii. om de lasten te verminderen

1. In t'generael weert voorlagen en is dienvolgens oock geresolveert dat d' HH Borgemesteren en Raedt in allen saecken alletijt ogenmarck willen nemen op der stadt middelen, dat deselve niet becortet worden, niet licht enige remissen van huiren, axcijsen, breecken, ende ander incomsten doen, oock niet licht de stadt mit nije lasten beswaren.

2. Dat alle iaren voort na Petri ad Cathedram een staet gemaekt worde van der stadt ordinarijs en extraordinarijs incomen ende lasten voor dat iaer, omme te sien, wat de lasten deduceert zijnde, overschieten kan, so tot nodige warcken ende d'artillerije als tot offlosse van de grote capitalen op interest genomen.

3. Dat in t'selve iaer in allen geval gien meer warck voorgenomen wierde als het vs. overschot kan betalen.

4. Dat daeromme na dit iaer gien meer penningen op interest gelicht weerden, ten zij in plaetse van capitalen, dewelcke opsecht worden, en wth het vs. overschot niet kunnen vervallen.

5. Dat mede de Rentemr. van de penningen dewelcke so opgenomen weerden namentlick tot vervulling van opgesechte en afflossede capitalen, gien negocie penningen behoirt te genieten.
6. Dat van 11.000 Mageden aff tot den eersten Aprilis toe alle warcken gestaect, en gienen ordonnantien en Timmerluiden ende Stienmetselers passeert worden.
7. De Rentemr. zal in zijn rekeninge voor wthgave niet brengen t'gene op de warcken bij hem in deductie op lenige offte rekeninge betaelt wert, maer de gehiele bestecken stellen.
8. De Rentemr. weert ordonneert giene vacatien ende reiscosten an den heren offte anders veel min an zijn dienaer te betalen, sonder pertinente specificatie en daerop getekende ordonnantie der heren Borgemesteren ende Raedt.
9. De Rentemr. zal mede in zijn entfanck te boecke brengen den staet van d'opcomsten in t'Gorecht, t'welck op dat gevoechlicken geschien mach, zal Jan Jansen entfanger van de Gorechts opcomsten voor het slut van des Rentemrs. rekeninge in t'laeste van t'iaer iaerlix moeten zijn rekeninge doen.
10. De Rentemr. zal in zijn boeck op t'entfanck mede hebben een caput van Voshol.
11. Zal mede op d'wthgave, een caput hebben van Voshol, alwaer gebracht zal worden de wthgave bij specificatie ende daerop getekende ordonnantie, end met de lieninge off verschot tot dien ende an de gecommiteerde heren offte Mr. Garwer gedaen.
12. Dat den Rentemr. ernstlijcken belast zal worden, gelijk denselven mits desen belast wort, tusschen dit en den eersten Januarij ancomende alle de restanten van zijne laeste rekeninge te innen offte daerna van ider post in specie redenen te geven en blick te doen, waerom deselve niet hebben kunnen geinnet worden.
13. Ende omme des Rentemrs. cassa te beneficieren is geresolveert dat in desselfs handen gebracht zullen worden alle coopschatten van de goederen bij der executie vercoft en van hem weder wthgetelt op ordonnantien passeert bij de Raetsheren de over de vercopinge geseten hebben, daarvan de Rentemr. voor zijn moeite genieten zal de 500ste penminck sonder meer, te betalen bij den gene dewelcke de penningen weder ontfanckt. Dies wert verstaen dat de Raetsheren hare vorige competentie behouden dewelcke bij den Rentemr. wthstelt en in rekeninge voor wthgave bracht zal worden.
14. Dat sekere personen gecommiteert weerden omme des Rentemrs. rekeninge in goede ordre en forme te brengen, een ligger der Stadt goederen te maecken en een goede ordre te beramen op t'innemen van de rekeningen de voortaan gedaen zullen worden.

II Incomsten Vermeerderen

Omme der stadt ordinaris incomen te vermeerderen weerden voorslagen volgende middelen

1. Dat Gockinga heert toe Suijtbroeck in stucken bij der wthmijninge verhuirt weerde.
2. Dat in ernstlicke deliberatie geleyt worde de bedijkinge van der Ulswida.
3. Dat van alle broecken groot ende kleen wat naem deselve moegen hebben vervallende in beiden Oldampten, in t'Gorecht item in der stadt rechtstoelen in den Ommelanden gelegen, de gerechte helfte vrij ende suiver sonder enige lasten zal comen tot profijt der stadt, blivende d'ander helfte mit d'oncosten ende lasten, bij den drost, amptmannen ende Redgeren respecti-
ve.

4. *Dat de lantschriver in t'Woltoldampt, Gerichtsdienaer in t'Cleijoldampt, gericht's Secretarius in t'Gerecht en de wedluiden in andere rechtstoelen holden zullen pertinente contrarolle ende annotatie van alle broecken*
5. *Dat van alle broecken iaerlix op Bartholomei pertinente rekeninge gedaen zal worden bij poene van 50 Car.gl. te verbeuren bij de Drost, Amptmannen ende Richteren, dewelcke voor den selven tijt niet van selvest en ongemaent sich met de rekeninge paraet presenteren.*
6. *Dat in de vs. rekeninge gebracht zullen worden alle broecken op dat iaer gevallen de alsdan door condemnatie ofte compositie iechtich gemaect zijn, alwaer t'schoon deselve niet betaelt waeren, dewelcke alsdan als resten weder in wtgave en in volgende rekeninge in entfanck gebracht zullen moeten worden.*
7. *Ende angaende de broecken hijrbinnen, zal moeten een stadtprocureur broeckmr. met pertinente instructie ende commissie buiten den raedt gestellet worden omme deselve te innen, entfangen ende daervan iaerlix rekeninge te doen, als voren gesecht is, ende op pena als voren zullende de Secretarien mede tot dien einde holden een pertinent register ofte contrarolle van alle broecken.*
8. *Des zal de Broeckmr. noch Polijcivr. mit geen delinquenten composeren voor ende alleer hetselve den Raedt is angedient, ende zullen na geschiene compositie de quantiteit mede in de contrarolle laten registreren.*
9. *Dat de huij van t'vheer toe Oterdum zal comen tot proffijt der stadt.*
10. *Dat de bieraxcijs in den Oldampten met gelegentheit verhoget zal worden.*
11. *Van de Billingwolster anwassen en Convent Ter Apel te trecken*
12. *De huijsinge ende landen toe Scharmer ofte ten minsten de huisinge mit d'overdracht anteslaen om vercopen.*
13. *Dat ondersocht worde off niet de Baffelster hiemsteden mit de wijrde vergrotet veel meer huijre zullen kunnen doen?*
14. *Dat de gerechticheit van de Nije Brugge (doch mit bedinge van de onderholdinge derselver) voor een tijt van 10 off 12 iaren bij wthmijninge verpachtet zal worden.*
15. *Dat de visbancken bij wthmijninge verpachtet zullen worden.*
16. *Dat van de kalck de buiten de stadt gebrant ende binnen gebrocht wort een sekens getogen worde.*
17. *Dat in conformite de resolutie hijr bevorens genomen den schutenschuveren de gien borgers zijn inhibeert worde het varen na t'veen na den 1 Augusti ancomende op de pene van 100 daler. En dat alle schuten, de halven na advenant, alle halve iaren voor het gebrueck des diepes an der Stadt sullen geven een rijxdal. te wieten op den 1 Septemb. en den 1 April tot welcken ende de Olderman en Hoevelingh t'elcke reise 14 dagen te voren bij 12 dal. te broeck an den Raet zullen overleveren een register van alle schuiten in de gilde zijnde, om mit ordonnantien den Rentemr. overlevert en bij denselven in rekeninge voor entfanck gebracht te mogen worden.*
18. *Dat de nije gildebreders van de schutenschuvers ende andere gilden etwes ander stadt behoiren te contribuieren.*
19. *Dat de veenen toe Voshol angeslagen mogen worden om te verpachten.*
20. *Een verpundinge van de gronden gelegen in der stadttafel te maecken.*

21. *Dat commissie hijrbevorens gegeven op de repartitie der onkosten gevallen op de buiningh bij der A, en t Schuten- en Dampsterdiep effectueert worde.*
22. *Idem van de commissie om de grunden in de nije stadt op een pertinente staet te brengen.*
23. *Dat van de winen bij de borgers ingeslagen ende niet getappet van ider aem rinsche, spansche ende brandewijn een dardediël van de seste quaert namentl. drie dal., van ider oxhoofst fransche wijn twe daler, geheven worde (de minder gedielten na advenant).*
24. *Dat van alle onroerlicke goederen bij ofte sonder d'executie vercoft, bij de copper betaelt zal worden tot der stadt proffijct den vijftichsten penninck.*
25. *Dat het recht van issue, namentlijcken van de vierde part op alle arffnissen, buiten dese provincie vallende, strictelicken ende sonder enich onderscheit observeert worde.*
26. *Dat van alle collaterale arffnissen van sijtval heercomende, item van vremde arffnissen de 20te penninck tot der Stadt proffijct zal moeten komen.*
29. *Dat van de watermenders voor stedegelt van elck waterwagen een daler alle halve iaren op den 1en Junij en de 1en December geheven worde.*
30. *Dat de molers voor de wint boven de pacht van de grunt an der stadt betalen sullen alle halve iaren op denm 1sten Junij en Decembris ider vijff Carol.gl. in t'iaer tijns.*
31. *Dat de heren Staten Generael mit d'aldereerste gelegenheit versocht sullen worden omme continuatie van t'subsidie tot der stadt fortificatien gedestimeert.*
32. *D'axcijsen van de vrembde bieren bij de borger gedruncken zijn verhoget in dier voegen, dat van Bremer, Lubeker, Hamborg, Engels, Bredaes bier in plaetse van 20, 30 stuw. van een oxhoofst engels in plaetse van 30, veertich betaelt zal worden.*
33. *De Brouwers zullen van ider tonne kluin brab. stuw blancken bier bij haer gebrouwen betalen 2 stuw. welverstaende dat de gehiele broute angeven zullen worden na advenant van t'molt, in vougen dat gerekent worden zal te brouwen so veel tunnen bier, als mudden molt angeven ofte gebrouwen worden, welckes voort bij de cedulle van t'molt zal weerden betaelt.*
34. *Dat een Tappers gilde gemaect zal worden, en dat ider Tapper voor de gilde 10 Cargl. ende noch so veel iaerlix an der stadt geven zal, halff op den 1en Julij en halff op den 1en Januarij te betalen.*
35. *De axcijs op t'gemael is verhoget sulx dat van t'mudde weite in plaetse van 4 stuw. ses van garsten, haveren en bonen, molt in plaetse van drie, vijff stuw. geheven zal worden.*
36. *De axcijs op t'slachten is bij provisie verhoget in voegen dat in plaetse van 30 stuw. op een osse 35, op een kalff van 4,5, in plaetse van 2 blancken 2 stuw. op een lam, in plaetse van een stuw. anderhalff op de daler van een swijn bij de slachter, en bij de borgers 1,5 stuw. in plaetse van een stuw. van de daler betaelt zal worden.*
37. *Dat d'axcijs op de lakens verhoget wort sulx dat d'Engelsche lakens gevarwet, insgelijcken de vrie wthgeschickt worden ende gefarwet weder incomen, voortaan zullen geven 30 stuw. in plaetse va 20, de Leijdsche, Vlaemsche, Hollantsche lakens, baeijen, kerseijen de vijftichsten penninck in plaetse van de 100ste een Engels kerseij 12 stuw. in plaetse van acht.*
38. *Dat alle Ingesetenen eed doen zullen van der Stadt axcijsen mede oprechtelijcken antegeven en te betalen.*

iii Lasten Verminderen

Omme der Stadts ordinaris lasten te verminderen zijn voorgeslagen ende angenommen volgende middelen

1. *Eerstlijcken den vercopinge van alle hiemsteden so wal binnen als buiten (exempt de heerlicheiden en gerechticheiden) gelegen, item vercopinge van de tenden, schulmolt, precarien ende roockpenningen in t'Gorecht, kamers en huisingen binnen der Stadt, item van de renten op de Sijlvesten in t'Oldambt, en diergelijcken mit conditie dat deselve niet minder als tegens drie ten hondert weerden affgestaen en de penningen daervan komende nargens anders als tot afflosse van d'hoge renten geemploieert zullen worden.*
  2. *Dat des Rades iaerlixce proewe wien affgeschafft zullen worden.*
  3. *Dat het tractement van den toornwachter op den staet van St. Wolberich gebracht worde.*
  4. *Het tractement van der Stadt bode is onnodich, kunnende de iungste van der Stadt dienaeren sonder tractement daertoe weerden geemploieert op dachgelden als oock de bode geniet.*
  5. *In deliberatie te leggen off niet om de iaerlixce 600 gl. op het stapelrecht te besparen geraetsaem zal zijn een diel van de giltrechts broecken te verpachten.*
  6. *Item om de tractementen van de Puntcamer te besparen over 1000 daler bedragende, off niet raetsaem de Puntcamer bij verscheiden species te verpachten? --- Memoria*
  7. *Dat Mr. Garwer Pieters affvordert worde zijn commissie van t'Ingenieurschap ende hem voor dit iaer gegeven worde ordonmantie van 200 gl. boven t'boumestertractement en dat deselve daerna diene up de gage van den boumr. tot 400 gl.*
  8. *Constant du Flots tractement van 400 gl. aff en 200 gl. meer van de moelen op den staet van t'incoment.*
  9. *Het tractement van 30 gl. 12 stuw. voor de vier ordinaris stadt tunnedragers aff te schaffen, also de gelegenheit nu anders is.*
  10. *Des hundeslagers tractement op de kercke van St. Meerten te stellen.*
  11. *De tractementen van de trommeslagers te vinden van den genen die wacht vrij zijn ende die met huirlingen waecken, ende daer wth noch wat meer voor de Stadt te colligeren.*
  12. *Dat alle cedinge der dienaeren henluiden gegeven worde om het darde iaer, dies zal het laken ten overstaen van twe Raetsheren gecoft en de mantels op der Stadt kosten verveerdiget worden.*
  13. *Des Rentemrs. dienaer heeft op de rekeninge twe mantels, daervan d'ene affgeschafft is.*
  14. *De torff op t'Raethuijs en de hallen kan henveemers wth Foshol van de torff in Sappe-meer gegraven genomen worden --*
- Memoria*
15. *Alle nijaren ende marrijmissen de so wel de provincie boden als stadt dienars ende anderen genieten zijn affgeschaffet.*
  16. *Voorts aff te schaffen het voerhuijs met alle t'gene daer van dependeert, en tegens den 1 Octobris ancomende, bij wthmijninge het gemelte huijs, wagens, karren, peerden mit het peerdegerietschap ende alles wat daertoe behoert, daer bij jaerlix profieteert zal worden.*
  17. *Entlicken also dese Stadt hare fortificatien nu bijna twintich iaren lanck mit excessive*

kosten heeft bevordert tot derselver Ingesetenen, maer mede tot der gehele provincie defensie, en daermede in schulden van soeven ofte acht tonnen golts gecomen is. Zal gien onrede zijn dat der Stadt Rentemester op een gelegen tijt op een lantsdach eerschine t'selve aldaer remonstrere, ende van de provincie versoecke subsidie tot afflosse van deselve schulden in welker versoeck bij aldien de van t'lant niet consenteren zal geraetsaem zijn contrarie resolutie te tekenen en de saecke wider te versoecken.

Bijlage 4.7

Instructie rentmeester 1665

INSTRUCTIE SOO NAE GENOMENE RESUMPTIE EN CORRECTIE VAN D'OUDE OP HEDEN DEN 15^{EN} FEBRUARIJ 1665 VOOR DEN RENTEM^R DER STADT GRONINGEN IS BERAEMT ENDE GEARRESTEERT BIJ BORGEMESTEREN ENDE RAEDT, TAE LMANNEN EN GESWOORENE MEENTE

1. De Rentemester wort gecooen bij Borgemesteren ende Raedt ende geedigt ter prasentie van Taelman ende Geswoorne Meente, alwaer hij alsdan mede ontfangt sijn Instructie ende commissie uijt alle derselver namen, stellende sufficiente cautie dat de Stadt bij sijne administratie niet te cort sall coomen voor de summa van vijf-tich duisent guldens.

2. Het ambt van de Rentemester bestaet generalicken hijrinne dat alle deser Stadts goederen wel administreert, d'opcomsten ontfangen, de lasten betaelt en daer van verreekent en beantwoort worde.

3. Sall daeromme van alle sijne administratie soo wel den ontfanck als uitgave betreffende holden een pertinent Register offte Staet

- 1° All t'geene t'ontfangen staat
- 2do Wat daer van tijtlijx ontfangen wort
- 3^{io} Wat en waarvan resteert
- 4to Wat realijcken en in der daet is uitgegeven
- 5to Ende eintlijcken wat apparentelijcken noch uit te geven staat

Welcke Register hij sal moeten formeren in dier vougen dat den ontfanck en uijtgabe werden gedistingueert ende gestelt nae ordre van sijn boeck ende voorts het selveden H. Heeren Borgemesteren ende Raadt exhiberen soo menichmael als zulx gevordert wort.

4. Sal insgelijcken holden een pertinent Register offte Staet van alle des Stadts ordinarij opcomsten ende lasten om geexhibeert en verthoont te worden als vooren.

5. Sall voorts beneffens dese Registeren houden een Journael van alle dagelijckse ontfanck ende uijtgaben en het selve in originali den Raadt exhiberen offte daer uit copien overleveren als zulcx van hem wordt vereischet, zullende tot dien eijnde alle Jaaren in Decembri van den Raedt versoecken een boeck van acht boecken papijr

groot in twee partijen ingebonden gefoliteert en alle bladen gemerckt, in 't welcke hij (beginnende men den 1^{en} Januarij) den ontvanck en uijtgabe van ider dach op ider bladt tegens malcanderen over te stellen, daer van (alle avonden) slut maacken ofte in cas van absentie doen maecken en het selve slut op volgende dach ende bladt in den ontfanck ofte uijtgabe boven an stellen.

6. Sall mede soo wel in den ontfanck als uijtgabe sich reguleren na de placcaten ende ordonnatien en op de valuatie van den gelde voor soo veel deselve bij dese Stadt worden angenoomen ende insonderheijt int' wegen van den golden penninck sich reguleren na ordre daer op beraemt te wieten merckende deselve met een poincoen ofte iseren griffè ende soo veel ottiens daer op cloppen, als de menich ersen toe licht zijn, zulcx dat men deselve duidelijcken sal connen sien, ende dit in bij wesen ende ansien van den geenen, dewelcker gelt uitgeven ofte ontfangen voor ende alear het opgelt gegeven sal zijn. Des sall oock de Rentem^r in het uijttellen deselve asenoen een ider moeten vergoetsen, alwaert oock dat die geene die gelt ontfangen zulcx niet vorderen ofte oock weigeren de vergoetsinge te genieten.

7. Sall oock noch selfse noch door sijn huisvrouwe, gesinde ofte emandt anders mogen ontfangen eenige gifften offte geschencken ten reguarde van eenich ontfanck ofte uitgave, hoe cleen offte groot deselve mogen wesen, noch oock enig nieuwe Jaaren mouvinissen offte diergelijcken mogen genieten: In somma van sijne geheele administratie niet anders mogen hebben als sijn jaarlijx tractament ter summa van een duisent car. gl^o. ende drie hondert guldens soo denselven wegens onkosten van boecken, papijren, liaches en anders zijn toegelecht, daer beneffens noch tweehondert vijftich car.gl^o. voor een schriver offte clercq.

8. Sal insgelijcken niet vermoogen directe noch indirecte door hem selvest offte een ander coopen of verhandelen eenige vaste gronden de Stadt behoorende, noch eenige rentebrieven, obligatien, actien offte ordonnantien op de Stadt houdende, oock geene los off lijffrenten op deselve na dat nu deses mogen beleggen, in summa geen crediteur vande casse mogen wesen, op poena dat deselve voor gemortificeert gehouden ende niet betaelt zullen worden ende soo wanneer deselve oock all betaelt werden zullen daer van de penningen tot allen tijden mogen worden gerepeteert.

9. Ende alhoewel de Rentemester sal moogen behouden soodane Lijffrenten als hij voor dat nu op het leven van eenige sijner kinderen op den Stadt heeft belecht met weten ende consent van Borgemesteren ende Raadt, soo en sall hij doch niet mogen behouden de brieven offte obligatien, dewelcke hij voor desen over die Stadt gehadt heeft, het zij dat deselve bij hem selver belegt, aengecoffte offte hem angestorven mogen wesen, maer deselve inde eerste reeckeninge als affgelost voor uijtgabe brengen, welverstaende de aengecoffte brieven niet hooger als op de prijs bij

hem daer voor betaelt.

10. Sall oock deselve Rentemester geensints mogen leveren part ofte andeel hebben inde coop van holt, steen, iser, calck ofte eenigerhand materialen, item pulver, lootgeschut, ofte ander ammunitie, nochte van laackenen ofte eenigerhande waeren, noch oock van warcken deselve beide Stadt tijtlijx geleverd offte van deselve bestedet worden.

11. Sal geen verteringen mogen dien in Bier ofte Wijnhuisen ten laste vande Stadt.

12. Sal oock in geen ander officie ofte bedieninge mogen zijn, nochte eenich ander ontfanck ofte uitgave van publijcque penningen mogen hebben, oock geen voormond wesen ofte diergelijcke administratie 't bewaeren, alles ten eijnde hij des te beter dese sijn charge tot meesten dienst der Stadt sal connen afwachten en bewaeren.

13. Sal tot allen tijden nae sijn beste vermogen sorge draegen ende letten op die verbeteringe van des Stadts finances t'zij omme de opcomsten te vermeerderen ende de lasten te verminderen, ende daer sulx bij hem geobserveert offte geinventeert muchte worden t'selve der Heeren Borgem^{ten} ende Raadt getrouwelijck an te dienen, om daarop gedisponeert te worden nae behooren.

14. Sal voorts sijn reeckeninge van ontfanck ende uijtgabe alle Jaaren formeren, deselve met een leesbare handt dubbelt grosseren ende nae stijle van reeckeninge soodanich stellen, dat deselve in seeckere capittelen gedistingueert werde ende spatia gelaten voor de summetten, sommen, grossen ende totalen, niet bij den rendant maer bij d'innemers van de reeckeninge te stellen, voorts alle folien met haar behoerlijcke getallen nae een ander volgende numereren.

15. Daer en sal generalijcken in den text vande reeckeninge tusschen de nije ende olde geen veranderinge mogen wesen, sonder daar bij te voegen de redenen van deselve veranderinge met de blijcken ende behoefften daar toe dienende.

16. De Rentem^r sal tot verificatie vande posten soo wel in ontfanck als in uijtgabe gebracht, exhiberende de behoefften ende documenten bij de marginale apostillen hij nae volgende geordonneert deselve distingueren in twee liaches, daer van d'eene op den ontfanck d'ander op den uitgave sal dienen, zullende die voors. liaches gemaect worden van halve arckels formaet ende consequentlijcken doen blijcken van gelijcke forma.

17. Ende ten eijnde deselve reeckeninge alsoo meer worden ingestelt ende gejustifi-

ceert als tot der Stadts dienst ende contentement van Borgemesteren ende Raadt, Taalmans ende Geswoornen behoort, soo sal hij daarinne hebben te volgen 't formulier hem bij desen gegeven met annotatien daar bij gedaen het voorgaande boeck mitsgaders d'appostillen ende ordonnantien dewelcke op de reeckeningen tijtlijx worden gestelt.

18. Angaande den ontfanck sal de Rentem^r int generael hebben te letten dat tot sijnen laste comt te maanen, in te vorderen ende te ontfangen alle der Stadts incompsen, soo wel extraordinaris als ordinaris ende sich selfst daar van vollecoomen debiteur maacken.

19. Partijen dewelcke door weigeringe offte vertoch bij rechte ingevordert moeten worden zullen bij den selven der Stadts Advocaet werden overgelevert, dewelcke tegens den debiteur sal procederen, ter tijt ende soo lange de penningen an den Rentem^r betaelt zullen sijn offte dat de executie gesien zijnde, de selve penningen bij den Rentem^r fote desselfs dienaer ontfangen connen worden.

20. In het vorderen ende manen van der Stadts ordinaris ende extraordinaris incomsten, alsmede int overgeven vande resten an den Advocaet, sal de rentem^r noch uit sijn eigen motijff noch door anraden van eenigen int particulier, alwaert oock van de uit den Raadt seffst sonder formele resolutie van den volle Raadt bij de Secretaris geteickent geene gratie, oogeluckinge offte conniventie met iemandt gebruikken noch dilatie gunnen op poena dat alle hinder ende schade daer uitcoomende hem te laste gelecht sal worden.

21. De Rendant maackende ontfanck van eenige terminen sall op den eersten termijn verckeringe doen, verificatie brengen ende verantwoorden van de geheele somma ende van de gestelde termijnn, sonder nochtans meerder uit te trecken ald den eersten termijn offte ontfangen payen maar als hij van den tweden termijn sall verantwoorden, sal gehouden wesen in den text mentie te maacken waer offte in wat reeckeninge ende bladt hij van d'eerste in manieren als vooren heeft verantwoordet, en soo van d'andere navolgende terminen na advenant.

22. Ende off het gebeurde dat den Rendant van eenige der partijen hijr navolgende gerecenseert geen ontfanck gehadt hadde ten tijde sijner reeckeninge, soo sal hij nochtans dien onvermindert deselve elcx op harer behooren plaatse brengen bij memorie en dat van reeckeninge tot reeckeninge, extendeerende den text soo t' behoort, sal oock deselve memorien offte geen ontfanck met redenen offte acten ende documenten nae de natuire van de partijen moeten verifiseren ende justificeeren.

23. Ende eerst vande opcomsten van huiren, renten, breucken ende anders int Wolt Oldambt (Wold Oldambt) vallende

LANDEN ONDER BEHUISINGE BECLEMT

24. Te verifceren met het voorgaande Boeck offte met d'originele acten van verhuiringe int reyn gestelt en bij een Borgemester en sijn Ed. Assessoren als Raadts Gecommitteerden gedaen ende geteeckent ende daer neffens met approbata door den Secretaris daerop geset.

25. Des sal voortaan geene verhuiringe van landen als oock van andere Stadts gronden en goederen geschieden, als bij des Raedts Gecommitteerden in bijwesen van den Rendant die die verhuiringe zullen doen en daer van maecken een pertinente schriftelijcke besoigne en deselve int nette gestelt sijnde brengen in den raadt om geapprobeert te worden, welcke approbatic alsdan door den Secretaris daarop sall worden geteeckent in vougen als vooren, all t'welcke alsoo bij den Rendant sall worden bevordert. (in de instructie van 1626 stond aanvullend: *sonder vacatien van de Stadt ofte meijeren te genieten*).

26. Ende zij voorts gelettet bij den Rendant 1° Dat het begin van de Jaarmaelen in den text mede worden geexprimeert 2do Dat de geschencken vande Jaarmaelen, overdrachten ende anders vallende voort bij de huijren werden gestelt ende uitgetogen: te wieten van overdrachten offte veranderingen van vader offte moeder op t' kindt, alsmede der wedenaers off weduwen houwelijcken, een jaarhuijre (hier stond in 1626: *een half iaer*), van alle andere overdrachten twee Jaeren huijren, een tot last van den affvarenden ende een van de aencomenden Meijer ende als de gebruikers der landen soo versterven, dat noch kinderen, noch man noch vrouwe overblijft zullen deselve niet anders als bij uitmijninge werden verhandelt ende wort niettemin generalicken verstaen, dat geene overdrachten geschieden zullen mogen anders als bij speciael consent van de H.Heeren Borgemesteren ende Raedt bij requeste versocht ende daarop gegevene apostille accordeert, welcke mede tot justificatie vande veranderinge der namen in den text inde liaches sal werden gebracht. 3to Zij gelettet dat de rentem^f den Raadt van de expiratie der Jaarmalen tijtlijx noet adverteren, opsegginge doen ende Gecommitteerden tot die verhuiringe versoecken op poena dat de schaade offte versuimt voordeell van hem de Stadt vergoethet moet worden. 4to Dat eintlijck de Rentm^f goede ende nouwe acht moet hebben op het gebruick van de landen ende daer dese en eenich misbruick bevindet, zulcx den Raadt andienen ende den Advocaet overgeven omme daarop geprocedeert te worden nae vereisch van saacken.

LANDEN VRIJ VAN HUISINGE

secunda summetta

27. Te verifceren met het oude boeck ofte met d'originale acte van verhuiringe gedaen bij publijcque uijtmininge, gestelt ende geteekent als hijr voorens is gesegt.

Ende sij gelettet dat dese Landen buiten expresse ordre van de H. Heeren Borge-mesteren ende Raadt niet anders als bij openbare uitmininge worden verhuirt ende voorts op die vier memorien bij de behuisde landen gestelt, uitgenoomen het point vande overdracht, welcke alhijr geen plaats can hebben. Insonderheit sal alhijr gelettet moeten worden, op het gebruik deser Landen, ende dat deselve niet gehooit noch geploegt werden bij aldien die verhuiringe daarop geschien is, gelijk ordinaris geschien moet.

HUIS ENDE HOFFSTEDEN

28. Te verifceren met de acten van verhuiringen offte verpachtingen geaen bij der Raads Gecommitteerden in bijweesen van den rendant gestelt en geteekent als vooren, offte met het olde boeck ende zij alhijr gelettet op de expijratie der Jaar-maelen, geschencken van overdracht en de misbruick als vooren voor deselve alhijr te passe coomen.

ij summetta

RENTEN

iiii summetta

29. Te verifceren met het voorige boeck ende van nieuwe rente over te leveren een originele brief.

BREUCKENv^{ta} summetta

30. Te verifceren met de bij den Secretaris geteekende extracten vande originele reeckeningen vanden Drost bij des Raads Gecommitteerden ingenoomen, geslooten ende geteekent ende in den raadt geapproveert.

BIER ACCIJSSENvi^{ta} summetta

31. Te verifceren met de originele conditien van verpachtinge daarop die uitmininge gedaen, geteekent bij des Raads Gecommitteerden ende den Secretaris an

d'eene ende de pachter met sijn borge an d'ander zijde ende zij gelettet dat den rendant de expiratie vande pacht tijtlijx moet andienen, ten eijnde de lijsten gere-summeert, de dach om te verpachten gestelt ende oock tot dien eijnde affictie worden gedaen.

VERLATEN BIJ STOOTSHORNE

vii summetta

32. Te doen blijcken als vooren

SUBSIDIEN BIJ CONSENT UIJT HET WOLT OLDAMPT GETROCKEN

viii summetta

33. Te verifceren met de originele acte van consent geteickent bij de lantschriver

Prima summa van huiren, renten, accisen ende anders int Woltoldampt gevallen, bedragen etc.

Ander ontfanck van penningen incoomende uit het Cleij Oldambt (Klei Oldambt), ende eerst van:

34. De Rendant sall de partijen begrepen onder dese angehaalde posten dien blijcken ende verifceren, oock letten als hij een Iegelijck onder de eerste sommen intt

Landen onder behuisinge beclemt.	1 z ^{ta}
Landen vrije behuisinge	2 z ^{ta}
Pachten van huis ende hoffsteden	3 z ^{ta}
Breucken	4 ^{ta zta}
Bieraccisen	5 ^{ta zta}
Veeeren tot Oterdum ende Termunten	6 ^{ta zta}
Subsidien bij consent uijt het Cleioldambt getrocken	7 ^{ta zta}

Wolt Oldampt gestelt is ad art. 18 et. seqq.

Secunda summa van huijren, Renten ende anders int Cleioldampt gevallen bedraget etc.

Ander ontfanck van penningen procederende vande heerlijkheit Wedde, Westerwoldingerlandt met Bellingwolde ende Blijham (Westerwolde)

Van den drost ontfangen

35. Te doen blijcken met die bij den secretaris geteickende extract vande originele Reeckeninge vannden Drost als vooren ad art. 30.

Summa tertia van penningen ut supra

Andere ontfanck van penningen incoomende uit den Gerichte van Zelwert (Gorecht) ende eerst van

36. Landen onder behuisinge beclemt 1^a zta

Landen vrij van behuisinge 2^a zta

Pacht huis ende hoffsteden 3ta zta

Te verifceren ende letten als hijr vooren ad art. 24 et seq.

37. Tijnden tot Haren ende Helpen 4ta zta

Te verifceren met de originele acten van verhuiringe off verpachtinge (nadat desen verhuirt offte verpacht wort) gedaen, geteekent ende geapprobeert als vooren

38. Schultmolt 5ta zta

Te verifceren met haar voorgaande boeck ende acten van de Raadt over die waardijn

39. Praecarien 6ta zta

Blijckt bij t' voorgaende boeck

40. Bier 7ta zta

Te doen blijcken als boven bij de bieraccijsen vant Woltoldampt

41. Breucken 8ta zta

Te doen blijcken als vooren van den Drosten reeckeninge gesegt

42. Verlaten tot Foxhol 9^a zta

Te doen blijcken met d'originele verpachtinge als vooren art. 31 gesegt

43. Stedegelt tot Foxhol 10^{zta}

Ut supra

44. Veeën ende Torff 11^{zta}
Te verifceren met des rentem^{rs} van de veeën sijn reeckeningen ingenomen, geteekent ende geslooten als vooren ad artikel 30 gesejt

45. Visschenien 12^{zta}
Te verifceren met de originele acten van verhuiringe ofte verpachtinge

46. Punter Brugge 13^{zta}
ut supra

Subsidien 14^{zta}
ut supra

Quarta summa van penningen procedeert van huiren, renten ende ander incoomen vallende int Gorecht bedraagt etc.

Ander ontfanck van penningen uit de Ommelanden incoomende

Ende eerst van

47. Landen onder behuisinge beclemt 1^{a zta}
Landen vrij van behuisinge 2^{a zta}
Pacht van heemsteden 3^{a zta}

Te verifceren als vooren art. 24 et seq.

48. Huisen 4^{ta zta}
Te doen blijcken met d'originele acten van verhuiringe, gedaen, geteekent ende geapporbeert als vooren

49. Renten 5^{ta zta}
Te verifceren als voren art. 34

50. Nijebrugge 6^{ta zta}
Te verifceren met d'originele acte van verpachtinge

51. Heerlijkheden ende Gerechtigheden 7^{ta zta}
De ontfanck van breucken hijr van comende te verifceren met de extraten van der Redgeren reeckeninge bij des Raads gecommiteerden ingenomen, geslooten ende geteekent

Ende sij gelettet dat alle des Stadts rechtingen in den Ommelanden onder dit cappittel werden gerecenseert met designatie waar de slitinge voor dat jaar gevallen is, alsmede dat wel in acht werden genoomen de resolutien van den 23sten Majj 1627

ende volgende Jaaren op de bedieninge der Rechtstoelen ende heerlijkheden van Gasthuisen ende kercken genoomen ende noch te nemen.

5^a summa van Incoomen uit de Ommelanden bedraegt etc.

52. Ander ontfanck van penningen incoomende uit de Landschap Drenthe

Te verifceren als vooren na den natuire vande partijen hijr onder begrepen

Sexta summa van etc.

53. Ander ontfanck van penningen ingecoomen uit der Stadtstaaffel

Inde eerst vant

Landen vrij van behuisinge	1 ^{ma} zta
Wegen en stegen	2 ^a zta
Pachtsteden	3 ^{ta} zta
Visschenien	4 ^{ta} zta

Te verifceren ende te letten als van dusdanige materien hijr bevorens geseijt is art. 24 seq.

Septima summa van incomen uit der Stadts taaffel bedraagt etc.

54. Ander ontfanck van grontpacht vallende binnen de Stadt

Octa summa van grontpacht bedraagt etc.

55. Ander ontfanck van penningen inde Stadt, coomende van eenige publijcque Stadts goederen

Te verifceren met d'originele acten geformeert ende geteickent als hijr bevorens art. 31 gesecht.

Poorten	1 ^{ma} zta
Wallen	2 ^{da} zta
Graften, stromen en wateren	3 ^{ra} zta
Huisen	4 ^{ta} zta
Cameren	5 ^{ta} zta
Renten	6 ^{ta} zta
Vischbancken	7 ^{ta} zta

Gebrande calck	8 ^{ta} zta
Taeffel van leeninge	9 ^a zta

Nona summa van penningen geprocedeert van verhuiringe eenige publijcque Stadtgoederen inde Stadt bedraagt etc.

56. Ander ontfanck van penningen bij eenige personen betaalt tot last van haar ambt en beroepinge staande

Nije Borgers	1 ^a zta
--------------	--------------------

Te verifceren met een authentijcq, en bij den Secretaris geteekende extract uit het Borgerboeck inhoudende die namen van alle den geene dewelcke op dat Jaer de Borgerschap gewonnen hebben. Ende zij gelettet dat het recht van de Borgerschap alhijr uitgetogen en die remissen offte moderatien in uitgave worden gebracht

Mulders wegen de windt	2 ^{da} zta
------------------------	---------------------

Te verifceren met het voorige boeck offte resolutie ende register der meulenaeren Harbargiers wegen haar neringe ende van haer admissie

	3 ^a zta
--	--------------------

ut supra mitsgaders het originele register bij olderman ende heuvelingen overgegeven

Watermenders	4 ^{ta} zta
--------------	---------------------

Te verifceren met het register ende resolutie offte voorige boeck Voerluiden offte schippers nijes bij de gilden angenomen bij successie offte incoomen

	5 ^{ta} zta
--	---------------------

Decima summa van penningen bij eenige personen etc. bedraagt etc.

57. Ander ontfanck van penningen, heercoomende van penningen inde Stadt

De Breuckme ^{es} in de Stadt	1 ^a zta
Olderman vant Giltrecht	2 ^a zta
Olderman van de Brouwersgilde	3 ^{ta} zta
Andere oldermans vande Gilden	4 ^{ta} zta

Te verifceren met de originele reeckeningen bij des Raadts Gecommitteerden ingenomen, geslooten ende geteickent. Ende sij gelettet dat alle oldermans in haar reeckeningen inden ontfanck zullen stellen de eigen capitells van ontfangene breucken ende daeraff an des Stadts advocaet copie laten volgen om vn deselve vernomen ende geexamineert te worden wat de Stadt daer van competeert

Undecima summa van breucken in de Stadtt gevallen ende bedraagt etc.

58. **Ander ontfanck van penningen heercoomende vant'recht van de munte**

Te verificeren met de authentijcque copie vande Muntem⁸ commissie en concessie te munten mitsgaders bij d'opneminghe vande gemunte penningen, geteickent bij de waerdijen ende inden Raadt geaprobeert.

Duodecima summa etc..

59. **Ander ontfanck geprocedeert van accisen ende verpachtingen der Stadt incooment**

Wijnaccijs	1 ^{ma} zta
Stadts Wage	2 ^a zta
Stadts crane	3 ^a zta
Schuitenmaate	4 ^{ta} zta
Verlaten	5 ^{ta} zta
Torffaccijs	6 ^a zta
Visch accijs	7 ^a zta

Te verificeren met d'originele acte van verpachtinge geformeert als folio 7, art. 31 te sien is.

60. Pontcamer 8ta zta

Te verificeren van die bij den Secretaris geteickend extract vande reeckening der Administratoren. Des wort verstaan dat de voors. administratoren alle Jaeren binnen een maent na den eersten Januarij van haer ontfanck en uijtgabe an des Raadt Ge-committeerde reeckeningen zullen doen en deselve nae t'exempel vande Drosten ende Ambtmannen teickenen, waar van het effect bij den Rendant bevordert sall worden.

13ma summetta van penningen geprocedeert van accijsen

61. **Ander ontfanck van penningen bij den Rendant op lijff en losrente gelicht**

Te verificeren met authentiseerde ende bij den Secretaris geteickende extract, uit het Resolutieboeck inhoudende authorisatie op den rentem^f omme penningen op Interesse te nemen.

Des wort verstaan dat geene penningen op Interesse genoomen mogen worden,

van nieuws ende tot vordere belastinge van den Stadt, buiten expres consent van Borgem^{ren}, Raadt, Taalmannen ende Geswoornen. Ende beroerende de penningen, dewelcke de rentem^r moet opnemen, in plaats van capitalen die opgesegt ende alsoo affgelost moeten worden, derselver negociatie sall hij moeten justificieren, met d'authorisatie vanden H.Heeren Borgem^{ren}ende Raadt geteickent bij den Secretaris als vooren. Ende wert verstaan, dat de Rendant die geschiedene opsegginge dadelijcken sallen moeten notificeren ende ordre versoecken omme penningen in plaats van de opgesechte capitalen te negotieren. Doch sall de rentem^r gehouden wesen de penningen van weduwen, wesen ende andere onnosele persoonen op Interesse te nemen ende andere capitalen aff te lossen, mits lettende dat de nieuwe renten niet angaan alear de ouden cesser, edoch drie weecken ofte maandt onbehaalt volgende resolutie van den 4^{en} November 1626 ende buiten desen casum sall den Rendant niet vermogen sonder ordre van Borgem^{ren} ende Raadt ten last van der Stadt eenige penningen op Interest te nemen ende sij gelettet dat alle negociatie niet op des Rendants maer op der Raedt credit sall moeten geschieden, niet hoger als tegens vier ten hondert. Dat mede de Rendant van geene negociatie wat naame de selve hebben mach, negotiepenningen sall mogen trecken ofte in uitgave brengen, gelijk oock van geene reductie der Renten, eenige reductiepenningen genieten. Zij voorts gelettet dat de Rendant van penningen bij hem op Interest te ontfangen, an den Crediteurs sal passeren een cedulle bij hem onderteickent, inhoudende den naam ende qualiteit van den crediteur voors. de quantiteit vant capitael ende rente met de datum ende dach vant ontfanck, omme inde Secretarije gebracht daar van versegelinge gepasseert te moeten werden, van welke cedullen bij den Heer Borgemesteren alle Quaartalen gemaect sal worden een liache om tot den tijdt van reeckeninge bewaert en tegens d'opgestelde negociatie geconfereert te worden.

XIV^a van penningen, etc.

62. Ander ontfanck van penningen heercoomenden van vercoffte gronden ende andere goederen

Te verifcieren met de originele acte van vercoopinge geteickent bij den Heeren daertoe gecommiteert met approbata in de Raadt bij den Secretaris daer op gestellet. Des wort verstaen dat van alle vercoopingen twee alleensluidende acten gemaect bij den cooper soo wel als bij den Gecommitteerden heeren, op des heeren approbatie geteickent, en dan alsoo in den Raadt gebracht sullen worden omme approveert te werden, welke approbatie geschiet ende daarop geteekent sijnde, d'eene cedulle den rentem^r sall worden geleverd, omme de penningen daarmede te innen ende sijn ontfanck op die reeckeninge verifcieren, d'ander in der Stadts Secretarije gebracht, omme een versegelde brieff daar van te schrijven, van welke cedullen inde Secretarie gebracht, oock bij den Heeren Borgemesteren alle quaarta-

len een liache sall worden gemaackt, omme tot den tijdt van reeckeninge bewaart ende dan tegens den ontfanck geconfereert te worden.

15^{sa} van penningen etc.

63. **Ander Ontfanck van fortificatiepenningen**

Te verifceren met d'authenticque copien van d'ordonnantien uit cracht van dewelcke de penningen zijn ontfangen.

16. Summa van fortificatie ende geschut etc.

64. **Ander ontfanck van subsidie**

Te doen blijcken met d'originele concessie ofte copie van dien

17. Summa van penningen

65. **Ander Ontfanck vande WestIndische compagnie**

Te verifceren met een authenticque extract uijt die uitdeilinge bij de Camer der Bewinthebberen gedaen.

18. Summa van penningen geprocedeert van etc.

66. **Ander ontfanck van penningen gerepeteert van particulieren bevoorens bij die Stadt verschooten**

Te doen blijcken bij d'ordre van den Raadt an den Rendant daarop gegeven.

19. Summa van penningen

67. **Ander Ontfanck van diverse respecten van pennigen die onder voorgaande capittelen niet hebben connen gebracht worden.**

Te verifceren na de natuijre vanden partijen daar onder begrepen bij formele acten, in vougen als vooren gesezt.

20. Summa van penningen etc.

TOTALIS SUMMA van den gehelen ontfanck voor den Jaare ...etc. beloopt ter somma, dus hijr etc.

UYTGAVE**68. Angaande d'Uitgave sal de Rendant int'generael hebben te letten t'geene volgt.**

1° Dat alle uijtgaaff van Stadts penningen geschieden moet alleenlijck tot der Stadts profijt sulcx dat de Rentem' niet salle vermogen eenige daar van an sich selvest offte emand anders leenen, op interest doen noch deselve tot ancoop van goederen offte afflossing van sijn schulden moogen employeren, in summa geenerhande negocia-tie offte oock wisseling daarmede mogen doen, het sij met offte oock sonder proof-fijt, maaer deselve alle tot dienst ende behoefte vande Stadt in cassa bewaaren ende paraet houden, dat oock dienvolgens de Rendant gehouden is sijn eijgen cassa van der Stadtsassa te separeren ende besonder houden, oock sonder expresse acta van den Raadtt geen betaalinge mogen doen bij avance offte verschot, soo wel van tractementen, renten als andere ordinaris ende extraordinaris uijtgaeff. Ende inge-valle bij ordre van den Raadtt eenige avance, verschot offte betaalinge op reec-keninge off leeningen moet geschieden soo sall daar van geen ordonnantie maer alleenich gegeven worden een acte geteickent bij den Heere Presiderende Borgem^r ende Secretaris, welke acte nochtans den Rendant in uitgave niet sal moogen vali-deren, maar bewaart worden als gelt, ter tijdt vande partije int geheell ordonnantie sall worden gemaackt.

69. 2° Voorts heefft den Rendant te letten dat in conformite resolutie den 7^m Apri-lis laastleden genoomen, hem niet zullen valideren inde uijtgabe eenige resten.

70. 3° Bijaldien eenige uitgaeff gebracht wert bij termijnen, sal den Rendant sich hebben toe reguleren in voegen als hijr bevoorens in den ontfanck art. 31, fol. 7 is angewesen.

71. 4° Alle ordonnantien zullen voorteaen geschreven sijnde, in der Stadts Secretarie geteickent worden bij den Praesiderende Borgem^r ende desselfs assessoren praesent zijnde ende den Secretaris.

72. 5° Ende sal den rendant tot bewijs sijner uitgaven niet mogen brengen eenige ordonnantien van voorgaande Jaaren, offte oock naevolgende, maar alleene die geene dewelke verleent sijn binnen den tijt sijner reeckeninge.

73. 6° Sall oock den text sijner uitgave extenderen gansch conform derselver or-donnantie wel exprimerende na den natuire vande saacke daerinne vervatet.

74. 7° Insonderheit acht gevende dat bij deselve ordonnantie sijn, bliven ende op de reeckeninge in originali mede overgelevert worden alle behoeften, stucken ende documenten daar toe behoorende ende daer hen de ordonnantie daar toe refereert.

75. 8° Alle uitgave wat name deselve heeft moet geverificeert worden met quitancie van den crediteur offte desselffs volmacht onderteckent, inhoudende den datum niet alleene van den verschijndach, maar oock van het ontfanck selvest voorts de somme ende wesende in den text besonderlijck inde somme in dat is niet gecladdet noch gecancelleert.

76. 9° Soo wanneer eenige penningen uitgegeven worden op quitantie niet van den crediteur selvest, maar van een ander int desselffs naam quiterende, soo sall bij de quitancie mede overgelevert worden des ontfangers qualificatie, volmacht offte transport in behoorlijke forme, maer indien de crediteur selvest niet schrijven can sal de Rendant denselven laten volstaen met het stellen van sijn merck, mits dat eene offte meer bekende persoonen van goede naam en reputatie met haar eigen handt ter zijden vant selve marcq attesteren het selve alsoo in haar lieder praesentie bij die crediteur gestelt te wesen.

Eerst vande betalinge der renten soo lijff als losrenten

77. Sij gelettet dat alle de partijen onder dese capittelen van lijff ende losrenten begrepen ende te boecke gestelt, justificeert moet worden offte met het voorgaande Boeck offte met het capittel in ontfanck opgesteld van penningen bij den Rendant op Interest genoomen, waarop int'hooren ende innen vande reeckeninge goede acht moet genoomen worden.

78. Lijffrenten 1^{ma zta}
Te verifceren met quitancie ende attestatie de vita op den verschijndach, welcke attestatie gepasseert sal worden publijcq voor de Magistraet en regieringe vande plaetse offte derselver Secretaris, daer de crediteur woonachtich is.

Buitenrenten van

79.	Genegotieerde penningen	2 ^{a zta}
	Binnen renten van genegocieerde penningen	3 ^{a zta}
	Renten van de penningen bij Borgeren gedaen	4 ^{a zta}
	Renten van penningen op de landen te setten gedaen	5 ^{a zta}
	Renten van afgegraven landen tot die fortificatien vergraven	6 ^{a zta}

Alle dese uitgaven van renten te verifceren met quitancie van den crediteur behoorlijck geformeert ende gestileert als vooren. ende zij gelettet desen renten te boeck gestelt worden nae die Jaeren als deselve zijn opgenoomen. Item om der Stadt credijt te conserveren en de vermeerderen alle renten praecise op die tijdt als

die (die verschijndach gepasseert zijnde) werden gevordert betaalt worden.
(ad. 6:) Zij gelettet dat in de text geexprimeert werde de quantiteit der versettede landen.

Prima summa van penningen betaalt lijff ende lossrenten, beloopt etc.

80. Ander betaelinge van tractamenten ende eerst van Raads pensioenen mitsgaders der Geswoornen en Secretarien tractament.

Te verifiseren met vier quitancien op ider quaartaell een gepasseert geteickent bij de Heeren Borgemesteren en die Secretaris.

Ende sij gelettet dat den rendant alle quaertaelen op den laesten dach vant' pandt dese penninge te wieten de Raads en Secretarien pensioen op het raadthuis ende der Geswoornen op de nieuwe Caamer sal brengen, verdeelen ende alsdoen quitancie daar van ontfangen.

Ende zij voorts gelettet dat de pensioenen der genen dewelcke affsterven offte andersints niet sitten nae het Quaertaell daar inne sij gestorven zijn, tot der Stadt profijt bij den rentemester ingehouden worden.

2da summa van penningen betaalt an des Raads, Geswoornen ende Secretarien pensioen.

81. Ander betalinge van tractament der Stad officienten, als

Syndicus

Secretarijen

Stads Advocaet

Artilleriemester

Het Giltrecht

Weescamer

Der Stads Bouwm^r *)

Onder Bouwm^r *)

Rentem^r dienaer *)

*) Resol. den 16. Decemb. 1626

Wachtmester

Walmester

Tonnemester

Gewaldige Provoost

Stads Schulte

Accijs Mesteren

Stadtdienaers

Poortiers

Trommeslagers
 Speelmans
 Scherprichter met sijn dienaars
 Toorenwachter
 Stadtsbode offte oldermans dienaer
 Stadtroeper

Opsichters van de fraudes tegen het Stapelrecht op
 Houwerzijll, Delfzijll, Visvliet

Stadts timmerman
 Hovemester
 Stadts Vrouwemoer

Te verifceren met quitancie vande officieren, geformeert ende gestileert als vooren art. 75. Ende sij gelettet dat alle partijen onder dit capitell begrepen justificeert moeten worden, of met het voorgaande boeck offte met resolutie genomen bij Borge-mesteren, Raadtt, Taallmannen ende Geswoorne Meente.

3^{ia} Summa van tractamenten der Stadts officianten bedraagt etc.

82. Andere betalinge wegens ordinaris ende extraordinaris vereerde en verteerde wijnen

Te verifceren met vier pertinente specificatien ende reeckeningen in de vollen raadt gehoort, gereeckent ende geslooten mitsgaders bij ordonnantie op deselve reeckeningen gestelt, geteickent als vooren, art. 71, fol. 18 verso.

Zij daaromme gelettet dat alle quaertalen overgegeven werde eene soodane specificatie ende reeckeninge ende sullen in deselve niet mogen coomen eenige tot last van der Stadt verteerde offte verdronckene wijnen onder wat praetext het selve mach wesen; Ende aengaande die wijnen verdroncken op die verpachtingen, dewelcke voortaan met de minsten costen sonder maaltijden gehouden zullen worden, daarvan sal de teeckeninge dadelijck geschieden, ende des anderen dages na de geschene verpachtinge een specificatie inde volle Raadtt werden geleverd, omme daar op apart ordonnantie te passeren.

83. Ander betalingen voor lakenen tot eeniger officanten cleding en mantels gedebourseert.

Te verifceren met pertinente specificatie geformeert bij den Heeren tot het coopen

van de laacken volgens resolutie van den 8^{en} Julij 1623 gecommiteert ende geteickent bij deselve mitsgaders met daarop geteickende ordonnantie, gestileert ende geteickent als vooren.

5ta Summa vande etc..

84. Ander betalinge van torff ende keersen opt raadthuis, wachen en halle bestelt.

Te verifceren met pertinente specificatie en reeckeninge bij Gecommitteerden daar toe gelastet, geliquideert, gesloten en geteekent, mitsgaders met daarop geteickende ordonnantien quitancie, geformeert ende geteickent als vooren gesegt is.

6ta summa van..

85. Andere betalinge in het Magazijn door d'Artilleijemester gedaen, soo wel tot reparatie als ancoop van ammunitie en inkoop van vivres.

Te verifceren met specificatien geliquideert als vooren met ordonnantie ende quitancie in forma voors. ende bij den inkoop van ammunitie sal geleverd worden de coopcedulle mede bij de Gecommitteerden van den Raadt, des wert verstaan dat d'Artilleijem' geene ammunitie coopen noch reparatie van importantie sall mogen doen sonder des Raads Gecommitteerden ofte andere ordre bij den raadt te stellen.

7ta summa van betaeling, etc.

86. Andere betalinge van misen van Justitie

Te verifceren met specificatien en quitantien geliquideert ende geformeert als vooren. Ende zij gelettet dat der gevangenens costpenning is des daages voor een mans persoone tijt st. en een vrouw seven st. Ende voor een de te water ende broot sit 2 st. 4 placken van welcken penninck de dienaar de sleutell hebbende de gevanckenisse mede moet schoonen ende reinigen.

8ta summa van etc.

87. Ander betalingen van vacatien, reiscosten ende boodeloonen met schip en de wagenvrachten.

Te verifceren met pertinente specificatie ende reeckeninge op de Stadts reecken-

caamer gelesen en geliquideert mitsgaders bij den raadt daarop gepasseerde ordonnantie bij een Borgem^f en sijn Ed. Assessoren nevens den Secretaris geteickent nae behooren. Ende sij gelettet dat bij de specificatie wetden gevoegt d'originale commissien, vermoge resolutie van den 1^e Feb, 1645.

9ma Summa van

88. Ander betalinge van oncosten int' graven tot Foxholl gedaen.

Te doen blijcken bij ordonnatie ende quitancie geformeert als vooren mitsgaders bij des Bouwm^s specificatie ende uitdieling vande penningen. Des sall de Bouwm^f nieuwe ordonnantie ontfangende, specificatie leveren vande laeste summa bij hem ontfangen omme bij de voorige ordonnatie gevoegt en mede inde liaches gebracht te worden.

10ma summa van betaeling, enz.

89. Ander betalinge van fortificatien, reparatien, timmeren ende graven, van publijcque wercken, bij bestecken gedaen.

Te verifceren met d'originele bestecken bij de Gecommitteerden, besteders ende d'annemers, approbeert in den Raadt, mitsgaders bij d'originele acte van opneming van het besteede werck, onder het besteck gestelt ende bij d'Heeren Gecommitteerden mede geteickent ende insgelijx in den Raadt geapprobeert. Duitlijcken bij ordonnatie en quitancie daarop gepasseert, nae stijle en forme als voors.

Ende sij gelettet volgens t'geene hijr bevoorens is gesegt, dat van leeningen ende verschot an d'annemer te doen geen ordonnantien gegeven worden, maar alleene acten van avance bij den Praesident ende Secretaris geteickent, dewelcke den Rendant in uijtgabe niet sullen valideren, ende bij aldien door abuis van soodane leeninge offte verschot, ordonnantien passeert muchten worden, sal de Rendantt daarop geene betaeling doen voor en aleer hij t'selve an den Heeren Borgemesteren ende raadtt sal hebben geremonstreert ende aldaar ordre ontfangen.

11ma summa van etc.

90. Ander betalinge van allerlei dachhuiren ende arbeidsloon

Te verifceren bij pertinente specificatie bij den Bouwm^f uit sijn boeck alle Saterdaggen te leveren, inden Reeckencaamer aldaar gehoort, gereeckent ende geliquideert,

mitsgaders bij ordonnantie ende quitantie in forma voors.

12ma summa van betalinge etc.

91. **Ander betalinge van materialen ande Stadt geleverd.**

Steen	1 ^{ma zta}
Holt	2 ^{a zta}
Iser	3 ^{zta}
Calck	4 ^{zta}
Glazen	5 ^{a zta}
Ander materiaelen hijr boven niet gespecificeert	6 ^{a zta}

Te verifceren met de specificatie van de leveranciers met de bekentenisse van de Gecommitteerde Heern en Bouwmester daarop geteickent alle Saterdagende inde reeckenaemer geliquideert, mitsgaders met ordonnantie en quitantie daerop geteickent in forma als vooren

13 Summa van materialen

92. **Andere betalingen van honorarien**

Te verifceren met ordonnantie en quitantie in vougen als vooren

14 Summa van etc.

93. **Ander betalinge van rechtscosten**

Te verifceren bij specificatie, geliquideert ende geteickent naer behooren mitsgaders bij ordonnantie en quitantie.

15 Summa van etc.

94. **Ander betaelingen van remissen**

Te verifceren bij resolutie van den raadt met ordonnantie ende quitantie ende in groote sommen excederende 200 dalers mede bij consent van Taalmans en Geswoornen.

16 Summa van etc.

95. **Ander betalinge gedaen tot vergoetsinge van gronden, huisen, meulens, ofte andere goederen, die tot der Stadts behoefte worden angenomen ofte destineert.**

Te verifceren met een authentijcq extract uit het Resolutie Boeck bij dewelcke de

vergoetsinge geaccordeert wordt mitsgaders bij ordonnantie ende quitantie in forma voors.

17 *Summa van etc.*

96. **Ander betalinge gedaen an comptable personen over de voldoening vande sluiten haarer reeckeningen.**

Te verifceren met de bij de secretaris geteickende extracten uit de originele reeckeninge ordonnantie en quitantie als voren.

18 *Summa van etc.*

97. **Andere betalinge gedaen wegens ankoop van vaste goederen.**

Te verifceren met resolutie van de Raadt, concent vande Geswooren Meente, mitsgaders met d' originele coopbrieven, ordonnantie en quitantie. Ende zij gelettet dat alle angecoffte goederen voort worden gebracht op den Staet daer toe behoort.

19 *Summa van etc.*

98. **Ander betalinge van allerlei onseecker ende saacken die onder voorgaande capittelen niet begrepen connen worden.**

Te doen blijcken na den voldt van het tegenwoordich formulier ende natuire vande saacken met specificatien, ordonnantien ende quitantien naer vereisch van saacken.

20 *Summa van etc.*

99. **Andere uitgave vant tractament van desen Rendant.**

21 *Summa van etc.*

Totalis summa van den geheelen uitgave voor den Jaare anno ..... beloopt tot ..... dus hijr .....

100. De Rentemester sal deese reeckeninge jaarlijx zulcks instellen, dat deselve anvanck neemt op den 1^{en} Januarij en eindiget op den laatsten December volgende.

101. Sall alle Jaaren op Palmavondt in den Raad compareren ende versoecken dat op maendach volgende over sijne reeckeninge werden gebesogneert.

102. Ende op denselven maandach neffens dese sijne instructie overleveren deselve reeckeninge dubbelt ingebonden ende foliteert met noch een Borderill offte summarie staet van deselve besonder vande reeckeningen daerin de sommetten, sommen ende totalen soo wel van ontfanck als uitgave sijn gemaect en gestelt.

103. Deese reeckeninge overleverende, sal onder eede bij hem gedaen in het anvaarden van sijn ambt verclaren bij sijn weetent als oprecht gestelt ende in den ontfanck soo well als in den uitgave alles ende oock niet anders gebracht te wesen als daert behoort.

104. Welcke verclaringe gedaan zijnde, sal vertrecken ende vant hoom ende examineren der reeckeninge sich absenteren, doch soo dick ende menichmaell moeten compareren omme redenen te geven over die moveerde swaricheden, als het den Heere op die reeckeninge besoigneerende gelieven sal hem te vorderen.

105. Des Rendants reeckeninge bij Borgemesteren ende Raad, Taal mannen ende Geswooren Meente gehoort, geexamineert, ingenomen ende geslooten zijnde sal geteickent worden bij die vier Borgemesteren, drie Raadsheeren ende ses Geswoornen, aende tafel van reeckeninge gecommiteert, voor bij den Secretaris ter ordonnantie de Heeren voorschreven van den Raad ende Geswooren Meente. Ende zulcx geschiedet sijnde an den Rendant wederom overgelevert worden, omme hem te dienen voor de charge ofte quitantie, ende het dubbelt daar van mede opgeteickent als vooren beneffens des Rendants onderteijckeninge met alle blijcken ende behoeften daar toe dienende, in des Stads Reeckencamer heen gelecht ende bewaart worden.

106. Ende op dat des Stadts finances dies te beter mogen worden waargenoomen sall de Rentemester niet mogen vercooren worden in den Raatt, noch eenich ander officie ofte bediening binnen te tijt van tijt jaaren te reeckenen de dato van sijn eedt.

107. Vant hooren, lesen, examineren, calculeren ende sluiten van des Rentemesters reeckeninge zullen hun moeten absenteren, alle die geene dewelcke de voors. Rentemr. sen tot den veerden graat inclus, soo wel van swagerschap als consanguiniteijt.

108. De Rentemester sal een apart en separaet journael houden, van den Ontfanck ende uijtgabe der consignatiepenningen ende daerinne sich vorder reguleren na de particuliere Instructie staende.

109. In het calculeren van des Rentemesters reeckeninge moet regard genoomen worden dat de renten ende capitalen apart werden geaddeert, in den uijtgaaff ende dat van deselve achter de voors. renten separate summen werden gemaackt, ten eijnde de examineurs vande reeckeninge mogen kennisse hebben vande quantiteijt der affgeloste capitaelen en deselve confereren tegens de summa der penningen op interest genoomen ende in den ontfanck gemaackt.

110. De blijcken tot justificatie ende verificatie van den ontfanck ende uitgave zullen de Rentemeester niet wederomme gelangt, maar in des Stadts Reeckencamer gedeponceert ende bewaart worden.

111. De Rentemester sal henverners gehouden wesen jaarlijx voor an in sijn reeckeninge tot des Raads ende Geswooren Meente beter narichtinge te laten inbinden sijne Instructie, nevens alle resolutien, sijn ambts des Stadts finances raackende.

112. De Rentemesters reeckeninge wert jaarlijx ongenomen bij den Heeren Borgemesteren ende Raadt, Taalmans en Geswoorne Meente in manieren ende vougen als volget.

113. De presiderende Borgemester met de Borgemester dewelcke den selven naast sit holdet de oude reeckeninge.

114. De bijde andere Borgemesteren houden het dubbelt vande oude reeckeninge vant selve de voorgaende jaer.

115. Alle vier daarop lettende dat die nieuwe reeckeninge conform is d'oude, daar van veranderinge in den text geen redenen behoeften werden bijgebracht.

116. Bij die Taeffell van reeckeninge opde vloer staende werden bij de presiderende Borgemester, vier Gecommitteerden, drie Raadsheeren, twee Taalmans, noch vier Geswoornen met een Secretaris, dewelcke sessie nemen zullen na d'ordre hijr bevoorens gestelt.

	Taalman	Raadsheer	Geswooren	Geswooren
Raadsheer				Secretaris
	Taelman	Geswooren	Raadsheer	Geswooren

117. Het officium van den Raadsheer aan het Noorteijnde vande taeffell sittende is te houden des Rentemesters Instructie, leesende uit deselve wat behoeften daar moeten wesen, voorts om generalijck soo well int calculeren als op het visiteren vande behoeften well te letten ten eijnde alles well ende in goede ordre mach voort gaen.

118. De vier personen ande oostzijt vande taeffell sittende calculeren ende reeckenen.

119. De andere vier ande westerzijt vande Taefel sittende visiteren de behoeften in dier vougen dat de Geswoornen aen de Zuiderzijt van den Raadsheer deselve

uijtrijet ende met de Raadsheer die visitatie gedaen hebbende, deselve overbrenghet an d'andre Geswoornen en Taalman, alwaar dan deselve nadat hij aldaar mede gevisiteerd ende gefoloteert sijn bij den Taalman in een nieuwe liache, ordentelijck wederomme ingerijet worden.

120. De Secretaris ant Zuider eijnde vande taeffell sittende heeft des Rentemesters reeckeninge duidelijck en klaar dat alles van allen well can worden gehoort ende verstaen.

121. De Secretaris aent 'comptoir holdet het dubbelt vande nieuwe reeckeninge oculusculerende deselve ende annoteert de apostillen op de reeckeninge te stellen mitsgaders de memorien tot verbetering vande de Stadts finances dienende.

122. Alle anderen soo wel van den Raadt als uit de Geswoornen hooren en sien toe, observerende alle t'geene anmerckens waerdich is.

123. Ant eijnde van ider sessie voort scheiden van de vergadering wort bij den Presiderende Borgemester int generaal gevraagd off oock iemandt wat anders om an te teickenen nodig geobserveert heeft, omme mede bij den voors. Secretaris opgestelt te worden.

124. De geheele reeckeninge alsoo gehoort, gecalculeert sijnde wort de Rentemester verstaen op de loquateurs ende gemoveerde swaricheden, voor soo veele deselve noch niet is gehoort ende werden alsdan de appostillen geformeert, de reeckeninge geslooten ende geteickend als vooren gesegt is.

Ende reserveren de Heeren Borgemesteren ende Raadt, Taelmannen ende Geswooren Meente an haar de veranderinge, verminderinge ende vermeerdering deser Instructie nae eijsch ende gelegenheit van saecken.

Aldus gearresteert ter vergadering vande Heeren Borgemesteren ende Raadt, nevens Taelmannen ende Geswoornen op huden den 15^{em} februarij 1665.

S. Gockinga, Secr.

Rentemesters Eedt

Gij loven ende sweeren dat gij een getrouw ende vlitich Rentemester deeser Stadt zullen wesen: der Stadt goederen wel verwaren ende administreren, nae Uwe uiterste beste vermoogen in Uw geheell ambt ende bediening U praeciselijck reguleren na Uwe Instructie ende voorts in

deses Uw also houden ende dragen als een getrouwe ende vlitich Rentemester eget ende behoort.

Dat Uw Godt soo helpe.

Bijlage 4.8

Wat ging er direct naar de stadsrekening en wat kwam elders terecht?

Rechtstreeks naar de stadsrekening vloeiden:

Pacht Bank van Lening

Wijnaccijns

Pondkamer (in en uitgaande waren)

Vrijwillige verkopeningen

Executoriale verkopeningen

Verlaten Foxhol

Stedegeld Foxhol

Verhuur venen

Kalkgeld

Nieuwe burgers

Breuken in de stad

Waagaccijns

Kraanaccijns

Schuitemaat

Verlaten Damsterdiep

Turfaccijns

Visaccijns (gecollecteerd 1730-1741)

Lijfrenten

Losrenten

Verhuur lakenhal

Ossemarkt

Verkochte gronden

Fortificatiepenningen

Grondpachten (tot 1678?)

Inkomsten venen Pekela (1637-1645 ?)

Manufacturen (gecollecteerd in 1720-1721, 1749-1760)

Tabak (gecollecteerd in 1720-1725, 1749-1760)

Gemaal (gecollecteerd in 1720, 1722-1760, 1785-1786)

Geslacht of Beestiaal (gecollecteerd 1716-1760, 1785-1786)

Bieren (1738-1742 onder manufacturen, in 1751 stilgezet)

Wachtgeld mennisten

Klappgeld brug Volenkamers

Reiniging burgervandelen

Breuken gild- en stapelrecht

Neringgeld herbergiers

Moddergeld 1706- (gecollecteerd)
 Lantaarngeld
 Ratelwacht
 Havengeld (sinds 1762)
 Gest

De rekeningen van het Veenkantoor

Als volgt ingedeeld:

Sappemeer:	Pekela:	Boven-Wildervank (Stadskanaal):
<i>Vierde turf</i>	<i>Vierde turf</i>	<i>Vierde turf</i>
<i>Landhuren</i>	<i>Groene landen</i>	<i>Vergraven veen</i>
<i>Heemhuren</i>	<i>Heemhuren</i>	<i>Land- en heemhuren</i>
<i>Renten</i>	<i>Verlaten</i>	<i>Verlaten</i>
<i>Graven</i>	<i>Renten</i>	<i>Extra ordinaris</i>
<i>8^e penning</i>	<i>Graven</i>	<i>Verhuur plaatsen</i>
<i>20^e penning</i>	<i>8^e penning</i>	<i>Verkochte plaatsen</i>
<i>Extra-ordinaris</i>	<i>20^e penning</i>	<i>Klappen</i>
<i>Kerkbanken</i>	<i>Extra-ordinaris</i>	
	<i>Kerkbanken</i>	

De inkomsten die de stad toekwamen verliepen via een drietal rekeningen:

Stadsrekening
 Rekeningen veenkantoor (Sappemeer, Pekela, Boven-Wildervank)
 Rekeningen kleine kassen

Geraadpleegde bronnen

Regionaal Historisch Centrum Groninger Archieven, Groningen:

Toegang nr. 1, Archief Staten van Stad en Lande (1594-1798)

inv. nr. 2131, Varia betreffende pachten en collecten 18^e eeuw.

Toegang 124, Kerkelijke gemeente in de provincie Groningen. Burgerlijke Stand, retroacta, 1596-1877.

inv. nrs. 146-152, Algemene Doopboeken *Gereformeerde* (Hervormde) Gemeenten Groningen 1640-1795

inv.nrs. 157-186, Ondertrouwboeken *Gereformeerde* (Hervormde) Gemeenten Groningen 1595-1798

inv. nrs. 596, 597, Kerkenboeken *Waalse* gemeente 1686-1782 (doop, trouwen en overlijden 1686-1759, 1768-1782) , resp. 1700-1811 (doop 1790-1811, trouwen 1700-1756, 1763-1796 en overlijden 1700-1705, 1711-1810).

inv. nr. 598, Doopgezind kerkeboek Oude Vlamingen (geboorte 1697-1809, trouwen 1724-1797 en overlijden 1764-1809).

inv. nr. 599, Geboorteboek van de Waterlanders en Vlamingen 1720-1809.

inv. nr. 612-613, Doopboek Lutherse gemeente, 1695-1748, resp. 1742-1796.

inv. nr. 625, Doop- en Trouwboek Jezuietenstatie Bij de A, (1701)1719-1811 (doop 1701, 1719-1811 en trouwen 1719-1810).

inv.nr. 626-628, Kerkeboeken Carolieweg ('in platea dicta Carelswegh') 1658-1771. (doop 1680-1771; trouwen 1680-1770, overlijden 1658-1661, 1680-1689, 1734-1770).

inv. nr. 629, Doopboek Carolieweg 1771-1811.

inv.nr. 630, Kerkeboek Ebbingestraat 1676-1742 (doop 1676-1742, trouwen 1676-1741, overlijden 1676-1742).

inv. nr. 631, Doop- en trouwboek Ebbingestraat 1742-1802 (incl. overlijden 1742-1802)

inv. nr. 633, Kerkeboek Guldenstraat 1700-1811 (dopen 1700, 1709-1811, trouwen 1736-1811, overlijden 1752-1811)

inv. nrs. 634-635, Kerkeboek Heerestraat 1677-1790 (dopen 1678-1727/1729-1790; trouwen 1678-1727/1730-1790; overlijden 1677-1707)

inv. nr. 636, Doop- en trouwboek Oosterstraat en Pausgang 1698-1793 (Oosterstraat: doop 1698-1793, trouwen 1728-1793; Pausgang: dopen 1763-1795, trouwen 1763-1793)

inv. nr. 638, Kerkeboek Pausgang 1699-1763 (dopen 1699, 1702, 1711-1763, trouwen 1716-1763, overlijden 1730-1760).

Toegang 574, *Collectie De Sitter-Schönfeld 1040-1880.*

inv. nr. 245, "Samenspraak tusschen 2 coopliden in de stad, 3 coopliden en 2 boeren uit de Omlanden over 't recht van staapel van de stad Groningen."

Toegang 835, *Handschriften in folio Register Feith 1003-1984.*

inv.nr. 190a1, Regeringsboek van Stad en Lande. Lijst van de ambtenaren van de stad Groningen van 1578-1783 en die van de Ommelanden en provincie van 1595-1783).

inv. nr. 264 (i.e. Tabellen van de sterfte in Groningen in de jaren van 1728 tot 1736 en 1742-1811 opgemaakt door jhr. mr. H.J. Trip).

inv. nr. 445.2, Beschrijvinge van Groningen, inhoudende des Stadts opcomste, voortgang ende Staet etc.

Toegang 1325, *Archivalia van de stad Groningen betreffende de gilden 1317-1883*

inv. nrs. 1-4, Registers van de 'gilderollen' van de achttien burgergilden 1362-1794.

inv. nrs. 5-7, Registers van de 'gilderollen' van de twaalf nieuwe of raadsgilden 1424-1805.

inv. nr. 19, Bakkersgilde, naamlijst van leden 1634-1734 etc.

inv. nr. 30, Koopliden- of kremersgilde. Naamlijst van oldermannen en hovelingen 1600-1658, 1680-1745. Naamlijst van gildeleden etc. 1539-1741.

inv. nr. 31, Koopliden- of kremersgilde. Naamlijst van gildeleden 1741-1808.

inv. nr. 47, Metselaars, timmerlieden, kistemakers, houtsnijders, beeldsnijders en stoeldraaiers. Gilderol, register van reglementen 1637-1791 plus naamlijst van gildeleden over 1738.

inv. nrs. 60-61, Kuipersgilde. Naamlijst van gildeleden en -knechten 1651-1808.

inv. nr. 67, Schoenmakers en leerlooiersgilde. Naamlijst van gildebreeders 1740-1833 etc.

inv. nr. 74, Hoedemakersgilde. Gilderol met o.a. naamlijst van gildeleden 1658-1767.

inv. nr. 81, Schuitenschuiversgilde. Naamlijst van toegelaten gildeleden 1603-1716.

inv. nr. 83, Brouwersgilde. Gilderol, waarin naamlijst van toegelaten gildeleden 1424-1689.

inv. nr. 93, Koperslagersgilde. Naamlijst van toegelaten gildeleden 1651-1803.

inv. nr. 111, Herbergiersgilde. Naamlijst van toegelaten gildeleden 1662-1806.

inv. nr. 115, Grootschippersgilde. Gilderol met o.a. naamlijst van aangenomen gildeleden 1608-1771.

Toegang 1329, *Archief Diaconie van de Hervormde Gemeente te Groningen 1521-1968.*

inv. nrs. 502-557 (i.e. Rekeningen van de Hervormde Diaconie 1627-1795).
inv. nrs. 783-792 (i.e. Wekelijkse Collecteboeken 1728-1799).

Toegang 1399, *Archief secretarie gemeentebestuur van Groningen 1816-1916.*

inv. nr. 2810, Bijlagen bij uitgegane stukken 1811-1821.
inv. nr. 4087, Memorie betreffende de oorzaken van de slechte staat van de financiën over 1795-1819. ca. 1820.
inv. nr. 4347, Specifieke Staat van de Gevestigde Kapitalen ten laste der Stad Groningen plus Montant der Jaarlijksche Renten 1629-1811. 1815.

Toegang 1468, *Rentmeester van de stadsbezittingen 1634-1966 (Veenkantoor).*

inv. nr. 34, Over den Vervoer en Verkoop van Stads Stratendrek naar de Veenkoloniën 1628-1852.
inv. nr. 433, Beschrijvinge der Goederen int Convent ofte Gasthuis ter Apell den 25 Julij 1614 unt folgende dagen bij die Edelen Edsert Rengers ten Post en Droste en Coppen Jarges Rentemeestern gedaen van alle Convents goederen soo Mobilien als immobilien gelijk in Spetie hijr na volget.

Toegang 1605, *Archief Stadsbestuur van Groningen 1594-1815.*

inv. nr. 81, Goedgekeurde rekeningen van Sappemeer en Pekela 1660-1741.
inv. nrs. 142, 146-149, 158, resp. Goedgekeurde rekeningen van de Nieuwe of Noorderkerk (1665-1808), St. Walburg- en Martinikerk (1627-1809) en Akerk (1631-1809).
inv. nr. 314, Register van resolutiën van Burgemeesteren en Raad 1605-1808, 76 delen.
inv. nr. 319, Chronologische en alfabetische klapper op de stadsresolutiën 1605-1710.
inv. nr. 332, Goedgekeurde rekeningen van de stadsrentmeester (Stadsrekeningen) 1595-1815, 221 delen.
inv. nr. 332b, Bijlagen van de rekeningen van de stadsrentmeester 1627-1815.
inv. nr. 428, Resolutieboek der Stadts Reecken Kaemer, 1666-1694.
inv. nr. 596^r, Register Cleyne Borgerrecht 1544-1798 (i.e. 1594-1635)
inv. nr. 596^r, Register (...) klene borgerrecht 1671-1770, resp. inv. nr. 596^b, 1771-1798 (i.e. 1671-1798).
inv. nr. 622, Instructiën voor stadsambtenaren, Manuscript 18^e eeuw.
inv. nr. 780, Stukken genummerd 56, later 90 met opschrift 'Dycken ende Fortificatien 1644 en bevorens (17^e eeuw).
inv. nr. 1025, B – Penningen bij de Stadt Groningen genegotieert op losrente.

- inv. nr. 1031, Stukken bevattende: Landdagstukken grotendeels betreffende nieuwe middelen (begin van de 18de eeuw).
- inv. nr. 1033, Stukken rakende de stadsfinanciën, 17^e eeuw.
- inv. nr. 1264, Schuldregister 1746-1811
- inv. nr. 1281, Reglement op des Stadts Rekenkamer etc. (dd. 13 januari 1666) .
- inv. nr. 1314, Ordonnantien 1594-1815, hierin no. 77: Reglement 'noopende het anneemen van het groote ofte volle ende kleine ofte gemeene Borger regt deeser Stadt Groningen'.
- inv. nr. 1337, besoignes over 't Redres der stadsfinances.
- inv. nr. 1381.

Toegang 2041, Register Feithstukken Stadsarchief 1595-1815.

- inv. nr. 8 (in: Verzameling van Stukken, deel 1), Brief Alert Jacobus (is: burgemeester Allert Jacobsz) te Leeuwarden aan Burgemeesteren en Raad van Groningen over het gebruik van de geestelijke goederen en het aandeel van de Generale Middelen, d.d. 8.8.1594.
- inv.nr. 470 (in: Verzameling van Stukken, deel 12), Resolutie van burgemeesteren en raad van de stad Groningen over de gildemaaltijden, het doen van rekening en verantwoording, het kiezen van olderman en heuvelingen enz., d.d. 15.2.1620.
- inv. nr 598 (in: Verzameling van Stukken deel 16), Extract uijt de Reeckeningen der Stadt Groeningen van volgende Jaeren (1526-1647) d.d. 3 februari 1649 door rentmeester Johan J. de Mepsche.
- inv. nr. 887 (in: Verzameling van Stukken, deel 44, blz. 218), Advies over de toestand van de financiën in de stad en in het bijzonder over de kas van de predikanten, 1689.
- inv. nr. 1336 (in: Verzameling van Stukken, deel 84, nr. 1), Extract resolutien van de staten van stad en lande en correspondentien met de stadhouder over de equivalenten van de provinciale officieren en ambtenaren, 1693-1750.

Toegang nr. 2100, Stadsbestuur van Groningen 1246-1594

- inv. nr. 9, Ligger van alle Stadts goederen en jaerlicke vpkumsten neffens de lasten, 1584.
- inv. nr. 10.3, Anno 1605 heb ick (i.e. rentmeester Johan van Deest, M.S.) enige Renten ende lasten ofte swarichheijden der Stadt geloesset, gevrijet ende afgekoft als volget).
- inv. nr. 720, Stadts verbael bij den Syndico Johan Houfflin.
- inv. nr. 999.1, (Staett der Stadt Groeningen jaerlyckse vpkumsten ende vthgeventt, dd. 5 oktober 1584).

Tresoar, Fries historisch en letterkundig centrum, Leeuwarden:

Toegang 7, Stadhoudelijk archief: het archief in Tresoar. Nadere Toegang.

inv. nr. 2, brief 250, Besettinge van garnisoenen, 3 mei 1610 ingebracht ter vergadering van de Staten-Generaal.

inv. nr. 92, o.m. Bezetting steden en forten in Friesland en Stad en Lande.

Geraadpleegde literatuur

- Aa, A.J. van der, *Biographisch Woordenboek der Nederlanden I* (Haarlem 1852).
- Abler, R., J.S. Adams & P. Gould, *Spatial Organization. The geographer's view of the World* (London 1972).
- Alma, R.H. & W.G. Doornbos, *Zestiende-eeuwse bevolkingslijsten van de stad Groningen 1535-1542* (Groningen 1994).
- Alting, B., *Der Old-ambten dependentie van de stadt Groningen* (Groningen 1643).
- Alting, B., *De Pilaren ende Peerlen van Groningen. Tractaet, bethonende waer op de welvaart van die Stadt is staende, ende waer door zy meest is geciert* (Groningen 1648).
- Alting, B., *Oud en Nieu Groningen in twintich discoursen* (manuscript, z.j. ca. 1648).
- Alting, B., *Historische Lof-rede, ter eere van Groningen* (Groningen 1650).
- Baasch, E., *Holländische Wirtschaftsgeschichte* (Jena 1927).
- Bakker, M.A.W. e.a., *Hugenoten in Groningen. Franse vluchtelingen tussen 1680 en 1720* (Groningen 1985).
- Baron, W., *Het belang en de welvaart van alle ingezetenen': Gezondheidszorg in de stad Groningen 1800-1870* (Assen 2006).
- Beekman, A.A., *Geschiedkundige Atlas van Nederland. De Republiek in 1795* ('s-Gravenhage 1913).
- Benders, J., *Een economische geschiedenis van Groningen. Stad en Lande, 1200-1575* (Assen 2011).
- Berkenvelder, F.C., *Stedelijk burgerrecht en burgerschap in Deventer, Kampen en Zwolle 1302-1811* (Zwolle 2005).
- Biesta, P., 'Geschiedenis van de Groninger brei-industrie' in: *Groningsche Volksalmanak 1940*, 103-157.
- Blaeu, J., *Tooneel der Steden van de Vereenighde Nederlanden met hare beschrijvingen* (Amsterdam 1649).
- Blécourt, A.S. de, *Oldambt en Ommelanden, rechtshistorische opstellen met bijlagen* (Assen 1935).
- Blok, P.J., *Rekeningen der stad Groningen uit de 16de eeuw* (Werken Historisch Genootschap te Utrecht, Derde serie, no. 9), ('s-Gravenhage 1896).
- Boekholt, P. Th. F.M., 'De actieradius van de huwelijkskandidaten in Drenthe', *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 107 (1990) 1-45.
- Boels, H. & H. Feenstra, 'Regentenheerschappij en economische recessie 1660-1749' in: Duijvendak, M.G.J. e.a. (red.), *Geschiedenis van Groningen II. Nieuwe Tijd* (Zwolle 2008) 245-344.
- Boels, H. & H. Feenstra, 'Redres, revolutie en economische groei 1749-1795' in: Duijvendak, M.G.J. e.a. (red.), *Geschiedenis van Groningen II. Nieuwe Tijd* (Zwolle 2008) 345-392.

- Boersma, J.W., J.F.J. van den Broek, G.J.D. Offerman (red.), *Groningen 1040. Archeologie en oudste geschiedenis van de stad Groningen* (Bedum 1990).
- Bölsker-Schlicht, F., *Bevölkerung und soziale Schichtung im nördlichen Emsland vom 17. bis zum 19. Jahrhundert* (Sögel 1994).
- Bos, P.G., *Het Groningsche gild- en stapelrecht tot de Reductie in 1594* (Groningen 1904).
- Bos, P.G., 'Bernhard Alting', *Groningsche Volksalmanak voor het jaar 1905* (Groningen 1904) 76-114.
- Bos, P.G., 'Het Groningsche gild- en stapelrecht na de Reductie in 1594' in: *Historische Avonden II* (Groningen 1907) 200-448.
- Bos, P.G., 'Aanteekeningen omtrent het zeventiende-eeuwsche Groningen', *Groningsche Volksalmanak voor het jaar 1910* (Groningen 1909) 118-157.
- Bosch, R.A.A., *De middeleeuwse Gelderse stadsrekeningen als bron voor sociaaleconomisch historisch onderzoek. Kenmerken, mogelijkheden en problemen* in: http://www.rug.nl/staff/r.a.a.bosch/de_midleleeuwse_gelderse_stadsrekeningen.pdf
- Bovenkerk, F., A. Eijken & W. Bovenkerk-Teerink, *Italiaans ijs: de opmerkelijke historie van Italiaanse ijsbereiders in Nederland* (Meppel 1983).
- Broek, J. van den, 'Groningen als Hafenstadt – Stadt und Kirche in der Frühneuzeit – Ein Archivbericht', in: Ehbrecht, Wilfried & Heinz Schilling, *Niederlande und Nordwestdeutschland* (Köln/Wien 1983) 245-260.
- Broek, Jan van den, 'Het Groningen van Egbert Haubois. Een stad op de grens van expansie en stagnatie', in: Boiten, Lies & Jan van den Broek, *De kaart van Egbert Haubois. Spiegel van wens en werkelijkheid* (Alphen aan den Rijn 1983) 55-68.
- Broek, J. van den (inleiding, tekst, vertaling en toelichting), *Het geheime dagboek van de Groninger stadssecretaris Johan Julsing 1589-1594* (Assen 2006).
- Broek, J. van den, *Groningen, een stad apart. Over het verleden van een eigenzinnige stad (1000-1600)* (Assen 2007).
- Broek, J. van den, 'Groningen, een stad apart: Over afstand en de effecten daarvan', in: Broek, J. van den, *Groningen, een stad apart. Over het verleden van een eigenzinnige stad (1000-1600)* (Assen 2007) 13-204.
- Broek, J. van den, 'Groningen en 'de Oosterse steden'. Aantekeningen bij de betrekkingen tussen de stad Groningen en enkele Noord-Duitse steden in het bijzonder in de jaren 1580-1594', *Historisch Jaarboek Groningen 2009*, 24-41.
- Broek, J. van den, P. Brood e.a., *375 jaar Hoogezand en Sappemeer* (Bedum 2003).
- Broek, J. van den, *Een kronkelend verhaal. Nieuw licht op de oude Hunze* (Assen 2011).
- Brood, P., *Het oude Groninger recht in hoofdlijnen* (Groningen 1999).
- Brugmans, I.J., *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19^e eeuw* ('s-Gravenhage 1956).

- Bruijn, J. de, *Plakkaten van Stad en Lande* (Groningen 1983).
- Bruns, F. & H. Weczerka, *Hansische Handelsstrassen* (Weimar 1967).
- Buursma, A., 'Dese bekommerlijke tijden', *Armenzorg, armen en armoede in de stad Groningen 1594-1795* (Assen 2009).
- Camper, P., 'Aanmerkingen (...) over het schynbaar groot getal gestorvenen binnen Harlingen in den jaare 1779, en eenige andere byzonderheden daartoe betrekkelyk', *Algemeene Vaderlandsche Letteroefeningen IV Mengelwerk* (Amsterdam 1782) 222-234.
- Chorley, R.J. & P. Haggett, *Socio-economic models in geography* (London 1976).
- Cleveringa Pzn., R.P., *Revisie en beroep te Groningen* (Groningen, Batavia 1949).
- Coert, G.A., 'Het schuitenschuiversgilde en de vrije vaart naar de Oostermoerse venen' in: Brood, P. e.a. (red.), *Vergezichten op Drenthe. Opstellen over Drentse geschiedenis* (Meppel 1983) 165-186.
- Colenbrander, H.T., *Gedenkstukken der Algemeene Geschiedenis van Nederland VI* ('s-Gravenhage 1912).
- Corpus der Groninger Rechten*, vervattet in vier Deelen; rakende het eerste de manier van Procederen in Stadts saaken, het tweede het Recht van Persoonen en saaken, het derde Misdaden, het vierde het Oldambt en Sappemeer &c. (Groningen 1735).
- Deeters, W., 'Geschichte der Stadt Emden von 1576 bis 1611' in: Brandt, K. e.a., *Geschichte der Stadt Emden von den Anfängen bis 1611* (Leer 1994) 273-325.
- Derks, H., *Deutsche Westforschung. Ideologie und Praxis im 20. Jahrhundert* (Leipzig 2001).
- Deusing, A., *Disquisitio gemina de peste* (Groningae 1656).
- Deusing, A., *Tractatus de peste* (Groningae 1658).
- Diest Lorgion, E.J., *Geschiedkundige beschrijving der stad Groningen I (1040-1600), II (1600-1856)* (Groningen 1852, 1857).
- Dietz, B. u.a. (Hgg.), *Griff nach dem Westen. Die „Westforschung“ der völkisch-nationalen Wissenschaften zum nordwesteuropäischen Raum (1919-1960)* (Münster 2003).
- Dillen, J.G. van, *Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven en het gildewezen in Amsterdam I*, RGP grote serie 69 ('s-Gravenhage 1929).
- Doeveren, Wouter van, *Sermo academicus de sanitatis Groninganorum praesidiis, ex urbis naturali historia derivandis* (Groningae 1770) vertaald als Doeveren, W. van, *Academische redevoering van W. van Doeveren over de gunstige gesteldheid van Groningen voor de gezondheid afte leiden uit de natuurlyke historie der stad* (Groningen 1771).
- Don, J., *De archieven der gemeente Kampen. Deel I, Het Oud-Archief* (Kampen 1963).

- Doornbos, W.G., *Rooms-katholieke bewonerslijsten van de stad Groningen 1665-1688* (Groningen 1994).
- Doornbos, W.G., *Parenteel Sap. Een schippers- en handelsfamilie uit de Veenkoloniën in de achttiende eeuw* (Amsterdam 1998).
- Doornbos, W.G., *Herbergiers van de stad Groningen 1623-1803* (Groningen 2008).
- Doornbos, W.G. & H.J.E. Hartog, *Bewonerslijst van de stad Groningen 1710* (Groningen 1995).
- Doornbos, W.G. & D.F. Kuiken, *De burgerv aandelen van de stad Groningen. Groninger Bronnen en Toegangen, nr. 1* (Groningen 1993).
- Doornbos, W.G. & P.J.C. Elema, *Taxatielijst van de stad Groningen 1730/1731* (Groningen 1996).
- Doornbos, W.G. & D.F. Kuiken, *Gildrechtboek van de stad Groningen 1434-1710* (Groningen 1996).
- Doornbos, W.G. & A. Veldhuis, *Register op het lidmatenboek van de Gereformeerde Kerk van de stad Groningen 1594-1660* (Groningen 2002).
- Doorninck, J.I. van & J. de Hullu & J. Acquoy (1883-1914), *De cameraars-rekeningen van Deventer 1337-1393*, 7 delen (Deventer 1888-1914).
- Duijvendak, M., 'Portret van het gewest, de Groningse financiën', *Historisch Jaarboek Groningen 2001*, 107-110.
- Duijvendak, M. & B. de Vries (red.), *Stad van het Noorden. Groningen in de twintigste eeuw* (Groningen 2003).
- Duijvendak, M.G.J., H. Feenstra, M. Hillenga en C.G. Santing (red.), *Geschiedenis van Groningen I, Prehistorie, Middeleeuwen* (Zwolle 2008).
- Duijvendak, M.G.J., H. Feenstra, M. Hillenga en C.G. Santing (red.), *Geschiedenis van Groningen II, Nieuwe Tijd* (Zwolle 2008).
- Duijvendak, M.G.J., H. Feenstra, M. Hillenga en C.G. Santing (red.), *Geschiedenis van Groningen III, Nieuwste Tijd – Heden* (Zwolle 2009).
- Ehbrecht, W., 'Hansen, Friesen und Vitalienbrüder an der Wende zum 15. Jahrhundert' in: Ehbrecht, W. & H. Schilling, *Niederlande und Nordwestdeutschland. Städteforschung A 15* (Köln/Wien 1983) 61-98.
- Eijnck, A., H. Mertens-Westphalen, H. Kaiser, H.W. Saaltink, P. Schonewille (red.), *Werken over de grens. 350 jaar geld verdienen in het buitenland* (Assen/Cloppenburg/Hoorn/Lingen 1993).
- Elema, P.J.C., *Huiseigenaren van de stad Groningen 1765* (Groningen 1995).
- Elema, P.J.C. & D.F. Kuiken, 'De bedeeden in de stad 1700', *Gruoninga 41/42* (1996/97) 10-29.
- Emmius, E., 'De Agro Frisiae inter Amasum et Lavicam fluminae deque urbe Groninga in eodem agro' in: *Rerum Frisicarum Historia* (Lugduni Batavorum 1616).
- Emmius, Ubbo, *De Agro Frisiae inter Amasum et Lavicam fl. deque urbe Groninga in eodem agro* (Groningae 1646).

- Ent, L. van der & V. Enthoven, *Gewestelijke financiën ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden, Deel 3 Groningen 1594-1795* (Den Haag 2001).
- Eppens, A., *De kroniek van Abel Eppens tho Equart, uitgegeven en van kritische aantekeningen voorzien door J.A. Feith en H. Brugmans* 2 delen (Amsterdam 1911).
- Faber, J.A., *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800*. Twee delen (Leeuwarden 1973).
- Feenstra, H., 'Van stapelrecht en vrije markteconomie', in: Brood, P. (eindred.), *Van Beeldenstorm tot Reductie van Groningen* (Groningen 1994) 143-183.
- Feenstra, H., *Spinnen in het web. Groningse regenten in relatie tot het omringende plateland tijdens de Republiek* (Assen 2007).
- Feith, H.O., *Het Groninger Beklemregt of verzameling van Staats-Resolutien en andere, tot het beklemregt betrekkelijke stukken I, II* (Groningen 1828, 1837).
- Feith, H.O., *De Gildis Groningans* (Groningae 1838).
- Feith, H.O., 'Bijdrage tot de geschiedenis der Groninger Stad en Provinciale Munt. Vervolg', *Groninger Volks-Almanak voor 1845*, 85-102.
- Feith, H.O. en B. H. Lulofs, *Redevoering en dichtregelen (...) ter gelegenheid van het vijf- en twintig jarig feest van het departement Groningen der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Groningen 1819).
- Feith, J.A. (red.), *De kroniek van Sicke Benninge* (Utrecht 1887).
- Feith, J.A., *Wandelingen door het oude Groningen, oorspronkelijk verschenen in de Groningsche Volksalmanakken van 1891 tot 1908* (Groningen z.j.).
- Formsma, W.J., 'De verbinding van Groningen met Eemsland', in: Vrieling, H., *Geschiedenis van Stad en Ommelanden in kaart* (Groningen 1969) 26-30.
- Formsma, W.J., e.a. (red.), *Historie van Groningen. Stad en Land* (Groningen 1981²).
- Formsma, W.J., *Beklemrecht en landbouw, een agronomisch-historische studie over het beklemrecht in Groningen in vergelijking met ontwikkelingen elders* (Historia Agriculturae XIII) (Groningen 1981).
- Formsma, W.J. & R. van Roijen, *Diarium van Egbert Alting 1553-1594*. RGP nr. 111 ('s-Gravenhage 1964).
- Fürbringer, L., *Die Stadt Emden in Gegenwart und Vergangenheit* (Emden 1892, facs. Leer 1974).
- Gebhardt, B., *Handbuch der Deutschen Geschichte I. Frühzeit und Mittelalter* (Stuttgart 1970⁹).
- Gelderblom, O., *Zuid-Nederlandse kooplieden en de opkomst van de Amsterdamse stapelmarkt (1578-1630)* (Hilversum 2000).
- Geschiedenis van de Statistiek in het Koninkrijk der Nederlanden* ('s-Gravenhage 1902).
- Gosses, I.H., *Stadsbezit in Grond en Water gedurende de Middeleeuwen. Een Historisch-Oeconomische Beschouwing* (Leiden 1903).

- Gout, J., *Dissertatio pathologico medica inauguralis de morbis regioni Groningo-Omlandicae maxime familiaribus eorumque causis praecipuis* (Groningae 1762).
- Groenhuis, G., 'Een Drents vluchtelingenprobleem in de stad Groningen, 1672-1680', *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 99 (1982) 35-40.
- Guyot, H.D., *Groningue, lieu de refuge: notes sur les réfugiés extraites des archives.* (Groningen 1891).
- Haan, J. de, 'Leven en werk van Cornelis Kooystra (1712-1769), beeldhouwer', *Historisch Jaarboek Groningen 2003*, 59-89.
- Haan, J. de, 'Hier ziet men uit Paleizen'. *Het Groninger interieur in de zeventiende en achttiende eeuw* (Assen 2005).
- Hart, S., 'Geschrift en getal. Onderzoek naar de samenstelling van de bevolking van Amsterdam in de 17e en 18e eeuw, op grond van gegevens over migratie, huwelijk, beroep en alfabetisme' in: Hart, S., *Geschrift en getal. Een keuze uit de demografisch-, economisch- en sociaal-historische studiën op grond van Amsterdamse en Zaanse archivalia, 1600-1800* (Dordrecht 1976) 115-182.
- 't Hart, M.C. & M. van der Heijden, 'Het geld van de stad. Recente historio-
grafische trends in het onderzoek naar stedelijke financiën in de Nederlanden', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 3 (2006) nr. 3, 3-35.
- 't Hart, M.C., & M. Limberger, 'Staatsmacht en stedelijke autonomie. Het geld van Antwerpen en Amsterdam (1500-1700)', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 3 (2006) nr. 3, 36-72.
- Hartgerink-Koomans, M., *Het geslacht Ewsum. Geschiedenis van een jonkers-familie uit de Ommelanden in de 15^e en 16^e eeuw* (Groningen-Batavia 1938).
- Hassel, G., *Geographisch-statistischer Abriß des Königreichs Holland, bzw. Königreichs Westphalen* (Prag 1809).
- Heeringa, J. (red.), *Geschiedenis van Drenthe* (Meppel/Amsterdam 1985).
- Heeroma, K., *Taalatlas van Oost-Nederland* (Assen 1963).
- Heeroma, K. & J. Naarding, *De ontfriësing van Groningen* (Zuidlaren 1961).
- Heeroma, K. & H.T.J. Miedema, *Perspectief der doopboeken. Proeve van een historische voornamengeografie van Groningen en aangrenzende gebieden* (Assen 1972).
- Heide, H. ter, *Binnenlandse migratie in Nederland* ('s-Gravenhage 1965).
- Heijden, M. van der, 'Stedelijke bestuursstructuur en geldleners in Nederlandse steden 1550-1650', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 3 (2006) nr. 3, 118-142.
- Hempenius-Van Dijk, B., 'Huwelijkssluiting in de stad Groningen', *Jaarboek Centraal Bureau Genealogie* 36 (1982) 195-210.
- Hill, Th. *Die Stadt und ihr Markt. Bremens Umlands- und Außenbeziehungen im Mittelalter (12.-15. Jahrhundert)* (Stuttgart 2004).
- Hochstadt, S., 'Migration in Pre-Industrial Germany', *Central European History* 16 (1983) 195-224.

- (Hofsnider, H.) *Kronyk van Groningen en Ommelanden, etc.* (Groningen 1743).
- Hofstee, E.W., *De demografische ontwikkeling van Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw* (z.p., 1978).
- Hoft, A., L.P. de Boer, R.T. van Dellen & L.M. Pronk-Wiersema, 'Een bijdrage tot de historische demografie van het Hogeland' in: Matthey, I.B.M. (red.), *Westeremden, het verleden van een Gronings terpdorp* (Groningen 1975) 161-194.
- Holthuis, P., *Frontierstad bij het scheiden van de markt. Deventer: militair, demografisch, economisch 1578-1648* (Houten/Deventer 1993)
- Holthuis, P., *Roode Wezen in Groningen. Het Roode- of Burgerweeshuis Groningen (1599-1999)* (Groningen 1999).
- Holthuis, P., 'Deventer en de X-factor, 1550-1750' in: Collenteur, G. e.a.(red.), *Stad en Regio* (Assen 2010) 31-41.
- Hoppenbrouwers, P., 'Demographische Entwicklung und Besitzverhältnisse im Wold-Oldambt (Provinz Groningen) (ca. 1630-1730). Die Quellen und ihre Probleme', in: Hinrichs, E. & H. van Zon (Hg.), *Bevölkerungsgeschichte im Vergleich: Studien zu den Niederlanden und Nordwestdeutschland* (Aurich 1988) 9-26.
- Huisman, F.G., *Stadsbelang en standsbesef. Gezondheidszorg en medisch beroep in Groningen 1500-1730* (Rotterdam 1992).
- Jappe Alberts, W., 'De economische betrekkingen van Overijssel met de aangrenzende territoria in de 14^e en 15^e eeuw' in: *Verslagen en Mededeelingen van de Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis* 71 (1956) 27-46.
- Johanek, P., 'Handel und Gewerbe' in', Jakobi, F.J. (Hrsg.), *Geschichte der Stadt Münster. Band I* (Münster 1993) 635-682.
- Johnston, R.J., *Spatial structures. Introducing the study of spatial system in human geography* (London 1973).
- Kappelhof, T., 'De stedelijke financiën van 's-Hertogenbosch en Breda onder de Republiek. Aspecten van het financieel-economische beleid van twee steden in de periferie', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 3 (2006) nr. 3, 96-117.
- Kappelhoff, B., *Emden als Quasi-Autonome Stadtrepublik 1611 bis 1749* (Leer 1994).
- Kaufhold, K.H. & U. Wallbaum, *Historische Statistik der preußischen Provinz Ostfriesland 1744-1806* (Aurich 1998).
- Kemp, A.G.H., 'Het verloop van de bevolkingscurve van Maastricht tot 1830', in: *Miscellanea Trajectensia. Bijdragen tot de Geschiedenis van Maastricht* (Maastricht 1962) 339-362.
- Keuning, H.J., *De regio Groningen. De geografisch-economische geschiedenis van een regionale centrum-stad en haar ommeland* (Groningen 1974).
- Keyser, Erich, *Bibliographie zur Städtegeschichte Deutschlands* (Köln/Wien 1969).

- Knotter, A. & J.L. van Zanden, 'Immigratie en arbeidsmarkt te Amsterdam in de 17^e eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* XIII, 4 (1987) 403-431.
- Knottnerus, O.S., 'Räume und Raumbeziehungen im Ems Dollart Gebiet' in: Knottnerus, O.S. e.a., (red.), *Rondom Eems en Dollard/Rundum Ems und Dollart* (Groningen/Leer 1992), 11-42.
- Knottnerus, O.S., 'Wanderarbeiter', in: Eijnck, A. e.a. (red.), *Werken over de grens. 350 jaar geld verdienen in het buitenland* (Assen/Cloppenburg/Hoorn/Lingen 1993) 12-21.
- Knottnerus, O.S., P. Brood, W. Deeters, H. van Lengen (red.), *Rondom Eems en Dollard/Rundum Ems und Dollart* (Groningen/Leer 1992).
- Köbler, Gerhard, *Historisches Lexikon der Deutschen Länder* 6. Auflage (Darmstadt 1999).
- Kok, Jac., *Vaderlandsch Woordenboek. Agttiende deel (GH-GYZ)* (Amsterdam 1788).
- Kooij, P., *Groningen 1870-1914. Sociale verandering en economische ontwikkeling in een regionaal centrum* (Assen/Maastricht 1987).
- Kooij, P., 'Groningen Central place and peripheral city', in: Kooij, P. & P. Pellenburg (eds.), *Regional capitals. Past, present, prospects* (Assen 1994) 37-62.
- Kooij, P., 'Peripheral cities and their regions in the Dutch urban system until 1900' in: Kooij, P., *Town and countryside in a Dutch perspective* (Groningen 2010) 29-44.
- Koster, E., *Stadsmorfologie, een proeve van vormgericht onderzoek ten behoeve van stedenbouwhistorisch onderzoek* (Groningen 2001).
- Kremer, M.R., *Huwelijk en vermogen. Een (rechts)historische case study naar de verzorging van de langstlevende echtgenoot in de stad Groningen onder doopsgezinden (1699-1809)* (Amsterdam 2013).
- Kuiken, D.F. & H.J.E. Hartog, *Ondertrouwboek van de stad Groningen 1611-1623* (Groningen 2005).
- Kuiken, D.F., W.G. Doornbos & H.J.E. Hartog, *Stadsrekening Groningen 1540/1541* (Groningen 2008).
- Kuil, D., 'De Peeckel ende Peeckel-veenen' in: Elerie, J.N.H., W.E. Goelema, H. Groenendijk & M. Schroor - *Dollardzijlvest, gepeild en aangekaart. Een kartografische kijk op de geschiedenis van land en water in het oosten van Groningen en Drenthe* (Groningen, 1992) 50-52.
- Kuijpers, Erika, *Migrantenstad. Immigratie en sociale verhoudingen in 17^e-eeuws Amsterdam* (Hilversum 2005).
- Kuske, B., *Wirtschaftsgeschichte Westfalens in Leistung und Verflechtung mit den Nachbarländern bis zum 18. Jahrhundert* (Münster 1949²)
- Laan, K. ter, *Nieuw Groninger Woordenboek* (Groningen 1929).

- Laan, K. ter, *Van Goor's Aardrijkskundig Woordenboek van Nederland* ('s-Gravenhage/Batavia 1942).
- Lahrkamp, H., *Unter dem Krummstab. Münster und das Münsterland nach dem westfälischen Frieden bis zum Sturz Napoleons* (Münster 1999).
- Lesger, C., 'Informatiestromen en de herkomstgebieden van migranten in de Nederlanden in de vroegmoderne tijd', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 3 (2006) I, 3-23.
- Lesger, C., 'Variaties in de herkomstpatronen van nieuwe burgers in Nederlandse steden omstreeks het midden van de zeventiende eeuw', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 3 (2006) IV, 118-139.
- Looff, Ph., 'Beschrijving van de gesteldheid der Stad Groningen, benevens de Ziekten aldaar in 't jaar 1779 voorgevallen, derzelver geneeswyze, en de dooden aan dezelve overleeden', *Verhandelingen van de Natuur- en Geneeskundige Correspondentie-Societeit in de Vereenigde Nederlanden*, 1e Deel, 1e Stuk ('s-Gravenhage 1780) 870-877.
- Looff, A.Ph., 'Bericht wegens de ziekten, gestorvenen en geboornen der stad Groningen in 't jaar 1781', *Verhandelingen van de Natuur- en Geneeskundige Correspondentie-Societeit in de Vereenigde Nederlanden IIIe deel, 1^e Stuk* ('s-Gravenhage 1786) 389-405.
- Looper, B., 'De Nederlandse Hanzesteden: scharnieren in de Europese economie' in: Brand, H. & E. Knol, *Koggen, kooplieden en kantoren. De Hanze, een praktisch netwerk* (Hilversum/Groningen 2009) 108-123.
- Lottum, J. van, *Across the North Sea. The impact of the Dutch Republic on international labour migration c. 1550-1850* (Amsterdam 2007).
- Lourens, P. & J. Lucassen, *Lipsker op de Groninger tichelwerken. Een geschiedenis van de Groningse steenindustrie met bijzondere nadruk op de Lipper trekarbeiders 1700-1900* (Groningen 1987).
- Lourens, P. & J. Lucassen, *Inwonertallen van Nederlandse steden ca. 1300-1800* (Amsterdam 1997).
- Lucassen, J., *Immigranten in Holland 1600-1800. Een kwantitatieve benadering*. CGM Working Paper 3 (Amsterdam 2002).
- Lucassen, Leo & Boudien de Vries, 'Leiden als middelpunt van een Westeuropes textielmigratiesysteem, 1586-1650', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 22 (1996) 138-167.
- Matthey, I.B.M., 'Op fiscaal kompas' in: Matthey, I.B.M. e.a., *Westerenden, het verleden van een Gronings terpdorp* (Groningen 1975)
- Mentink, G.J. & A.M. van der Woude, *De demografische ontwikkeling te Rotterdam en Cool in de 17de en 18de eeuw. Een methodische en analyserend onderzoek van de retroacta van de burgerlijke stand van Rotterdam en Cool* (Rotterdam 1965).

- Mertens-Westphalen, H., 'De Duitser en de Hollandganger in de kluchten uit de 17^e en 18^e eeuw', in: Eijnck, A. e.a. (red.), *Werken over de grens. 350 jaar geld verdienen in het buitenland* (Assen/Cloppenburg/Hoorn/Lingen 1993) 52-59.
- Miedema, H.T.J., 'De herkomst van de huwelijkspartners op het Groningse platteland in de achttiende eeuw [Onderzoek ingesteld ten behoeve van het Nedersaksisch Instituut te Groningen afd. Naamkunde naar de herkomst der bevolking in 9 plaatsen volgens de trouwboeken van 1700-1811]', *Groningse Volksalmanak* 1963, 131-136.
- Molhuysen, P.C. & P.J. Blok, *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek I* (Leiden 1911).
- Mols, R., *Introduction a la démographie historique des villes d'Europe du XIVe au XVIIIe siècle. Tome premier (Les problèmes); Tome deuxième (Les résultats); Tome troisième (Annexes)* (Louvain 1954-1956).
- Mulder, G.J.A., *Handboek der Geografie van Nederland*, deel V (Zwolle 1955).
- Nanninga, H., *De cura publica, in civitate Groningana, etc.* (Groningae 1838).
- Nauhaus, K-E., *Das Emsland im Ablauf der Geschichte* (Sögel 1984).
- Niebaum, H. & F. Veldman, *Tot tijdverdrijf in ballingschap (1663-1665). Dagboek van Gerard Udinck. een Groninger gildeleider uit Westfalen* (Groningen 1988).
- Nijboer, H., 'New citizens in Leeuwarden, 1530-1700. An inquiry into early modern migration patterns (work in progress)', in: *Migration, Economic Change and the Dutch Revolt* (symposium IISG Amsterdam 10th-11th December 1999) 21-29.
- Nyenborgh, Johan van, *Groninger Historien of Kort Verhael van het gedenckwaerdigste etc.* (Groningen 1660).
- Nusteling, H.P.H., *Binnen de vesting Nijmegen* (Zutphen 1979).
- Nusteling, H.P.H., *Welvaart en werkgelegenheid in Amsterdam 1540-1860* (Amsterdam/Dieren 1985).
- Oomens, C.A., *De loop der bevolking van Nederland in de negentiende eeuw* ('s-Gravenhage 1989).
- Page Moch, L., *Moving Europeans. Migration in Western Europe since 1650* (Bloomington/Indianapolis 1992).
- Paping, R.F.J., *Voor een handvol stuivers. Werken, verdienen en besteden: de levensstandaard van boeren, arbeiders en middenstanders op de Groninger klei 1770-1860* (Groningen 1995).
- Paping, R.F.J., 'Damster naamlijsten tot en met 1811', in: Doornbos, W.G., *Bewonerslijsten van de stad Appingedam* (Groningen 2001) iii-xvi.
- Pathuis, A. & E.J. Werkman, *Beschrijving van de doop-, trouw- en begraafboeken enz. in de provincies Groningen en Drenthe, dagtekenende van vóór de invoering van de Burgerlijke Stand* ('s-Gravenhage 1953).

- Pausch, M.C., 'Bevölkerungsgeschichte der Stadt Emden 1550 bis 1650', in: Voß, K.D. & W. Jahn, *Menso Alting und seine Zeit. Glaubensstreit – Freiheit – Bürgerstolz* (Oldenburg 2012) 121-134.
- Pauw, C., *Strubbelingen in Stad en Lande* (Groningen 1956).
- Picardt, Johan, *Korte Beschryvinge van eenige vergetene en verborgene Antiquiteten der Provintien en Landen gelegen tusschen de Noord-Zee, de Yssel, Emse en Lippe* (Amsterdam 1660).
- Ploeg, J. van der, 'Armoede en diakonale armenzorg in de stad Groningen 1594-1650' (ongepublic. doctoraalscriptie, Groningen 1976).
- Popta, S.P., *De morbis epidemicis, qui in urbe et regione Groningana tractuque Frisico vicino a saec. XIII ad saec. XVIII finem grassati sunt* (Groningae 1838).
- Posthumus, N.W., *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie*. 3 delen ('s-Gravenhage 1908-1939).
- Pressat, R., *The Dictionary of Demography*. Edited by Christopher Wilson (Oxford 1985).
- Prüser, Fr., 'Die Herkunft der mittelalterlichen Bevölkerung Bremens' in: *Zeitschrift des Vereins für Hamburgische Geschichte* 41 (1951) 125-154.
- Ramaer, J.C., 'De middelpunten van bewoning in Nederland, voorheen en thans', *Tijdschrift K.N.A.G.* 2^e serie, 38 (1921) 1-38, 174-214.
- Ramaer, J.C., *Het Koninkrijk der Nederlanden 1831-1931* ('s-Gravenhage 1931).
- Ravenstein, E.G., 'The Laws of Migration.' *Journal of the Statistical Society of London*, Vol. 48, No. 2. (June, 1885) 167-235.
- Ravenstein, E.G., 'The Laws of Migration.' *Journal of the Royal Statistical Society*, Vol. 52, No. 2. (June, 1889) 241-305.
- Reincke, H., 'Hamburgs Bevölkerung', in: Reincke, H., *Forschungen und Skizzen zur Hamburgischen Geschichte* (Hamburg 1951) 167-200.
- Reyd, E. van., *Historie der Nederlantscher oorlogen begin ende voortganck tot den jaer 1601* (Leeuwarden 1650).
- Rinzema, A.J., 'Van Emo tot Ubbo: Groninger en Oostfrieze geschiedschrijvers tot 1600' in: Knottnerus, O.S. e.a. (red.), *Rondom Eems en Dollard/Rundum Ems und Dollart* (Groningen/Leer 1992), 141-168.
- Roelfsema, E., *De klooster- en proosdijgoederen in de provincie Groningen* ('s-Gravenhage 1928).
- Roelofs, B., 'Een welgeslaagde hazardeuse onderneming', *Groningsche Volksalmanak 1914*, 121-133.
- Rommès, R., *Oost, west, Utrecht best?. Driehonderd jaar migratie en migranten in de stad Utrecht (begin 16e-begin 19e eeuw)* (Amsterdam 1998).
- Schaefer, H.L., *Bremens Bevölkerung in der ersten Hälfte des neunzehnten Jahrhunderts* (Bremen 1957).

- Schilling, H., 'Vergleichende Betrachtungen zur Geschichte der bürgerlichen Eliten in Nordwestdeutschland und den Niederlanden', in: Schilling, Heinz en Herman Diederiks, *Bürgerliche Eliten in den Niederlanden und Nordwestdeutschland* (Köln/Wien 1985) 1-32.
- Schilling, H., 'Das calvinistische Presbyterium in der Stadt Groningen während der frühen Neuzeit und im ersten Viertel des 19. Jahrhunderts', in: Schilling, Heinz en Herman Diederiks, *Bürgerliche Eliten in den Niederlanden und Nordwestdeutschland* (Köln/Wien 1985) 195-273.
- Schleurlholts, L.T., *De effluuoriorum Paludosorum in regione imprimis Groningana, origine, natura et efficacia noxia in corpus humanum* (Groningae 1830).
- Schnath, G. e.a., *Geschichte des Landes Niedersachsen. Territorien Ploetz* (Würzburg 1973).
- Schöningh, W., 'Westfälische Einwanderer in Ostfriesland 1433-1744', *Westfälische Forschungen* 20 (Münster 1967) 5-57.
- Schoock, M., *Belgium Federatum sive distincta descriptio Reip. Federati Belgii* (Amstelodami 1652).
- Schrepfer, Hans, *Landeskunde von Deutschland, Band 1 Der Nordwesten* (Leipzig/Berlin 1935).
- Schroor, M., "'Eene jonghe aencommende lantstadt". Een poging tot reconstructie van de bevolkingsomvang en de bevolkingsgroei van Leeuwarden in de zestiende eeuw (1511-1606), *Leeuwarder Historische Reeks* III (1992) 107-142.
- Schroor, M., 'De demografische ontwikkeling van Leeuwarden in de zeventiende en achttiende eeuw', *Leeuwarder Historische Reeks* IV (1993) 40-104.
- Schroor, M., *De Atlas der Stadslanden van Groningen (1724-1729)* (Groningen 1997) 7-8.
- Schroor, M., *Stadstaat Groningen. De Groninger stadsrechten en buitenbezittingen 1612-2000* (Groningen 1999). http://www.varenius.nl/uitgegeven-werk/cat_view/38-boeken.html?start=35.
- Schroor, M., 'Een vlucht voorwaarts. Bespiegelingen rond de economisch-geografische politiek van het stadsbestuur van Groningen in het eerste kwart van de 17^e eeuw', in: *Historisch Jaarboek Groningen 2003*, 37-58.
- Schroor, M., *Geschiedenis van Dokkum. Hart van Noordelijk Oostergo* (Dokkum 2004).
- Schroor, M., 'De Januskop van Caspar de Robles': Gemenebest versus Stadstaat: Friezen en Groningers door de eeuwen heen', *Historisch Jaarboek Groningen 2007*, 85-104.
- Schroor, M., 'Mens en land in de zestiende eeuw', in: Duijvendak, M.G.J. e.a. (red.), *Geschiedenis van Groningen II Nieuwe Tijd* (Zwolle 2008) 11-34.
- Schroor, M., 'Heroriëntatie op de Unie en op Holland' in: Duijvendak, M.G.J. e.a. (red.), *Geschiedenis van Groningen II Nieuwe Tijd* (Zwolle 2008) 153-210.

- Schroor, M., 'Ontwrichting en oligarchisering: het midden van de zeventiende eeuw' in: Duijvendak, M.G.J. e.a. (red.), *Geschiedenis van Groningen II Nieuwe Tijd* (Zwolle 2008) 230-243.
- Schroor, M., *Historische atlas van de stad Groningen. Van esdorp tot moderne kennisstad* (Amsterdam 2009).
- Schroor, M., 'In depot – uit depot. Een cierlijk wapenstuk, een 17^e-eeuwse wapenstein', *Hervonden Stad 14^e Jaarboek voor archeologie, bouwhistorie en restauratie in de gemeente Groningen 2009*, 131-138.
- Schroor, M., 'Friese of Duitse stad? Een verkennend onderzoek naar geografische aspecten van de immigratie in Groningen 1600-1800', *Stadsgeschiedenis* 4 (2009) nr. 1, 1-20.
- Schroor, M., 'Van Wad tot Warendorf. Groningen en zijn achterland, 1400-1600' in: Collenteur, G., Maarten Duijvendak, Richard Paping & Hanneke de Vries (red.), *Stad en regio. Opstellen aangeboden aan prof. dr. Pim Kooij bij zijn afscheid als hoogleraar economische en sociale geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen* (Assen 2010) 19-30.
- Schroor, M., 'Tot profit ende netrefticheit der armen': vijf eeuwen armenzorg in Bolsward (1455)1511-2011 (Bolsward 2011).
- Schroor, M. (red.), *Sneek, van veenterp tot waterpoortstad* (Leeuwarden 2011).
- Schroor, M., *Harlingen, geschiedenis van de Friese havenstad* (te verschijnen, Leeuwarden 2015).
- Schroor, M. & J. Meijering, *Golden Raand. Landschappen van Groningen* (Assen 2007).
- Schroor, M. & O.S.Knottnerus, 'Verharding en verscherping 1536-1568' in: Duijvendak, M.G.J. e.a. *Geschiedenis van Groningen II Nieuwe Tijd* (Zwolle 2008) 71-106.
- Schrover, M., 'Potverlopers, vijlenkappers, winkeliers en stukadoors. Nichevorming onder Duitse migranten in de negentiende-eeuwse stad Utrecht', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 26 (2000) 281-305.
- Schrover, Marlou, *Een kolonie van Duitsers. Groepvorming onder Duitse immigranten in Utrecht in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2002).
- Schuilinck, R., *Aardrijkskunde van Nederland met kaarten en schetsteekeningen* (Zwolle 1891).
- Schuilinck, R., *Nederland. Handboek der Aardrijkskunde II* (Zwolle 1936).
- Schuilinck Meijer, A.T., *De raadhuisen van de stad Groningen* (Groningen 1962).
- Schuilinck Meijer, A.T. (m.m.v. E. van Dijk & W.K. van der Veen), *Historie van het archief der stad Groningen* (Groningen 1977).
- Schuilinck Meijer, A.T., 'Sociaal-economische aspecten van de stad', in: Formsma, W.J., e.a. (red.), *Historie van Groningen. Stad en Land* (Groningen 1981²) 331-360.

- Schuitema Meijer, A.T. & W.K. van der Veen, *Zegel, wapen en vlag van de stad Groningen* (Groningen 1965).
- Schut, E., *De Joodse gemeenschap in de stad Groningen* (Assen 1997).
- Sickenga, F.N., *Bijdrage tot de geschiedenis der belastingen in Nederland* (Leiden 1864).
- Slicher van Bath, B.H., *Mensch en land in de Middeleeuwen* (Assen 1944).
- Smedes, J.J., *De Nieuwe- of Langakkerschans. Geschiedenis van een vesting, grensdorp en zeehaven aan en van de Dollard* (Zaltbommel 1975).
- Smit, F.R.H. & G. Th. Jensma, 'Universiteiten van Friesland en Groningen, 1585-1811: een dubbelportret', in: Waterbolk, E.H. e.a., *Academisch Onderwijs in Franeker en Groningen 1585-1843. Ijver en wedijver* (Groningen 1985) 13-32.
- Sneller, Z.W., *Deventer, die Stadt der Jahrmärkte* (Weimar 1936).
- Stracke, J.C., 'Goldschmiede in Emden von 1400 bis 1860', *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden* 61 (1981) 9-90.
- Tegenwoordige Staat der Nederlanden II. Generaliteitslanden* (Amsterdam 1740).
- Tegenwoordige Staat van Stad en Lande. Deel 21* (Amsterdam, Leiden, Dord en Harlingen 1794),
- Tex, J. den, *Oldenbarnevelt 5 delen* (Haarlem 1960-1972).
- Thabor, Petrus van, *Historie van Vriesland*, i.e. Visser, H.W.C.A. & H. Amersfoort, *Archief voor Vaderlandsche en inzonderheid Vriesche Geschiedenis, Oudheid- en Taalkunde. Eerste stuk* (Leeuwarden 1824).
- Theissen, J.S., *Voor Vrijheydt ende Vaderlandt. Stad en Lande in 1672* (Groningen, Den Haag 1922).
- Tijms, W., 'Schuldmudden in Drenthe en het Gorecht', in: Elerie, J.N.H. e.a., *Noorderlicht. berichten uit het verleden van Noord-Nederland* (Groningen 1988) 21-44.
- Trip, H.J., 'Geschiedenis der ziekten die in de 17de, 18de en het begin der 19de eeuw algemeen geheerscht hebben te Groningen', in: *Bijdragen tot de Geschiedenis en Oudheidkunde. Inzonderheid van de provincie Groningen IV* (Groningen 1867) 169-225.
- Trompetter, Cor, 'De migratie van Twente naar Amsterdam in de zeventiende en achttiende eeuw. Ontwikkelingen en lokale verschillen', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 21 (1995) 145-165.
- Uelschen, G. *Die Bevölkerung in Niedersachsen* (Hannover 1961).
- Verduin, J.A., *Bevolking en bestaan in het oude Drenthe. Een sociaal geografisch onderzoek naar het huwelijks- en voortplantingspatroon in het 19^e eeuwse Drentse zandgebied* (Assen 1972).
- Verhallen, R.E.M., *Bronnen en statistieken voor de demografische en sociale geschiedenis van Arnhem in de zeventiende en achttiende eeuw* (Nijmegen 1994).

- Versfelt H.J. & M. Schroor, *De Franse kaarten van Drenthe en de noordelijke kust 1811-1813* (Groningen 2001).
- Visser, J.C., 'Dichtheid van de bevolking in de laat-middeleeuwse stad', *Historisch-geografisch tijdschrift* 3 (1985) 10-21.
- Vollgraff, J.A., *Les oeuvres de Nicolas Struyck (1687-1769)* (Amsterdam 1912).
- Vries, Jan de, *The Dutch rural economy in the Golden Age* (New Haven and London 1974).
- Vries, Jan de, *European Urbanization 1500-1800* (London 1984).
- Vries, J. de & A. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995).
- Vries Reilingh, de, 'Aanteekeningen over de ziekten in de stad Groningen van 1806-1866 waargenomen', *Bijdragen tot de Geschiedenis en Oudheidkunde inzonderheid van de provincie Groningen V* (Groningen 1868) 169-306
- Wagenaar, L.H., *Het leven van graaf Willem Lodewijk* (Amsterdam/Pretoria, z.j.).
- Wassenbergh, A., 'Reisindrukken van den Franschen Gezantschapssecretaris Charles Ogier uit Friesland en Groningen in het jaar 1636' *De Vrije Fries XXXVII* (1943) 162-171.
- Waterbolck, E.H. *Twee eeuwen Friese geschiedschrijving* (Groningen 1952).
- Westra, E., *Kerk voor Jan Rap en zijn maat. Geschiedenis van de Nieuwe- of Noorderkerk te Groningen binnen het geheel van de hervormde gemeente en de samenleving* (Groningen 1983).
- Wiersum, E., *De gedwongen vereeniging van Stad en Lande in 1594* (Groningen 1898).
- Wijnne, H.A., *Handel en ontwikkeling van stad en provincie Groningen geschiedkundig beschouwd* (Groningen 1865).
- Winter, P.J. van, *Westerwolde, generaliteitsland* (Assen 1948).
- Winter, P.J. van, 'De Zeven Provinciën' in: dez., *Verkenning en onderzoek* (Groningen 1965).
- Wis, J. C. van der, 'Raadstekens van de stad Groningen', *Hervonden Stad 13^e Jaarboek voor archeologie, bouwhistorie en restauratie in de gemeente Groningen 2008*, 141-156.
- Woldendorp J.J., *Twee eeuwen uit de geschiedenis van het weeshuis der Ned. Hervormde gemeente te Groningen 1660-1860* (Groningen 1933).
- Woude, A.M. van der, *Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw I-III* (Wageningen 1972).
- Wrigley, E.A., 'A simple model of London's importance in changing English society and economy', *Past and Present* 37 (1967) 47-70.
- Zandberg, K., 'Een verkennend onderzoek naar de waarde van het oudste burgerboek (1540-1651) voor immigratieonderzoek', in: *Nieuwsbrief van de Studiegroep Geschiedenis Leeuwarden VIII* (februari 1989) 6-10.

- Zijlstra, S., 'Het "scherpe plakkaat" van Groningen uit 1601', *Doopsgezinde Bijdragen* 15 (1989) 65-78.
- Zuidema, W., *Wilhelmus Frederici. Persona van Sint Maarten te Groningen (1489-1525) en de Groninger staatkunde van zijn tijd* (Groningen 1888).
- Zwaag, P. van der, *Wouter van Doeveren, medicus 1730-1783. Leven en werken van een 18^e-eeuws hoogleraar in de geneeskunde* (Assen 1970).

Over de auteur

Meindert Schroor (Harlingen 1955) studeerde sociale geografie aan de Rijksuniversiteit Groningen (doctoraal 1979), was onder meer eindredacteur van enkele *Bosatlassen* en heeft sinds 1989 met zijn echtgenote Klazien Schroor-Dijkstra een geografisch en historisch onderzoeksbureau Varenius BV te Leeuwarden. Hij publiceerde sinds 1976 talloze – waaronder verschillende bekroonde – wetenschappelijke en populairwetenschappelijke boeken en artikelen over het landschap, de waterstaat, de cartografie, de economie en de demografie van met name Fryslân en Groningen, daaronder *Op de Loggers. Terschelling en de visserij rond de eeuwwisseling* (1980), *De wereld van het Friese landschap* (1993), *Wotter: waterstaat en waterschappen in de provincie Groningen* (1995), *Atlas der Provincielanden van Groningen* (1996), resp. *Atlas der Stadslanden van Groningen* (1997) en was samen met Charles van den Heuvel bezorger van *De Roblesatlassen* (1998). In 1999 verscheen: *Stadstaat Groningen: de Groninger stadsrechten en buitenbezittingen, 1612-2000*, bekroond met de H.J. Keuningprijs. In 2004 verscheen van zijn hand het standaardwerk *Geschiedenis van Dokkum: hart van noordelijk Oostergo* en in 2007 publiceerde hij samen met Jan Meijering *Golden Raand: Landschappen van Groningen*. Publiceerde behalve over Leeuwarden, Groningen en Dokkum over Sneek en Bolsward en bereidt een stadsgeschiedenis voor over Harlingen. Hij was vanaf de oprichting in 1995 tot 2010 hoofdredacteur van *Fryslân, nieuwsblad voor geschiedenis en cultuur* en voorts gedurende respectievelijk dertien (1977-1990), zestien jaar (1989-2005) en achttien jaar (1987-2005) redacteur van *De Nieuwe Geografenkrant*, *Noorderbreedte* en de *Leeuwarder Historische Reeks*. Van 2003 tot en met 2010 was hij lid van de Raad voor de Wadden. Is thans onder meer hoofdredacteur van de in 2015 te verschijnen *Nieuwe Encyclopedie van Fryslân*.

Historia Agriculturae

In deze serie verschenen tot nu toe:

1. *De landbouw-enquête van 1800*. Deel I: Noord- en Zuid-Holland. Vragenlijst als bijlage. 1953.
2. *De landbouw-enquête van 1800*. Deel II: Zeeland, Noord-Brabant, Utrecht, Gelderland en Overijssel. Internationale landbouwhistorische bibliografie over 1951. 1954.
3. *De landbouw-enquête van 1800*. Deel III: Drenthe, Friesland en Groningen. 1956.
4. *Beschrijving der boerderijen op de kleilanden in Friesland door D. Fontein te Salvert, 1779-1835*. 1957.
5. *De landbouwkundige gegevens uit het Journaal der reize van den Agent van Nationale Economie der Bataafsche Republiek, J. Goldberg*. 1959.
6. *Bouwstoffen bibliografie Nederlandse landarbeider in de 19e eeuw*. I. 1962.
7. *Bouwstoffen bibliografie van de Nederlandse landarbeider in de 19e eeuw*. II. 1963.
8. *Beschreeve Staat van de Meijerije (1794)* door Mr. C. van Breugel. 1965.
9. *Beschrijvende lijst van landbouwhistorisch belangrijke kaarten uit het archief der Genie in het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage* door T.W. Bieze. 1968.
10. *Een landbouwwerktuigkunde-dictaat van de Landhuishoudkundige School te Groningen*. 1976.
11. W. Tijms, *Prijzen van granen en peulvruchten te Arnhem, Breda, Deventer, 's-Hertogensbosch en Kampen*. 1977.
12. H. van Zon, *Bibliografie van op Nederland betrekking hebbende landbouwhistorische literatuur verschenen in de jaren 1975 tot en met 1977*. 1978.
13. W.J. Formsma, *Beklemrecht en landbouw*. H. van Zon, *Bibliografie over beklemrecht*. 1981.
14. J. de Bruijn, *Plakkaten van Stad en Lande... 1594-1795*. 1983.
15. H. van Zon, *Bibliografie van literatuur over Nederlandse agrarische geschiedenis, verschenen in de jaren 1978 tot en met 1980, met aanvulling uit voorgaande jaren*. 1983.
16. H.M.F. Krips-van der Laan, *Praktijk als antwoord. S.L. Louwes en het landbouwcrisisbeleid*. 1985.
17. IJ. Botke, *Het 'Schrijf-boek' van Marten Aedsges (1742-1806)*. 1988.
18. *Noorderlicht*, Berichten uit het verleden van Noord-Nederland. 1988.
19. D. Pilat, *Dutch agricultural export performance (1846-1926)*. 1989.

20. W.H. Vermeulen, *Europees landbouwbeleid in de maak. Mansholts eerste plannen, 1945-1953*. 1989.
21. J.L. Van Zanden, *'Den zedelijken en materiëlen toestand der arbeidende bevolking ten platten lande'*. 1991.
22. *Het Oldambt deel II. Nieuwe visies op geschiedenis en actuele problemen*. Onder redactie van J.N.H. Eleric en P.C.M. Hoppenbrouwers. 1991.
23. *Een loopbaan in de landbouw. Twaalf portretten van markante figuren in agrarisch Nederland*. Onder redactie van P.C.M. Hoppenbrouwers. 1991.
24. Peter R. Priester, *De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen, 1800-1910. Een kwalitatieve en kwantitatieve analyse*. 1991.
25. P.C.M. Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving. Het Land van Heusden, 1360 - 1515*. 1992.
26. H.M.C. Gooren en L.J.B. Heger, *Per mud of bij de week gewonnen. De ontwikkeling van beloningssystemen in de Groningse landbouw, 1800-1914*. 1993.
27. R.F.J. Paping, *"Voor een handvol stuivers": Werken, verdienen en besteden: de levensstandaard van boeren, arbeiders en middenstanders op de Groninger klei, 1770-1860*. 1995.
28. P. Kooij e.a., *Where the twain meet, Dutch and Russian regional development in a comparative perspective 1800-1917*. 1998.
29. J. Kok e.a., *Levensloop en levenslot, Arbeidsstrategieën van gezinnen in de 19de en 20e eeuw*. 1999.
30. P. Kooij e.a., *De actualiteit van de agrarische geschiedenis*. 2000.
31. W. Tijms, *Groninger graanprijzen. De prijzen van agrarische producten tussen 1546 en 1990*. 2000.
32. H.M.L. Geurts, *Herman Derk Louwes (1893-1960) Burgemeester van de Nederlandse landbouw*. 2002.
33. M.A.W. Gerding (red.), *Belvedere en de geschiedenis van de groene ruimte*. 2003.
34. P. Kooij e.a., *Where the twain meet again, New results of the Dutch-Russian project on regional development 1750-1917*. 2004.
35. S.M. van den Bergh, *Verdeeld land. De geschiedenis van de ruilverkaveling in Nederland vanuit een lokaal perspectief, 1890-1985*. 2004.
36. J.E. van Kamp, *Dien Hoetink. 'Bij benadering'. Biografie van een landbouw-juriste in crisis- en oorlogstijd*. 2005.
37. E.H. Karel, *De maakbare boer. Streekverbetering als instrument van het Nederlandse landbouwbeleid 1953-1970*. 2005.
38. M. Knibbe, *Lokkich Fryslân. Landpacht, arbeidsloon en landbouwproductiviteit in het Friese kleigebied 1505-1830*. 2006.
39. F.J. Dijksterhuis en B. van der Meulen, *Tussen coördineren en innoveren. De Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek, 1957-2000*. 2007
40. W. Coster, *Baron op klompen. Mr. B.W.A.E. baron Sloet tot Oldhuis (1807-1884): aan de hefboom tot welvaart*. 2008.

41. M. Duijvendak, E.H. Karel en P. Kooij (red.), *Groen onderwijs. Terugblik en uitzicht naar aanleiding van het 100-jarig bestaan van de Vereniging voor Hoger Onderwijs*. 2008.
42. P. Kooij, *Town and countryside in a Dutch perspective*. 2010
43. D. Broersma, *Het Groene Front voorbij. De agrarische belangenbehartiging door LTO Nederland 1995-2000*. 2010.
44. E.H. Karel, *Boeren tussen markt en maatschappij. Essays over effecten van de modernisering van het boerenbestaan in Nederland (1945-2012)*. 2013.
45. K. Kuiken, *Het Bildt is geen eiland. Capita cultuurgeschiedenis van een vroeg-moderne polder in Friesland*. 2013.

